

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2023 рік
Випуск 29

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор:

доктор іст. наук, професор С. В. Корновенко.

Заступник відповідального редактора:

доктор іст. наук, професор А. Г. Морозов.

Відповідальний секретар:

кандидат іст. наук Ю. Г. Пасічна.

Члени редколегії:

Арконада Ледесма Пабло – доктор філософії (м. Вальядолід, Іспанія)

Гарсія Андрес Цезар – доктор філософії (м. Вальядолід, Іспанія)

Дарюс Юодіс – доктор філософії, старший науковий співробітник (м. Вільнюс, Литва)

Джордж-Ожен Енаке – доктор іст. наук, професор (м. Галац, Румунія)

Дубінка-Гуца Лізавета – доктор філософії (м. Копенгаген, Данія)

Івангородський Костянтин – доктор іст. наук, доцент (м. Черкаси, Україна)

Льницький Василь – доктор іст. наук, професор (м. Дрогобич, Україна)

Земзюліна Наталя – доктор іст. наук, професор (м. Черкаси, Україна)

Кирилюк Євгеній – доктор економ. наук, професор (м. Черкаси, Україна)

Масненко Віталій – доктор іст. наук, професор (м. Черкаси, Україна)

Путкаралдзе Тамаз – доктор іст. наук, професор (м. Багумі, Грузія)

Радев Тодор – доктор філософії, доцент (м. Софія, Болгарія)

Рєєнт Олександр – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ (м. Київ, Україна)

Сердженга Павел – доктор габілітований, професор (м. Жешув, Польща)

Стемпнік Анджей – доктор габілітований, професор (м. Люблін, Польща)

Священко Зінаїда – доктор іст. наук, професор (м. Умань, Україна)

Тельвак Віталій – доктор іст. наук, професор (м. Дрогобич, Україна)

Темченко Андрій – доктор іст. наук, доцент (м. Черкаси, Україна)

Тригуб Олександр – доктор іст. наук, професор (м. Миколаїв, Україна)

Черевко Олександр – доктор економ. наук, професор (м. Черкаси, Україна)

Шмігель Міхал – доктор іст. наук, професор (м. Банська Бистриця, Словаччина)

Збірник індексується в міжнародних базах даних:

Index Copernicus ICV 2021: 82.12

Directory of Research Journals Indexing

Scientific Indexing Services

Ulrich's Periodicals Directory

Bielefeld Academic Search Engine (BASE)

Polythematic database of articles from periodicals of the National

Parliamentary Library of Ukraine

Open Ukrainian Citation Index

EuroPub database

LENS.ORG

InfoBase Index

Scilit

Dimensions

Редколегія висловлює
щирю подяку за сприяння
у підготовці випуску
почесному голові асоціації «Незалежне
об'єднання сільськогосподарських
підприємств Чорнобайвського району»,
почесному голові благодійного фонду
імені І.М. Піддубного

**Петру Григоровичу
Душейку**

та керівництву корпорації «Дніпро»:

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку.**

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку
фахових видань з історичних наук
(Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2).

Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1238
видання включено до Переліку наукових фахових видань України.

Наказом Міністерства освіти і науки України
від 15.10.2019 №1301 видання включено до

Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації серія КВ №16452-4924Р від 02.02.2010.

Видається за рішенням вченої ради Черкаського національного
університету ім. Богдана Хмельницького
(протокол № 11 від 22.06.2023 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників, Науково-
дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії

З електронною версією журналу можна ознайомитися
за адресою: <http://ukr-seliyanyn-ejournal.cdu.edu.ua>

UKRAINIAN PEASANT

COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS

2023 year
Issue 29

Editorial board

Executive editor:

Doctor of Historical Sciences, Professor **S. V. Kornovenko.**

Deputy executive editors:

Doctor of Historical Sciences, Professor **A. H. Morozov.**

Executive secretary:

Candidate of Historical Sciences **Y. G. Pasichna.**

Editorial board:

Arconada-Ledesma Pablo, PhD in History (Valladolid, Spain)
Garcia Andres Cesar, PhD in History (Valladolid, Spain)
Darius Juodis, PhD in History, Senior Researcher (Vilnius, Lithuania)
George-Eugen Enache, PhD in History, Professor (Galați, Romania)
Dubinka-Hushcha Lizaveta, PhD in History (Copenhagen, Denmark)
Ivanhorodskiy Kostiantyn, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Cherkasy, Ukraine)
Inytskyi Vasul, Doctor of Historical Sciences, Professor (Drohobych, Ukraine)
Zemziulina Nataliya, Doctor of Historical Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Kyryliuk Yevhenii, Doctor of Economic Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Masnenko Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Putkaradze Tamaz, Doctor of Historical Sciences, Professor (Batumi, Georgia)
Radev Todor, PhD in Economics, Associate Professor (Sofia, Bulgaria)
Reient Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
Serzhenga Pavel, Doctor Habilitowany, Professor (Rzeszow, Poland)
Svyaschenko Zinsida, Doctor of Historical Sciences, Professor (Uman, Ukraine)
Stempnik Andzej, Doctor Habilitowany, Professor (Lublin, Poland)
Telvak Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor (Drohobych, Ukraine)
Temchenko Andriy, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Cherkasy, Ukraine)
Trygub Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Professor (Mykolaiv, Ukraine)
Cherevko Oleksandr, Doctor of Economic Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Šmigel' Michal, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Banska Bystrzytsia, Slovakia)

The collection is indexed in international databases:

Index Copernicus ICV 2021: 82.12
Directory of Research Journals Indexing
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory
Bielefeld Academic Search Engine (BASE)
Polythematic database of articles from periodicals of the National Parliamentary Library of Ukraine
Open Ukrainian Citation Index
EuroPub database
LENS.ORG
InfoBase Index
Scilit
Dimensions

The Board expresses its sincere gratitude for helping to prepare the issue

to the honorary chairman of the association «Independent association of agricultural enterprises of Chornobayiv district», the honorary chairman of the I. M. Poddubny Charitable Foundation

Petro Grygoryevych Dusheyko
and the leaders of «Dnipro» agro-Industrial corporation:

Andriy Petrovych Dusheyko,
Grygoriy Petrovych Dusheyko,
Oleksiy Petrovych Dusheyko.

According to the decision of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine dated October 22, 2010 №1-05 / 8 was included in the List of professional journals on historical sciences (Bulletin of the Higher Attestation Commission of Ukraine - 2011. - №2). According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 11.21.2015, №1238 the journal is included in the List of scientific professional editions of Ukraine.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 15.10.2019 №1301 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Certificate of state registration of printed mass media series KB №16452-4924P from 02.02.2010.

Issued according to the decision of the academic council of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (records № 11 from 06.22.2023).

The publication is organized with the support of the Scientific Society of Historians-Agrarians, the Scientific-Research Institute of the Peasantry and the study of agrarian history.

The electronic version of the journal is available at the web-address: <http://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua>

ЗМІСТ

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій ХХ – початку ХХІ ст.

<i>Жулканич Неля, Міщанин Василь, Жулканич Олександр</i> Демографічні проблеми українського села 1980-х –1990-х рр. (на прикладі областей Українських Карпат).....	7
<i>Лаврут Ольга</i> Становище сільського господарства Донеччини у 2014 – 2022 рр.....	15
<i>Ландіна Анна</i> Забезпечення екологічної безпеки у сфері землекористування засобами кримінальної юстиції в сучасних умовах.....	22
<i>Малиновський Борис</i> Експорт зерна з України: оцінка потенціалу під час мирних переговорів у Брест-Литовську.....	29
<i>Нікілев Олександр, Марченко Валентина</i> Житлово-побутові проблеми українського села у вимірі реалій повоєнного повсякдення (1945 – початок 1950-х рр.).....	35
<i>Перехрест Олександр, Тітіка Олена</i> Жіночий фактор в організації відбудови та виробничому процесі в сільськогосподарській галузі України в 1943 – 1945 рр.....	44

Історія аграризму

<i>Литвинова Тетяна, Малишко Олег</i> Господарські заняття як повсякденні практики дворянства Лівобережної України першої половини ХІХ ст.....	53
<i>Темірова Надія</i> Наукові підходи до агрокультури у великих господарствах на зламі ХІХ–ХХ ст.....	62
<i>Пятницькова Ірина</i> Участь селян Півдня України у кооперативному русі як фактор модернізації соціального стану.....	68
<i>Священко Зінаїда</i> Аграрне питання в Україні на початку ХХ ст.: урядово-бюрократичне бачення.....	74

Голод 1921 – 1922 рр., Голодомор 1932 – 1933 рр., голод 1946 – 1947 рр.

<i>Арконада Ледесма Пабло, Гарсія Андрес Цезар</i> Становище українського селянства під час Голодомору: за матеріалами зарубіжної преси (1932-1933).....	82
<i>Щур Юрій</i> Радянське «упокорення голодом» та проблема українського визвольного руху на Запоріжжі.....	90

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

<i>Отземко Олена</i> Український степ у спогадах англійського підприємця Джорджа Г'юма.....	99
<i>Стадник Олена, Кузьмінець Наталія</i> Селянська реформа 1861 р. та її реалізація на Поділлі: сучасні наукові рефлексії.....	106
<i>Щербан Тарас</i> Часопис «Dodatek Tygodniowy do Gazety Lwowskiej» (1850-1869) як джерело для вивчення економічного життя Галичини.....	116

Аграрна історія в іменах

<i>Лазурко Лідія</i>	Селянське питання в II Речі Посполитій в осмисленні Францішка Буяка.....	123
<i>Мазур Оксана</i>	Діяльність Черкаської дослідної станції біоресурсів НААН України та внесок її науковців у селекцію вітчизняних порід молочної худоби.....	130
<i>Маркова Світлана, Матвеев Андрій, Коцюк Володимир</i>	Освітньо-кооперативний дискурс Хмельниччини: повернені імена української інтелігенції.....	137
<i>Пиріг Руслан</i>	Міністр земельних справ В. М. Леонтович: фінал аграрної реформи гетьмана Павла Скоропадського (жовтень – листопад 1918 р.).....	144
<i>Рендюк Теофіл</i>	Костянтин Мацієвич – видатний дипломат і передовий вчений-аграрник Української Народної Республіки.....	151

Етнокультурне буття, духовність і світогляд селянства

<i>Голиш Григорій, Лисиця Лариса</i>	Церковно-релігійне повсякдення селян Золотоніського повіту Полтавської губернії XIX – початку XX ст.....	157
<i>Лопачька Наталія</i>	Дерманський монастир та функціонування селянства у його володіннях (XVI–XVII ст.)..	164
<i>Присяжнюк Юрій</i>	Селяни Наддніпрянщини першої третини XX ст.: перспективи й пастки формування національної ідентичності.....	170
<i>Чубіна Тетяна, Федоренко Яніна</i>	Особливості формування та можливості самореалізації творчої особистості в умовах сільської місцевості періоду хрущовської «відлиги».....	176
<i>Шамрай Олександр</i>	Культурно-просвітницька діяльність закладів з організації дозвілля сільського населення Центральної України у повоєнний період (1943–1950 рр.).....	182

CONTENTS

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations in the 20th – the early 21th

<i>Zhulkanych Nelya, Mistchanyn Vasyl, Zhulkanych Alexander</i> Demographic problems of the Ukrainian countryside in the 1980s – 1990s. (on the example of the Ukrainian Carpathian regions).....	7
<i>Lavrut Olga</i> The Situation of the Agriculture of Donetsk Region in 2014-2022.....	15
<i>Landina Anna</i> Ensuring environmental security in the field of land use by means of criminal justice in modern conditions.....	22
<i>Malynovsky Borys</i> Grain export from Ukraine: assessment of the potential during peace negotiations in Brest-Litovsk.....	29
<i>Nikiliev Oleksandr, Marchenko Valentyna</i> Housing and Household Issues of Ukrainian Countryside in the Dimension of Post-War Everyday Realities (1945 - Early 1950s).....	35
<i>Perehrest Olexander, Titika Olena</i> The female factor in the organization of construction and the production process in the agricultural industry of Ukraine in 1943–1945.....	44

History of agrarianism

<i>Lytvynova Tetiana, Malyshko Oleh</i> Economic activities as everyday practices of the nobility in the left bank of Ukraine in the first half of the 19th century.....	53
<i>Temirova Nadiya</i> Scientific Approaches to the Culture of Farming in Large Farms at the Turn of the 19th–20th centuries.....	62
<i>Piatnytskova Iryna</i> Participation of the Peasants of Southern Ukraine in the Cooperative Movement as a Factor in the Modernization of the Social Estate.....	68
<i>Svyaschenko Zinaida</i> Agrarian question in Ukraine at the beginning of the 20th century: government-bureaucratic vision.....	74

The famine of the 1921 – 1922, the Holodomor 1932 – 1933, The famine of the 1946 – 1947

<i>Arconada -Ledesma Pablo, García Andrés César</i> The situation of the peasantry during the Holodomor through the press outside the Soviet Union (1932-1933).....	82
<i>Shchur Yuriy</i> Soviet “subjugation by hunger” and the problem of the Ukrainian liberation movement in Zaporizhzhia region.....	90

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

<i>Otzemko Olena</i> Ukrainian steppe in the memoirs of the English entrepreneur George Hume.....	99
<i>Stadnik Olena, Kuzminets Natalia</i> The Peasant Reform of 1861 and Its Implementation in Podillia: Modern Scientific Reflections.....	106
<i>Shcherban Taras</i> The journal «Dodatek Tygodniowy do Gazety Lwowskiej» (1850-1869) as a source for studying the economic life of Galicia.....	116

Agrarian history in names

<i>Lazurko Lidiia</i>	The peasant issue in the Second Polish Republic in the conception by Franciszek Bujak.....	123
<i>Mazur Oksana</i>	Activity of Cherkasy Bioresources Research Station of National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine and the Contribution of Its Scientists to the Breeding of Native Breeds of Dairy Cattle.....	130
<i>Markova Svitlana, Matvieiev Andriy, Kotsiuk Volodymyr</i>	Educational-cooperative discourse of Khmelnytskyi region: returned names of Ukrainian intelligentsia.....	137
<i>Pyrih Ruslan</i>	Minister of Land Affairs V. M. Leontovych: the final of the agrarian reform of Hetman Pavlo Skoropadskyi (october – november 1918).....	144
<i>Rendiuk Teofil</i>	Kostiantyn Matsiievych - an outstanding diplomat and a leading scientist-agriculturist of the Ukrainian People's Republic.....	151

Ethnic and cultural life, spirituality and worldview peasantry

<i>Golysh Grygoriy, Lysytsya Larysa</i>	Church and religious life in the villages of Zolotonosha district, Poltava region in the 19th and early 20th centuries.....	157
<i>Lopatska Nataliya</i>	The Derman Monastery and the functioning of the peasantry in its domain (XVI-XVII centuries).....	164
<i>Prysiazhniuk Yuriy</i>	Peasants of the Naddnipryanshchyna of the first third of the 20th century: perspectives and traps of formation national identity.....	170
<i>Chubina Tetiana, Fedorenko Yanina</i>	Features of the formation and possibilities of self-realization of the creative personality in the conditions of the rural location of the period of the Khrushshov 'thaw'.....	176
<i>Shamrai Oleksandr</i>	Cultural and educational activities of institutions for the organization of leisure time of the rural population of Central Ukraine in the post-war period (1943–1950).....	182

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій ХХ – початку ХХІ ст.

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations in the 20th – the early 21st

УДК 94(477.8-22):314.114»198/199»(045)

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Zhulkanych-Mistchanyh

Nelya Zhulkanych

Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3844-0784>
e-mail: nelya.zhulkanych@uzhnu.edu.ua

Vasyl Mistchanyh

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1705-0333>
e-mail: vasyl.mistchanyh@uzhnu.edu.ua

Alexander Zhulkanych

Ph.D. Associate Professor, Associate Professor of the Department of Finance Uzhhorod Trade and Economics Institute, Uzhhorod Trade and Economics Institute Kyiv national university of trade and economics, Uzhhorod, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5855-9956>
e-mail: o.zhulkanych@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Zhulkanych, N., Mistchanyh, V. & Zhulkanych, A. (2023). Demographic problems of the Ukrainian countryside in the 1980 s – 90 s. (on the example of the Ukrainian Carpathian regions). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 7-14. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Zhulkanych-Mistchanyh

DEMOGRAPHIC PROBLEMS OF THE UKRAINIAN COUNTRYSIDE IN THE 1980S – 90S (ON THE EXAMPLE OF THE UKRAINIAN CARPATHIAN REGIONS)

Abstract. *The purpose of the publication is to characterize the dynamics of demographic processes in Ukraine (on the example of the regions of the Ukrainian Carpathians) in the period of the 1980s - 90s; the influence of socio-economic factors on them and outline the origins of the current demographic crisis in Ukraine.*

Conclusions. *The article examines the main demographic problems of the Ukrainian countryside in the 1980s and 1990s on the example of Zakarpattia, Ivano-Frankivsk, Lviv, and Chernivtsi regions. Among them, attention is paid to the issue of depopulation of the rural population, which has covered the entire territory of Ukraine since 1979. It is noted that for a long time, the territories of the Carpathian region were considered relatively prosperous in terms of demographics, where the natural increase in population was an average of 7.4 persons per 1,000 population, while in Ukraine this indicator was only 3.5.*

The article considers another problem of Ukrainian villages - the aging of the population. By the end of the 1980s, in almost half of the regions of Ukraine, the share of elderly peasants approached a third. It was noted that the number of people unable to work also increased during the analyzed period. Thus, if in 1990 there were on average 1,026 people unable to work for every 1,000 people of working age, then in 1997 this ratio was 1,037 per 1,000 people able to work. The migration of the most able-bodied category of peasants to the cities also increased. Characteristic for the regions of the Ukrainian Carpathians was the process of women moving to the cities, mostly of childbearing age, which undermined the demographic basis of the reproduction of the rural population and became one of the reasons for the social decline of the village.

Conclusions. *The researcher concluded that with the deepening of the crisis phenomena in the economy, the situation of the village worsened - the demographic crisis worsened, unemployment increased, the incomes of the villagers steadily decreased, and the social sphere was in a neglected state. It was noted that all the above-mentioned problems «got» independent Ukraine as a legacy from «Soviet times» and it was not possible to solve them in the last 30 years.*

Key words: *demographic crisis, depopulation, aging of the nation, Ukrainian village, migration.*

Неля Жулканич

доктор історичних наук, професор, професор кафедри модерної історії України та зарубіжних країн, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», м. Ужгород, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3844-0784>
e-mail: nelya.zhulkanych@uzhnu.edu.ua

Василь Міщанин

доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», м. Ужгород, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1705-0333>
e-mail: vasyl.mistchanyn@uzhnu.edu.ua

Олександр Жулканич

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів, Ужгородський торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету, м. Ужгород, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5855-9956>
e-mail: o.zhulkanych@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Жулканич Н., Міщанин В., Жулканич О. Демографічні проблеми українського села 1980-х–1990-х рр. (наприкладі областей Українських Карпат). *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 7-14. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Zhulkanych-Mistchanyn

**ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА 1980-Х –1990-Х РР.
(НА ПРИКЛАДІ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ)**

Анотація. *Мета* публікації – охарактеризувати динаміку демографічних процесів в Україні (на прикладі областей Українських Карпат) у 1980-х – 90-х рр.; вплив на них соціально-економічних чинників й окреслити витоки нинішньої демографічної кризи в Україні.

Висновки. У статті розглянуто основні демографічні проблеми українського села 1980-х–90-х рр. на прикладі Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей. Серед найбільш характерних проблем – депопуляція та старіння сільського населення; зростання кількості непрацездатних; посилення міграції найбільш працездатної категорії селян (зокрема жінок, переважно дітородного віку) в міста. На кінець 1980-х рр. кількість вибулих із села в місто становила по регіону близько 60,7 тис. осіб на рік. Також зазначено, що на кінець 1990-х рр. серед областей Карпатського регіону позитивний приріст спостерігався лише в Закарпатській, за двадцять аналізованих років він знизився на 8,9 осіб у розрахунку на тисячу осіб населення. В середньому в згаданих областях на тисячу осіб працездатного віку в 1990 р. припадало 1026 непрацездатних. На кінець аналізованого періоду ця цифра зросла ще на 10,7 %. Відмічено, що всі вищезгадані проблеми «дісталися» незалежній Україні у спадок від «радянських часів» і вирішити їх за останні 30 років не вдалося.

Ключові слова: демографічна криза, депопуляція, старіння нації, українське село, міграція.

Постановка проблеми. Нинішня демографічна криза в незалежній Україні багато в чому є наслідком негативних тенденцій, витоки яких у радянському минулому. В означений період мали місце скорочення тривалості життя і темпів народжуваності; зростання смертності та ознаки «старіння нації». Простежується чіткий зв'язок між рівнем розвитку економіки й демографічними процесами. За наявності кризових явищ у радянській економіці загострювалася й демографічна криза, зростало безробіття, знижувалися доходи населення, особливо сільського. Однак, за період незалежності ситуація в країні не покращилася, а швидше погіршилася. Нині

спостерігаємо низький рівень надання медичної допомоги, відсутність профілактики захворювань; так само зниження доходів; несприятливий екологічний стан, що призводить до зменшення тривалості життя, високого рівня дитячої смертності, а відтак до зменшення загальної кількості населення. Складна політично-економічна ситуація, активна трудова міграція за відсутності ефективних зусиль як з боку держави, так і з боку суспільства лише поглиблюють кризу. Водночас наявність достатньої кількості економічно активного населення є запорукою економічного зростання держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню окремих із зазначених питань приділили увагу науковці З. Кобеля, І. Лаврук, К. Прокопишак, П. Саблук, К. Якуба та ін. Однак згадані дослідники вивчали демографічні проблеми сіл України здебільшого загалом, без врахування регіональних особливостей.

Мета публікації – охарактеризувати динаміку демографічних процесів в Україні (на прикладі областей Українських Карпат) у 1980-х – 90-х рр.; вплив на них соціально-економічних чинників й окреслити витоки нинішньої демографічної кризи в Україні.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на суперечливість та критику окремими фахівцями теорії демографічного переходу, на нашу думку, вона все ж заслуговує бути згаданою. Оскільки основне її завдання полягає у тому, щоб «пояснити зв'язок між соціально-економічними та демографічними змінами, що відбулися з XVIII століття в багатьох розвинених країнах Європи»¹, встановити причинно-наслідковий зв'язок між динамікою демографічних процесів та економічним розвитком. Згідно зі згаданою теорією, існує чотири фази демографічного переходу, що в загальному можна співставити з історичною періодизацією за рівнем розвитку суспільства. Перша та друга фази відповідають доіндустріальному суспільству. У першому періоді має місце висока народжуваність, але й висока смертність. Як наслідок – повільний приріст населення. На другому етапі певні технічні удосконалення та досягнення у медицині забезпечують збільшення тривалості життя і як наслідок більший приріст населення. Третій етап (фаза), що збігається у часі зі становленням індустріального суспільства (1930-ті – 1991 рр.), характеризується зниженням як смертності, так і народжуваності. Науковці пояснюють перше – з досягненнями медицини, друге – із активним долученням жінок до ринку праці. Четвертий етап (фаза) пов'язаний з наступ-

ною стадією історичного розвитку і українського суспільства – постіндустріальною. В цей період рівень смертності та народжуваності є надзвичайно низьким, в порівняно з першим та другим етапами. Внаслідок вказаного, природний або вегетативний приріст населення майже дорівнює нулю.

Без сумніву, еволюція демографічних процесів в Україні мала свої особливості. На думку О. Рудницького, визначальним чинником у демографічних процесах в Україні була «в історичній ретроспективі смертоносна тріада – війна, голод та епідемія... Часто голод не виникав самостійно, а був поєднувальною ланкою між війною й епідемією. Війна призводила до занепаду сільського господарства, що викликало голод, і, як наслідок, епідемію»². У XX ст. демографічні катастрофи мали місце в 1921–1923 рр., колективізація та Голодомор 1932–1933 рр., період Великого терору, в роки II Світової війни та повоєнного голоду 1946–1947 рр. Лише з другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. почався так званий «компенсаторний період» у повоєнній динаміці народжуваності, що призвів до зростання чисельності населення з 36,6 у 1950 р. до 41,9 млн. осіб у 1959 р. (згідно з переписом 1959 р.)³. Однак, упродовж 1960-х – 1990 рр. рівень народжуваності упав із 2,05% до 1,27%. Якщо у 1960 р. в Україні природний приріст населення становив 13,6; у 1980 р. – 3,4, то на поч. 2000-х рр. було зафіксовано найнижчий рівень природного приросту – 7,6 осіб на 1000⁴.

В означений період проблеми відтворення населення торкнулися більшості розвинених країн, про причини йшлося вище (третья фаза демографічного переходу). Однак лише на теренах Радянського Союзу до цих проблем додалося зростання показників смертності та скорочення тривалості життя. Середня тривалість життя українців скоротилася з 67,4 до 65,7 років, а показники смертності зросли з 0,69% до 1,21%⁵. Значний вплив на посилення вказаних негативних тенденцій від другої

1 Портер М. Демографічний перехід: характеристики та теорія. URL: <https://uk.warbletoncouncil.org/transicion-demografica-4544>

2 Рудницький О.П. Історична еволюція чисельності населення України у світлі теорії демографічного переходу. *Демографія та соціальна економіка*. 2020, № 3 (41). С. 7.

3 Население СССР (Чисельность, состав и движение населения). Статистический сборник. Москва: «Статистика», 1975. С. 37.

4 Історична демографія України XVIII- початку XXI ст. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2010. С. 115.

5 Державна служба статистики України. Офіційний сайт. Населення України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>

половини 1980-х рр. мало погіршення економічної ситуації в країні.

Тож, в аналізований період, як зазначалося вище, з поглибленням кризових явищ в економіці загострюється й демографічна криза, зросло безробіття, знизилася доходи насамперед сільського населення. Для збереження поселенської мережі та «утримання» населення в сільській місцевості важливе значення мало належне функціонування соціальної сфери: наявність шляхів сполучення між містом і селом, забезпеченість медичними, культурно-освітніми закладами тощо. В минулому соціальна сфера села розглядалася як затратна і фінансувалася за залишковим принципом, в перебудовчий період ставлення до неї практично не змінилося.

Україну депопуляція сільського населення охопила ще з 1979 р. Тривалий час відносно демографічно благополучними вважалися області Карпатського регіону, де природний приріст населення становив у середньому 7,4 особи на 1000 населення, тоді як по Україні цей показник становив всього 3,5. Проте за наступні 20 років ситуація значно змінилася. Щорічне зменшення чисельності сільських жителів впродовж 1980-х – 1990-х рр. становило 60,2 тис. осіб. У селах зазначених областей було зафіксовано природний приріст населення на рівні 3,4 %, найвищим він був у Закарпатській області – 7,7 %, найнижчий – у Львівській – 0,7 %. У містах регіону цей показник в середньому становив 6,5 % (табл. 1.).

Таблиця 1
Коефіцієнт природного приросту населення областей Українських Карпат (на 1000 наявного населення)^{6 7}

Роки Області	1980			1990			2000		
	всього	у міських поселеннях	у сільській місцевості	всього	у міських поселеннях	у сільській місцевості	всього	у міських поселеннях	у сільській місцевості
Українська РСР	3,5	6,1	- 0,7	0,8	2,5	- 3,4	- 7,5	- 6,5	- 9,7
Закарпатська обл.	9,7	9,9	9,5	7,5	7,4	7,7	0,4	- 0,3	0,8
Івано-Франківська	7,4	10,2	5,7	5,1	8,1	2,8	- 1,8	- 0,4	- 3,0
Львівська	6,0	8,1	3,6	3,5	5,5	0,7	- 3,3	- 1,9	- 5,3
Чернівецька	6,4	8,7	5,0	3,8	5,3	2,7	- 2,5	- 1,7	- 3,0
По регіону	29,5	36,9	23,8	16,9	26,3	13,9	- 7,2	- 4,3	- 10,5

6 Народне господарство Української РСР у 1990 р. Стат. щорічник. Київ: Техніка, 1991. С. 41–43.

7 Статистичний щорічник України за 2000 р. Київ: Техніка, 2001. С. 329.

8 Саблук П., Якуба К. Демографічні проблеми українського села. Наукова доповідь. Київ, 2002. С. 5.

Дані таблиці свідчать, що на кінець 1990-х рр. серед областей Карпатського регіону позитивний приріст спостерігався лише в Закарпатській, за двадцять аналізованих років він знизився на 8,9 осіб із розрахунку на тисячу осіб населення. Найбільш загрозливий показник – у Івано-Франківській області, де природний приріст населення в сільській місцевості становив мінус 3,0 особи, тоді як на початку 1980-х рр. був другим у регіоні – 7,4 особи на тисячу населення. Отже, процес депопуляції населення охопив на кінець 1990-х рр. і раніше демографічно благополучні карпатські області. Такі різкі скорочення народжуваності й зростання смертності в Україні загалом і у карпатських областях зокрема стали наслідком антисоціальної політики стосовно села впродовж як радянського періоду, так і в роки незалежності нашої держави.

Ще однією проблемою українських сіл стало старіння населення. Сільське населення країни вважалося старим ще з 1974 р., відповідно зі шкалою ООН щодо вимірювання старіння населення. «Середньорічні темпи скорочення кількості осіб працездатного віку в 1980–1990 рр. майже втричі перевищили показники попереднього десятиріччя, в 1991–2001 рр. вони залишалися високими»⁸. На кінець 1980-х рр. майже у половині областей України частка селян похилого віку наблизилася до третини. Зростали темпи зменшення кількості сільського населення (табл. 2).

Таблиця 2
Динаміка зміни кількості сільського населення в Україні, в т.ч. в областях Українських Карпат^{9 10 11}

	Тисяч осіб				Збільшення (+) або зменшення (-), тис. осіб			
	1970	1980	1990	2000	1970 - 1980	1980 - 1990	1990 - 2000	1970 - 2000
Україна	21437,9	18981,1	16969,3	15754,0	- 2456,8	- 2011,8	- 1215,3	- 5683,9
Закарпатська обл.	742,8	714,4	735,7	782,9	- 28,4	21,3	47,2	40,1
Івано-Франківська	865,1	837,1	823,8	822,2	- 28,0	- 13,3	- 1,6	- 42,9
Львівська	1280,2	1197,9	1107,6	1059,3	- 82,3	- 90,3	- 48,3	- 220,9
Чернівецька	552,5	552,2	541,8	531,5	- 0,3	- 10,4	- 10,3	- 21,0
По регіону	3440,6	3301,6	3208,9	3195,9	-139,0	-92,7	-13,0	-244,7

Як результат зазначеної вище динаміки – зростання демографічного навантаження на сільських мешканців фертильного віку (15–49 р.). Зростала також кількість непрацездатних. Так, якщо в середньому на 1000 осіб працездатного віку в 1990 р. припадало 1026 непрацездатних, то у 1997 р. це співвідношення становило 1037 на 1000 працездатних¹². Незважаючи на економічну кризу в державі, в перші роки незалежності здійснювалися спроби впливу на покращення демографічної ситуації. Зокрема, було прийнято ряд Законів України, Національних програм та Постанов Кабінету Міністрів України щодо соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи, державної допомоги сім'ям із дітьми, програми планування сім'ї, поліпшення здоров'я літніх людей, охорони материнства й дитинства¹³. Проте через фінансову незабезпеченість цих програм вони не реалізовувалися повною мірою.

Скорочення кількості сільського населення, зростання кількості осіб похилого віку, міграція молоді у міста, приєднання сіл до міських поселень, переведення їх у селища міського типу призводили до значних змін у сільській поселенській мережі. У ре-

зультаті впродовж 1970–2000 рр. сільська поселенська мережа України скоротилася на 2671 одиницю^{14 15}. Незважаючи на те, що з 1990 р. кількість сільських поселень в Україні почала поступово збільшуватися, голов-

внаслідок розукрупнення раніше об'єднаних сіл, загальне їх чисельність зменшувалася. Зокрема, у Закарпатській області за аналізований період кількість поселень зменшилася на 67 одиниць, у Івано-Франківській – на 30, у Львівській – на 224 та у Чернівецькій області – на 12 одиниць.

Одним із факторів скорочення поселенської мережі в аналізованих областях були значні відмінності життєвого рівня в сільській місцевості та у містах, що зумовили посилення міграції найбільш працездатної категорії селян – молоді в міста. Міграція населення з сіл у міста призвела до дефіциту технічно грамотних кадрів масових професій та спеціалістів.

На кінець 1980-х рр. кількість вибулих із села в місто становила по регіону близько 60,7 тис. осіб на рік. Найбільшим цей показник був у Львівській області, що пояснюється наявністю тут великих промислових міст. На цю область припадало 43,4 % міграційного руху Українських Карпат. З початку 1990-х рр. із закриттям значної частини промислових підприємств починається, хоч і повільно, зворотній процес – повернення населення із міст у села. У середньому цей показник становив по регіону близько 26,6 тис. осіб на

9 Народне господарство Української РСР у 1971 р. Ювілейний статистичний щорічник. Київ, 1972. С. 29.

10 Народне господарство Української РСР у 1990 р. Стат. щорічник. Київ: Техніка, 1991. С. 22.

11 Статистичний щорічник України за 2000 р. Київ: Техніка, 2001. С. 28.

12 Про стан соціального розвитку села (доповідна записка). Київ: ІАЕ УААН, 1998. С. 3.

13 Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи». *Відомості Верховної Ради України*. № 37. 1992. Ст.543.; Основи законодавства України про охорону здоров'я. *Відомості Верховної Ради України*. №4. 1993. Ст.19; Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». *Відомості Верховної Ради України*. №16. 1993. Ст. 167; Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні». *Відомості Верховної Ради України*. №4. 1994. Ст. 18; Закон України «Про межу малозабезпеченості». *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 42. С. 1188-1189; Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію Національної програми відродження села». *Відомості Верховної Ради України*. 1994. №23. С. 665-675; Постанова Кабінету Міністрів України «Про соціальний захист населення в зв'язку з реформою роздрібних цін. *Правда України*. 1991. № 63.; Постанова Кабінету Міністрів України «Про розвиток житлового будівництва та поліпшення демографічної ситуації на селі». *Зібрання Постанов Уряду України*. 1992. № 8. С. 155-162.

14 Прокопишак К. Проблеми розвитку соціальної інфраструктури та відродження сіл Карпатського регіону. Львів, 1997. С. 31.

15 Розвиток сільських територій України. Київ: ІВЦ Держкомстату України, 2006. С. 71.

рік¹⁶. У подальшому із найменшими проявами стабілізації економіки в державі молодь покидала необлаштовані села й вирушала знову у міста, де рівень розвитку соціальної сфери залишався значно вищим ніж у карпатських селах. Незважаючи на вищевикладене, ситуація в областях Українських Карпат, щодо людності сільських поселень залишалася більш сприятливою, ніж загалом в Україні.

Таблиця 3
Характеристика сільських адміністративно-територіальних одиниць областей Українських Карпат, 1996 р.¹⁷

	Сільські адм.-територ. одиниці на 01.01.			Кількість поселень од.	
	Райони, од.	Сільські населені пункти	В них населення тис. осіб	Вимираючих	Занепадаючих
Україна	490	28839	16228,3	5095	2891
Закарпатська	13	579	785,5	5	5
Івано-Франківська	14	763	828,3	31	21
Львівська	20	1854	1072,7	111	132
Чернівецька	11	398	537,7	2	1
По регіону	58	3594	3224,2	149	159

Згідно з даними розміщеними у таблиці, в карпатських областях мав місце найнижчий показник вимираючих – 4,1%, та занепадаючих – 4,4% сільських поселень. В Україні цей показник становив відповідно 17,6% та 10,0%. Проте обнадійливими такі дані можна вважати лише умовно, оскільки для карпатських областей, де споконвічно переважало сільське населення, відносний рівень занепадаючих і вимираючих поселень набув катастрофічних масштабів. Частка сільського населення зменшилася із 48% у 1965 р. до 32% на початку 2000-х рр. Навіть у відносно демографічно благополучних областях Українських Карпат в середньому відповідно – з 66,5% до 46,4%^{18 19}. Характерним для цих областей був і процес виїзду у міста жінок, переважно дітородного віку, що підривало демографічну основу відтворення сільського населення й стало однією з причин соціального занепаду села.

Висновки. Таким чином, із поглибленням кризових явищ в економіці погіршувалося й становище села: загострювалася демографічна криза, зростало безробіття, доходи селян невпинно знижувалися, соціальна сфера перебувала в занедбаному стані, занепадали й вимирали поселення. Основними демографічними проблемами були: депопуляція та старіння сільського населення; зростання кількості непрацездатних;

посилення міграції найбільш працездатної категорії селян (жінок, переважно дітородного віку) в міста.

У кінці 1990-х р. частина населення, що раніше мігрувала в міста, втративши роботу поверталася в села, поповнюючи лави безробітних. За умов реформування та розпаду сільськогосподарських підприємств, наявного надлишку трудових ресурсів нагальною потребою було знайти сферу прикладання праці як для постійних мешканців карпатських сіл, так і для ремігрантів.

Незважаючи на те, що економічні й демографічні показники, а також забезпеченість населення карпатських областей об'єктами соціального характеру були дещо вищими, ніж загалом в Україні, їх не можна назвати обнадійливими. Рівень благоустрою карпатських сіл та забезпечення населення послугами об'єктів соціальної інфраструктури, особливо малих та віддалених від центральної садиби сільських поселень, залишався

низьким.

Вищезгадані проблеми «дісталися» незалежній Україні у спадок від «радянських часів» і вирішити їх за останні 30 років не вдалося. Кризовість сучасної демографічної ситуації визначається доповненням депопуляції не лише старінням нації, а й значним погіршенням здоров'я як населення загалом, так дітей і підлітків зокрема. «Головним індикатором здоров'я населення є середня очікувана тривалість життя. У високорозвинених країнах світу даний показник становить більше 80 років і свідчить про сприятливий соціально-економічний розвиток країни, в результаті якого, якість та рівень життя населення зростає, що, в свою чергу, зумовлює збільшення чисельності людей» [15]. Україна серед 140 країн, за даними Міжнародного економічного форуму (2018 р.), посідає 93 місце (72 роки). Для покращення ситуації важливо на державному рівні створити умови для стабільного та сталого розвитку країни. Цього досягти вдасться лише за умов соціальної підтримки з боку держави молодих сімей з дітьми, належного рівня профілактики захворювань; забезпечення доступу до висококваліфікованого медичного обслуговування; вжиття заходів зі зменшення забруднення повітря та навколишнього середовища; підтримки поселенської мережі, що за нинішніх умов залишається недосяжним.

16 Прокопишак К. Проблеми розвитку соціальної інфраструктури та відродження сіл Карпатського регіону. Львів, 1997. С. 55.

17 Про стан соціального розвитку села (довідна записка). Київ: ІАЕ УААН, 1998. С. 21

18 Кобеля З., Лаврук І. Демографічна криза в Україні: причини та шляхи подолання. *Науковий огляд*. 2019. №4 (57). 2019. С. 28. URL: <https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/1813>

19 Статистичний щорічник України за 2000 р. Київ: Техніка, 2001. С. 28.

Refererces:

1. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. [State Statistics Service of Ukraine.] Ofitsiyni sait. Naseleattia Ukrainy. Retrieved from <https://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
2. *Istorychna demohrafiia Ukrainy XVIII-pochatku XXI st. [Historical demography of Ukraine in the XVIII and early XXI centuries].* (2010). Kyiv: Publication named after O. Teligly. [in Ukrainian].
3. Kobelia, Z. & Lavruk, I. (2019) Demohrafichna kryza v Ukraini: prychny ta shliakhy podolannia [Demographic crisis in Ukraine: causes and ways of overcoming]. *Naukovyi ohliad. [Scientific review].* 4 (57). Retrieved from <https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/1813> [in Ukrainian].
4. Narodne gospodarstvo Ukrainskoi SRS u 1971 r. [National economy of the Ukrainian SRS in 1971]. (1972). Kyiv. [in Ukrainian].
5. Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro okhoronu zdorovia [Fundamentals of Ukrainian legislation on health care]. (1993). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine]*, 4., 9. [in Ukrainian].
6. Porter, M. Demohrafichnyi perekhid: kharakterystyky ta teoriia. [Demographic transition: characteristics and theory]. Retrieved from <https://uk.warbletoncouncil.org/transicion-demografica-4544> [in Ukrainian].
7. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro rozvytok zhytlovoho budivnytstva ta polipshennia demohrafichnoi sytuatsii na seli» [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On the development of housing construction and improvement of the demographic situation in the countryside»] (1992). Zibrannia Postanov Uriadu Ukrainy. [Collection of Resolutions of the Government of Ukraine], 8. 155-162. [in Ukrainian].
8. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro sotsialnyi zakhyst naseleattia v zviazku z reformoiu rozdribnykh tsin [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On social protection of the population in connection with the reform of retail price»] (1991). *Pravda Ukrainy. [The truth of Ukraine.]*, 63. [in Ukrainian].
9. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro Kontseptsiiu Natsionalnoi prohramy vidrodzhennia sela» [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine «On the Concept of the National Rural Revival Program»]. (1994). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine]*, 23, 665-675. [in Ukrainian].
10. *Pro stan sotsialnoho rozvytku sela (dopovidna zapyska) [About the state of social development of the village (report note)].* (1998). Kyiv: IAE UAAN. 47. [in Ukrainian].
11. Prokopyshak, K. (1997) Problemy rozvytku sotsialnoi infrastruktury ta vidrodzhennia sil Karpatskoho rehionu. [Problems of social infrastructure development and revival of villages in the Carpathian region]. Lviv. [in Ukrainian].
12. *Rozvytok silskykh terytorii Ukrainy. [Development of rural areas of Ukraine].* (2006). Kyiv: IVTs Derzhkomstatu Ukrainy. [in Ukrainian].
13. Rudnytskyi, O. (2020) Istorychna evoliutsiia chyselnosti naseleattia Ukrainy u svitli teorii demohrafichnoho perekhodu [Historical evolution of the population of Ukraine in the light of the theory of demographic transition]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. [Demography and social economy]*, 3 (41), 3-15. [in Ukrainian].
14. Sabluk, P. & Yakuba, K. Demohrafichni problemy ukrainskoho sela. Naukova dopovid. [Demographic problems of the Ukrainian village. Scientific report]. (2002). Kyiv. [in Ukrainian].
15. *Statystycheskyi sbornyk. [Statistical compendium].* (1975) Moskva : «Statystyka», 1975. . [in Russian].
16. *Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2000 r. [Statistical yearbook of Ukraine for 2000].* (2001). Kyiv: Tekhnika [in Ukrainian].
17. *Statystychnyi shchorichnyk. [Statistical yearbook].* (1966). Kyiv. [in Ukrainian].
18. *Statystychnyi shchorichnyk. [Statistical yearbook].* (1991) Kyiv: Tekhnika, 1991. [in Ukrainian].

19. Zakon Ukrainy «Pro mezhu malozabezpechenosti» [The Law of Ukraine «On the Low Income Limit»]. (1994). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine]*, 42, 1188-1189. [in Ukrainian].

20. Zakon Ukrainy «Pro osnovni zasady sotsialnoho zakhystu veteraniv pratsi ta inshykh hromadian pokhyloho viku v Ukraini» [The Law of Ukraine «On the basic principles of social protection of labor veterans and other senior citizens in Ukraine»] (1994). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine]*, 4, 18. [in Ukrainian].

21. Zakon Ukrainy «Pro spriannia sotsialnomu stanovlenniu ta rozvytku molodi v Ukraini» [Law of Ukraine «On Promotion of Social Formation and Development of Youth in Ukraine»]. (1993). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine]*, 16, 167. [in Ukrainian].

22. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin i dopovnen do Zakonu Ukrainy «Pro status i sotsialnyi zakhyst hromadian, yaki postrazhdaly vnaslidok chornobylskoi katastrofy». [The Law of Ukraine «On Amendments and Additions to the Law of Ukraine «On the Status and Social Protection of Citizens Affected by the Chernobyl Disaster»]. (1992). *Vidomosti Verkhovnoi Rady [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine]*, 37, 543. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 12.02.2023

Схвалено до друку / Accepted: 25.04.2023

УДК 63(477.62)''2014/2022''

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Lavrut

Olga Lavrut

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Social, Humanitarian and Media Education, Donetsk regional institute of postgraduate pedagogical education, Kramatorsk, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6915-7474>

Scopus-Author ID: 58118317200

e-mail: lavrut.olga@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Lavrut, O. (2023). The Situation of the Agriculture of Donetsk Region in 2014–2022. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 15–21. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Lavrut

THE SITUATION OF THE AGRICULTURE OF DONETSK REGION IN 2014-2022

Abstract. *The purpose of the work is to find out the potential of the agriculture of Donetsk region in the conditions of the hybrid war from 2014 to the full-scale invasion of the Russian Federation in 2022.*

The scientific novelty of the research *results is the study of the development of the agricultural sector in the Donetsk region during the specified period.*

Conclusions. *The modern history of Donetsk region reflects various periods, events, phenomena and processes, which were confirmed by 2014 – 2022. They demonstrated the long history of Ukraine and the region's belonging to it, the struggle for Donetsk region. It happened in difficult conditions, but they had hope and expectations. Despite the fact that part of the region was occupied, the other – demonstrated its rapid development and europeanness. Agriculture remained one of the leading industries. The region lost some positions in it, however, due to the use of modern technologies and support, it tried to catch up with its potential. The gross harvest of vegetable crops decreased, which was explained by climatic conditions and the need to care for these products in difficult conditions. Positive dynamics were achieved due to poultry and pig farming. Agricultural products became the property not only of Donetsk region, but also of Ukraine, some of which were exported to European and Asian countries. Certain factors stood in the way: complicated logistics, the routes of which used to pass through occupied settlements, lack of security, constant risks, natural and geographical factors. The study of the agricultural sector of the region after its de-occupation and the end of the war can be a perspective of the research.*

Key words: *agriculture, war, Ukraine, Donetsk region, animal husbandry, plant breeding, products.*

Ольга Лаврут

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти, Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, Краматорськ, Україна

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6915-7474>

Scopus-Author ID: 58118317200

e-mail: lavrut.olga@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Лаврут О. Становище сільського господарства Донеччини у 2014 – 2022 рр. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 15–21. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Lavrut

СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ДОНЕЧЧИНИ У 2014 – 2022 РР.

Анотація. *Мета роботи полягає у з'ясуванні потенціалу сільського господарства Донеччини в умовах гібридної війни від 2014 р. до повномасштабного вторгнення російської федерації 2022 р.*

Науковою новизною результатів дослідження *є вивчення розвитку галузей аграрного сектору в Донецькій області зазначеного періоду.*

Висновки. *Сучасна історія Донеччини відображає різні періоди, події, явища та процеси, підтвердженням чого стали 2014 – 2022 рр. Вони продемонстрували тяглість історії України і належність області до неї, боротьбу за Донеччину. Це відбувалося у складних умовах, але вони мали надію та сподівання. Попри те, що частина області була окупована, інша – демонструвала свій стрімкий розвиток та європейськість. Сільське господарство залишалося однією із провідних галузей. Область втратила деякі позиції у ньому, проте за рахунок використання сучасних технологій та підтримки намагалася надолужити потенціал. Валовий збір овочевих культур зменшився, що пояснювалося кліматичними умовами та необхідністю доглядати за цією продукцією у складних умовах. Позитивна динаміка була досягнута за рахунок птахівництва та свиноводства. Продукція аграрного виробництва стала надбанням не лише Донеччини, а й України, деяка йшла на експорт у країни Європи та Азії. На перепоні стали певні чинники: ускладнена логістика, шляхи якої раніше проходили через окуповані населені пункти, відсутність безпеки, постійні ризики, природно-географічні фактори.*

Ключові слова: *сільське господарство, війна, Україна, Донецька область, тваринництво, рослинництво, продукція.*

Постановка проблеми. Сільське господарство привертає до себе увагу завдяки його потенціалу, пов'язаного із забезпеченням населення необхідними продовольчими товарами, які допомагають громадянам виконувати повсякденні функції. Воно є важливою передумовою продовольчої безпеки. Від 2014 р. пройшло майже десятиліття, яке для України стало неабияким випробуванням. Події останнього року продемонстрували стійкість наших громадян і привертають увагу усе більше дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Умовно праці з нашої теми можна поділити за тематично-хронологічним принципом: вони представляють еволюцію поглядів на цю проблему і охоплюють період від початку гібридної російсько-української війни 2014 р. до повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну¹. Автори доводять українськість східних областей нашої держави і Криму², занурюючись в історичні події та явища³. Дослідники демонструють позицію, відстоюючи ідентичність⁴ не лише окремих територій українських земель⁵, а й усєї держави⁶. Історики вивчають передумови війни, проводячи геополітичні паралелі⁷. Події трактують другою імперіалістичною війною, де «українське питання» постало з новою силою⁸.

Україна, як і багато років тому, стала полем змагань між двома цивілізаціями і виборює власне право на існування, захищаючи не лише себе і свої цінності, а й демократичні. Ці події загрожують і світовій безпеці, підвалини якої можуть бути порушені та зруйновані. Саме в Україні відбувається важлива битва за існування цивілізаційних принципів. До істориків, які займаються вивченням зазначених питань належать С. Кульчицький, Л. Якубова⁹, В. Смолій, О. Ясь¹⁰, О. Сурков¹¹ та інші¹².

В історичній науці існує група праць, які стосуються й сільського господарства у Донецькій області. О. Івченкова і О. Гарбуз розглянули сучасний стан сільського господарства від початку 2000-х років до 2017 р. Авторки акцентують на зростанні рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції, водночас і на динаміку цін за період 2016 – 2017 рр. На зернові та зернобобові вони збільшилися на половину¹³. Ю. Харазішвілі вивчила модернізацію економіки Донеччини. Автор зосередилася на тому, що в усіх областях зріс реальний обсяг послуг, який переважає реальні обсяги промислового виробництва. Важливе значення має структура сфери послуг¹⁴.

Дослідники приділили увагу і фермерським господарствам, які можуть стати ва-

1 Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Київ, 2016 р. Київ : «МП Леся», 2016. 352 с.

2 Світова гібридна війна: український фронт / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.

3 Гібридна війна Росії проти України після Революції гідності / наук. ред. М. Дорошко, В. Балок. Київ : Ніка-Центр, 2018. 280 с.

4 Віднянський С., Грицюк В., Лисенко А. Початок «Другої імперіалістичної війни» та «українське питання»: деякі дипломатичні, політичні, воєнні аспекти. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 4.

5 Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна Київ : Інститут історії НАН України, 2015. 166 с.

6 Мицик Юрій, Бажан Олег. Від трипільців до кіборгів. Коротка історія України. Видання третє, доповнене та перероблене. Київ : «Кліо», 2022. 688 с.

7 Українське століття (1921 – 2021): витоки, уроки, перспективи державотворення. Нариси / відп. ред. В. Смолій. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2021. 560 с.

8 Український проект. Цивілізаційні фронтири та соціокультурні екстрими XX – початку XXI століть. Аналітична доповідь. Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. 128 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0017072> (дата звернення 13.03.2023).

9 Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. Вид. 2-ге, доповн. та переробл. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2019. 720 с.

10 За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі. У 2-х кн. Кн. 1 / відп. ред. В. Смолій. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2022. 800 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0017083 (дата звернення 15.03.2023).

11 Сурков О. Незавершена війна: Історія протистояння України з Росією в 2014 – 2015 роках. Київ : Видавнична група КМ-БУКС, 2021. 480 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0016013 (дата звернення 11.03.2023).

12 ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. Кн. 1 / Відп. ред. В. Смолій; упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. Київ : Інститут історії НАН України, 2022. 802 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0016979 (дата звернення 11.03.2023).

13 Івченкова О. Ю., Гарбуз О. А. Сучасний стан та перспективні напрями розвитку сільського господарства в Україні. *Вісник економічної науки України*. 2018. № 2. С. 89 – 95.

14 Харазішвілі Ю.М. Модернізація економіки Донецької області: стратегічні сценарії реалізації з позицій сталого розвитку до 2020

гомим виробником окремих видів сільськогосподарської продукції й поповнювати нею продовольчий ринок, взяти на себе вирішення певних соціально-інфраструктурних проблем сільської місцевості та підвищувати рівень зайнятості сільського населення. М. Заячук представляє типізацію областей за розвитком фермерства, згідно із якою Донеччину, Львівщину, Івано-Франківщину, Чернігівщину і Сумщину віднесено до регіонів розбалансованого розвитку¹⁵.

С. Удовиченко досліджено інвестиційний стан аграрної науки в Донецькій області, наголошено на скороченні кількості організацій, які виконували наукові й науково-технічні роботи, зменшенні чисельності наукових кадрів¹⁶. А. Полчанов зазначив про негативні наслідки для української економіки, зокрема і для аграрного сектору, що впливає на відтік капіталів та споживання продукції¹⁷. Зниження темпів інвестиційних процесів відбувалося через невизначеність і небезпеку: протягом 2014 – 2015 р. ці показники зменшилися на 2,5 млрд грн¹⁸.

Мета. Проте питання становища сільського господарства в Донецькій області від початку гібридної російсько-української війни до повномасштабного вторгнення залишилося поза увагою дослідників. Тому автор статті ставить за мету його дослідити.

Виклад основного матеріалу. За адміністративно-територіальним устроєм у Донецькій області налічується 8 районів, 1 298 населених пунктів. 20 ОТГ перебувало до 2022 р. на непідконтрольній українській владі території. На терені області мешкало 10 % населення нашої країни, переважна більшість – у містах. Вона багата на родючі чорноземи та має багату мінерально-сировинну базу¹⁹.

Територія Донецької області за площею і біопродуктивністю потенціалу земельного фонду до початку воєнних дій була однією з провідних в Україні. Близько 30 % угідь опи-

нилися на території квазіреспубліки «ДНР». До початку російсько-української гібридної війни регіон мав майже 5 %-ву питому вагу національного показника, посідаючи 7–8 місце загальнодержавного виробництва сільськогосподарської продукції, і 4–5 – продукції тваринництва. Протягом 2015 – 2017 рр. у Донеччині знизилися ці показники: до 17 і 12 місць відповідно. Після втрати промислових потужностей регіону одним із двигунів економіки стало сільське господарство та переробка сільгосппродукції²⁰.

Області притаманна велика частка сільськогосподарських угідь – 75,5 %, що на 3,3 % більше, ніж у середньому по країні. Однак розораність угідь регіону нижча за середні показники²¹. Загальну ж кількість посівів на території України фахівці оцінюють у понад 29 млн га. Проте через анексію Кримського півострова та бойові дії на Сході країни, українська аграрна галузь тимчасово втратила біля 5 % землі сільськогосподарського призначення, що обробляється. До 2014 р. на Донеччині на обліку було 2 млн 41,1 тис. га сільськогосподарських угідь, із яких 1 млн 652,8 тис. га орних. У 2018 р. уже 48,4 тис. га орних земель не використовувалися для сільського виробництва, що пов'язано із будівництвом фортифікаційних захисних інженерних споруд та ведення особливого режиму їх використання²².

Донецька область традиційно, особливо у 2010 – 2013 рр., була експортером зернових культур, соняшникової олії, курячих яєць, кондитерських виробів, ігристих вин, солі у 20 країн світу. У 2017 р., порівняно з 2016 р., обсяг експорту зерна збільшився в 2 рази і склав \$ 111 млн. Агропромисловий комплекс області представлений близько 1,3 тис. підприємствами різних за площами земель в обробці та формах власності, з яких 1 тис. фермерських господарств, 70 тис. особистих селянських господарств, регіональні представництва Ін-

року: наук. доп. Київ : Інститут економіки промисловості НАН України, 2016. 119 с.

15 Заячук М. Д. Становлення фермерства в Україні: просторово-часовий аналіз. *Український географічний журнал*. 2014. № 4. С. 57 – 62.

16 Удовиченко С.М. До питання розвитку інноваційно-інвестиційного потенціалу Донецької області. *Науково-виробничий журнал «Бізнес-навігатор»*. 2018. Вип. 4 (47). С. 51 – 55.

17 Полчанов А. Ю. Втрати української економіки від військового конфлікту. *Агросвіт* 2017. № 11. С. 40 – 46.

18 Кісіль М.І. Інвестиційні проблеми в сільському господарстві Донбасу. *Економіка АПК*. 2016. № 2. С. 79 – 83.

19 Адміністративно-територіальний устрій. URL: <https://dn.gov.ua/oblast/administrativno-teritorialnij-ustrij> (дата звернення 12.03.2023).

20 Діагностичний звіт Аналіз проблем економічного розвитку Донецької та Луганської областей. Проект: UA2002 – Економічна трансформація Донбасу / Donbas Economic Transformation Strategy Support. Лютий 2021. С. 58 – 60.

21 Діагностичний звіт Аналіз проблем економічного розвитку Донецької та Луганської областей. С. 60 – 66.

22 Діагностичний звіт. Аналіз проблем економічного розвитку Донецької та Луганської областей. С. 57.

ституту ґрунтознавства та агрохімії та Інституту охорони ґрунтів, 3 науково-дослідні центри НААН. В області функціонувало 15 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (5 – з обробки землі та збирання врожаю, 4 – зернових, 1 – молочний та 5 інших видів), з яких 11 створено протягом 2017 – 2018 рр. Працювало більше 20 великих елеваторів (з яких 3 – державні) загальною ємністю близько 780 тис т. Загалом у області достатньо потужностей для зберігання зернових культур²³.

Згідно із даними Головного управління Державної податкової служби у Донецькій області, за сумою сплати податкових платежів за 2020 р. лідерами платників податків, а тому і оборотів є ПрАТ «АПК-ІНВЕСТ (майже 100 млн грн), ТОВ «Агрофірма «Агротіс»» (70 відповідно), СТОВ Агрофірма «Дружба» (40,3), ТОВ «Бахмут-Агро» (32), ПрАТ «Екопрод» (майже по 32), ТОВ «Перспектива» (31), ПрАТ «БАС» (28), ДП «Ілліч-Агро Донбас» (28), ТОВ «Маріупольська птахофабрика» (21), ТОВ «Крамагросвіт» (15 млн грн відповідно) та інші²⁴.

В області, у Костянтинівському та Слов'янському районах, працювали птахофабрики, завдяки чому чисельність поголів'я птиці у сільськогосподарських підприємствах збільшилась на 30%. Функціонував біогазовий завод з переробки органічних відходів ПрАТ «Екопрод» у Волноваському районі, зерноочисний комплекс ПрАТ «Екопрод» загальною ємністю 15 тис. т у Добропільському районі; доїльні зали із застосуванням роботів для доїння корів, були налагоджені лінії з виробництва яблучного соку під торговою маркою «Садовий бум» у ФГ «Соняшник» Великоновосілківського району. Кожного року область купувала нові одиниці сільськогосподарської техніки, реконструювала виробництва, що поліпшувало виробництво продукції та удосконалювало працю аграріїв. Здійснювалася співпраця із Данською Радою у справах біженців DRC, Норвезькою радою у справах біженців, міжнародним благодійним фондом «Карітас Україна», Міжнародним Комітетом Червоного Хреста із залучення сільгосптоваровиробників

до отримання грантової підтримки із закупівлі сучасного обладнання з переробки сільськогосподарської продукції, надавали екстрену допомогу найбільш постраждалим на лінії зіткнення особистим селянським господарствам у населених пунктах області²⁵.

Головні напрями сільського господарства – вирощування зернових та технічних культур. Із загального доходу від реалізації продукції сільського господарства 84% посідає продукція рослинництва і 16% – тваринництва. Індекс обсягу виробництва продукції сільського господарства у 2016 р. до 2015 р. склав 108,2 %, за 2017 р. до 2016 р. – 102,2 %. Це відбулося за рахунок збільшення врожайності зернових та зернобобових, збільшення посівних площ перспективних культур (гороху, ріпаку, льону), відновлення поголів'я птиці, підвищення продуктивності у молочному скотарстві, обсягів виробництва молока та яєць. Протягом наступних декількох років спостерігалася позитивна динаміка до зростання сільськогосподарської продукції. Підвищення продуктивності у молочному скотарстві забезпечувалося за рахунок використання високопродуктивного поголів'я корів у 11 племінних заводах та 7 племінних репродукторах (надій молока на корову у 2017 р. складав від 7 063 кг до 8 250 кг); застосування сучасних технологій у виробництві молока (доїння роботами); функціонування 7 доїльних залів на молочних комплексах області, у яких надій молока на корову на сільськогосподарських підприємствах області дорівнював 5 628 кг (що складало 106 % до показника 2016 р.) і відповідало 12-му місцю серед регіонів України; достатнього рівня забезпеченості кормами всіх видів господарств населення, які утримують худобу та птицю (120 %). Загалом в області визначено більше 80 операторів машинного доїння, які у 2017 р. надоїли понад 6 000 кг молока від корови. Протягом останніх восьми років регіон стабільно утримував перше місце серед областей України за чисельністю поголів'я свиней у сільськогосподарських підприємствах (428 тис. голів). У загальному обсязі реалізації худоби та птиці на забій свині становили близько 90%. У пер-

23 Чим живуть регіони. Як Донецька область стабілізувала агровиробництво в умовах АТО. URL: <https://agroportal.ua/publishing/intervyu/chem-zhivut-regiony-kak-donetska-obl原因-stabilizirovala-agroproduktivnost-v-usloviyakh-ato> (дата звернення 10.03.2023).

24 Топ-20 підприємств сільгоспників Донеччини. URL: <https://dn.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/441383.html> (дата звернення 11.03.2023).

25 Чим живуть регіони. Як Донецька область стабілізувала агровиробництво в умовах АТО. URL: <https://agroportal.ua/publishing/intervyu/chem-zhivut-regiony-kak-donetska-obl原因-stabilizirovala-agroproduktivnost-v-usloviyakh-ato> (дата звернення 10.03.2023).

шому півріччі 2018 р. тенденція зростання зберігалася: індекс обсягу сільськогосподарського виробництва, порівняно із попереднім 2017 р., складав 110,3%, зокрема на сільськогосподарських підприємствах – 117,3%, у господарствах населення – 100,3%. За 2017 р. у всіх категоріях господарств у живій вазі ВРХ було вироблено близько 16 тис. т, свиней – 90 тис. т (1-емісцесередрегіонів України), меду – 5 тис. т (3-тє), яєць – 600 млн шт., молока – 190 тис. т.²⁶

Обсяг сільськогосподарського виробництва області (без урахування частини зони проведення АТО) у 2017 р., порівняно з попереднім роком, збільшився на 2,2%, зокрема, обсяг продукції рослинництва зріс на 2,7 %, тваринництва – на 1,1 %²⁷. У 2020 р., порівняно із попереднім роком, валовий збір зернових та зернобобових культур у господарствах усіх категорій складав майже 2 млн. т, що на 4 % більше за попередній рік. Урожайність складала 35,6 ц з 1 га зібраної площі проти 34,2 ц у 2019 р. Валовий збір соняшнику – майже 470 тис. т, що на 8,8 % менше за 2019 р. Водночас урожайність знизилася на 235 %, склавши 17,2 ц з 1 га. Картоплі зібрано 412 тис. т, що на 145 % більше за попередній рік. Валовий збір овочевих культур зменшився на 25 % і склав 177 тис. т. Виробництво тваринницької продукції порівняно із 2019 р. збільшилося на 0,3 %. Позитивна динаміка досягнута за рахунок птахівництва та свинарства. У 2020 р. одержано 730 млн шт. яєць, що на 11 % більше за попередній рік. Вирощування підприємствами птиці зросло на 32 %, свиней – на 4 %, але вирощування великої рогатої худоби зменшилося на 10 %. Виробництво м'яса всіх видів збільшилося на 1 % і склало 84 тис. т. Надої молока у 2020 р. склали 118,8 тис. т, що, порівняно із 2019 р., менше на 12 %. поголів'я великої рогатої худоби у 2020 р. складало 65,2 тис. голів, порівняно з 2019 р. скоротилося на 4,7%, зокрема поголів'я корів зменшилося на 8% і склало майже 30 тис. голів. поголів'я свиней

збільшилося на 4 % і склало майже 500 тис. голів. поголів'я птиці – 5,3 млн голів, що на 26 % менше за 2019 р. Середні ціни реалізації підприємствами молока підвищилися у 2020 р., порівняно із 2019 р., на 12%, зернових та зернобобових культур – на 16% (у тому числі пшениці – на 19%), насіння соняшнику – на 18 %, плодівих та ягідних культур – 2 рази. Ціни на овочі зменшилися на 24 %, яйця – на 7 %, сільськогосподарські тварини – на 1,4 %. Природні умови впливають на аграріїв та їх діяльність і кліматичні ризики залишаються очевидними: підвищення середніх температур, вітри, відсутність опадів, недостатній розвиток систем зрошення та меліорації через брак інвестицій та занедбаність меліоративних систем. Допомога у цих питаннях сприятиме підвищенню урожайності та спонукатиме до виробництва сільськогосподарської продукції²⁸.

Висновки. Недосконала інфраструктура та відтік кадрів із регіону гальмують ведення сільського господарства та знижують його прибутковість. Це стосується передовсім підприємств, які розташовані поблизу лінії розмежування та зони бойових дій. Варто звернути увагу на реалізацію інвестиційного потенціалу сектору через відновлення систем меліорації, сприяння переробці сільськогосподарської сировини та виробництву продукції з високою доданою вартістю. Горохівництво та виноградарство можуть стати перспективними напрямками розвитку галузі, які підходять для регіону, проте мають великий строк окупності і, відповідно, підвищені ризики для інвесторів²⁹. Спостерігається призупинення впровадження земельної реформи. Великою проблемою є замінування територій, що унеможлиблює не лише ведення господарства, а і взагалі нормальної життєдіяльності. Згідно із даними ДСНС, станом на 17 лютого 2023 р., в Україні залишалася близько 174 тис. км² потенційно забруднених мінами та іншими вибухонебезпечними предметами території³⁰.

26 Чим живуть регіони. Як Донецька область стабілізувала агровиробництво в умовах АТО. URL: <https://agroportal.ua/publishing/intervyu/chem-zhivut-regiony-kak-donetska-oblak-stabilizirovala-agroproizvodstvo-v-usloviakh-ato> (дата звернення 10.03.2023).

27 Соціально-економічне становище Донецької області у 2017 році. URL: http://donetskstat.gov.ua/region/ek_r.php?dn=1217 (дата звернення 28.02.2023).

28 Головне управління статистики у Донецькій області, 11 листопада 2020. URL: <http://donetskstat.gov.ua/pres/presreliz.php?dn=1120&number=1> (дата звернення 27.02.2023).

29 Стан сільського господарства в Донецькій області в 2017 році. URL: <https://superagronom.com/news/3133-stan-silskogo-gospodarstva-v-donetskiy-oblaki-v-2017-gotsi> (дата звернення 28.02.2023).

30 Як захистити дітей від мін: створено новий сайт про міну безпеку. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/yak-zahistiti-ditej-vid-min-stvoreno-novij-sajt-pro-minnu-bezpeku> (дата звернення 02.03.2023).

References:

1. *Administratyvno-terytorialnyi ustrii [Administrative and territorial system]*. Retrieved from <https://dn.gov.ua/oblast/administrativno-teritorialnij-ustrij> [in Ukrainian].
2. *Chym zhyvut rehiony. Yak Donetska oblast stabilizovala ahrovyrobnytstvo v umovakh ATO [How do regions live? How the Donetsk region stabilized agricultural production in the conditions of ATO]*. Retrieved from <https://agroportal.ua/publishing/intervyu/chem-zhivut-regiony-kak-donetskaya-oblast-stabilizovala-agroproizvodstvo-v-usloviyakh-ato> [in Ukrainian].
3. Diagnostic report (2021). *Analiz problem ekonomichnoho rozvytku Donetskoï ta Luhanskoï oblastei. Proiekt: UA2002 – Ekonomichna transformatsiia Donbasu / Donbas Economic Transformation Strategy Support [Analysis of economic development problems of Donetsk and Luhansk regions. Project: UA2002 – Economic transformation of Donbas / Donbas Economic Transformation Strategy Support]* [in Ukrainian].
4. Doroshko, M. & Baliuk, V. (2018). *Hibrydna viina Rosii proty Ukrainy pislia Revoliutsii hidnosti [Russia's hybrid war against Ukraine after the Revolution of Dignity]*. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
5. Hai-Nyzhnyk, P. (2016). *Rosiiska okupatsiia i deokupatsiia Ukrainy: istoriia, suchasni zahrozy ta vyklyky sohodennia [Russian occupation and de-occupation of Ukraine: history, modern threats and challenges of today]*. Kyiv: «MP Lesia» [in Ukrainian].
6. *Holovne upravlinnia statystryky u Donetskii oblasti [Main Department of Statistics in Donetsk region]*. Retrieved from <http://donetskstat.gov.ua/pres/presreliz.php?dn=1120&number=1> [in Ukrainian].
7. Horbulin, V. P. (2017). *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front [Global hybrid war: the Ukrainian front]*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
8. Ivchenkova, O. Yu. & Harbuz, O. A. (2018). *Suchasnyi stan ta perspektyvni napriamy rozvytku silskoho hospodarstva v Ukraini [Current state and promising directions of development of agriculture in Ukraine]*. *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy [Herald of economic science of Ukraine]*, 2, 89 – 95 [in Ukrainian].
9. Kisil, M. I. (2016). *Investytsiini problemy v silskomu hospodarstvi Donbasu [Investment problems in the agriculture of Donbass]*. *Ekonomika APK [Economy of agro-industrial complex]*, 2, 79 – 83 [in Ukrainian].
10. Kulchytskyi, S. & Yakubova, L. (2019). *Trysta rokiv samotnosti: ukrainskyi Donbas u poshukakh smysliv i Batkivshchyny [Three hundred years of loneliness: Ukrainian Donbas in search of meaning and Motherland]*. Vydannia 2-he. Kyiv: «TOV «Klio»». Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0014816 [in Ukrainian].
11. Mytsyk, Yurii & Bazhan, Oleh (2022). *Vid trypiltsiv do kiborhiv. Korotka istoriia Ukrainy [From trypillians to cyborgs. A brief history of Ukraine]*. Vyd. tretie. Kyiv: «TOV «Klio»» [in Ukrainian].
12. Polchanov, A. Yu. (2017). *Vtraty ukrainskoï ekonomiky vid viiskovoho konflikt [Втрати української економіки від військового конфлікту]*. *Ahrosvit [Agroworld]*, 11, 40 – [in Ukrainian].
13. Smolii, V. (Ed.). (2021). *Ukrainske stolittia (1921 – 2021): vytoky, uroky, perspektyvy derzhavotvorennia [The Ukrainian century (1921 – 2021): origins, lessons, prospects of state formation. Essays]*. Narysy. Kyiv: «TOV «Klio»» [in Ukrainian].
14. Smolii, V. (Ed.). (2022). *[Za Identychnist i Nezalezhnist. Viina Rosii proty Ukrainy: istorychni peredumovy, heopolitychni paraleli] For Identity and Independence. Russia's war against Ukraine: historical background, geopolitical parallels. (Vol. 1)*. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo “Klio”». [in Ukrainian].
15. Smolii, V. (Ed.). (2022). *PERELOM: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy [BREAKING: Russia's war against Ukraine in the layers of time and spaces of the past. Dialogues with historians]*. (Vol. 3). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0016979 [in Ukrainian].

16. *Sotsialno-ekonomichne stanovyshche Donetskoi oblasti u 2017 rotsi [Socio-economic situation of Donetsk region in 2017]*. Retrieved from http://donetskstat.gov.ua/region/ek_r.php?dn=1217 [in Ukrainian].

17. *Stan silskoho hospodarstva v Donetskii oblasti v 2017 rotsi [The state of agriculture in the Donetsk region in 2017]*. Retrieved from <https://superagronom.com/news/3133-stan-silskogo-gospodarstva-v-donetskiy-oblasti-v-2017-rotsi> [in Ukrainian].

18. Surkov, O. (2021). *Nezavershena viina: Istoriia protystoiannia Ukrainy z Rosiieiu v 2014 – 2015 rokakh [Unfinished War: History of Ukraine's confrontation with Russia in 2014 – 2015]*. Kyiv: Vydavnycha hrupa KM-BUKS. Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0016013 [in Ukrainian].

19. *Top-20 pidpriemstv silhospnykiv Donechchyny [Top 20 enterprises of farmers of Donetsk region]*. Retrieved from <https://dn.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/441383.html> [in Ukrainian].

20. Turchenko, F. & Turchenko, H. (2015). *Proekt «Novorosiiia» i novitnia rosiisko-ukrainska viina [Project «Novorossiya» and the latest Russian-Ukrainian war]*. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy [in Ukrainian].

21. Udovychenko, S. M. (2018). Do pytannia rozvytku innovatsiino-investytsiinoho potentsialu Donetskoi oblasti [To the issue of development of innovation and investment potential of Donetsk region]. *Scientific and industrial magazine «Business-navigator» [Scientific and industrial magazine «Business-navigator»]*, 4 (47), 51 – 55 [in Ukrainian].

22. Vidnianskyi, S. V., Lysenko, O. Ye., & Martynov, A. Yu. (2022). *Ukrainskyi proiekt. Tsyvilizatsiini frontyry ta sotsiokulturni ekstremy KhKh – pochatku KhKhI stolit. Analychna dopovid [Ukrainian project. Civilization frontiers and socio-cultural extremes of the 20th and early 21st centuries. Analytical report]*. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy (in Ukr.). Retrieved from <http://resource.history.org.ua/item/0017072> [in Ukrainian].

23. Vidnyanskyi, S., Hrytsyuk, V. & Lysenko, A. (2019). Pochatok «Druhoi imperialistychnoi viiny» ta «ukrainske pytannia»: deiaki dyplomatychni, politychni, voieni aspekty [The beginning of the «Second Imperialist War» and the «Ukrainian question»: some diplomatic, political, military aspects]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 4 [in Ukrainian].

24. *Yak zakhystyty ditei vid min: stvoreno novyi sait pro minnu bezpeku [How to protect children from mines: a new mine safety site has been created]*. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/news/yak-zahistiti-ditej-vid-min-stvoreno-novij-sajt-pro-minnu-bezpeku> [in Ukrainian].

25. Zaiachuk, M. D. (2014). Stanovlennia fermerstva v Ukraini: prostoro-vo-chasovy analiz [Formation of farming in Ukraine: spatio-temporal analysis]. *Ukrainskyi heohrafichnyi zhurnal [Ukrainian Geographical Journal]*, 4, 57 – 62 [in Ukrainian].

26. Zhykhareva, Yu.I., Liashenko, V.I., Kharazishvili, Yu. M. & Shamileva, L. L. (2016). *Modernizatsiia ekonomiky Donetskoi oblasti: stratehichni stsenarii realizatsii z pozytsii staloho rozvytku do 2020 roku: naukova dopovid [Modernization of the economy of Donetsk region: strategic implementation scenarios from the perspective of sustainable development until 2020: scientific report]*. Kyiv: Instytut ekonomiky promyslovosti NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 17.03.2023

Схвалено до друку / Accepted: 25.05.2023

УДК 349.414:343.3/.7]:502.521-049.5(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Landina

Anna Landina

PhD (in Law), Senior researcher, Institute state and rights named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3808-7573>

e-mail: anna-lavanda@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Landina, A. (2023). Ensuring environmental security in the field of land use by means of criminal justice in modern conditions. *Ukrainskyi Se-lianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 22-28. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Landina

ENSURING ENVIRONMENTAL SECURITY IN THE FIELD OF LAND USE BY MEANS OF CRIMINAL JUSTICE IN MODERN CONDITIONS

Abstract. *The purpose of this study was to determine the effectiveness of ensuring environmental security in the field of land use by means of symbolic justice.*

The scientific novelty of the research. *The main means of criminal justice for ensuring law and order in the field of land use is criminal responsibility, which is a guarantee of compliance with rules and order, and is the strictest and most effective means of state coercion when committing the most socially dangerous offenses in the field of land relations. Criminal offenses in the field of land use encroach on the order of land relations, on the provision of human life and health and the health of the population as a whole, on the proper condition of other objects of ecological legal relations - air, subsoil, objects of animal and plant life, water resources, ensuring property rights, order of business activity; the damage caused by the spoiling and pollution of lands is manifested in the ecological sphere, in the sphere of the national economy and in the personal sphere, since a person always suffers from such illegal actions. The war created additional complications in the field of ensuring ecological security of land use, which are related to: mass displacement of people; the lack of legislative regulation of new needs and the impossibility of implementing existing regulatory provisions and restrictions in the field of land relations; aggravation of already existing problems related to land use; loss of government control over state lands; inability to maintain land registers and cadastres, their destruction; violation of the right of ownership to the land of the legal owners; the opening of new prospects for abuses by officials in the field of land use; threats to the normal legal functioning of the land market.*

Conclusions. *The conducted research led to the conclusions regarding the need to improve the current norms of criminal legislation in this area regarding the subject (size of the land plot) and qualifying circumstances (commitment of such criminal offenses by an official using his official position) of offenses in the field of land use.*

Key words: *land relations, land legislation, land use, criminal liability, national security, criminal legal means, environmental sphere, conditions of war, rights, legal support.*

Анна Ландіна

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,

Інститут держави і права ім. В. Корецького НАН України, м. Київ, Україна

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3808-7573>

e-mail: anna-lavanda@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Ландіна Л. Забезпечення екологічної безпеки у сфері землекористування засобами кримінальної юстиції в сучасних умовах. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 22-28. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Landina

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ У СФЕРІ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ЗАСОБАМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Анотація. *Метою дослідження є визначення ефективності забезпечення екологічної безпеки в сфері землекористування засобами кримінальної юстиції.*

Наукова новизна. *Основним засобом кримінальної юстиції із забезпечення правопорядку у сфері землекористування є кримінальна відповідальність, яка є гарантією дотримання правил і порядку, є найсуворішим і дієвим засобом державного примусу при вчиненні найбільш суспільно небезпечних правопорушень у сфері земельних правовідносин. Кримінальні правопорушення у сфері землекористування посягають на порядок земельних відносин, на забезпечення життя та здоров'я людини і здоров'я населення в цілому, на належний стан інших об'єктів екологічних правовідносин – повітря, надр, об'єктів тваринного і рослинного світу, водних ресурсів, забезпечення права власності, порядок підприємницької діяльності; шкода, яка заподіюється псуванням та забрудненням земель, виявляється в екологічній сфері, у сфері національної економіки та в особистій сфері, оскільки від таких протиправних дій завжди страждає людина. Додаткові ускладнення у сфері забезпечення екологічної безпеки землекористування створила війна, що пов'язані із такими чинниками: масовим переміщенням людей; відсутністю законодавчої регламентації нових потреб та неможливістю реалізувати вже наявні нормативні положення, обмеження у сфері земельних відносин; загострення вже існуючих проблем, пов'язаних із землекористуванням; втратаю владою контролю над державними*

землями; неможливістю вести земельні реєстри та кадастри, їх знищення; порушенням права власності на землю законних власників; відкриттям нових перспектив для зловживань із боку службових осіб у сфері землекористування; загрозами нормальному правомірному функціонуванню ринку землі.

Висновки. Проведене дослідження призвело до висновків щодо необхідності удосконалення чинних норм кримінального законодавства у цій сфері щодо предмету (розмір земельної ділянки) та кваліфікуючих обставин (вчинення таких кримінальних правопорушень службовою особою із використанням свого службового становища) правопорушень у сфері землекористування.

Ключові слова: земельні відносини, земельне законодавство, землекористування, кримінальна відповідальність, національна безпека, кримінально-правові засоби, екологічна сфера, умови війни, права, законодавче забезпечення.

Постановка проблеми. Забезпечення безпеки держави є основою національної політики будь якої правової демократичної держави. Національна безпека визначає стан суспільства з точки зору забезпечення належного рівня захисту прав і свобод людини та дотримання законодавства в окремих сферах, що зумовлює наявність багатьох складників цього поняття. Зокрема, одним із основних є екологічна безпека, яка забезпечується залежно від специфіки об'єкта екологічних правовідносин.

Одним із об'єктів, з приводу якого виникають правовідносини у межах екологічного врегулювання, є земельні ресурси, з приводу яких складаються земельні відносини, зокрема і відносини землекористування. Шкоди земельним ресурсам у процесі землекористування можна заподіяти будь-якими протиправними діями: як посягаючи на чужу земельну власність, так і заподіюючи неоправдану шкоду і створюючи небезпеку для екологічної та національної безпеки шляхом порушення норм екологічної безпеки у цій сфері.

Ситуація із екологічною безпекою у сфері землекористування, насамперед в аграрному секторі економіки, в Україні значно ускладнилася внаслідок воєнних дій. В умовах війни створюється загроза для національної безпеки, яка виявляється у занепаді врядування, насильстві, демографічних зрушеннях, захопленні землі, руйнуванні житла та інфраструктури, у землекористуванні

шляхом забруднення земель унаслідок застосування вибухової, вогнепальної та іншої зброї масового ураження, знищення родючого шару землі. За даними Офісу Президента України, станом на березень 2023 р. збитки, завдані екологічній системі України, складають 2 трлн грн. без урахування шкоди на окупованих територіях¹. За офіційними даними Центру досліджень продовольства та землекористування Київської школи економіки та Міністерства аграрної політики і продовольства України, загальна сума прямих та непрямих збитків, завданих українському агросектору з початку повномасштабної війни, склала 41,1 млрд. доларів². Якщо врахувати фактори, що загрожували безпеці землекористування і до початку повномасштабної війни (наприклад, проблема з рейдерськими захопленнями земель чи врожаю, корупція в країні, зокрема у сфері ринку землі, порушення вимог та правил використання земель в аграрному секторі економіки тощо), то ситуація щодо забезпечення безпеки у вказаній сфері складається вкрай складна і несприятлива.

З метою забезпечення безпеки в державі, зокрема екологічної безпеки в сфері землекористування в аграрному секторі, передбачені додаткові гарантії дотримання норм чинного земельного законодавства. Серед таких гарантій найбільш дієвими у зв'язку із найсуворішим видом відповідальності є засоби кримінальної юстиції.

1 В ОП назвали приголомшливу суму збитків, завданих екології України війною. 14.03.23 р. URL:

<https://www.unian.ua/ecology/v-op-nazvali-prigolomshlivu-sumu-zbitkiv-zavdanih-ekologiji-ukrajini-viynoyu-12179562.html#:~:text=%D0%9A%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%9E%D0%9F%20%D0%BD%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%88%D1%83%D1%94%2C%20%D1%89%D0%BE%20%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B8,%D1%83%D1%80%D0%B0%D1%85%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B8%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%D1%85.>

2 Збитки агросектора України від війни. 18 січня 2023 р. URL:

https://lb.ua/blog/infosecurity_institute/542993_zbitki_agrospektora_ukraini_vid_viyni.html#:~:text=%D0%97%D0%B0%20%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B8%20%D0%A6%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D1%83%20%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%8C%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0,%D1%81%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%BB%D0%B0%20%41%2C1%20%D0%BC%D0%BB%D1%80%D0%B4%20%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B2.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність порушеної у статті проблематики підтверджується досить великою кількістю наукових пошуків у сфері екологічної безпеки у сфері землекористування. Зокрема, окремі та комплексні дослідження вказаної проблематики здійснювали О. Будзяк, Р. Гулінчук, Г. Дудич, Л. Дудич, Т. Євсюков, Р. Ілюхіна, А. Коваленко, А. Мельничук, О. Сакаль, І. Самойлова, А. Степаненко, А. Третяк, Р. Третяк, О. Фурдичко, М. Шквир та інші.

Щодо забезпечення безпеки у сфері землекористування, то як окремі аспекти, так і комплексні дослідження у межах встановлення відповідальності, зокрема і кримінальної, за правопорушення у вказаній сфері здійснювали такі вчені, як В. Авер'янов, Н. Антонюк, В. Баранівський, І. Вишнівський, С. Гавриш, Б. Єрофєєва, В. Корсун, О. Літошенко, А. Мірошниченко, О. Олійник, М. Панов, О. Погрібний, Н. Цвіркун, О. Чепка, Ю. Шемшученко, О. Шуміло та інші.

Незважаючи на досить велику кількість наукових розробок щодо підвищення ефективності забезпечення екологічної безпеки у сфері землекористування, зокрема і засобами кримінальної юстиції, і практичних рекомендацій щодо їх втілення, малодослідженими залишається низка питань. До таких належать удосконалення кримінальної відповідальності за правопорушення у сфері землекористування, вироблення ефективних кримінально-правових заходів боротьби із вказаними правопорушеннями, зокрема у найбільш несприятливих умовах життя у суспільстві.

Враховуючи зазначене вище, **метою** дослідження є визначення ефективності забезпечення екологічної безпеки в сфері землекористування засобами кримінальної юстиції. У межах поставленої мети будуть вирішені такі завдання: визначити поняття екологічної безпеки у сфері землекористування, встановити підстави криміналізації правопорушень у сфері земельних відносин, виявити недоліки кримінально-правових заходів охорони земельних відносин.

Виклад основного матеріалу. Екологічна безпека, очевидно, є одним із складників загальної державної (національної) безпеки, яка визначається як забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів³. Щодо законодавчо закріпленого визначення, то зазначено, що екологічна безпека – це такий стан навколишнього середовища, коли гарантується запобігання погіршення екологічної ситуації та здоров'я людини (ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»⁴). Тобто, за своєю сутністю це певний сприятливий стан навколишнього середовища, за умов наявності якого у суспільстві забезпечується екологічно сприятлива ситуація, за якої забезпечується захист та охорона довкілля: повітря, земель, водних ресурсів, тваринного і рослинного світу, об'єктів заповідного фонду, що забезпечують здоров'я та нормальну життєдіяльність людей.

Відповідно до зазначеного вище, власне екологічна безпека не є однорідним поняттям, оскільки формується із певних складників: безпечного використання та існування окремих об'єктів екологічних відносин. Одним із таких об'єктів є земельні ресурси, які є основним предметом відносин землекористування та земельних відносин.

Землекористування складається із різних видів діяльності, пов'язаної із цільовим законним використанням земельних ресурсів у межах національної земельної та аграрної політики, є основним видом земельних відносин. За загальним визначенням, землекористування в складі земельних відносин – це процес задоволення різноманітних інтересів суб'єкта (суб'єктів) землекористування за допомогою вилучених із земельних ресурсів корисних властивостей і похідної від них продукції⁵.

Виходячи з вказаного, саме по собі землекористування також складається із різних форм використання земельного фонду: сфера сільського господарства (аграрний

3 Навчальний посібник з курсу «Екологічна безпека». Частина 1 для студентів 2-го курсу спеціальності 6.070801 «Екологія та охорона навколишнього середовища» / Укладач В.О. Дяків. Львів: Вид-во ПП «Кварт», 2011. С. 5. URL: https://geology.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/11/Ekologichna-bezpeka_metod-posibnyk-1.pdf

4 Про охорону навколишнього природного середовища. Закон України. Від 25.06.1991. В редакції на 10.07.22. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>

5 Купінець Л. Екологічна безпека аграрного землекористування: теорія і механізми забезпечення. Одеса : ІПРЕЕД НАНУ, 2016. С. 9. URL: http://eprints.library.odeku.edu.ua/id/eprint/2820/1/Kupinets_Zhavnerchuk_Ekol_bezp_2016.pdf

сектор); сфера житлового та громадського будівництва; природоохоронна та заповідна сфера; промислова, зв'язку, енергетична і транспортна сфери; лісгосподарська та видобуткова сфери; сфера історико-культурного призначення; оборонна сфера тощо. І якщо у переважній більшості сфер земля використовується як другорядний ресурс (для розташування об'єктів; як певна «перешкода», наприклад, для видобувної сфери; як джерело знахідок тощо), то у сільськогосподарській – вона є основним об'єктом і ресурсом, що потребує охорони, оскільки її кількість обмежена, а родючість (продуктивна здатність) має властивість погіршуватися в умовах неналежного (безгосподарського) використання.

Тому, як зазначено у дослідженнях, така ситуація із землями сільськогосподарського призначення вимагає адекватного проведення сукупності науково обґрунтованих заходів, спрямованих на забезпечення екологічної безпеки аграрних земель, оскільки їх використання супроводжується не тільки надмірним господарським навантаженням, що спричиняє виснаження ґрунтового потенціалу, а й постійним забрудненням власно аграрної галузі (незбалансоване внесення мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин, екстернальними забрудненнями та прискоренням міграції забруднюючих речовин у ґрунті та їх накопиченням в аграрній продукції, посиленням уразливості водною та вітровою ерозією, активізацією різноманітних деструктивних процесів)⁶. І тому ефективно забезпечення екологічної безпеки в аграрному секторі землекористування вимагає застосування найбільш дієвих засобів, включаючи засоби кримінальної юстиції.

Аграрне (сільськогосподарське) землекористування за своєю сутністю є використанням відповідних земельних ресурсів для отримання аграрної продукції, її привласнення і реалізації. Це цілком відповідає сутності землекористування, яка визначається як процес вилучення властивостей землі у відповідності до сфери використання. Відповідно, і система заходів для ефективного відтворення, поліпшення природних якостей та охорони земель з метою підтримки їх продуктив-

ної здатності та розширення меж стійкості та ємності екосистем виявляє ознаки екологічної безпеки землекористування⁷.

Згідно із загальним визначенням екологічної безпеки, екологічна безпека землекористування – це також стан захищеності земель від негативних наслідків господарювання, інтенсифікованих потребами економічного зростання в процесі виробництва продукції необхідної кількості та задовільної якості. Відповідно і екологічна безпека в аграрному секторі – це стан захищеності земель, який забезпечується встановленням кореляції спроможності виробляти суспільно необхідну кількість аграрної продукції відповідної якості з мінімізацією ризиків та збереження можливості агроекосистем протистояти неконтрольованим екологічним небезпекам без втрати відновлювальних функцій – тобто, господарювання в межах допустимого впливу⁸.

Забезпечення порядку землекористування в межах екологічної безпеки закріплене в окремих спеціальних та загальних нормативно-правових актах і забезпечується встановленням відповідальності за порушення встановлених у чинному національному законодавстві правил користування земельними ресурсами, зокрема і в аграрному секторі (встановлюються нормами Земельного, Господарського, Цивільного, Кримінального кодексів України, низки нормативно-правових актів). Основним засобом кримінальної юстиції у сфері забезпечення правопорядку у будь-якій сфері є кримінальна відповідальність, яка є своєрідною гарантією дотримання правил і порядку землекористування, є найсуворішим і тому в низці випадків найдієвішим видом державного осуду. Застосування кримінально-правових заходів передбачає застосування найвищої міри покарання як заходу державного примусу, що відбувається у випадку вчинення найбільш суспільно небезпечних правопорушень у сфері земельних правовідносин.

Нормами Кримінального кодексу України (далі – ККУ) передбачено відповідальність за такі правопорушення у сфері землекористування: самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене особою ... щодо

⁶ Ibid. С. 12

⁷ Купінець Л. Екологічна безпека аграрного землекористування: теорія і механізми забезпечення : монографія. Одеса : ІПРЕЕД НАНУ, 2016. С. 13. URL: http://eprints.library.odku.edu.ua/id/eprint/2820/1/Kupinets_Zhavnerchuk_Ekol_bezp_2016.pdf

⁸ Ibid.

земельних ділянок особливо цінних земель, земель в охоронних зонах, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливого режиму використання земель (ч. 2 ст. 197¹); самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці, зазначеній у частині другій цієї статті (ч. 4 ст. 197¹); порушення правил екологічної безпеки, а саме порушення порядку здійснення оцінки впливу на довкілля, правил екологічної безпеки під час проектування, розміщення, будівництва, реконструкції, введення в експлуатацію, експлуатації та ліквідації підприємств, споруд, пересувних засобів та інших об'єктів, якщо це спричинило загибель людей, екологічне забруднення значних територій або інші тяжкі наслідки (ст. 236); приховування або умисне перекручення службовою особою відомостей про екологічний, в тому числі радіаційний, стан, який пов'язаний із забрудненням земель (ст. 238); забруднення або псування земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля (ст. 239); незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля (ст. 239¹); безгосподарське використання земель, якщо це спричинило тривале зниження або втрату їх родючості, виведення земель з сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту (ст. 254)⁹.

Вказані норми кримінального законодавства України забезпечують екологічну безпеку у сфері землекористування шляхом встановлення кримінально-правової заборони. Наслідком порушення таких заборон буде застосування передбачених у відповідних статтях КК України санкцій за вчинені правопорушення, які виявляються у примусових обмеженнях для винної особи майнового, особистого або іншого характеру.

Криміналізацію правопорушень у сфері землекористування зумовлено низкою вагомих підстав, які підтверджують доцільність

такого кроку з боку законодавця: суспільна небезпечність порушення земельного законодавства, оскільки це тягне за собою псування земель або їх забруднення; широка розповсюдженість негативного впливу людини на землю; нагальна необхідність встановлення з боку держави кримінально-правових гарантій забезпечення правопорядку у сфері землекористування; наявність специфічних факторів псування та забруднення земель, на які неможливо вплинути іншим, окрім застосування кримінально-правових, заходами; забезпечення правопорядку засобами кримінальної юстиції у сфері екологічної безпеки в цілому. Крім того, відзначимо і той факт, що суспільно небезпечні діяння у сфері землекористування посягають не лише на порядок земельних відносин, а і на інші об'єкти, поставлені під захист кримінального законодавства (забезпечення життя та здоров'я людини і здоров'я населення, належний стан інших об'єктів екологічних праввідносин – повітря, надр, об'єктів тваринного і рослинного світу, водних ресурсів, забезпечення права власності, порядок підприємницької діяльності тощо). Шкода, що заподіюється псуванням та забрудненням земель, виявляється не лише в екологічній сфері (власне, безпосередня шкода землям та іншим екологічним об'єктам), але і в сфері національної економіки, оскільки в такому випадку земля втрачає свою ціну і свою дохідність, а також і в особистій сфері, оскільки в кінцевому рахунку від таких протиправних дій завжди страждає людина.

Відзначаючи доцільність криміналізації правопорушень у сфері землекористування, зазначимо, що засоби кримінальної юстиції у цій сфері ще далекі від досконалості. Так, зокрема, керуючись змістом норм ККУ при кваліфікації кримінальних правопорушень, у вказаній сфері враховується лише розмір заподіяної шкоди. Однак, як зазначається вченими, варто було б звернути увагу і на кількісний показник, такий як розмір земельної ділянки (територія), якій було заподіяно шкоди¹⁰: адже дійсно – чим більша ділянка ушкоджена, тим більше шкоди заподіюється як землям, так і екології. Тому доцільно

⁹ Кримінальний кодекс України. В редакції від 15.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

¹⁰ Цвіркун Н. ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПІДСТАВ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА БЕЗГОСПОДАРСЬКЕ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2014. № 6. С. 88-97. URL: https://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/649/shlyahi_vdoskonalennya_pidstav_kriminal_noyi_vidpovidal_nosti_za_bezgospodars_ke_vikoristannya_zemel_.pdf?sequence=2&isAllowed=y

передбачити таку кваліфікуючу ознаку, як псування великих та особливих ділянок землі, визначивши ці розміри в еквівалентності до гектарів у примітці до відповідних норм ККУ.

Також у вказаних нормах ККУ не передбачено як кваліфікуючої ознаки вчинення таких правопорушень службовими особами із використанням свого службового становища. Адже дуже часто ці злочини вчинюються саме службовими особами або з їх допомогою (не виконання чи недбале виконання службових обов'язків щодо охорони і використання земель, винесення незаконних рішень (дозволів, заборон, передачі в оренду чи користування) щодо використання земель, використання земель не за призначенням тощо)), що значно збільшує рівень суспільної небезпечності таких протиправних діянь. Тому пропонуємо передбачити як обставину, що обтяжує покарання за вказані кримінальні правопорушення, вчинення таких діянь службовою особою із використанням свого службового становища і внести відповідні зміни до норм ККУ.

Крім того, потрібно враховувати і зміни у структурі земельних правовідносин зумовлені відкриттям ринку землі, що також створює і певні ускладнення із забезпеченням такого виду відносин, і відкриває перспективи для вчинення нових правопорушень у цій сфері. І це потребуватиме у подальшому включення до ККУ відповідних норм, покликаних забезпечити законність і правопорядок у цій сфері.

Додаткові ускладнення у сфері забезпечення екологічної безпеки землекористування створила війна, яка зараз ведеться на території України, вирішення яких також є одним із першочергових завдань. Зокрема, це пов'язано із масовим переміщенням людей (як всередині країни, так і за її межі), відсутністю законодавчої регламентації нових потреб та подекуди неможливістю реалізувати вже наявні нормативні положення та обмеження у сфері земельних відносин, загострення вже існуючих проблем, пов'язаних із землекористуванням.

Які ж іще загрози у сфері землекористування несе війна? До них можна віднести такі: втрата владою контролю над державними землями внаслідок їх незаконного за-

хоплення; неможливість вести земельні реєстри та кадастри, навіть їх знищення, що унеможлиблює реалізацію прав на землю; порушення права власності на землю законних власників шляхом примусового їх виселення та вилучення землі, укладання інших незаконних угод; відкриття нових перспектив для зловживань з боку службових осіб у сфері землекористування; загроза нормальному правомірному функціонуванню ринку землі тощо. Незважаючи на критичну ситуацію в країні, розробка нагальних напрямів державної політики у сфері забезпечення безпеки землекористування вже ведеться: експерти вивчають можливість зменшення вже існуючих ризиків, розробляють стратегії щодо післявоєнної системи управління земельними ресурсами, вивчають можливості удосконалення чинного земельного та іншого галузевого законодавства з метою посилення безпеки земельних відносин і її екологічної безпеки¹¹. Ці зміни, вочевидь, будуть стосуватися не лише законотворчості, але й практичної реалізації відповідних норм, зокрема і органами кримінальної юстиції з метою вироблення єдиного ефективного механізму реалізації заходів забезпечення безпеки землекористування в Україні.

Висновки. Проведене вище дослідження ефективності забезпечення екологічної безпеки у сфері землекористування засобами кримінальної юстиції дало змогу зробити ряд висновків. По-перше, встановлено, що криміналізація правопорушень у сфері земельних відносин є цілком зумовленою наявними для цього підставами (суспільна небезпечність, розповсюдженість тощо). По-друге, незважаючи на те, що ККУ містить норми, які встановлюють відповідальність за правопорушення у сфері землекористування, вони вимагають певного удосконалення, зокрема, щодо предмету (розмір земельної ділянки) та кваліфікуючих обставин (вчинення таких кримінальних правопорушень службовою особою із використанням свого службового становища). По-третє, проаналізовано нові загрози безпеці землекористування в Україні в умовах і визначено, що їх наявність вимагає швидкого реагування з боку держави щодо максимальної їх нейтралізації і в подальшому усунення.

¹¹ Колесник Г. Як війна в Україні впливає на безпеку землекористування. URL: <https://ldn.org.ua/event/yak-viy-na-v-ukraini-vplyvaie-na-bezpeku-zemlekorystuvannia/>

References:

1. V OP nazvaly pryholomshlyvu sumu zbytkiv, zavdanykh ekolohii Ukrainy viinoiu. 14.03.23 r. [The OP named the staggering amount of damage caused to the ecology of Ukraine by the war.]. Retrieved from <https://www.unian.ua/ecology/v-op-nazvali-prigolomshlyvu-sumu-zbitkiv-zavdanih-ekologiji-ukrajini-viynoyu-12179562.html#:~:text=%D0%9A%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%9E%D0%9F%20%D0%BD%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%88%D1%83%D1%94%2C%20%D1%89-%D0%BE%20%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B8,%D1%83%D1%80%D0%B0%D1%85%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B8%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%D1%85.> [in Ukrainian]
2. Zbytky ahrosektora Ukrainy vid viiny. (2023). [Losses of the agricultural sector of Ukraine from the war]. Retrieved from https://lb.ua/blog/infosecurity_institute/542993_zbitki_agrosektora_ukraini_vid_viyni.html#:~:text=%D0%97%D0%B0%20%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B8%20%D0%A6%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D1%83%20%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%8C%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0,%D1%81%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%BB%D0%B0%2041%2C1%2-0%D0%BC%D0%BB%D1%80%D0%B4%20%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B2. [in Ukrainian]
3. *Navchalnyi posibnyk z kursu «Ekolohichna bezpeka». Chastyna 1 dlia studentiv 2-ho kursu spetsialnosti 6. 070801 “Ekolohiia ta okhorona navkolyshnoho seredovyscha” [Study guide for the course “Environmental safety”. Part 1 for students of the 2nd year of specialty 6. 070801 “Ecology and environmental protection”].* (2011). Lviv: Vyd-vo PP «Kvart». Retrieved from https://geology.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/11/Ekologichna-bezpeka_metod-posibnyk-1.pdf [in Ukrainian]
4. Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha. Zakon Ukrainy. (25.06.1991). [About environmental protection. Law of Ukraine.]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> [in Ukrainian]
5. Kupinets, L. (2016). *Ekolohichna bezpeka aharnoho zemlekorystuvannia: teoriia i mekhanizmy zabezpechennia: monohrafiia.* [Ecological safety of agricultural land use: theory and mechanisms of provision: monograph] Odesa : IPREED NANU. Retrieved from http://eprints.library.odeku.edu.ua/id/eprint/2820/1/Kupinets_Zhavnerchik_Ekol_bezp_2016.pdf [in Ukrainian]
6. Kryminalnyi kodeks Ukrainy. (15.04.2023). [Criminal codex of Ukraine]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [in Ukrainian]
7. Tsvirkun, N. (2014) *Shliakhy vdoskonalennia pidstav kryminalnoi vidpovidalnosti za bezghospodarske vykorystannia zemel. Visnyk Kryminolohichnoi asotsiatsii Ukrainy. [Ways of improving the grounds of criminal responsibility for misuse of land], 6, 88-97.* Retrieved from https://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/649/shlyahi_vdoskonalennya_pidstav_kryminal_noyi_vidpovidal_nosti_za_bezghospodars_ke_vikoristannya_zemel_.pdf?sequence=2&isAllowed=y [in Ukrainian]
8. Kolesnyk, H. (2023). *Yak viina v Ukraini vplyvaie na bezpeku zemlekorystuvannia [How the war in Ukraine affects the security of land use].* Retrieved from <https://ldn.org.ua/event/yak-viyna-v-ukraini-vplyvaie-na-bezpeku-zemlekorystuvannia/> [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 18.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 23.05.2023

УДК: 94:[339.564:633.1](477+430) “1914/1918”
DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Malynovsky

Borys Malynovsky

*PhD (in History), Associate Professor, postdoctoral, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1104-6007>
e-mail: malinovskyboris73@gmail.com*

Bibliographic Description of the Article: Malynovsky, B. (2023). Grain export from Ukraine: assessment of the potential during peace negotiations in Brest-Litovsk. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 29-34. (In English). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Malynovsky

GRAIN EXPORT FROM UKRAINE: ASSESSMENT OF THE POTENTIAL DURING PEACE NEGOTIATIONS IN BREST-LITOVSK

Abstract. *The purpose of the research is to define how much grain, according to the calculations of German and Ukrainian government experts, Ukraine could have exported in the first half of 1918.*

The scientific novelty of the research is seen in the fact that for the first time in historical science, actual material on the topic is systematized and analyzed, conclusions and generalizations are reasoned.

Consideration of the topic leads to the following conclusions. Until 1914, Ukrainian provinces within the Russian Empire produced about 19 million tons of grain annually, of which 4.8 to 5 million tons were exported outside the empire. During the First World War (1914 – 1917), grain production in Ukraine decreased and there was less export. According to the estimates of the German side, Ukrainian stocks of export grain at the beginning of 1918 had from 2 to 8 million tons, and according to the data of the Ukrainian side, it was from 1 to 3.3 million tons. Based on these calculations, at the negotiations in Brest-Litovsk, Ukrainian, Austro-Hungarian and German delegates agreed that Ukraine was able to sell Germany and Austria-Hungary 1 million tons of grain by July 31, 1918. These obligations of the Ukrainian side were recorded in peace treaty of February 9, 1918 and in the protocol of February 7, 1918, which supplemented the peace treaty.

Keywords: *First World War, Ukrainian People's Republic, German Empire, Austria-Hungary, Brest-Litovsk Peace Conference, international trade, food export.*

Борис Малиновський

*кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1104-6007>
e-mail: malinovskyboris73@gmail.com*

Бібліографічний опис для цитування: Малиновський Б. Експорт зерна з України: оцінка потенціалу під час мирних переговорів у Брест-Литовську. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 29-34. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Malynovsky

ЕКСПОРТ ЗЕРНА З УКРАЇНИ: ОЦІНКА ПОТЕНЦІАЛУ ПІД ЧАС МИРНИХ ПЕРЕГОВОРІВ У БРЕСТ-ЛИТОВСЬКУ

Анотація. *Мета пропонованого дослідження – з'ясувати, яку кількість зерна, за обрахунками німецьких і українських урядових експертів, Україна могла відправити на зовнішній ринок у першому півріччі 1918 р.*

Наукова новизна результатів дослідження пов'язана з тим, що вперше в історичній науці систематизовано та проаналізовано фактичний матеріал із теми, аргументовано висновки й узагальнення.

Розгляд теми підводить до таких висновків. До 1914 р. українські губернії у складі Російської імперії виробляли щорічно близько 19 млн т зерна, з яких за межі імперії експортували 4,8–5 млн т. У роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) зернове виробництво в Україні зменшилось, однак і експорт скоротився. За оцінками німецької сторони, українські запаси експортного зерна на початку 1918 р. становили від 2 до 8 млн т, а за даними української – від 1 до 3,3 млн т. Враховуючи ці розрахунки, українські, австро-угорські й німецькі делегати на переговорах у Брест-Литовську погодилися, що Україна спроможна продати Німеччині та Австро-Угорщині 1 млн т зерна до 31 липня 1918 р. Ці зобов'язання української сторони були зафіксовані в мирному договорі 9 лютого 1918 р. та у протоколі 7 лютого 1918 р., який доповнював мирний договір.

Ключові слова: *Перша світова війна, Українська Народна Республіка, Німецька імперія, Австро-Угорщина, Брест-Литовська мирна конференція, міжнародна торгівля, товарообмін, експорт продовольства.*

Problem statement. As is well known, the hope of obtaining food supplies from Ukraine was one of the main factors that prompted Austria-Hungary and Germany to officially recognize the Ukrainian People's Republic, enter into negotiations with it at the Brest-Litovsk diplomatic conference, and sign a treaty of peace and friendship. But why did the governments of the central powers think the Ukraine was capable of providing the agreed amount of grain? Why exactly that much? How did the parties make preliminary calculations and how did they agree on them? Clarifying these questions is vital.

Research analysis. These questions remain unanswered in the historical literature. The political significance of Ukrainian bread exports to the Central Powers has been thoroughly covered in scholarly works on the Brest Peace and Ukrainian-German and Ukrainian-Austrian relations during the WWI. Particularly, this was discussed in recent works on this topic - in collections of articles and monographs by domestic and foreign historians¹. At the same time, the purely economic aspect of the Brest Peace Talks is poorly understood.

The purpose of the study is to determine how the Ukrainian and German governments assessed the possible volume of grain exports from Ukraine on the eve of the Brest Peace Treaty (early 1918).

The statement of the basic material. During the WWI, the Central Powers faced acute food shortages. At that time, agricultural productivity declined significantly. If in 1913 the harvest of wheat in Germany amounted to 4.4, rye - 12.1, barley - 3.6, oats - 9.5 million tons, in 1917 only 2.2, rye - 7, barley - 2, oats - 3.6 million tons were harvested². And this is despite the fact that even before the war, Germany lacked its own grain: its agricultural complex provided about 90% of grain consumption³.

During the war years, Germany tried to compensate for the lack of domestic production by importing grain from the occupied territories and from countries that remained neutral⁴. Grain imports from abroad helped solve the problem, but only partially. In addition, they were getting smaller every year. Thus, in 1916, imports from the Netherlands and other neutral countries amounted to 20 thousand tons of grain per month, in 1917 - only 3 thousand tons⁵.

According to the forecasts of the Imperial Military Food Service, a significant shortage of food grain was expected to persist in 1918. At a meeting of the Prussian government on January 17, 1918, State Secretary of the Military Food Service W. Waldow stated that even if the food grain procurement rates in Germany were fully met, "then, according to calculations, there would still be a deficit of ½ million tons"⁶. The same amount of grain was also needed to feed horses in the army. According to the Prussian War Ministry, by the 1918 harvest, German troops lacked 0.5 million tons of grain fodder⁷.

Thus, in early 1918 Germany lacked a significant amount of food and fodder grain. As for fodder, the War Ministry hoped to survive until May with its own stocks and supplies from the occupied part of Romania⁸. Food grain was needed urgently, because otherwise the German government would have to reduce bread rationing in the spring of 1918. At a government meeting on January 17, V. Valdov noted: "The way it should be with the determination of the bread ration depends on the supply of bread grain over the next 2 months"⁹.

In addition, we should take into consideration that half a million of food and half a million of feed grains were needed only for Germany alone. It was also needed for the Allies, especially Austria-Hungary. The food situation of Austrian crown lands in early 1918 was cata-

1 Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / упорядник В. Дорнік. Київ : Ніка-Центр, 2015. 544 с. ; Chernev B. Twilight of Empire. The Brest-Litovsk Conference and the Remaking of East-Central Europe, 1917–1918. Toronto, Buffalo, London : University of Toronto Press, 2017. 302 p. ; Der Friede von Brest-Litovsk vom 3. März 1918 mit Russland und der sog. Brotfrieden vom 19 Februar 1918 mit der Ukraine. Die vergessene Frieden: 100 Jahre später in der Blickpunkt gerückt / Hgb. von G.H. Gornig und A. Einfeld. Berlin : Duncker & Humblot, 2020. 253 S. ; Україна та Німеччина: міждержавні відносини : збірник наукових праць / ред. кол. В. Верстюк та ін. Чернівці : Сіверський центр післядипломної освіти, 2018. 384 с.

2 Брюнин В. Г. Внутривостановителі борба в Германіи летом и осенью 1917 года. Ленинград : Издательство ЛГУ, 1965. С. 33.

3 Kielmansegg P. Deutschland und der Erste Weltkrieg. Stuttgart : Klett-Cotta, 1980. S. 172.

4 Бобилева С. Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року. Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2003. С. 332 ; Geschichte der Weltwirtschaft im 20 Jahrhundert. München : DTV, 1973. Band 2 : Hardach G. Der Erste Weltkrieg. S. 133.

5 Afflerbach H. Auf Messers Schneide. Wie das Deutsche Reich den Ersten Weltkrieg verlor. München : Verlag C.H. Beck, 2018. S. 402.

6 Archivalische Forschungen zur Geschichte der deutschen Arbeitsbewegung. Berlin : Rütten u. Loening, 1959. Band 4/III. S. 927.

7 Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / упорядник В. Дорнік. Київ : Ніка-Центр, 2015. С. 265.

8 Ibid.

9 Archivalische Forschungen zur Geschichte der deutschen Arbeitsbewegung. Berlin : Rütten u. Loening, 1959. Band 4/III. S. 927.

strophic. In January, the Austrian government had to cut the bread ration for the population¹⁰.

Where could the necessary amount of grain to be found? At that time, grain imports to Germany from neutral countries fell to 1,000 tons per month¹¹. Therefore, hopes had to be placed on the countries with which the Quadruple Alliance was conducting peace negotiations at the turn of 1917-1918: Russia, Romania, Ukraine, and Finland. Peace agreements between them and Germany had to include the restoration of trade relations. In December 1917, at the beginning of the Brest-Litovsk negotiations, when they were still being conducted only with Russia, V. Valdov wrote to the head of the imperial government, Chancellor G. Hertling: "The situation of our grain and food supply requires [...] to put the possibility of importing grain from Russia [...] in the first place among all other desires [...]. Not to mention the situation of Austria, it is also crucial for us to be able to import grain for the further conduct of the war"¹².

It was imperative to achieve this, even at the cost of concessions on other issues, including the revision of borders. In his letter to the Chancellor, Mr. Valdov emphasized: "... Your Excellency is aware of how serious the situation with food and fodder supplies is in the current economic year and how much we have to fear further deterioration in the next year [...]. Therefore, it would be possible to make significant concessions to Russia in other areas in response to the promise of large supplies from Russia"¹³.

Russia, however, could invent little to help: it was suffering from food shortages itself. Ukraine was another matter. According to the economist B. Troijenfels, the German leaders, who remembered well the high export performance of Ukraine in the pre-war years, "had the embedded idea of Ukraine as a 'breadbasket'¹⁴.

How much grain would the German government want to receive from Ukraine? Of course, it depended on Ukraine's export potential. Before the war, the Ukrainian provinces of the Russian Empire produced about 1.2 billion poods (1p.=16,3kg) of grain (19 million tons) annually, of which about 300 million p. (4.8-5 million tons) were exported¹⁵. Of course, during the war years, Ukraine's agricultural productivity declined, but there was still plenty of bread to go around.

How much? "Our estimates of the grain reserves available in Ukraine ranged from two to eight million tons," W. Blücher, an employee of the German Foreign Service, wrote in his memoirs¹⁶. Information on where the figure of 8 million tons came from is found in the memoirs of another knowledgeable high-ranking official, S. Velsen, one of the German military representatives in the Ukrainian state. Referring to the explanations received from the bread trader J. Meyer, S. Velsen wrote: "On average, exports from Ukraine before the war amounted to 5 million tons per year. During 1914-1917, that is, four years, there was no export. This amounted to 20 million tons. From this he [Meyer] considered it sufficient to deduct 50% for minimum production and maximum consumption, and so he counted 7-8 million tons for the new harvest"¹⁷.

Were these calculations really reasonable? Despite the arguments presented, the leaders of the Central Powers had serious doubts about this. Expressing skepticism in the German upper echelons, General M. Lyncker, head of the Secret Military Cabinet, wrote in his diary on February 4, 1918: "They probably hope to come to peace with Ukraine in the near future and then receive grain from there. The latter seems to me very doubtful"¹⁸.

10 Loewenfeld-Russ H. Die Regelung der Volksernährung im Kriege. Wien : Hoelder, Pichler, Tempsky A.G. ; New Haven : Yale University Press, 1926. S. 395 ; Gratz G., Schüller R. Die äußere Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarns. Mitteleuropäische Pläne. Wien : Hoelder, Pichler, Tempsky A.G, 1925. S. 131.

11 Afflerbach H. Auf Messers Schneide. Wie das Deutsche Reich den Ersten Weltkrieg verlor. München : Verlag C. H. Beck, 2018. S. 402.

12 Das Werk des Untersuchungsausschusses der Deutschen Verfassungsgebenden Nationalversammlung und des Deutschen Reichstages 1919 – 1928: Verhandlungen. Gutachten. Urkunden. IV Reihe. Die Ursachen des Deutschen Zusammenbruchs im Jahre 1918. Berlin : Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1927. Bd. 3. S. 16.

13 Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора : сборник документов. Москва Политиздат, 1968. Т. 1 : 1917–1918 гг. С. 23.

14 Treuenfels B. Die Reste der russischen Volkswirtschaft. Stuttgart : Verlag von Ferdinand Enke, 1920. S. 45.

15 Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / упорядник В. Дорнік. Київ : Ніка-Центр, 2015. С. 266 ; Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). Київ : Манускрипт, 1995. С. 97.

16 Blücher W. Deutschlands Weg nach Rapallo. Erinnerungen eines Mannes aus dem zweiten Gliede. Wiesbaden : Limes Verlag, 1951. S. 20.

17 Velsen S. Deutsche Generalstabsoffiziere im 1. Weltkrieg 1914–1918. Erinnerungen *Die Welt als Geschichte*. 1956. Heft 3–4. S. 289.

18 Kaiser Wilhelm II als Oberster Kriegsherr während des Ersten Weltkrieg – Quellen aus der militärischen Umgebung des Kaisers 1914–1918. München : Oldenbourg, 2005. S. 549.

What about the Ukrainian party? Did the Ukrainian diplomats who participated in the Brest-Litovsk talks confirm that Ukraine has a large amount of export grain? Yes, they surely did. According to the statements of Ukrainian delegates, the exportable grain surplus on the territory of the Ukrainian People's Republic (UPR) amounted to about 3.3 million tons (200 million poods)¹⁹. At least 1 million tons could be firmly guaranteed, the Ukrainian side assured "orally and privately"²⁰.

Asserting that Ukraine was still rich in bread - capable of exporting at least 1 million tons of grain - the Ukrainian party, however, made an important reservation. The root of the problem, Ukrainian diplomats claimed, was not that there was a lack of grain - there was plenty of it - but that it was difficult to procure. At the beginning of 1918, government agencies, large agricultural producers (estates), and trading firms in Ukraine did not have large stocks of grain. The main owners of ready-made bread were peasants.

With this in mind, the UPR representatives argued, there was no hope that the procurement would be quick and smooth. It could not be that Ukrainian grain procurement agencies or large owners would take grain from the storerooms and hand it over to the Central Powers. Grain had to be collected in small batches throughout the country, dealing with a large number of small holders²¹.

It was also necessary to take into account their lack of interest in monetary compensation. During the war years, paper money in Ukraine lost its value, and in order to "lure" grain from the peasants, it was necessary to offer them not rubles, marks, kronas or karbovanets, but things necessary for everyday life and farming, "such as agricultural machinery, iron goods, etc."²².

Consequently, the Ukrainian party agreed with the German one that there was enough ready-made grain in Ukraine to export, but emphasized that there was only one way to procure

it: to exchange it with peasants for industrial products. The content of what Ukraine's representatives told their partners in the Brest-Litovsk negotiations about Ukraine's export potential is conveyed in an entry in the diary of the German diplomat H. Kessler, made after a conversation with a member of the Ukrainian delegation S. Ostapenko: "Ukraine still has large reserves; the peasants have them all. They would give them out only through a commodity exchange for iron"²³.

On February 5, 1918, when the draft peace treaty with the UPR was basically ready, German and Austro-Hungarian officials gathered in Berlin for a meeting to finally decide whether to sign it. During the discussion of its terms, the question of Ukraine's ability to secure bread exports was again raised.

The speaker was Austro-Hungarian economic expert G. Gratz. The minutes of the meeting recorded the main points of his speech: "We are asking ourselves whether Ukraine has sufficient reserves and whether they can be utilized. Negotiations with Ukraine have given a positive answer. The contract should be concluded in such a way that supplies are guaranteed. This is possible. The Ukrainians emphasize, however, that payment in cash will not reveal the reserves of the peasants. They have a surplus of money, but not enough goods. Agricultural tools are especially needed. It is noteworthy that horseshoes cost 9 rubles. Ukraine also needs to be sure that it will actually receive the goods. It agrees that payment, since it cannot be made immediately in goods, should be deferred in exchange for bank guarantees. She does not insist on payment in gold for non-delivery of goods"²⁴.

After this report by G. Gratz, who concluded that "negotiations with Ukraine gave a positive answer," and after V. Valdov's speech, who confirmed that "assistance from Ukraine is possible"²⁵, the question of whether the UPR had the amount of export grain needed by the

19 Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / упорядник В. Дорнік. Київ : Ніка-Центр, 2015. С. 275 ; Treuenfels B. Die Reste der russischen Volkswirtschaft. Stuttgart : Verlag von Ferdinand Enke, 1920. S. 45.

20 Gratz G., Schüller R. Die äußere Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarns. Mitteleuropäische Pläne. Wien : Hoelder, Pichler, Tempisky A.G, 1925. S. 149.

21 Крах германской оккупации на Украине (По документам оккупантов). – Москва: Государственное издательство, 1936. С. 24.

22 Ibid.

23 Kessler H. Das Tagebuch: 1880–1937. Stuttgart : Cotta, 2006. Band 6 : 1916–1918. S. 303.

24 Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора : сборник документов. Москва Политиздат, 1968. Т. 1 : 1917–1918 гг. С. 280, 281.

25 Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора : сборник документов. Москва Политиздат, 1968. Т. 1 : 1917–1918 гг. С. 281.

Central Powers was closed (although doubts did not disappear). After discussing a range of issues related to the Central Powers' policy toward Ukraine, the participants of the meeting decided to conclude the treaty with the UPR.

At the same time, on February 5, 1918, in Berlin, the Austro-Hungarian and German sides agreed to divide grain from Ukraine between them. The Joint Economic Commission agreed to adopt 1:1 as the general principle of this division²⁶.

Ukraine's obligation to sell grain to the Central Powers was enshrined in the documents signed as a result of the Brest-Litovsk negotiations - the peace treaty and one of the protocols that supplemented this treaty. Once again, we emphasize that these acts were not linked to an agreement on military assistance to Ukraine by the Central Powers. The statement that the UPR, in accordance with the Brest Peace Treaty, "undertook to supply food and raw materials to Germany and Austria-Hungary in return for their military assistance against Soviet Russia"²⁷ is not true.

According to paragraph 1 of Article VII of the peace treaty between the Ukrainian People's Republic and the countries of the Quadruple Alliance (February 9, 1918), the parties were to "immediately establish economic relations" and by July 31, 1918 (i.e., by the time Ukraine had a new harvest), to carry out "a mutual exchange of surplus of the most important agricultural and industrial products to meet current needs."²⁸

According to the minutes of the meeting of the Austro-Hungarian-Ukrainian commission for the preparation of the peace treaty (February 7, 1918), when discussing Article VII, paragraph 1, of the treaty, the Ukrainian side confirmed that, based on the data it provided, it stated that the Ukrainian People's Republic had at least 1 million tons of surplus bread grain and guaranteed its "timely [i.e., by July 31, 1918] receipt and shipment within the shortest possible time." Recognizing this, the Ukrainian delegation made a clarification: "however, the acqui-

sition and shipment depend on the fact that the Ukrainian grain producers receive an appropriate equivalent in the goods we need, and that the states of the Quartet will assist in the shipment and in improving the transport organization in Ukraine"²⁹.

Conclusions. According to German experts, in early 1918, Germany lacked at least 0.5 million tons of food grain. In addition to its own food needs, it was advisable for Germany to take care of the needs of its main ally, Austria-Hungary, which was on the verge of starvation in the winter of 1918. From the German point of view, the peace agreement between Ukraine and the Central Powers, the terms of which were agreed upon at a diplomatic conference in Brest-Litovsk (late 1917 and early 1918), had to include the resumption of Ukrainian food exports. Before the war, the Ukrainian regions of the Russian Empire produced about 1.2 billion poods of grain (19 million tons) annually, of which about 300 million poods (4.8-5 million tons) were sold abroad. During the First World War (1914-1917), grain production in Ukraine declined, but so did exports. According to German estimates, Ukrainian export grain reserves in early 1918 ranged from 2 to 8 million tons, while according to Ukrainian estimates, they were between 1 and 3.3 million tons. During the Brest-Litovsk negotiations, representatives of the Central Powers and the UPR agreed that Ukraine could sell at least 1 million tons of grain to Germany and Austria-Hungary by July 31, 1918 (i.e., before the new harvest). These obligations of the Ukrainian side were enshrined in the peace treaty of February 9, 1918, and in the protocol of February 7, 1918, which supplemented the peace treaty.

Funding. The article contains the results of a study based on the fundamental research 'Socio-cultural space of Ukraine in the second half of the nineteenth century - the first third of the twentieth century: the peasant world' (state registration number: 0123U101600).

26 Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 (unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen). Lübeck ; Hamburg, 1970. S. 59 ; Landwehr O. Hunger. Die Erschöpfungsjahre der Mittelmächte 1917/18. Zürich, Leipzig, Wien : Amalthea-Verlag, 1931. S. 163 ; Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / упорядник В. Дорнік. Київ : Ніка-Центр, 2015. С. 265.

27 Первая мировая война. Энциклопедический словарь / рук. проекта А.О. Чубарьян. Москва: Весь Мир, 2014. С. 133.

28 Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапальского договора : сборник документов. Москва Политиздат, 1968. Т. 1 : 1917–1918 гг. С. 301.

29 Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe / Hgb. von Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1967. Band 2. S. 208, 209 ; Gratz G., Schüller R. Die äußere Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarns. Mitteleuropäische Pläne. Wien : Hoelder, Pichler, Tempsky A.G, 1925. S. 149, 150.

References:

1. Dornik, V. (Ed.). (2015) *Ukraina mizh samovyznachenniam ta okupatsiieiu: 1917–1922 roky* [Ukraine between self-determination and occupation: 1917–1922]. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
2. Chernev, B. (2017). *Twilight of Empire. The Brest-Litovsk Conference and the Remaking of East-Central Europe, 1917–1918*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press. [in English].
3. *Der Friede von Brest-Litovsk vom 3. März 1918 mit Russland und der sog. Brotfrieden vom 19 Februar 1918 mit der Ukraine. Die vergessene Frieden: 100 Jahre später in der Blickpunkt gerückt* / Hgb. von G.H. Gornig und A. Eisfeld. Berlin: Duncker & Humblot. (2020). [in German].
4. Verstiuk, V. (Ed.). (2018). *Ukraina ta Nimechchyna: mizhderzhavni vidnosyny: zbirnyk naukovykh prats* [Ukraine and Germany: interstate relations: collection of scientific papers]. Chernihiv: Siverskyi tsentr pisladiplomnoi osvity, [in Ukrainian].
5. Bryunin, V. G. (1965). *Vnutripoliticheskaia borba v Germanii letom i osenyu 1917 goda* [Internal political struggle in Germany in summer and autumn of 1917]. Leningrad: Izdatelstvo LGU. [in Russian].
6. Bobylieva, S. Y. (2003). *Istoriia Nimechchyny z davnikh chasiv do 1945 roku* [History of Germany from ancient times to 1945]. Dnipropetrovsk: RVV DNU. [in Ukrainian].
7. *Geschichte der Weltwirtschaft im 20 Jahrhundert. Band 2: Hardach G. Der Erste Weltkrieg* (1973). München: DTV, 2. [in German].
8. Afflerbach H. *Auf Messers Schneide*. (2018). *Wie das Deutsche Reich den Ersten Weltkrieg verlor*. München: Verlag C.H. Beck. [in German].
9. *Archivalische Forschungen zur Geschichte der deutschen Arbeitsbewegung*. (1959). Berlin: Rütten u. Loening, 4/III, 925–1530. [in German].
10. Loewenfeld-Russ, H. (1926). *Die Regelung der Volksernährung im Kriege*. Wien: Hoelder, Pichler, Tempsky A.G. ; New Haven : Yale University Press. [in German].
11. *Das Werk des Untersuchungsausschusses der Deutschen Verfassunggebenden Nationalversammlung und des Deutschen Reichstages 1919 – 1928: Verhandlungen. Gutachten. Urkunden. IV Reihe. Die Ursachen des Deutschen Zusammenbruchs im Jahre 1918*. (1927). Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 3 [in German].
12. *Sovetsko-germanskie otnosheniya ot peregovorov v Brest-Litovske do podpisaniya Rapallskogo dogovora: sbornik dokumentov* [Soviet-German relations from the negotiations in Brest-Litovsk to the signing of the Treaty of Rapallo: a collection of documents]. (1968). Moskva: Politizdat, 1. [in Russian].
13. Treuenfels, B. (1920). *Die Reste der russischen Volkswirtschaft*. Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke. [in German].
14. Pavlenko, Yu. & Khramov Yu. (1995). *Ukrainska derzhavnist u 1917–1919 rr. (istoryko-henetychnyi analiz)* [Ukrainian statehood in 1917–1919. (historical and genetic analysis)]. Kyiv: Manuscript. [in Ukrainian].
15. Blücher, W. (1951). *Deutschlands Weg nach Rapallo. Erinnerungen eines Mannes aus dem zweiten Gliede*. Wiesbaden: Limes Verlag. [in German].
16. Velsen, S. (1956). *Deutsche Generalstabsoffiziere im 1. Weltkrieg 1914–1918. Erinnerungen Die Welt als Geschichte*, 3–4, 250–293. [in German].
17. Gratz, G. & Schüller, R. (1925). *Die äußere Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarns. Mitteleuropäische Pläne*. Wien: Hoelder, Pichler, Tempsky A.G. [in German].
18. *Kaiser Wilhelm II als Oberster Kriegsherr während des Ersten Weltkrieg – Quellen aus der militärischen Umgebung des Kaisers 1914–1918*. (2005). München: Oldenbourg. [in German].
19. *Krah germanskoi okkupatsii na Ukraini (Po dokumentam okkupantov)*. [The collapse of the German occupation in Ukraine (according to the documents of the occupiers)] (1936). Moskva: Gosudarstvennoe isdatelstvo. [in Russian].
20. Kessler, H. (2006). *Das Tagebuch: 1880–1937*. Stuttgart: Cotta, 6. [in German].
21. Borowsky, P. (1970). *Deutsche Ukrainepolitik 1918 (unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen)*. Lübeck; Hamburg. [in German].
22. Landwehr, O. *Hunger*. (1931). *Die Erschöpfungsjahre der Mittelmächte 1917/18*. Zürich, Leipzig, Wien: Amalthea-Verlag. [in German].
23. *Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe* / Hgb. von Th. Hornykiewicz. Philadelphia. (1967), 2. [in German].

Надійшла до редакції / Received: 18.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 14.05.2023

УДК 94:643(477-22) «1945-1950»

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Nikiliev-Marchenko

Oleksandr Nikiliev

Doctor of Historical Sciences, Professor
The Oles` Honchar Dnipros`k national university, Dnipro, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9918-3999>
e-mail: O_Nikiliev@i.ua

Valentyna Marchenko

Candidate of Historical Sciences, teacher of social disciplines in the subject commission of pedagogical and socio-humanitarian disciplines, Separate structural subdivision «Dnipro professional college of engineering and pedagogical of the higher education institution «Ukrainian state university of chemical technology», Kamians`ke, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0575-7865>
e-mail: va.marchehko01@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Nikiliev, O. & Marchenko, V. (2023) Housing and Household Issues of Ukrainian Countryside in the Dimension of Post-War Everyday Realities (1945 - early 1950s). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 35-43. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Nikiliev-Marchenko

HOUSING AND HOUSEHOLD ISSUES OF UKRAINIAN COUNTRYSIDE IN THE DIMENSION OF POST-WAR EVERYDAY REALITIES (1945 - EARLY 1950S)

Abstract. The purpose of the work is to show the realities of the housing situation in the village in the middle of the 1940s–the beginning of the 1950s and peasants' strategies for solving it.

Scientific novelty publication consists in highlighting the realities of the housing and communal situation on village and villagers' strategies for solving it. The condition of the apartments, their external and internal view, the ability to provide functionality appointment. It is noted that due to serious destruction of the housing stock in because of hostilities and German occupation, a large number of families are forced to live in rooms not suitable for this purpose, built from improvised materials, surviving residential buildings needed serious repair. Their living conditions were quite difficult. The interior was extremely poor. Sanitary and hygienic conditions were primitive. It is shown that the reconstruction-destroyed settlements took place in difficult conditions. The inappropriate role of the state in solving the housing and household problems of the rural population is indicated. It was found out that, unlike the city, it put the problem on the shoulders of the peasants themselves. The role of farm management in ensuring the reconstruction of the needs of collective farm workers is shown. It is noted that the recovery of the lost required considerable financial expenses from the owner, hard physical labor and time spent. There was an acute shortage of construction funds, materials and workers. The focus is on revealing strategies, used by peasants to rebuild their homes. The most common method, such as – toloka: involving fellow villagers to help, who helped as a group in a short time to cope with construction works that required considerable effort and time, is revealed in detail. The author's conclusions are directed to the fact that due to the state's neglect of the problems of the village, the restoration of its residential sphere and the arrangement of rural settlements was at a quantitative and qualitative level. When building a house, a peasant had to focus on own capabilities. The reconstruction was carried out extremely slowly, due to which a large part of the peasants did not have their own, and most of them – qualitatively equipped housing.

Conclusions. So one of the main problems of housing and communal services areas of post-war Ukraine, there was still a lack of housing and inadequate housing the level of quality of living conditions of rural residents points.

Key words: village, collective farms, post-war reconstruction, everyday life, residential sphere.

Олександр Нікілев

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9918-3999>
e-mail: O_Nikiliev@i.ua

Валентина Марченко

кандидат історичних наук, викладач суспільних дисциплін циклової (предметної) комісії педагогічних та соціально-гуманітарних дисциплін, відокремлений структурний підрозділ «Дніпровський фаховий коледж інженерії та педагогіки» ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет», м. Кам'янське, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0575-7865>
e-mail: va.marchehko01@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Нікілев О., Марченко В. Житлово-побутові проблеми українського села у вимірі реалій повоєнного повсякдення (1945 – початок 1950-х рр.). *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 35-43. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Nikiliev-Marchenko

ЖИТЛОВО-ПОБУТОВІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА У ВИМІРІ РЕАЛІЙ ПОВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ (1945 – ПОЧАТОК 1950-Х РР.)

Анотація. Мета роботи показати реалії житлово-побутової ситуації на селі другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. та стратегії селян із її вирішення.

Наукова новизна публікації полягає у висвітленні реалій житлово-комунальної ситуації на селі та стратегії селян із її вирішення. Розглянуто стан помешкань, їх зовнішній і внутрішній вигляд, здатність забезпечувати функціональне призначення. Зазначено, що, зважаючи на серйозні руйнації житлового фонду в результаті бойових дій та німецької окупації, велика частка сімей змушена була мешкати у непристосованих для цього приміщеннях, збудованих із підручних матеріалів, цілілі житлові споруди потребували серйозного ремонту. Умови проживання в них були доволі непростими. Інтер'єр був вкрай бідний. Санітарно-гігієнічні умови примітивні. Показано, що відбудова зруйнованих осель відбувалася в складних умовах. Зазначено неналежну роль держави у вирішенні житлово-побутових проблем сільського населення. Виявлено, що, на відміну від міста, вона переклала цю проблему на плечі самих селян. Показано роль керівництва господарств у забезпеченні відбудовчих потреб колгоспників. Зазначено, що відновлення втраченого вимагало від господаря чималих матеріальних витрат, важкої фізичної праці та затрат часу. Гостро не вистачало коштів, будівельних матеріалів, робочих рук. Зосереджено увагу на розкритті стратегій, застосовуваних селянами для відбудови своїх помешкань. Докладно розкрито таку найбільш поширену, як толока: залучення на допомогу односельців, які гуртом допомагали у стислі терміни впоратися з будівельними роботами, що потребували значних зусиль і часу.

Висновки. Через нехтування державою проблем села, відновлення його житлово-побутової сфери та облаштування сільських осель було на низькому кількісному і якісному рівнях. Зводячи хату, селянин мусив орієнтуватися на власні можливості. Відбудова здійснювалася вкрай повільно, тому значна частина селян не мала власного, а більшість з них – якісно облаштованого житла. Тож однією з основних проблем житлово-комунальної сфери післявоєнної України залишалася нестача житла та неналежний рівень якості житлово-побутових умов життя жителів сільських населених пунктів

Ключові слова: село, колгоспи, повоєнна відбудова, повсякденне життя, житлово-побутова сфера.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень. Історія повоєнного українського села посідає чільне місце у дослідженнях вітчизняних науковців. Предметом уваги стали як загалом ситуація на селі у післявоєнні роки, так і різні аспекти життєдіяльності його населення. Належна увага приділена й такому, чи не найважливішому факторові, як житлово-комунальний. І хоча ця проблема вже отримала своє висвітлення у ряді публікацій (так, О. Перехрест¹ показав стан села після його деокупації, І. Рибак² дослідив його комунально-побутовий стан у перші повоєнні роки, В. Мічуда³ та В. Ревенко⁴ проаналізували діяльність державних органів по плануванню розбудови сільських населених пунктів, В. Кононенко⁵ з'ясував державно-партійну політику щодо села), проте характерною особливістю цих досліджень є те, що проблема розглядається у традиційній ще з попереднього історіографічного періоду площині – як соціально-економічний стан села та показ політики держави щодо нього.

Зважаючи на це, фактично не знайшла свого висвітлення така проблема, як людина в тій ситуації, повсякденні умови життя селян, пошук і застосування ними стратегій, спрямованих на вирішення нагальних житлових проблем.

Автори статті ставлять за мету певною мірою заповнити існуючу наукову прогалину і показати реалії житлово-побутової ситуації на селі та стратегії селян з її вирішення.

Виклад основного матеріалу. За роки війни, яка двома хвилями пройшла територією України, та німецької окупації тільки на Лівобережній Україні було повністю або частково зруйновано 60,5% сільських населених пунктів. У результаті у республіці станом на кінець 1945 р. 179 573 сім'ї сільських мешканців не мали власного житла, з яких 61 836 сімей проживали в землянках і ще 117 674 – на чужій площі⁶. Десятки тисяч сімей вимушені були мешкати у малопрстосованих виробничих приміщеннях.

1 Перехрест О. Сільське господарство України в 1943 – 1945 рр.: проблеми та результати відбудови. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 92–109.

2 Рибак І. Відбудова селянських осель у повоєнний період (1945 – 1955 рр.). *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 159 – 161.

3 Мічуда В. Проектування і будівництво колгоспних сіл у післявоєнні роки (1946–1950). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2005. Вип. 8. С. 213–217.

4 Ревенко В. Будівництво і проектування сіл півдня України у післявоєнний період (1945–1955 рр.) *Наукові праці. Історія*. Том 140 № 127 (2010). С. 144–148.

5 Кононенко В. Повоєнна сільськогосподарська політика радянського уряду та її вплив на суспільно-політичні настрої населення України. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2008. Вип. 5. С. 198–206.

6 Перехрест О. До питання про збитки, заподіяні сільському господарству, заподіяні сільському господарству України в роки Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України*. 2003. Вип. 7. Ч. 2. С. 202.

Тож для жителів села, як і для жителів міста, відбудова житла була пріоритетом. У ті складні часи, в умовах суцільного дефіциту всього, зокрема і будівельних матеріалів, вирішення цього надважливого завдання було вкрай непростим. Тож будували те, на що могли спромогтися, і з того, що можна було використати. Це були й хати, й землянки, і напівземлянки. Люди змушені були будувати їх із підручних матеріалів і жити потім у них не один рік.

Оскільки одним із основних елементів житлової споруди була деревина, то потреба в ній була надзвичайно високою. Державні ресурси надзвичайно жорстко контролювалися. Тож навіть у лісових місцевостях вона була дефіцитом. А в сільській – з цим були надзвичайні складнощі. Зважаючи на це, тамтешні селяни для будівництва свого житла змушені були використовувати різні матеріали із зруйнованих споруд, рубати дерева-самосійки, збирати будь-яке дерево. Наприклад, як згадують жителі сіл Кривуші та Михайленки Кременчуцького р-ну Полтавської області, для будівництва землянок і хат був вирубаний під корінь сосновий гай, розташований поблизу їхнього села. «Рубали ліс і на острові, а також вилувлювали його на Дніпрі з раніш разбитих плотів»⁷.

Землянки були вкрай некомфортним житлом, тож селяни всілякими силами намагалися відновити хату. Через малу загальну площу в ньому не малося можливостей для повноцінного відпочинку сім'ї. У школярів були обмежені можливості для виконання домашніх завдань. Освітлювалося таке приміщення газовою лампою або каганцем. «Загальна площа однієї землянки дорівнювала 14,0-15,0 м²: площа, що припадала на одну проживаючу особу – 2 м²: а висота середня – 2,3 м, мінімальна 1,5 м. Землянки на 1,5 м і більше були заглиблені в землю, мали недостатнє освітлення; у 87% із них була підвищена вологість»⁸. Вологість виступала додатковим негативним фактором. Через неї був постійно вогким одяг, постільна білизна, навіть в ліжку неможливо було зігрітися, що, разом із нездоровим повітрям у таких приміщеннях, впливало на стан здоров'я. Особливо маленьких дітей.

На селі після війни переважали хати, збудовані, у більшості, у другій половині ХІХ – початку ХХ ст., або у 1920-х рр., коли спостерігалось його економічне піднесення. В ньому переважали хати із лампача (складниками були глина, солома і кізяк), глинобитні, дерев'яні (у лісових районах), без фундаменту, з невеликими вузькими однорамовими вікнами. Вони склалися із однієї-двох кімнат, сіней, комори. Зверху та всередині хата білилася глиною. Дах був вкритий очеретом або соломою. У більшості з них така покрівля потребувала заміни, бо була вже трухлявою, поточеною горобцями, які у стрісі робили свої гнізда, через що та втратила свої водотривні властивості, протікала і мала непривабливий вигляд. Горище було невеличким, тому нічого особливого, окрім старих речей або сіна чи сухого корму для худоби, там не зберігали. У клуні (коморі – авт.) на стінах висіли полиці, де зберігали продукти, крупи, сушку, сіль. Тут же були діжки для зерна. Долівка (добре втрамбована земля або глина) була мазана рідким розчином глини або глини і полови та/або сухого кінського кізяку, рідше була дерев'яною. Часто вона вкривалася тонким шаром соломи, зрідка, якщо малися такі можливості, стелилася домоткана ряднинка. На підлозі зазвичай спали старші діти, а маленькі та старші члени сім'ї – на печі, де було тепліше. Якщо хто хворів, йому обов'язково діставалося «тепле місце» для вигрівання. У разі, якщо малося ліжко, на ньому спали батьки.⁹

Інтер'єр селянських хат був украй бідний. Так, із меблів були стіл, лава, як правило, зроблена власноруч. Нові меблі у селянських хатах з'являлися рідко, особливо там, де була сім'я без господаря. У значній частині ще з довоєнних часів були й скрині, де зберігалася білизна, святковий одяг та інші цінні для сім'ї речі. «У нас у хаті була дерев'яна кровать, на якій спала мати, але ми (нас було п'ятеро дітей) спали на печі. Було ще може яке рядно, то ми ним і вкривалися. Був один стіл. Коли ми сідали їсти, навколішки стаємо, була одна миска та у кожного ложка дерев'яна. Не було ні стільця, ні табуреток», – пригадувала М. Шуригіна з с. Голубинове на Дніпропетровщині¹⁰. Зручності для проживання були вкрай обмеженими. Через свою конструкцію

7 Яцина В. П. Восстановлення села Кривуші после войны 1941 – 1945 гг. URL: http://okrain.net.ua/article/view/history_okresnosti_Kremenchuga.html

8 Даниленко В. М. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2005. Вип. 9. С. 4.

9 Особистий архів авторів. Спогади Прокаса Є. Т., Шуригіної М.М.

10 Особистий архів авторів. Спогади Шуригіної М. М.

хата слугувала селянам одночасно і кухнею, й їдальнею, і вітальнею, і спальнею. Після війни нові меблі у селянських хатах з'являлися рідко, особливо там, де була сім'я без господаря¹¹.

До цього додамо і таку важливу особливість сільського побуту, як відсутність на селянських подвір'ях джерел водозабезпечення. Колодязь був далеко не в кожному господарстві. Щоб його викопати, потрібні були робочі руки, фінанси та те ж саме дерево, тобто все дефіцитні як на той час для села складові. Тож воду для власних потреб та напування худоби і птиці носили від сусідів, у кого з них ще з довоєнного часу були колодязі. Для вмивання користувалися рукомийниками, що більшу частину року розміщувалися на подвір'ї, на зиму, щоб не замерзала в них вода, заносилися у житлове приміщення. Вода ж для пиття зберігалася у відрі, що стояло у сінях чи у кухні весь рік. Для прання, миття голови, купання немовлят використовувалася дощова вода. Взимку топився сніг. Житлово-побутовою реальністю села було й розташування місць санітарно-гігієнічного призначення поза межами жилих приміщень. До того ж останні часто були не обладнані або примітивно обладнані, що особливо ускладнювало користування ними у дощову, холодну пору року, особливо взимку, у нічний час. У такому разі на ніч стояла спеціальна ємкість для відправлення фізіологічних потреб. Часто потреби справлялися неподалік від порогу хати¹².

Після війни досить часто житлове та господарське приміщення об'єднувалися. У сінях робилася загородка для птиці, поросят. У морозну пору року (а також ж у складну пору голодомору 1946-1947 рр., щоб не вкрали злодії) до хати забирали й корову. У разі низьких температур у житлове приміщення забирали для відходжування новонароджений молодняк (поросят, телят, козенят). У якомусь із кутків їх утримували доки погодні умови не дозволяли перенести їх уже до відповідних приміщень. У хаті у цей час був постійно стійкий специфічний запах, яким просочувалося все. Для багатьох селянських сімей це були звичайні умови їхнього буття¹³

Одна з респонденток, а саме Довбань Л. А., розповідаючи у 2010 р. про ці умови, наприкінці оповіді зазначила: «Як погано жили», а через мить, подумавши сказала; «Але не знали цього»¹⁴.

Для обігріву слугувала піч. Обігріти ж хату у повоєнний період для села було не простою справою. Особливо це стосувалося степових районів, де для опалення не було ні дров, ні вугілля. У лісовій місцевості селяни вимушено використовували гілля, кору, шишки. Вони добре горіли, швидко віддавали тепло, але й швидко закінчувалися. Тож ходити по них доводилося доволі часто. Для степової місцевості найбільш розповсюдженими паливом було: солома, сухий бур'ян (найчастіше – курай), хмиз. Бадилля кукурудзи (яке вже об'їла худоба), обчухрані кукурудзяні качани, сухий кізяк у натуральному вигляді, або для отримання більшого жару змішаний з глиною і висушений у вигляді брикетів, як його називали селяни – «кирпич»¹⁵. «Найціннішим було топливо із кізяка. Влітку накопичені запаси кізяка змішували з соломом, поливаючи водою, заміс добре перемішували босими ногами, а потім вилами наповнювали спеціальну дерев'яну форму – станок для виготовлення двох «кирпичин»¹⁶. Через тиждень станок перекидали на інший бік ще через тиждень складали пірамідкою з віконечками щоб процес сушки продовжувався. Таке топливо давало жар який тримався довго», – писала у своїх мемуарах Г. К Швидько, колишня жителька с. Бажани на Дніпропетровщині¹⁷. Взимку, коли заготовленого палива не вистачало, а все навколо було заметене снігом, для опалення селяни змушені були вискубувати соломі із стріхи, яку потім латали влітку. Хату обігрівали один-два рази за добу – протоплювали. Тому найтеплішим місцем у хаті постійно була лише піч чи лежанка. Через скудність джерел отримання палива люди були змушені постійно економити і нормою для них були напів-холодні приміщення¹⁸.

Допомогти селянам вирішувати житлову проблему мала б держава. Ряд постанов, прийнятих партійно-господарським органами республіки, нібито й були спрямовані

11 Там само. Спогади Приліпко Т.Ф., Фоменко М. К., Хархан Н. П.,

12 Там само.

13 Особистий архів автора. Спогади Аляни З. Т., Довбань Л. А.

14 Ibid.

15 Ibid.

16 Швидько Г. К. Минуте у променях пам'яті. Київ: Генеза, 2004. С. 36.

17 Ibid.

18 Особистий архів автора. Спогади Приліпко Я. Д.

на надання допомоги жителям села, але ця допомога носила доволі своєрідний характер. Нею село мало відбудувати себе само. Фактично держава зобов'язувала колгоспи з їх розореною війною і посухою 1946 – 1947 рр. та високими податками економікою, власними силами (шляхом створення з членів сільгоспартілей будівельних бригад) зводити і господарські будівлі, і культурно-побутові споруди, й індивідуальне житло для своїх колгоспників. А ті, маючи вкрай обмежені економічні можливості, зобов'язані були повернути їм витрачені на це кошти сільгоспартілі¹⁹.

Проте на місцях ситуація була геть іншою. Адже ці постанови держави не враховували реалії повсякдення повоєнного села. По-перше, більшість колгоспів, беручи до уваги різні причини, не мала змоги створити постійні будівельні бригади; по-друге, там, де вони були створені, не завжди малися можливості для повноцінного здійснення їхніх функцій через постійний дефіцит будівельних матеріалів (насамперед деревини), відсутність коштів на їх закупівлю, у разі ж коли такі можливості з'являлися, пріоритет надавався зведенню виробничих споруд. Адже саме за це, а не за незбудовану селянську хату, ніс перед райкомом партії відповідальність голова колгоспу; по-третє, погано була розвинута база з виробництва місцевих будівельних матеріалів, за рахунок яких і мало відбудовуватися село: видобування глини, заготівля очерету, виготовлення лампачу тощо. Тож у разі, коли хати селянам і зводилися колгоспними бригадами, будівництво нерідко відбувалося неякісно і вкрай повільно. Господарям осель, де працювала бригада, доводилося, задіюючи родинні та іншого роду зв'язки, у різний спосіб (наприклад, могорич, додаткова до колгоспних трудовнів натуральна оплата продуктами з власного господарства тощо) заохочувати членів таких бригад до роботи²⁰.

Свій внесок у проблеми з будівництвом і відбудовою осель вносило ще й керівництво колгоспів, яке на свій розсуд і не за призначенням використовувало виділені для селян будматеріалими, віддаючи перевагу саме ко-

лективному сектору, нехтуючи навіть найнагальнішими потребами своїх односельців. Прикладом може слугувати скарга колгоспниці-вдови Надії Полікарпової до голови Гуляйпільського райвиконкому Запорізької області: «У кінці 1952 р. на ім'я райвиконкому я подала заяву про відпущення мені лісу для будівництва будинку, так як я живу у землянці без стелі яка знаходиться у стадії руйнації. Ці 3 м³ лісу колгосп отримав, не сповістивши про це мене, і використав на потреби колгоспу, незважаючи на те, що у рознарядці вказувалося 3 м³ для мене, колгоспниці Полікарпової»²¹.

Через таку ситуацію з відбудовою житла селян багато їх продовжували перебувати у складних житлових умовах. Станом на кінець 1948 р. у республіці 12 953 сільські родини ще продовжували мешкати у землянках²². У 1950 р. із запланованих 7 тис. хат для сімей що ще проживали у таких приміщеннях, було збудовано лише 12%²³. Як результат, у 1953 р., тобто в останній рік життя Й. Сталіна, у багатьох населених пунктах сільської місцевості люди ще продовжували мешкати у землянках та напівземлянках²⁴.

Така ж ситуація мала місце і в сільськогосподарських підприємствах державного підпорядкування, – радгоспах. Там, як і у колгоспах, житлові та побутові умови проживання робітників і службовців були вкрай незадовільними. Так, у 1950 р. середня житлова площа на одну людину складала менше 3 м². В окремих радгоспах існувало багато квартир, які склалися з однієї маленької кімнати в 6-8 м², в яких розміщувалися сім'ї по 3 – 5 осіб, до того ж кухні були відсутніми, оскільки вони були задіяні під кімнати. Квартири мали вельми примітивні робочі меблі²⁵.

Одним із варіантів вирішення проблеми безхатності селян було запровадження державою позики на будівництво. Однак ця альтернатива також виявилася не вельми ефективною. Адже люди мали звертатися за позикою до правлінь своїх колгоспів, які зруйновані війною, підвищеними податками, широко поширеною практикою промислових підприємств та працівників партійно-державно-господарських місцевих органів спо-

19 Радянська Україна. 1945. 28 квітня.

20 Особистий архів авторів. Спогади Бородавко В. Г., Пікуш Л. Ф., Дейнеки К. П.

21 Державний архів Запорізької області. Ф. Ф. Р-182, Оп. 5. Спр. 155. Арк. 20.

22 Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ). Ф. 2. Оп. 7. Спр. 6824 Арк. 151.

23 Рибак І. В. Впорядкування українських післявоєнних сіл (1945–1955 рр.) : плани та реальність. *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С.128.

24 ЦДАВОВУ. Ф.27. Оп. 19. Спр. 2165. Арк. 25, 26; Спр. 4639. Арк. 65

25 Ревенко В. В. Будівництво і проектування сіл півдня України у післявоєнний період (1945-1955 рр.). *Наукові праці. Історія*. 2010. Том 140. № 127. С. 146-147.

живацького користування колгоспною власністю, мали вкрай обмежені можливості для надання такої допомоги. Її отримавши позику селяни часто не мали можливості її матеріалізувати. Так, дерево купували або вже у колгоспі, або мусили їхати до лісгоспу, якщо це була лісова зона. У цьому випадку виписували у своєму господарстві гужовий транспорт. Це було значно дешевше, ніж використовувати лісгоспівський. Тим більше, що не треба було приїжджати, витрачаючи для цього значну частку свого часу, заздалегідь записуватися на нього. Таких можливостей у багатьох селян просто не малося. Крім того, щоб взяти кращий матеріал, потрібно було заздалегідь потурбуватися, знайти знайомих, які б звели з потрібним працівником лісгоспу, взяти з дому могорич (як правило, це була домашнього виробництва горілка) і домовитись з цим робітником. В іншому випадку могли виділити і неякісний матеріал. У степових районах дістати на будівництво у потрібному обсязі лісовий будівельний матеріал селянам було значно складніше. Особливо складно було вдовам. Тож тут основою для будівництва хат була глина та солома²⁶. Водночас і маючи необхідний будівельний матеріал, селяни не завжди мали можливості для успішної реалізації будівництва. У більшості їм доводилося самотужки зводити оселі, розраховуючи лише на допомогу родичів та односельців. Допомогою слугувала так звана толока – заведена здавна в українському селі традиція взаємодопомоги. Але й тут не все було так просто. На заваді часто стояли потреби колгоспного виробництва. Тож завжди була необхідність узгоджувати день будівництва з керівництвом сільгоспартілі. Готуючись до толоки, господар заздалегідь йшов до голови колгоспу і домовлявся про виділення транспорту для підвезення води, глини, соломи, а також – про день, коли селяни будуть найменше зайняті у колгоспі, інакше ж не буде людей для толоки. Краще було про день проведення нагадати декілька разів, щоб керівництво не забуло та не запланувало на цей день для колгоспників якусь роботу. Але й за таких обставин мали місце свої перешкоди²⁷.

Так, керівництво колгоспів часто, зважаючи на виробничі потреби або й з причин особистісного характеру, не давало дозволу на виділення транспорту для підвезення будматеріалів або виділяло його у час незручний для використання, наприклад після робочого дня, коли худоба вже втомилася і була не здатна до виконання необхідних робіт. Ось як описує таку ситуацію Л. А. Довбань із села Адамівка на Дніпропетровщині. Коли їм з мамою колгосп виділив двох воликів, «привела мама їх. Завантажили підводу..., а вони не хочуть йти..., розвантажили, тоді йдуть. Знов навантажили..., не йдуть. Зрозуміли що втомилася за день. Тож мама відвела їх до стайні»²⁸. У такому випадку господар залучав друзів чи сусідів і вони разом на місчині, де видобувалася глина, здійснювали роботи по заготівлі її необхідних для будівництва оселі обсягів. Щоб накопати потрібну кількість глини, потрібно було затратити чимало і часу, і фізичної сили. Ця праця була важкою й для чоловіків, а після війни звичним явищем було коли її виконували жінки.

У призначений для толоки день, незважаючи на погодні умови (складно було ще раз випросити транспорт і організувати людей), збиралися всі залучені до цього дійства. Разом робили заміс, розмішуючи глину, солому та полову. Якщо були можливості, то місила глину худоба: коні, корови, воли. У гіршому випадку це гуртом робили люди. Далі суміш викладали у спеціальні дерев'яні форми. Потім обережно виймали. Виходило щось на зразок цегли – лампач, який залишали висихати на кілька днів. Згодом знову всі приходили та починали вже хату зводити²⁹.

Коли ж колгосп не відпускав людей, зводили житло за допомогою найближчих родичів і сусідів. Менш об'ємні роботи робили господарі. Хату всередині й ззовні обмазували глиною, а дах крили соломою вже фахівці цієї справи. Всі підготовчі роботи робив кожен собі, а авральні роботи, такі, як забивка стін глиною, накладка стелі робилися колективно, гуртом. Хазяїн готував глину, солому, воду, готував їжу, випивку. До мазання хати зазвичай за день намагалися викласти стіни і накласти стелю, згадують жителі села Кривуші Кременчуцького району Полтавщини

26 Особистий архів авторів. Спогади Кулик Р. П., Донця М. Є.

27 Особистий архів авторів. Спогди. Пренко П. П., Сухар С. М.

28 Марченко В. О., Нікілев О. Ф. Повсякденне життя українського повоєнного села (середина 1940-х – перша половина 1950-х рр.). Дніпро: Ліра, 2022. С. 49-50.

29 Усна історія Степової України / голов. ред. П. Сохань, наук. ред. А. Бойко. Запоріжжя: АА ТанDEM, 2009. Т. 8, с. 109: особистий архів авторів. Спогади Огієнка І. М.

ситуацію з відбудовою в їхньому населеному пункті. У таких умовах якість відходила на другий план, ніхто не відслідковував ідеально рівних стін кутів стелі, головним було встигнути зробити до темна, пригадують жителі с. Кривуші Кременчуцького р-ну Полтавської обл.³⁰

У той час, як основна маса запрошених займалися замішуванням глини, виготовленням будівельного матеріалу чи зведенням стін та обмазуванням хати, декілька жінок готували для всіх обід. Стіл складався із повсякденної на той час їжі: вареної чи смаженої картоплі, огірків, помідорів, кулішу чи капустаку. Головне нагодувати всіх присутніх. «Проблемою було нагодувати людей. Що ставили? Капусту картоплю огірки помідори свіжі або квашені. Просто спасінням було, якщо хлопці наловлять риби, то буде і жарена і варена юшка», – розповідала мешканка с. Пішки Корсунь-Шевченківського району Черкаської області О. Макар³¹. Зважаючи на збіднілість села і відсутність у багатьох селян можливості мати належну кількість посуду, звичною була картина, коли задіяні до толоки люди їли із загальних тарілок невеликих казанків, картоплю, огірки брали руками³².

Отже, зведення хати вимагало від селян чималих матеріальних витрат та затрат часу. При спорудженні її селяни змушені були орієнтуватися на власні можливості. Для будівництва використовувався матеріал, який був найбільше розповсюджений у певній місцевості.

Така стратегія відбудови селянами своїх житлових будівель не забезпечувала підвищення якості їхніх приміщень. Це підтверджувалося результатами обстежень житлово-комунальних умов населення сільської місцевості республіки. Так, на поч. 1950-х рр. 86% селянських сімей проживали у глинобитних, дерев'яних, та лампачних хатах, 94% – у хатах під соломою та очеретом, 96% мали земляну або глиняну долівку. У більшості зведені у цей час селянами новобудови склалися з однієї кімнати та кухні. Корисна площа такої споруди на всю сім'ю, незалежно від її розміру становила 18 – 22 м³³. Однак і такому житлу селяни були раді: це вже були не землянки.

Висновки Отже, житлово-комунальний стан українського села середини 1940-х – початку 1950-х рр. був органічним складником реалій його вкрай непростого повоєнного буття. Через серйозні руйнації житлового фонду в результаті двох хвиль бойових дій, що пройшли територією республіки та діяльності німецьких окупантів, велика частка сімей змушена була мешкати у непристосованих для цього приміщеннях, збудованих із підручних матеріалів. Вцілілі житлові споруди потребували серйозного ремонту. Умови проживання в них були доволі непростими. Інтер'єр був вкрай бідний. Санітарно-гігієнічні умови примітивні. Часто житлові приміщення доводилося ділити разом із домашніми тваринами. Відбудова зруйнованих помешкань відбувалася в складних умовах. Держава, на відміну від міста, переклала цю проблему на плечі селян. Відновлення втраченого вимагало від господаря чималих матеріальних витрат, важкої фізичної праці та затрат часу. Зводячи хату, селянин мусив орієнтуватися на власні можливості. Гостро не вистачало коштів, будівельних матеріалів, робочих рук. Селяни змушені були самотужки будувати невеличкі будинки. Для будівництва використовувався матеріал, який був найбільше поширений у певній місцевості. У тих умовах широкого поширення набуло залучення на допомогу односельців, які гуртом допомагали у стислі терміни впоратися зі складними і об'ємними будівельними роботами, що потребували значних зусиль і часу. Через таку державну політику щодо села відновлення його житлово-комунальної сфери та облаштування сільських осель було на низькому кількісному і якісному рівнях. Відбудова здійснювалася вкрай повільно і мляво, через що значна частина селян не мала власного, а більшість з них – якісно облаштованого житла. Навіть на початку 1950-х рр. чимало селянських сімей продовжували мешкати в землянках, на чужій житловій площі та у малопристосованих приміщеннях. Тож однією з основних проблем житлово-комунальної сфери післявоєнної України залишалася нестача житла та неналежний рівень якості житлово-побутових умов життя жителів сільських населених пунктів.

30 Яцина В. П. Восстановления села Кривуши после войны 1941 – 1945 гг. URL: http://okrain.net.ua/article/view/history_okresnosti_Kremenchuga.html

31 Особистий архів авторів. Спогади Макар О. П.

32 Особистий архів авторів. Спогади Басана С. П., Махлай Т. К.

33 Історія селянства Української РСР: У 2-х т. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 2. С. 500.

References:

1. Danylenko, V. (2005). Povsiakdenne zhyttia ukrainskykh selian u povoiennyi period (1945–1953 rr.). [Everyday life of Ukrainian peasants in the post-war period (1945–1953)] *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka. [Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics]*. 9. 3–16. [in Ukrainian]
2. Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti. [State archive of the Zaporizhzhia region. Fund182, Description 5. Case 155. Sheet 20] F. 182, Op. 5. Spr. 155. [in Ukrainian]
3. *Istoriia selianstva Ukrainiskoi RSR (1967) [History of the peasantry of the Ukrainian SSR (1967)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
4. Kononenko, V. (2008). Povoienna silskohospodarska polityka radianskoho uriadu ta yii vplyv na suspilno-politychni nastroi naseleння Ukrainy. [The post-war agricultural policy of the Soviet government and its influence on the socio-political attitudes of the population of Ukraine]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka [Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics]*, 5, 198–206. [in Ukrainian]
5. Marchenko, V. & Nikiliev O. (2022). *Povsiakdenne zhyttia povoiennoho ukrainskoho sela (seredyna 1940-kh - persha polovyna 1950-kh rr.)*. [Everyday life of a post-war Ukrainian village (mid-1940s - first half of 1950s)]. Dnipro: Lira. [in Ukrainian]
6. Michuda, V. (2005). Proektuvannia i budivnytstvo kolhospnykh sil u pisliavoienni roky (1946–1950). [Design and construction of collective farm villages in the post-war years (1946–1950)]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka. [Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics]*, 8, 213–217. [in Ukrainian]
7. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Alyana Z. T.] Alyana Z. T. [in Ukrainian]
8. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Basan S.P.] Basan S.P. [in Ukrainian]
9. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady [Personal archive of authors. Memories of Borodavko V. G.] Borodavko V. G. [in Ukrainian]
10. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Deineka K. P.] Deineka K. P. [in Ukrainian]
11. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Dovban] L. A.]. Dovban L. A. [in Ukrainian]
12. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady [Personal archive of authors. Memories of Fomenko M. K.]. Fomenko M. K. [in Ukrainian]
13. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Kharkhan N. P.]. Kharkhan N. P. [in Ukrainian]
14. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Kulyk R. P.]. Kulyk R. P. [in Ukrainian]
15. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Makar O. P.]. Makar O. P. [in Ukrainian]
16. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Ohienko I. M.]. Ohienko I. M. [in Ukrainian]
17. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Pikush L. F.]. Pikush L. F. [in Ukrainian]
18. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Prenko P. P.]. Prenko P. P. [in Ukrainian]
19. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Prilipko Y. D.]. Prilipko Y. D. [in Ukrainian]
20. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Prylipko T.F.]. Prylipko T. F. [in Ukrainian]
21. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Prokas E. T.]. Prokas E. T. [in Ukrainian]
22. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady[Personal archive of authors. Memories of Ryabova H. V.]. Ryabova H. V. [in Ukrainian]
23. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Shuryhinoi M. M.]. Shuryhinoi M. M. [in Ukrainian]

24. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Suhar S. M.]. Suhar S. M. [in Ukrainian]
25. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Svyridenko G. A.]. Svyridenko G. A. [in Ukrainian]
26. Perekhrest, O. (2010). Silske hospodarstvo Ukrainy v 1943–1945 rr.: problemy ta rezultaty vidbudovy. [Agriculture of Ukraine in 1943–1945: problems and results of reconstruction]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian historical magazine]*, 3, 92–109. [in Ukrainian]
27. *Radianska Ukraina*. [Soviet Ukraine]. (1945), 28. [in Ukrainian]
28. Revenko, V. (2010). Budivnytstvo i proektuvannia sil pivdnia Ukrainy u pislivoiennyi period (1945-1955 rr.) [Construction and design of villages in southern Ukraine in the post-war period (1945-1955)]. *Naukovi pratsi. Istoriiia [Scientific works. History]*, 140, 127, 144-148. [in Ukrainian]
29. Rybak, I. (2003). Vidbudova selianskykh osel u pivoiennyi period (1945 – 1955 rr.). [Reconstruction of peasant settlements in the post-war period (1945-1955)] *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 7, 159 – 161. [in Ukrainian]
30. Rybak, I. (2002). Vporiadkuvannia ukrainskykh pislivoiennykh sil (1945–1955 rr.): plany ta realnist. *Ukrainskyi selianyn*. [Ordering of post-war Ukrainian villages (1945–1955): plans and reality]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 6, 130-132. [in Ukrainian]
31. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy. [in Ukrainian]
34. Shvydko, H. (2004). Mynule u promeniakh pam'iaty. [The past is in the rays of memory]. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian]
35. Istoriiia okolyts Istoriiia sil ta mist na okolytsiakh Kremenchuka [History of the suburbs History of villages and towns on the outskirts of Kremenchuk]. Retrieved from http://okrain.net.ua/article/view/history_okresnosti_Kremenchuga.html [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 12.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 26.05.2023

Olexander Perehrest

PhD hab. (History), Professor, Professor of the Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8606-4213>
e-mail: kaf.vsesvit@ukr.net

Olena Titika

Ph.D. (in History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3632-7534>
e-mail: cherkassy_2013@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Perehrest, O. & Titika, O. (2023). The female factor in the organization of construction and the production process in the agricultural industry of Ukraine in 1943–1945. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 44-52. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Perehrest-Titika

THE FEMALE FACTOR IN THE ORGANIZATION OF CONSTRUCTION AND THE PRODUCTION PROCESS IN THE AGRICULTURAL INDUSTRY OF UKRAINE IN 1943 – 1945

Abstract. Purpose. *The purpose of the publication is to determine the place and role of Ukrainian rural women in ensuring the functioning of the agricultural sector of the republic's economy in the conditions of reconstruction in 1943-1945, to assess their labor achievements in the field of food production for the front and rear.*

The scientific novelty *of the research lies in the fact that the materials presented in it, in the context of the stated goal, complement the national historiography of the period of the Second World War in general, and the historiography of the Ukrainian peasantry of this period in particular.*

Conclusions. *In 1943-1945, women constituted the majority among the rural population of the republic. They played an important role in ensuring the functioning of the agrarian sphere during its reconstruction in the conditions of the ongoing war and the first half of the post-war period. Women successfully performed the duties of managers of public and state farms and their production structures (farm managers, foremen, farm workers), were the main workforce in collective farms and state farms during complex field work and in the production of livestock products. Thanks to their hard daily work, which was mainly carried out manually with the use of live draft, the size of the replanting acreage and the volume of cultivated grain and technical crops increased annually, the number of livestock increased, and the front and rear, both during the war and after its end, received the necessary food and raw materials. Although there were still serious problems and shortcomings in the work of the agricultural industry, and the volumes of plant and animal products produced were far from real needs, as a result of the large-scale work carried out in 1943-1945 with the active participation of women, the agricultural industry of the republic was revived to a large extent and laid good foundations for the growth of its potential in the future. Along with hard work on collective farm and state farm fields and farms, the majority of women took care of homesteads and livestock, which were the main source of livelihood for rural families.*

Therefore, the female potential of the Ukrainian village during the reconstruction period was a significant component of the rural society, and it was women who had to bear the main burden in the matter of revival and ensuring the functioning of the agricultural industry in extreme conditions after the occupation devastation and the ongoing war.

Key words: *rural women, agriculture, reconstruction of the agrarian industry, production process, field work, care of livestock, patriotic actions, difficult everyday material and living conditions.*

Олександр Перехрест

доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8606-4213>
e-mail: kaf.vsesvit@ukr.net

Олена Тітіка

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3632-7534>
e-mail: cherkassy_2013@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Перехрест О., Тітіка О. Жіночий фактор в організації відбудови та виробничому процесі в сільськогосподарській галузі України в 1943 – 1945 рр. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 44-52 doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Perehrest-Titika

ЖІНОЧИЙ ФАКТОР В ОРГАНІЗАЦІЇ ВІДБУДОВИ ТА ВИРОБНИЧОМУ ПРОЦЕСІ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ В 1943 – 1945 РР.

Анотація. *Мета публікації* – визначити місце і роль українських сільських жінок у забезпеченні функціонування сільськогосподарської галузі економіки республіки в умовах відбудови 1943 – 1945 рр., оцінити їх трудову звитягу в справі виробництва продовольства для фронту і тилу.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що викладені в ньому матеріали в контексті заявленої мети доповнюють вітчизняну історіографію періоду Другої світової війни загалом, історіографію українського селянства цього періоду зокрема.

Висновки. У 1943 – 1945 рр. жінки складали більшість сільського населення республіки. Вони відіграли важливу роль у забезпеченні функціонування аграрної сфери в період її відбудови в умовах триваючої війни й першого післявоєнного півріччя. Жінки успішно виконували обов'язки керівників громадських і державних господарств та їх виробничих структур (завідувачів ферм, бригадирів, ланкових), були основною робочою силою в колгоспах і радгоспах під час виконання комплексів польових робіт і в процесі виробництва тваринницької продукції. Завдяки їхній тяжкій повсякденній праці, яка переважно здійснювалася вручну із застосуванням живого тягла, щорічно збільшувалися розміри відновлювальних посівних площ та обсяги вирощених зернових і технічних культур, зростало поголів'я худоби, а фронт і тил як у часи війни, так і після її закінчення одержували необхідне продовольство і сировину. Хоча у функціонуванні аграрної галузі ще були серйозні проблеми і недоліки, а обсяги виробленої рослинницької і тваринницької продукції були далекими від реальних потреб, у результаті проведеної в 1943 – 1945 рр. за активної участі жінок масштабної роботи була значною мірою відроджена сільськогосподарська галузь республіки й закладено міцні підвалини для зростання її потенціалу в майбутньому. Поряд із напруженою працею на колгоспних і радгоспних полях і фермах на руках більшості жінок перебував догляд за присадибною ділянкою та домашньою худобою, які були основним джерелом існування для сільських родин.

Отже, жіночий потенціал українського села в період відбудови був вагомим складником сільського соціуму і саме жінкам довелося винести основний тягар у справі відродження та забезпечення функціонування аграрної галузі в екстремальних умовах після окупаційної розрухи та триваючої війни.

Ключові слова : сільські жінки, сільське господарство, відбудова аграрної галузі, виробничий процес, польові роботи, догляд за худобою, патріотичні акції, тяжкі матеріально-побутові умови повсякдення.

Постановка проблеми. У визволених від окупантів районах України відразу ж приступали до ліквідації наслідків нацистського «господарювання», відбудови зруйнованої під час війни аграрної галузі та сільської соціально-побутової сфери. Найважливіший складник цього процесу – відбудова господарства був пов'язаний з надзвичайними труднощами, зумовленими великими масштабами руйнувань, матеріальних та людських втрат. Господарства колгоспів, радгоспів, МТС та селян були вщент зруйновані й пограбовані окупантами. Ситуація ускладнювалася тим, що у селах нараховувалося менше половини довоєнного працездатного населення. Відновлення сільськогосподарського потенціалу українського села мало величезне господарське та військове значення, адже від цього значною мірою залежали темпи відродження промисловості та налагодження життя населення у містах України, забезпечення продовольством і сировиною промислових центрів країни, а головне – хліб та інше продовольство потрібні були армії, що продовжували воювати. З переміщенням лінії фронту на захід Україна ставала найближчим тиловим районом, який міг би оперативно задовольняти потреби фронту у продуктах

харчування. Вирішення цих завдань значною мірою здійснювалося трудовими зусиллями сільських жінок, які були однією з основних частин трудових ресурсів українського села в 1943 – 1945 рр.

З огляду на зазначене, **метою** заявленої публікації є узагальнене визначення місця і ролі українських сільських жінок у вирішенні завдань відбудови аграрної галузі, оцінка здійсненої ними трудової звитяги у справі відродження господарської сфери українського села.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зв'язку зі змінами в теоретико-методологічних засадах та розширенням джерельної бази в умовах державної незалежності України вітчизняна історіографія поповнилася низкою сучасних досліджень з історії відбудовних процесів в сільськогосподарській галузі в 1943 – 1945 рр., зокрема вміщених у розділі двохтомного видання «Історія українського селянства»¹ за авторством О. Лисенка та О. Перехреста, монографіях М. Ковалю «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.)»², О. Перехреста «Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)»³, «Українське село в

1 Історія українського селянства: нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2006.

2 Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.

3 Перехрест О. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). Київ, 2010. 150 с

1941 – 1945 рр. : економічне та соціальне становище»⁴ та спеціальному підрозділі фундаментальної праці «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.»⁵. Однак у вказаних працях, як і в численних публікаціях попередніх десятиліть, що містять матеріали з даної проблематики, питання жіночого фактору в організації відбудови та виробничому процесі в сільськогосподарській галузі України в 1943 – 1945 рр. не одержали належного висвітлення й розглядаються фрагментарно на дотичному рівні.

Виклад основного матеріалу. На час повного визволення території республіки від нацистських загарбників сільське населення складало більшість серед громадян України. Станом на 1 січня 1945 р. на території республіки нараховувалося 27 381,8 тис. осіб, із них 19 815,8 тис. осіб сільських мешканців, або 72,4%. Враховуючи, що серед загальної кількості населення республіки жінки склали 17 546, 5 тис. осіб або 64,1% (при цьому жінки у віці від 14 до 17 років склали 1469, 1 тис. (8,4%), у віці від 18 до 59 років – 8663,1 тис. (49,4), у віці від 60 років і старше – 2409, 3 тис. (13,7%)⁶, можна констатувати, що до початку масової демобілізації чоловічого контингенту із лав Червоної армії, жінки склали більшість і серед сільського населення.

У 1943 – 1945 рр. на руки жінок ліг основний тягар у справі налагодження та забезпечення виробничого процесу сільськогосподарського виробництва. У відбудовний період серед керівників та організаторів роботи в аграрній сфері питома вага жінок була високою. Якщо у 1940 р. у складі голів колгоспів вона становила 0,6%, бригадирів – 1,2%, завідувачів тваринницькими фермами – 6, 1%, бухгалтерів і рахівників – 10,7%, то в 1944 р. – відповідно 4,0%, 36,3%, 43,2%, 56,9%, а в 1945 р. – 2,4%, 15,2%,

20,6%, 46,2%⁷. Зменшення кількості жінок у 1945 р. на посадах голів колгоспів, бригадирів і завідувачів тваринницькими фермами було пов'язано з призначенням на ці посади чоловіків, які повернулися з фронту. Водночас жінки, які до війни очолювали абсолютну більшість ланок у рослинницькій та садово-виноградарських підгалузях аграрного виробництва (на початку 1941 р. у польових бригадах 15 східних областей функціонувало 324 198 ланок, що спеціалізувалися на вирощуванні рослинницьких культур), до початку весняних польових робіт у 1944 р. були майже повністю відновлені⁸.

Особливо важливим було виконання жінками обов'язків бригадирів, адже в плані організаційно-господарського зміцнення колгоспів і радгоспів одним із важливих чинників було відновлення їхньої бригадно-ланкової структури, повернення бригадам ролі повноцінної виробничо-господарської одиниці сільськогосподарської артілі та підвищення ролі бригадира як відповідальної особи за виробничу діяльність бригади.

Високою була питома вага жінок й серед технічних кадрів МТС. Так, на кінець 1944 р. в машинно-тракторних станціях нараховувалося 18 863 трактористки, що становило 36% від усіх наявних у них трактористів, і 763 комбайнерки, або 14% всіх комбайнерів⁹. Всього в 1944 р. на полях України працювало 300 жіночих тракторних бригад¹⁰.

У 1943–1944 рр. жінки склали 80% загальної кількості колгоспників¹¹. Питома вага трудоднів, вироблених працездатними колгоспницями, у загальній кількості трудоднів, вироблених усіма працездатними колгоспниками, становила в 1944 р. 77,2%, в 1945 р. – 72,2% проти 39,2% у 1939 р. У 1945 р. середній виробіток трудоднів на одну працездатну колгоспницю по УРСР був вищий, ніж у 1940 р. Так, зокрема, у Миколаївській об-

4 Перехрест О. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. 668 с.

5 Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / ред. В. А. Смолій та ін. Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. Кн. 2. 943 с.

6 Народне господарство Української РСР в 1971 р. Ювілейний статистичний щорічник. Ред. кол. : М. М. Артем'єв, В. Ф. Бурлін, С. Г. Буць та ін. Київ : Статистика, 1972. С. 12, 14, 16; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3987. Арк. 7, 7 зв.

7 Арутюнян Ю. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. Изд. 2-е, доп. М. : Наука, 1970. С. 404; Каневський О. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. Київ; Харків : Держсільгоспвидав УРСР, 1947. С. 68.

8 Перехрест О. Українське село в 1941 – 1945 рр. : економічне та соціальне становище. Монографія. НАН України. Ін-т історії України. Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. С. 297.

9 Каневський О. П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. Київ; Харків : Держсільгоспвидав УРСР, 1947. С. 68; Перехрест О. Українське село в 1941 – 1945 рр. : економічне та соціальне становище. Монографія. НАН України. Ін-т історії України. Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. С. 309.

10 Коваль М. В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.). *Український історичний журнал*. 1975. № 12. С. 45.

11 Буцько М. О., Лавринович М. І. Відродження колгоспного села. (Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни). Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. С. 111.

ласті у 1940 р. він становив 215 трудоднів, у 1944 р. – 249, у 1945 р. – 261; у Запорізькій області – відповідно 220, 325, 285; у Станіславській області – відповідно 217, 262, 271; у Ворошиловградській – відповідно 196, 244, 245. Колгоспниці Київської, Кам'янець-Подільської та інших областей теж виробили в 1945 р. значно більше трудоднів, ніж виробляли у довоєнні роки¹². Принагідно зазначимо, що великою була питома вага на сільськогосподарських роботах літніх людей, більшість серед яких складала жінки та підлітки. Середній виробіток на одного колгоспника цієї категорії складав 103 дні на рік¹³.

Винятково важливою була роль жінок у проведенні посівної кампанії навесні 1943 р. у визволених від окупантів районах, яка відбувалася у надзвичайно складних умовах. У більшості сіл не було майже ніяких технічних засобів, не вистачало тягла, робочих рук, посівного матеріалу. Незважаючи на проведені заходи зі збирання насіння серед населення та закінчення молотби врожаю 1942 р., насінням ярових культур відновлені колгоспи повністю не були забезпечені. Дефіцит насіння у звільненій групі районів становив 40–50% потреби до плану посіву 1941 р., зокрема насіння бобових і трав у колгоспах майже зовсім не було¹⁴. Часом навіть і та невелика кількість відремонтованої техніки простоювала за відсутністю палива та мастил. Загалом навесні 1943 р. сівба ранніх колосових культур, розрахована в основному на виконання тракторами, була проведена головним чином на живому тяглі – коровах селян, колгоспів та радгоспів¹⁵, погоничами яких переважно були жінки. Часто жінки самі впрягалися в плуги та борони, переносили на своїх плечах тисячі центнерів посівного матеріалу та висіяли його вручну, перекопали тисячі гектарів для посіву городини. Загалом під час весняної посівної кампанії 1943 р. у визволених районах України було освоєно, переважно зусиллями сільських трудівниць,

близько 60% орної землі, порівняно з довоєнним рівнем¹⁶.

У зв'язку з відсутністю потрібної кількості техніки збір урожаю в 1943 р. здійснював простими механізмами та вручну – жінками, підлітками та літніми людьми. У таких важких умовах сільські трудівники десяти звільнених областей Лівобережної України заготовили 91 млн. пудів хліба та інших сільськогосподарських продуктів. Про трудовий доробок селянства свідчить те, що всі Українські й Білоруські фронти безперервно і повністю постачалися хлібом та іншими продуктами за рахунок заготівель, здійснених у цих областях¹⁷.

У не менш складних умовах здійснювалися відбудовні та господарські роботи в сільському господарстві й у 1944 р. Державна допомога селу цього року збільшилася, однак її обсяги були недостатні для вирішення наявних проблем. Ситуація ускладнювалася надзвичайно високими державними завданнями. Так, передбачений державним планом обсяг весняно-польових робіт становив майже 94% плану 1941 р., а наявного механічного і живого тягла було втричі, а працездатного населення вдвічі менше, ніж до війни. Основною робочою силою залишалися жінки, літні люди й підлітки, а основною тягловою силою – корови колгоспів і колгоспників¹⁸. Як і в 1943 р., під час весняних польових робіт у 1944 р. мали місце застосування ручного перекопування землі, впрягання селян в плуги і борони, перенесення на плечах посівного матеріалу й висівання зерна вручну. Однак, незважаючи на величезні труднощі, селяни справлялися з поставленими завданнями. За значної нестачі техніки та живої тяглової сили завдяки використанню корів та надзусиль жінок весняна сівба в 1944 р. загалом була проведена організовано. Зерновими і бобовими культурами було засіяно 15 775 тис. га, або 61, 1%, соняшником 852 тис. га, або 120%, картоплею – 1728 тис. га, або 85, 9%, овочами – 417 тис. га або 87,4%, цукро-

12 Каневський О. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. Київ; Харків : Держсільгоспвидав УРСР, 1947С. 65.

13 История Украинской ССР : В 10-ти т. Киев : Наукова думка, 1984. Т. 8. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945). Ред. кол. В. И. Клоков (ответ. ред.), П. А. Жилин, В. С. Коваль и др. С. 481.

14 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : Документы и материалы. В 3-х т. – 2-е изд. – Киев: Наук. Думка, 1985. Т. 3. Украинская ССР в завершающий период великой Отечественной войны (1944 – 1945 гг.). Сост. П. И. Денисенко, К. М. Архипенко, Т. Г. Грищенко и др. С. 339.

15 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 32. Арк. 129.

16 Там само.

17 Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. : в 3 т. Киев : Политиздат Украины, 1975. Т. 2. Советская Украина в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 – 1943 гг.). Авт. кол. : А. А. Вовк, С. 3. Голиков, М. И. Кравчук и др. С. 465.

18 Перехрест О. Українське село в 1941 – 1945 рр. : економічне та соціальне становище. Монографія. НАН України. Ін-т історії України. Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. С. 314.

вим буряком – 287 тис. га, або 31,6 % довоєнної площі. Загалом рівень відновлення довоєнної посівної площі культур, вирощування яких дозволяло полегшити розв'язання продовольчого питання, досяг 69,2%¹⁹.

Збиральна кампанія 1944 р. знову проводилася в умовах недостатньої кількості комбайнів та іншої збиральної техніки, тягла, пального, реманенту та робочих рук. Щоб не допустити затримки збирання зернових та інших культур, а отже, й великих втрат, колгоспи і радгоспи значну їх частину, яка нерідко сягала 39 – 50%, а в окремих регіонах більше половини, збирали вручну, переважно зусиллями жінок. На підтвердження цього наведемо лише один приклад із тисяч подібних. Так, колгоспниці сільгоспартілі ім. Петровського Чигиринського району щоденно скошували вручну понад гектар зернових, втричі перевиконуючи норму²⁰.

Про те, якою ціною давався врожай 1944 р. жінкам українського села, узагальнено написано у своїх спогадах відома ланкова, Герой Соціалістичної праці Н. Г. Заглада : «Тракторів не було, коней не вистачало, коровами пахали, лопатами перекопували те, що не могли виорати. По відру носили гній, курячий послід, насіння. Це було для нас важким випробуванням, і ми його витримали – урожай виростили хороший²¹. За наслідками господарювання у важких умовах воєнного часу валовий збір у колгоспах зернових культур становив 121 321 тис. ц, соняшнику – 5893 тис. ц, цукрового буряку – 28 254 тис. ц, картоплі – 39 889 тис. ц. Тогоріч колгоспи та радгоспи здали державі 67% довоєнної кількості поставок зерна²².

Водночас восени 1944 р. за браком техніки, тягла та робочих рук, не вдалося, незважаючи на масове залучення жінок до виконання осінніх польових робіт, у повному обсязі здійснити посів озимини та оранку на зяб.

У 1945 р., порівняно з попередніми роками, сільськогосподарські роботи здійснювалися в умовах кращого матеріально-технічного забезпечення. Колгоспи і радгоспи якісніше підготувалися до весняних польо-

вих робіт і провели їх, незважаючи на пізню весну, більш організовано. Плани сівби всіх сільськогосподарських культур були перевиконані, а посівна площа, порівняно з попереднім роком, збільшилася на понад 1,9 млн га, у результаті чого в Україні вже було освоєно 76% довоєнних посівних площ, зокрема посівна площа зернових досягла 84% довоєнного рівня, соняшнику – 125%, проса – 121%, картоплі та овочево-баштанних культур – 76%²³. Це мало велике позитивне значення для забезпечення харчового раціону населення.

Збір врожаю 1945 р. відбувався в більш стислі терміни, ніж у 1944 р. Цьому значною мірою сприяло повернення до мирної праці перших груп демобілізованих воїнів. Проте несприятливі метеорологічні умови 1945 р. дещо знизили врожайність та валовий збір зернових і технічних культур, порівняно з попереднім роком. Однак і в цих умовах тисячі колгоспів, багато районів і цілі області перевиконали державний план урожайності. Багато передових колгоспів і бригад одержали стопудові врожаї зернових культур, домоглися високих урожаїв технічних культур, зокрема, виростили по 200 ц і більше цукрових буряків з гектара. Ланки відомих буряківниць Ганни Кошової, Олександри Кругляк, Олени Гопкало, Марії Лисенко, Катерини Андрощук і сотні інших ланок зібрали в 1945 р. урожай цукрових буряків по 300–400–500 ц і більше з гектара²⁴.

Відроджуючи сільськогосподарське виробництво, Україна уже під час війни значною мірою поновила своє місце з виробництва найважливіших продовольчих культур. У 1945 р. питома вага України в колгоспних посівах зернових культур становила 18,2% до загального їх виробництва в СРСР проти 16,8% в 1940 р., картоплі – 18,2% проти 18,4%. У 1945 р. українське село здало державі понад 5 млн т зерна, 925 тис. т картоплі та багато іншої рослинницької продукції²⁵.

На жінок лягло й основне навантаження у справі розпочатої відразу ж після вигнання окупантів у визволених районах роботи з відродження тваринницької галузі, яка внас-

19 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3987. Арк. 48 зв., 49, 119.

20 Галаган В. Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны. Киев : Вища школа, 1986. С. 224.

21 Там само. С. 229.

22 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3987. Арк. 50, 128, 128 зв., 129, 129 зв.

23 История Украинской ССР : В 10-ти Т. Киев : Наук. думка, 1984. Т. 8. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945). С. 487. Каневський О. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. Київ; Харків : Держсільгоспвидав УРСР, 1947. С. 54.

24 Перехрест О. Українське село в 1941 – 1945 рр. : економічне та соціальне становище. Монографія. НАН України. Ін-т історії України. Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. С. 326.

25 Там само.

лідок завданих втрат перебувала в жалюгідному стані. Особливо постраждало громадське тваринництво. Була вщент зруйнована його матеріально-технічна база. Великі тваринницькі приміщення були зруйновані та спалені. Складні механізми, доїльні апарати, техніка для прибирання тваринницьких приміщень та обробітку кормів, яких і до війни було обмаль, знищені. Та найбільшою шкодою, якої зазнав громадський сектор тваринництва, була втрата ним поголів'я продуктивної худоби. Великі збитки були завдані також тваринництву підсобних господарств сільських мешканців.

Важливість якнайшвидшого відновлення тваринницької галузі зумовлювалася не лише тим, що вона повинна була давати таку потрібну в умовах воєнного часу м'ясо-молочну та іншу тваринницьку продукцію, а й необхідністю енергетичного забезпечення інших галузей сільського господарства, у першу чергу рільничої. За майже повної відсутності в перші місяці після окупації у визволених областях тракторів та іншої техніки, а в наступний період їх гострого дефіциту за неспроможності автотракторної промисловості ні в час війни, ні в перші роки після війни дати сільському господарству необхідної кількості тракторів та автомашин, тваринне тягло могло забезпечити виконання обсягів польових робіт.

У відродженні громадського тваринництва першочерговим завданням була відбудова тваринницьких приміщень і хоча б часткового поновлення їхньої механізації. Очолювали ці роботи завідувачки тваринницькими фермами (вони склали в 1943 – 1944 рр. 40 – 50% загальної кількості завідувачів фермами в масштабах усієї України), котрі ціною величезних зусиль вирішували питання забезпечення будівельних і ремонтних робіт матеріалами та спорядженням, а основною робочою силою на цих роботах були жінки-працівниці ферм та долучені селянки. Станом на кінець 1944 р. у колгоспах було відновлено і наново організовано 61 925 тваринницьких ферм усіх видів худоби (72% до довоєнної кількості)²⁶, а наприкінці 1945 р. в Україні вже функціонувало 76 319 ферм усіх видів худоби, з них у колгоспах 69 157 ферм, зокрема ферм великої рогатої худоби 26 344 (99,8%), свиноферм – 21 515 (81,2%),

вівчарських ферм – 21 298 (80,7%). Крім того, було організовано 23 940 птахівничих ферм²⁷. Загалом за період від початку відбудови до кінця 1945 р. поголів'я худоби в колгоспах було відновлено в таких розмірах: велика рогата худоба – 2 174,3 тис. голів (65,2% до 1 січня 1941 р.), зокрема корови – 164,7 тис. голів (21,5%), робочі воли – 255,0 тис. голів (46,3%), свині – 637, 1 тис. голів (22,4%) вівці і кози – 891,0 тис. голів (28,5%), коні – 907,5 тис. голів (31,5%). Варто взяти до уваги, що в череді великої рогатої худоби колгоспів доросла продуктивна худоба становила 21,4%, а молодняк – 78,6%, а це створювало непогані перспективи для зміцнення стада продуктивної худоби вже в найближчий період. Загальний приріст поголів'я продуктивної худоби за 1945 р. становив: у колгоспах ВРХ – 35%, свиней – 100%, овець і кіз – 59%; у радгоспах – відповідно 69%, 117%, 80%; у господарствах селян – відповідно 9%, 38%, 2%²⁸.

Вище наведені показники були досягнуті значною мірою трудовими зусиллями сільських жінок та дівчат, які майже повністю забезпечували увесь комплекс робіт із комплектації поголів'я громадської худоби, догляду за продуктивними тваринами й молодняком та птицею, здійснення заходів із запобігання захворюваності худоби і птиці інфекційними хворобами та їх локалізації. Одночасно завдяки їм, незважаючи на значні вилучення за договорами контрактації молодняку, зросло й поголів'я худоби в особистому користуванні сільських родин, що дозволяло багатьом з них виживати в тогочасних складних умовах.

Позитивно оцінюючи проведену в 1943 – 1945 рр. роботу з відродження в республіці тваринницької галузі й роль жінок у цій справі, варто звернути увагу на серйозні недоліки в її функціонуванні. Зокрема, забезпечення поширеного відтворення й якісного поліпшення поголів'я та підвищення його продуктивності в тогочасних умовах значною мірою залежало від правильної організації праці на тваринницьких фермах. Однак у більшості господарств вона була незадовільною. У доповіді Наркома землеробства УРСР на всеукраїнській нараді передовиків тваринництва 24 грудня 1945 р. констатувалося, що в багатьох господарствах ще не були створені

26 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3987. Арк. 52.

27 Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України). Ф. Р-27. Оп. 17. Спр. 8882. Арк. 11, 47.

28 Каневський О. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. Київ; Харків : Держсільгоспвидав УРСР, 1947. С. 62 – 64; Перехрест О. Українське село в 1941 – 1945 рр. : економічне та соціальне становище. Монографія. НАН України. Ін-т історії України. Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011.. С. 330 – 331.

постійні тваринницькі бригади, допускалася часта зміна як завідувачів фермами, так і колгоспників у тваринницьких бригадах. Худоба не розподілялася для догляду за кращими колгоспниками, не здійснювався належний облік праці й продукції, одержаної від закріплених груп худоби. Все це призводило до порушень при виконанні робіт із годівлі та догляду за худобою й значних втрат поголів'я та тваринницької продукції, не стимулювало колгоспників до більш продуктивної роботи²⁹. Значна частка вини за такий стан справ лягала на жінок, які виконували обов'язки завідувачів фермами та бригадирів тваринницьких бригад. Зокрема, продуктивність корів унаслідок вказаних недоліків та нестачі кормів, а також використання значної частини їх як живої тяглової сили, була дуже низькою. Так, у 1944 р. надій від фуражної корови в колгоспах у середньому по республіці становив 1006 л, а в 1945 – 1043 л³⁰, тоді як у 1939 р. – 1361 л³¹. Зазначимо, що як і перед війною, так і в 1944 – 1945 рр. середньорічні надої на одну корову в колгоспах УРСР були найвищими в СРСР, зокрема в колгоспах РСФСР вони становили: у 1940 р. – 1001 л, у 1944 р. – 877 л, у 1945 р. – 976 л, а в колгоспах СРСР – відповідно 949 л, 771 л і 835 л³².

Низькі надої молока на колгоспних фермах стали однією з причин того, що річний план молокопоставок станом на 1 грудня 1945 р. колгоспами республіки було виконано лише на 48,9%³³. Загалом у 1945 р. українські колгоспи і радгоспи здали державі лише 259 тис. л молока³⁴. У результаті адміністративного тиску керівних владних структур (унаслідок чого на заготівельні пункти значна кількість худоби здавалася невгодною, з низькою забійною вагою) колгоспами республіки станом на 1 грудня 1945 р. річний план м'ясопоставок було виконано загалом на 101,3%, а загальний обсяг зданого державі в 1945 р. м'яса українськими тваринниками становив 146 тис. т³⁵.

Упродовж 1943 – 1945 рр. сільські жінки брали активну участь в організованих компартійно-радянськими органами численних акціях на допомогу фронту та Червоній армії: здавали кошти на будівництво бойової техніки, підписувалися на воєнні позики, шефствували над шпиталями, надсилали подарунки у підшефні фронтові частини та інших.

Трудова звитяга сільських жінок відбувалася в надзвичайно складних матеріально-побутових умовах. За обов'язкову і ненормовану працю на колгоспних і радгоспних полях і фермах сільські трудівниці за трудовими одержували незначну платню. Водночас частина з них сплачувала як індивідуальні, так і з очолюваних ними господарств державні податки та страхові платежі. Обтяжливою для їхніх господарств була існуюча практика обов'язкової здачі визначеної кількості рослинницької й тваринницької продукції за низькими цінами. За таких обставин основним джерелом харчового забезпечення сімей, а також одержання коштів для сплати податків і платежів була присадибна ділянка та наявна в селянських господарствах худоба і птиця, догляд за якими здійснювався надмірними зусиллями жіночими членами господарств. Водночас у значній кількості селянських сімей жінки змушені були самотужки вирішувати проблеми з відновленням житла (у селах, котрі зазнали руйнувань під час окупації й війни, більше половини жител було зруйновано й збереглося лише 46,8 %, унаслідок чого сотні тисяч селянських сімей, а отже декілька мільйонів сільських мешканців залишалися без даху над головою³⁶), власноруч розшукувати та заготовляти необхідні будівельні матеріали й виконувати будівельні роботи. Повсякденне життя сільських жінок обтяжувалося дефіцитом товарів промислової та продовольчої груп, зокрема товарів першої необхідності, одягу та взуття у членів сімей в осінньо-зимову пору року, неможливістю одержувати кваліфіковану, а нерідко й

29 ЦДАВО України. Ф. Р-27. Оп. 17. Спр. 8880. Арк. 1 – 2.

30 Там само. Арк. 24; Арутюнян Ю. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. Изд. 2-е, доп. М.: Наука, 1970. С. 436.

31 Каневський О. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. Київ; Харків: Держсільгоспвидав УРСР, 1947С. 181.

32 Арутюнян Ю. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. Изд. 2-е, доп. М.: Наука, 1970.. С. 436.

33 ЦДАВО України. Ф. Р-27. Оп. 17. Спр. 8882. Арк. 19 – 20.

34 Перехрест О. Українське село в 1941 – 1945 рр.: економічне та соціальне становище. Монографія. НАН України. Ін-т історії України. Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. С. 338.

35 ЦДАВО України. Ф. Р-27. Оп. 17. Спр. 8882. Арк. 20; Перехрест О. Українське село в 1941 – 1945 рр.: економічне та соціальне становище. Монографія. НАН України. Ін-т історії України. Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. С. 338.

36 Перехрест О. Українське село в 1941 – 1945 рр.: економічне та соціальне становище. Монографія. НАН України. Ін-т історії України. Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. С. 229.

елементарну медичну допомогу, особливо в умовах масштабного розповсюдження в республіці інфекційних хвороб, які спричиняли виникнення в окремих регіонах епідемій і високу смертність. У тяжких матеріально-побутових умовах повсякдення важливою була соціальна функція жінок – опікування родинами, догляд та виховання дітей, підтримка сиріт і немічних односельців похилого віку, інвалідів та сімей загиблих фронтовиків, збереження вікових традицій українського селянства.

Висновки. Викладене вище дозволяє констатувати, що жінки, які в 1943 – 1945 рр. склали більшість серед сільського соціуму республіки, відігравали важливу роль у забезпеченні функціонування аграрної сфери в період її відбудови в умовах триваючої війни першого повоєнного півріччя. Вони успішно виконували обов'язки керівників колгоспів і радгоспів та їх виробничих структур, були основною робочою силою при проведенні польових робіт і виконанні комплексу робіт у тваринництві. Завдяки їхній тяжкій повсякденній праці, яка здійснювалася при відсут-

ності достатньої кількості техніки і живого тягла переважно вручну, щорічно збільшувалися розміри відновлювальних посівних площ та обсяги вирощених зернових і технічних культур, виробництво продовольства і сировини для потреб фронту і тилу. За активної участі сільських жінок у результаті проведеної в 1943 – 1945 рр. в екстремальних умовах після окупаційної розрухи та триваючої війни масштабної роботи була значною мірою відроджена сільськогосподарська галузь республіки й закладено міцні підвалини для зростання її потенціалу в майбутньому. Поряд із напруженою працею на колгоспних і радгоспних полях і фермах жінки в надзвичайно складних матеріально-побутових умовах опікувалися своїми родинами, доглядали за присадибними ділянками та домашньою худобою, які були основним джерелом для існування їхніх родин і сплати податків та страхових платежів, самотужки відновлювали втрачене житло, брали активну участь в акціях на допомогу фронту та Червоній армії й заходах по відродженню сільської соціально-побутової сфери.

References:

1. Arutiunian, IU. (1970). *Sovetskoe krestianstvo v gody Velikoi Otechestvennoi voiny*. [Soviet peasantry during the Great Patriotic War]. Moskva : Nauka. [in Russian].
2. Butsko, M. , Lavrynovych, M. (1968). *Vidrodzhennia kolhospnogo sela*. [Revival of a collective farm village]. Kyiv : Vyd-vo Kyiv. un-tu. [in Ukrainian].
3. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, Fund 1, Inventory 30, File 32; Inventory 23, File 3987 [in Ukrainian].
4. Central State Archive of the Higher Authorities of Ukraine, Fund R-27, Inventory 17, File 8880; File 8882 [in Ukrainian].
5. Galagan, V. (1985). *Ratnyy podvig zhenshchin v gody Velikoy Otechestvennoy voyny*. [The feat of arms of women during the Great Patriotic War]. Kyiv : Vysshaya shkola. [in Russian].
6. *Istoriia ukrainskoho selianstva* [History of the Ukrainian peasantry] (2006). (Ed) V. A. Smolii. Kyiv: Naukova dumka.
7. *Istoriia Ukrainskoi SSR V 10-ti t. Ukrainskaia SSR v Velikoi Otechestvennoi voine Sovetskogo Soiuzu (1941 – 1945)*. [History of the Ukrainian SSR: In 10 volumes. Ukrainian SSR in the Great Patriotic War of the Soviet Union (1941 – 1945)], 8 (1984). (Ed). Klovov, V. Kyiv: Naukova dumka, [in Russian].
8. Kanievskiy, O. (1947). *Vidbudova i rozvytok silskoho hospodarstva URSR*. [Reconstruction and development of agriculture of the Ukrainian SSR]. Kyiv : Derzhsilhospvydav URSR. [in Ukrainian].
9. Koval, M. (1975). *Podvyh zhynok Radianskoi Ukrainy u Velykii Vitchyznianiі viini (1941 – 1945)*. [Feat of women of Soviet Ukraine in the Great Patriotic War (1941 – 1945)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 12, 24 – 26.
10. Koval, M. (1999) *Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianiі viinakh (1939-1945 rr.)*. [Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939-1945)]. Kyiv: Alternatyvy.
11. *Narodne hospodarstvo Ukrayins'koyi RSR u 1971*. [The national economy of the Ukrainian SSR in 1971]. (1972). Kyiv: Statystyka. [in Ukrainian].

12. Perehrest, O. (2011). Ukrayins'ke selo v 1941 – 1945: ekonomichne ta sotsial'ne stanovyshche. [Ukrainian village in 1941 – 1945: economic and social situation]. Cherkasy: Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy. [in Ukrainian].

13. Perehrest, O. (2010) Silske hospodarstvo Ukrainy v roky Velykoi Vitchyz - nianoï viiny (1941–1945 rr.). [Agriculture of Ukraine during the Great Patriotic War (1941–1945)]. Kyiv.

14. Perehrest, O. (2011). Ukrainske selo v 1941–1945 pp.: ekonomichne ta sotsialne stanovyshche. [The Ukrainian village in 1941–1945 pp.: economic and social situation]. Cherkasy: ChNU imeni B. Khmelnytskoho.

15. Sovetskaia Ukraina v gody Velikoi otechestvennoi voiny 1941 – 1945 : Dokumenty i materialy. V 3 t. Ukrainskaia SSR v zavershaiushchii period Velikoi Otechestvennoi voiny. [Soviet Ukraine during the Great Patriotic War. Documents and materials] 2, (1985). (Ed). Denisenko, P. Kyiv: Naukova dumka, [in Russian].

16. Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istorychni narisy [Ukraine in the Second World War: a view from the XXI century. Historical Essays] (2011) (Eds) V. A. Smolii ta in. Kyiv: NVP “Vydavnytstvo “Naukova dumka, NAN Ukrainy”, 2.

17. Ukrainskaya SSR v Velikoy Otechestvennoy voyne Sovetskogo Soyuza 1941–1945. [Ukrainian SSR in the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945], 2, (1975). (Ed). Vovk, A. Kyiv: Politizdat Ukrainy. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 27.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 01.06.2023

Історія аграризму

History of agrarianism

УДК 94(477.5) «1800/1861»

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Lytvynova-Malyshko

Tetiana Lytvynova

*Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine,
Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8682-2819>

e-mail: litvinova.tf@i.ua

Oleh Malyshko

*postgraduate student of the Department of History of Ukraine,
Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8996-2155>

e-mail: slav2sich@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Lytvynova, T. & Malyshko, O. (2023). Economic activities as everyday practices of the nobility in the left bank of Ukraine in the first half of the 19th century. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 53-61. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Lytvynova-Malyshko

ECONOMIC ACTIVITIES AS EVERYDAY PRACTICES OF THE NOBILITY IN THE LEFT BANK OF UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY

Abstract. Purpose. *Using the materials of the nobility of the Left-Bank Ukraine in the first half of the 19th century, show how daily life trajectories were built through economic activities in the conditions set by the structures of modernization.*

Conclusion. *In the new socio-cultural and economic conditions of the first half of the 19th century, economic activities became an integral part of the daily life of the Ukrainian noble class. This led to the development of a new type of experimental landlord, whose life strategies were connected with entrepreneurial activity in various sectors of the economy. This required the enrichment of experience through the exchange of information via various economic publications. Such noble landlords actively combined economic activities with literary creativity on economic topics. Examples of the daily life of active experimental landlords, gentleman-farmers, and educated landowners are able to challenge the still prevalent stereotype of noble life, which is often imagined as being solely focused on entertainment, gambling, and exploiting peasant subjects. The necessity of enriching the structure of the history of everyday life through the economic component is emphasized. This will also allow for a better understanding of the social and intellectual situation in the Ukrainian regions during the pre-reform era and change perceptions of the nobility as betrayers of the interests of their own people.*

Key words: *history of everyday life, modernization, experimenting landowners, «agronomic movement», Left-Bank Ukraine.*

Тетяна Литвинова

*доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. м. Дніпро, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8682-2819>

e-mail: litvinova.tf@i.ua

Олег Малишко

*аспірант кафедри історії України, Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара. м. Дніпро, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8996-2155>

e-mail: slav2sich@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Литвинова Т., Малишко О. Господарські заняття як повсякденні практики дворянства Лівобережної України першої половини XIX ст. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 53-61. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Lytvynova-Malyshko

ГОСПОДАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ ЯК ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ ДВОРЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Анотація. *Мета статті:* на матеріалах дворянства Лівобережної України першої половини ХІХ ст. показати, як шляхом господарських занять вибудовувалися життєві повсякденні траєкторії в умовах, які задавали їм структури доби модернізації.

Висновки. У статті визначено особливості освоєння українською історіографією історії повсякдення ранньомодерної та модерної доби, поставлено проблему необхідності побудови структури цього напрямку відповідно до предмету, періоду та регіону, який досліджується. На прикладі побутування дворянства Лівобережної України у переломний період руйнування традиційного способу життя, початків модернізаційних процесів показано визначальне місце господарських практик у структурі повсякдення. З'ясовано, що звернення дворянства до безпосереднього управління справами власних маєтків, необхідність, занурення у тонкощі економіки вимагало розширення знань, ознайомлення із закордонним та вітчизняним досвідом, сприяло включенню «реальних» господарів до «агрономічного руху» того часу. Результатом цього стала поява в краї значної кількості поміщиків-експериментаторів, які поєднували щоденні заняття господарством з літературною творчістю, направляючи до різних періодичних видань твори економічного характеру. Наголошено на необхідності збагатити структуру історії повсякдення за рахунок господарської складової.

Ключові слова: історія повсякдення, модернізація, поміщики-експериментатори, «агрономічний рух», Лівобережна Україна.

Постановка проблеми. Історія повсякдення – напрям, який за загальним визнанням, виокремився з другої половини ХХ ст. із простору «нової» соціальної історії, претендуючи навіть на статус субдисципліни. Водночас, аналізуючи праці філософів, соціологів, істориків, зокрема «батьків-засновників» напрямку: Норберта Еліаса, Альфреда Шютца, Бернхарда Вальденфельса, Альфа Людке, Фернана Броделя та інших, – сучасні фахівці різних гуманітарних дисциплін змушені говорити про «національні варіанти» опанування цього напрямку, констатувати, що поняття «повсякдення», «повсякденне життя» все ще залишаються великою таємницею, що в літературі стільки ж «повсякдень», скільки й авторів, що цілісної теорії історії повсякдення поки не створено. Разом із тим визнається, що повсякдення являє собою особливу сферу людського досвіду, що воно з чогось не надто серйозного у сприйнятті науковців переконливо перетворилось на самостійне наукове дослідницьке поле, новий метод наукового пошуку.

В українській історіографії історія повсякдення набуває дедалі більшої популярності від початку ХХІ ст. Проблематиці

повсякдення присвячуються конференції, семінари, наукові розробки різного жанру: від статей та повідомлень, до монографій та дисертацій¹. Значною мірою наслідуючи підходи зарубіжних авторів, українські дослідники за рахунок повсякдення, яке трактується по-різному, намагаються урізноманітнити вітчизняне минуле, демократизуючи його і певним чином протиставляючи «великій історії». Більше того, історія повсякденності почала сприйматись як провідний напрям української історіографії². Збільшення кількості конкретно-історичних досліджень дозволило зробити певні методологічні та історіографічні підсумки зусиль українських фахівців³. Однак робіт, в яких би послідовно вивчалися практики повсякденного життя тих чи інших груп населення або окремих їх представників у ті чи інші історичні епохи, в українській історіографії наразі не багато.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До розробки історії повсякдення на початку 2000-х рр. долучились й академічні інституції. Невипадково, що вже в другому випуску альманаху «Соціум» (2003), започаткованого Центром соціальної історії Інституту історії України НАН України, одна з

1 Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф. 14-15 трав. 2010 р. / упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький: [б.в.], 2010. 245 с.

2 Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії. *Краснавство*. 2010. № 3. С. 6–9.

3 Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Харків: Курсор, 2008. 122 с.; Коляструк О. Історія повсякденності в сучасній українській історіографії. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: 36. ст.* – Київ: Інститут історії України. 2012. Вип. 17. С. 5–9; Ярцун Ю. Повсякденне життя шляхти Київської губернії в сучасній російській та польській історіографії (короткий огляд). *Уманська старовина*. 2016. № 1. С. 106–110.

рубрик присвячувалась і повсякденній історії. У 2010 р. вченими цієї інституції розпочато серію монографічних видань «З історії повсякденного життя в Україні», яка на цей час представлена одинадцятьма книжками, більшість із яких, щоправда, стосується повсякдення радянського періоду, першочерговий інтерес до якого, до речі, підтверджується і монографічними працями, і матеріалами спеціально присвячених даній проблемі конференцій⁴.

Опікуватися повсякденням ранньомодерного часу взявся Центр соціальної історії Інституту історії України, результатом чого стало конференційне обговорення та видання у 2012–2013 рр. у вище зазначеній серії двох доволі строкатих у сюжетному відношенні книжок. Авторський колектив, як зазначив відповідальний редактор В. Горобець у вступній статті до першого тому, не ставив перед собою завдання теоретичного осмислення історії повсякдення і скромно та прагматично визначив мету: представити якомога ширшу палітру проявів повсякденного життя різних соціальних груп і станів ранньомодерного соціуму України⁵.

Зрозуміло, дотримуючись прийнятої донедавна в українській історіографії хронології ранньомодерної доби, презентації «довгого» XIX ст. у згаданому академічному серіалі місця не знайшлося. Хоча, до речі, академічні історики одними з перших почали наголошувати на необхідності звернутися до повсякдення задля вдосконалення досліджень історії України XIX – початку XX ст.⁶ Наскільки не вирішеним залишається це завдання засвідчують не тільки історіографічні розвідки, а й навіть побіжний огляд літератури, збірок матеріалів тематичних конференцій. Однак

це не означає, що дослідження простору повсякдення цього періоду зовсім відсутні. Та, на диво, в цей простір практично не вписана вітчизняна соціальна еліта⁷.

І все ж у конкретно-історичних дослідженнях повсякденність ранньомодерної та модерної доби все ще переважно ототожнюється з побутом та звичаями⁸. Тобто, можна говорити про так званий «побутовий детермінізм». Історики ніби забувають, що побут, речі, їжа, різний етнографічний матеріал є не самоціллю, а насамперед джерельною базою історії повсякденності, стрижнем якої повинні стати соціокультурні смисли і практики, що створювали люди в ту чи іншу епоху, специфічний досвід та поведінка індивідів у повсякденному житті. Отже, одним із ключових понять повсякденності є дискурс «поведінки», який адекватно відображає специфіку конкретної історичної епохи і ті зміни, які в ній відбувалися.

Важливо відзначити також, що, навіть спеціально звертаючись до повсякдення соціальної еліти з урахуванням особливостей доби модернізації, дослідники не включають до структури повсякденності господарські практики⁹, які, на наш погляд, для багатьох, зокрема й представників дворянства, шляхти становили основний зміст буття, того, чим займаються люди в своїй буденності задля задоволення звичайних потреб. Отже, форма безпосередньої людської діяльності, яка здійснюється в конкретній подієвій ситуації, й становить стрижень повсякдення. У такому разі можемо говорити про господарське повсякдення. Це, правда, не означає, що увага фахівців зовсім не зосереджувалася на економічній складовій історії дворянства, шляхти. Однак це або виходило за межі запропоно-

4 Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф. 14-15 трав. 2010 р. / упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький: [б.в.], 2010. 245 с.; Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-і – на початку 1930-х років. Харків: Раритети України, 2016. 226 с.; Стяжкіна О. Смак радянського: їжа та їдці в мистецтві життя й мистецтві кіно (середина 1960-х – середина 1980-х років). Київ: Дух і Літера, 2021. 376 с.

5 Горобець В. Багатоликий і важко вловлюваний світ повсякдення ранньомодерної України. *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах*. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення. – Київ: Інститут історії України, 2012. – С. 9–12.

6 Шандра В., Крижанівська О., Вільшанська О. Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX – початку XX століття. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2006. Вип. 11. С. 28–39.

7 Литвинова Т. Археографічна презентація проблеми повсякденного життя дворянства Подніпров'я в сучасній історіографії. *XII Дніпропетровська обласна історико-красознавча конференція «Історія Дніпровського Надпоріжжя», 9–12 листопада 2021, м. Дніпро: матеріали доповідей*. Дніпро: Ліра, 2021. С. 211–214.

8 Дзюба О. Інтер'єр та мода як ознаки стилю життя козацької старшини XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2015. Вип. 11-12. С. 317–329; Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). Київ: Інститут історії України, 2012. 347 с.; Пивоваренко О. Їжа у повсякденному житті козацької старшини як природна необхідність та соціальна ідентифікація. *Етнічна історія народів Європи*. 2016. Вип. 49. С. 27–33; Сокирко О. Кулінарна мандрівка в Гетьманщину. Київ: Темпора. 2021. 272 с.; Яременко М. Насолоди освічених в Україні XVIII століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина). *Київська академія*. 2012. Вип. 10. С. 117–184; Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини. Київ: КЛЮ, 2017. 184 с.

9 Ярчун Ю. Повсякденне життя шляхти Київської губернії (кін. XVIII – 60-ті рр. XIX ст.): дис. ...канд. істор. наук. 07.00.01. Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2018. 252 с.

ваного нами періоду¹⁰, або не пов'язувалося з ракурсом повсякдення¹¹. Хоча саме історія повсякдення дозволяє побачити те, що неможливо при традиційному вивченні матеріального становища та побуту. Вона сприяє прирощенню нового знання, розширенню пізнавальних горизонтів, а також уявлень про особливості соціокультурної інтеграції соціальної еліти, дворянства українських регіонів до імперських структур у переломний період її побутування.

Мета статті: на матеріалах дворянства Лівобережної України першої половини XIX ст. показати, як шляхом господарських занять вибудовувалися життєві повсякденні траєкторії в умовах, які задавали їм структури доби модернізації.

Виклад основного матеріалу. Кожен дослідник, який у наукових пошуках звертався до особистих або фамільних архівів козацької еліти, дворянства, шляхти будь-якого українського регіону, мав можливість переконатись у тому, що значну, а іноді й домінуючу, частину таких зібрань становлять різноманітні господарські папери. Економічні розрахунки, які засвідчують і торгівельні оборудки, розпорядження прикажчикам та управителям, листування з різними особами з тих чи інших господарських питань, а також різноманітні записки, роздуми з приводу ефективності чи неефективності маєтків, не кажучи вже про чисельні судові матеріали щодо поземельних суперечок тощо, – все це демонструє безпосереднє щоденне занурення панства в справи власних економік. Це ж підтверджують й численні опубліковані ще у XIX – на початку XX ст. джерела, зокрема, як найбільш ранні щоденникові записи Я. Марковича, М. Ханенка, листування вихідців із козацько-старшинського середовища, так і більш пізні подібні пам'ятки, наприклад, Г. Галагана¹².

Тим більш активно соціальна еліта підключилась до господарських практик з початком модернізаційних процесів, викликаних черговим етапом промислової революції, на-

станням «століття пари й електрики», «первісного індустріалізму й прагматичного індивідуалізму»¹³, які, поступово руйнуючи традиційний спосіб життя, супроводжувалися цілим рядом «революцій», зокрема й споживацькою. Необхідність у нових умовах підтримувати гідний статусу спосіб життя примушувала дворян-поміщиків думати про отримання прибутків і, відповідно, про інтенсифікацію господарства, приділяючи йому все більше уваги.

Невипадково у цей час навіть ті представники дворянської спільноти, які традиційно в історіографії номінуються як літератори, історики або ж громадські діячі, занурювались у господарські справи. Так, В. Капніст, відповідаючи Ф. Туманському на пропозицію вмістити у його журналі «Зеркало света» «какое-нибудь из сочинений», писав: «Скажите, как вам на мысль взошло искать любимца муз посреди Обуховки (масток В. Капниста – Т.Л., О.М.)? Пflugаторы, жнецы, косари, молотники – вот музы наши. Я знаю, что кладется в копну по шестьдесят снопов, и вовсе позабыл, в какую сколько строфу повелено вмещать стихов»¹⁴. А в листі до Г. Державіна Василь Васильович так представляв своє життя: «Вот мои упражнения душевные. Руками упражняюсь то в очищении и украшении сада моего, какого прекраснее и редкие цари имеют, в обозрении хозяйства, в построении нового домика, словом, во всех сельских приятных и, можно сказать, покойных трудах. ...Прямо вам сказать, живем счастливо»¹⁵. До речі, сам Ф. Туманський багато уваги приділив різним економічним сюжетам не тільки в «Зеркале света», а в іншому своєму журналі «Российский магазин», а також у ряді промов на засіданнях Вільного економічного товариства¹⁶. Отже, можемо говорити, що суспільний запит, у всякому випадку серед освіченої публіки, на ідеал дворянина-господаря виник ще в останні десятиліття XVIII ст.

Тим більшу «данину» господарству віддало лівобережне панство в першій половині XIX ст., коли нове дворянське покоління

¹⁰ Донік О. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки. *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 18–41.

¹¹ Шандра В. «Нам тут жити»: соціально-господарські ініціативи дворян у земствах українських губерній (1964–1914 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2022. Вип. 31. С. 44–68.

¹² Галаган Г. *Журнал* (1836–1841). Київ: StreamArLine, 2020. 248 с.

¹³ Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX ст.: людність та імперія. Київ: Академперіодика, 2022. С. 5.

¹⁴ Письмо В.В. Капниста к Ф.О. Туманскому. 30 апреля 1786 г. // Капнист В.В. *Собрание сочинений*. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. Т. 2. С. 286.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Литвинова Т. Соціально-економічні погляди й господарські інтереси Ф.Й. Туманського. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 70–94.

нащадків козацької старшини дещо по-іншому почало ставитись і до власних маєтків, і до своїх поміщицьких обов'язків. Саме у цей час сформувався новий соціальний тип «реального» поміщика, який мав цілком вироблену соціальну ідентичність. Він жив у своєму маєтку, відвідував сільські роботи та писав статті економічного характеру, тобто, поділяв час між полем-хлівом та кабінетом. Такі поміщики-експериментатори, «кабінетні» агрономи, освічені господарі, джентльмени-фермери, як їх називають сучасні фахівці, і становили найбільш гнучкий щодо норм поведінки прошарок суспільства, який не тільки потребував літературних порад, а й активно продукував «літературу настанов»¹⁷. Літературні заняття для цього роду дворян-поміщиків стають однією з норм способу життя.

До жанру господарських нотаток, рецензій на книги з управління домашнім господарством, гастрономії тощо, віддаючи данину тогочасній моді, долучались і відомі літератори, зокрема й М. Гоголь, П. Куліш та інші. До речі, у листах до матері та сестер Микола Васильович не тільки постійно цікавився господарськими справами, а й, демонструючи обізнаність з предметом, давав настійливі рекомендації як перебудувувати житло, облаштовувати селян, які рослини висівати, на які економічні статті витратити надіслані ним гроші тощо¹⁸.

Яскравим прикладом таких повсякденних життєвих стратегій, включення до «агрономічного руху» можна вважати М. Маркевича. Більш відомий широкій публіці як історик, він, тим не менше, залишив по собі згадку і як економічний письменник, роботи якого базувалися не просто на спогляданні, а на безпосередній господарській практиці. Невипадково біограф М. Маркевича Є. Косачевська відзначала його надзвичайний інтерес до соціально-економічних проблем, насамперед до економічної історії Лівобережжя. Аналізуючи склад архівного зібрання історика, в окремий блок вона виокремила великий масив матеріалів про господарське життя Малоросії XVIII – першої половини XIX ст. У класифікації М. Маркевича ці папери були позначені як факти для статистики «Истории хлебопашества, скотоводства, ов-

цеводства, пчеловодства... истории ремесел, мануфактур и торговли». По кількості джерел ця частина становить майже половину всієї архівної колекції історика Малоросії. Тут також вміщено дані, що характеризують всі види сільськогосподарського виробництва, кількість вироблених продуктів, ціни, заходи, стан рудокопалень, розведення шовковичних хробаків у краї, завод із виробництва шовку в Києві, виробництво льону, прядива і готових виробів, шкіряні заводи, ціни на сировину та збут шкір, тютюнову промисловість. Документи містять і відомості про стан тогочасних доріг, переправ, способи доставки провіанту, фуражу, складські місця, фінанси тощо¹⁹. Показово, що практично всім переліченим галузям господарства цей поміщик-історик віддавав данину як у своєму маєтку, так і в текстах, що були ним опубліковані на сторінках різних тогочасних видань.

Прагнення безпосередньо заглиблюватись у господарські справи відсувало на другий план навіть зацікавлення етнографією, історією, музикою. 1831 р. у листі до невстановленої особи М. Маркевич невдовзі після того, як вже одруженим оселився у великому успадкованому маєтку, написав: «Занятия хозяйственные, как нового помещика, меня столь много отвлекали от всего другого, что прежде мне было дорого, что я не мог уделить времени ни для музыки, ни для поэзии; хлопоты не поэтические, а в точности земные, отнимали у меня возможность даже и думать о стихах»²⁰. З очевидністю і в подальшому Микола Андрійович залишався вірним собі. Невипадково 1848 р. О. Бодяньський у листі до Г. Галагана писав, що Маркевич «слишком огречкосеился»²¹.

Подібно М. Маркевичу, в літературі й за В. Ломиковським на довгий час закріпився передусім образ історика, етнографа, дослідника української старовини, укладача «Словаря малорусской старины». Здавалося, що саме на ці заняття Василь Якович і витрачав увесь свій час. Однак сучасникам була добре відома його агрономічна активність. Віддали їй належне й науковці-аграрії. Врешті-решт, й історики історичної науки підважили установлений образ кабінетного збирача старовини. Аналізуючи особливості історіографічної долі, добре відомі папери та наявне джерель-

17 Литвинова Т. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. (ідеологічний аспект). Дніпропетровськ: Ліра, 2011. С. 402.

18 Письма Н.В. Гоголя / ред. В.И. Шенрок. СПб., 1901. Т. 4. 539 с.

19 Косачевская Е. Н.А. Маркевич. (1804–1860). Ленинград: ЛГУ, 1987. С. 96-97.

20 Маркевич Н.А. Письмо неуставленному лицу. с. Туровка. 1831. *Відділ рукописів Російської національної бібліотеки*. Ф. 1000. Оп. 1. №. 1498. Арк. 1.

21 Частная переписка Г.П. Галагана. *Киевская старина*. 1899. Июль. С. 27.

не підгрунтя, О. Журба справедливо зробив висновок, що В. Ломиковський швидше репрезентував тип поміщика-прогресиста, ніж дослідника української історії першої половини XIX ст.²²

Облаштований В. Ломиковським біля дідівського села Шафоростовки хутір він не випадково назвав «Парк Трудолюб», а девіз однієї з своїх праць, удостоєної золотої медалі Вільного економічного товариства, визначив як «Труд есть естественный долг человека»²³. Приблизно так само цей миргородський поміщик завершив і свою головну, найбільшу працю: «Тратить жизнь в бесконечной праздности отнюдь не должно потому, что труд есть естественный долг человека и Божие повеление»²⁴. Активна натура В. Ломиковського потребувала постійної праці. Витрачались ці зусилля більшою мірою не на вправи зі старовиною. Йому недостатньо було тільки інтелектуальних занять. Він не міг задовольнятися винятково «збиранням спадщини» або літературно-перекладацькою творчістю. Йому необхідно було курсувати між полем і кабінетом.

Взимку, коли завмирала природа, Василь Якович починав хворіти, його охоплювала «меланхолія та засмучення». 14 грудня 1812 р. у листі до свого приятеля В. Гоголь-Яновського він жалівся: «...нега и расслабление наводят на меня тоску; ... Начну читать, не читается; начну писать, не пишется; дремать, не дремлется. ...Из сего заключить можете, что я окружен скукой»²⁵. Зауважимо, що «скука» – зимова недуга багатьох «реальних» поміщиків, особливо жінок дворянок, – потребує окремої розмови.

Та бентежила цього любителя сільських занять, поміркованості, самотності не тільки зимова нудьга, а й необхідність відриватися від господарських справ та виходити у «великий світ». Контакти з різних приводів з урядовцями, відвідини сімейних свят рідних та сусідів, майже обов'язкове спілкування та участь у домашніх розвагах такого вельможного сусіда як Д. Трощинський, який після остаточного виходу у відставку оселився у своїх Кібинцях, за вісім верств від Трудолю-

ба, все це у Василя Яковича називалося «убивать время», «тунеядничать»²⁶.

Традиції господарювання, які склались ще за часів Гетьманщини, поширювали й на інші регіони. Нашадок сотника Лубенського полку М. Скаржинського, Віктор Петрович Скаржинський продовжив справу свого батька, Петра Михайловича, першого отамана бузьких козаків, який започаткував херсонську гілку цього роду, отримавши за службу та за дружиною У. Булацель великі маєтності в Єлисаветградському повіті, зокрема й відомі Трикрати, де і розпочав займатися садівництвом та лісонасадженнями. З 1813 р. це стало головною справою В. Скаржинського, з ім'ям якого пов'язують не просто створення крупного багатогалузевого господарства на Херсонщині, а й початки масштабного садівництва та лісонасадження у цьому степовому краї. Свій досвід він також активно популяризував. Його узагальнювальна праця за своїм спрямуванням багато у чому нагадує головний твір В. Ломиковського²⁷. І хоча Василь Якович не удостоївся пам'ятника і навіть вшанування прижиттєвою біографією чи схвального опису його діянь, як, наприклад, В. Скаржинський, цього «ерудита та землероба» ставлять біля витоків духовних основ українського землеробства. З ним пов'язують початки практики створення лісозахисних смуг, 200-річчя чого аграрії відзначали 2009 р., так званої «древопольної» системи, що поклала край неврожайам XVIII ст. В. Ломиковського вважають і прообразом прогресивного аграрія, поміщика Костанжогло з «Мертвых душ» М. Гоголя²⁸. Нічого дивного, адже письменник та прогресивний господар були добре знайомі.

Відзначимо, що у подальшому кількість таких підприємливих диваків як В. Ломиковський з очевидністю збільшується. Серед мотивацій таких діяльних поміщиків, крім іншого, було прагнення, шляхом «малих справ» «возбудить любовь к деятельности» як товаришів по корпорації, так і селянства. Як писав М. Ханенко, «на своей земле, в своем селении, дать труда полезное направление»²⁹.

22 Журба О. Василь Якович Ломиковський: історик чи агроном? *Січеславський альманах*. 2006. Вип. 2. С. 153–158.

23 Ломиковський В. Разведение леса в сельце Трудолюбие. СПб., 1837. С. 107.

24 Ibid. С. 71.

25 Письмо В.Я. Ломиковского В.А. Гоголь-Яновскому. *Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. Ф. III. № 8835. Арк. 1–2.

26 Литвинова Т. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. (ідеологічний аспект). Дніпропетровськ: Ліра, 2011. С. 523.

27 Скаржинський В. Лесоводство В.П. Скаржинський. *Записки Общества сельского хозяйства Южной России*. 1855 № 1. С. 133 – 157.

28 Топачевский А. От Гоголя до наших дней. Духовные основы украинского земледелия. *Зеркало недели*. 2010. № 4(784) 5–12 февраля.

29 Ханенко М.И. О пользе свеклосахаренной промышленности для Черниговской губернии. *Журнал министерства государственных имуществ*. 1852. Июнь. № 6. С. 237.

Висновки. Отже, наведені приклади, збільшити кількість яких не дозволяють лише параметри статті, дає підстави стверджувати, що в першій половині XIX ст. господарські заняття були невід'ємною складовою повсякдення дворянства українських регіонів, передусім Лівобережної України. В нових економічних умовах значна частина панства цього краю свої життєві стратегії пов'язувала з господарським підприємництвом. Порушення рівноваги між прибутками та потребами часу «споживацької революції» також стимулювало економічну активність. Нові стандарти побутування, коли літературні заняття, зокрема й економічного спрямування, для цього роду дворян-поміщиків стають однією з норм способу життя, своєю чергою породжували й неекономічний продукт у вигляді суспільної думки. Переконані, що приклади повсякден-

ного життя діяльних поміщиків-експериментаторів, джентльменів-фермерів, освічених господарів здатні підважити все ще живучий стереотип щодо дворянського повсякдення, яке уявляється виключно у розвагах, картярстві та визискуванні підданих селян. Тому задача дослідників полягає у введенні до обігу та точному контекстуальному прочитанні якомога ширшого кола подібних прикладів задля більш адекватного відтворення життєвих стратегій дворянства різних українських регіонів. Це дозволить також краще зрозуміти передреформену соціальну та інтелектуальну ситуацію у всій її повноті, змінити уявлення про дворянство як зрадника інтересів власного народу, а у дослідницькому полі збагатити структуру повсякдення господарською складовою.

References:

1. Lukashevych, O. & Nahaiko, T. (Eds.) (2010). *Istoriia povsiakdennosti: teoriia ta praktyka: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii, 14-15 travnia, 2010 r.* [History of everyday life: theory and practice: materials of the All-Ukrainian scientific conference in May, 14-15, 2010]. Pereiaslav-Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
2. Udod, O. (2010). *Istoriia povsiakdennosti yak providnyi napriam ukrainskoi istoriohrafii.* [The history of everyday life as a leading direction of Ukrainian historiography]. *Kraieznavstvo. [Local history]*, 3, 6–9 [in Ukrainian].
3. Koliastruk, O. (2008). *Istoriia povsiakdennosti yak ob'iekt istorychnoho doslidzhennia: istoriohrafichni i metodolohichni aspekty.* [The history of everyday life as an object of historical research: historiographical and methodological aspects]. Kharkiv: Kursor. [in Ukrainian].
4. Koliastruk, O. (2012). *Istoriia povsiakdennosti v suchasniï ukrainskii istoriohrafii.* [The history of everyday life in modern Ukrainian historiography]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka [Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics]*, 17, 5–9 [in Ukrainian].
5. Yartsun, Yu. (2016). *Povsiakdenne zhyttia shliakhty Kyivskoi hubernii v suchasniï rosiiskii ta polskii istoriohrafii (korotkyi ohliad).* [Everyday life of the gentry of the Kyiv province in modern Russian and Polish historiography (brief review)]. *Umanska starovyna. [Uman antiquity]*, 1, 106–110 [in Ukrainian].
6. Liubavskiy, R. (2016). *Povsiakdenne zhyttia robotnykiv Kharkova v 1920-i – na pochatku 1930-kh rokiv.* [Everyday life of Kharkiv workers in the 1920s and early 1930s.]. Kharkiv: Rarytety Ukrainy. [in Ukrainian].
7. Stiazhkina, O. (2021). *Smak radianskoho: yizha ta yidtsi v mystetstvi zhyttia y mystetstvi kino (seredyna 1960-kh – seredyna 1980-kh rokiv).* [The Taste of Radianskoho: Food and Eaters in the Art of Life and the Art of Cinema (mid-1960s-mid-1980s)]. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
8. Horobets, V. (2012). *Bahatolykyi i vazhko vlovliuvanyi svit povsiakdennia rannomodernoi Ukrainy.* [The multifaceted and hard-to-capture everyday world of early modern Ukraine]. *Povsiakdennia rannomodeonoï Ukrainy. [Povsiakdennia rannomodeonoï Ukraine]*, Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 1. [in Ukrainian].
9. Shandra, V. (2006). *Istoriia povsiakdennia yak naukovyi pidkhid dlia vdoskonalennia doslidzhen istorii Ukrainy XIX – pochatku XX stolittia.* [The history of everyday life as a scientific approach for improving research on the history of Ukraine in the 19th and early 20th centuries]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. [Problems of the history of Ukraine in the 19th and early 20th centuries]*, 11, 28–39. [in Ukrainian].
10. Lytvynova, T. (2021). *Arkheohrafichna prezentatsiia problemy povsiakdennoho zhyttia dvorianstva Podniprov'ia v suchasniï istoriohrafii.* [Archeographic presentation of the problem of

everyday life of the nobility of the Dnieper region in modern historiography]. *XII Dnipropetrovska oblasna istoryko-kraieznavcha konferentsiia «Istoriia Dniprovskoho Nadporizhzhia», 9–12 lystopada 2021, m. Dnipro: materialy dopovidei*. [XII Dnipropetrovsk regional historical and regional conference “History of the Dnipro Region”, November 1-12, 2021, Dnipro: presentation materials]. Dnipro: Lira, 211–214. [in Ukrainian].

11. Dziuba, O. (2015). Inter'ier ta moda yak oznaky styliu zhyttia kozatskoi starshyny XVIII st. [Interior and fashion as a sign of the lifestyle of a Cossack elder of the 18th century]. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii [Society. Almanac of social history]*, 11–12, 317–329. [in Ukrainian].

12. Dziuba, O. (2012). Pryvatne zhyttia kozatskoi starshyny XVIII st. (na materialakh epistoliarnoi spadshchyny). [The private life of a Cossack elder of the 18th century. (on the materials of the epistolary heritage)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].

13. Pyvovarenko, O. (2016). Yizha u povsiakdennomu zhytti kozatskoi starshyny yak pryrodna neobkhidnist ta sotsialna identyfikatsiia. [Food in the everyday life of a Cossack elder as a natural necessity and social identification]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy [Ethnic history of the peoples of Europe]*, 49, 27–33. [in Ukrainian].

14. Sokyrko, O. (2021). *Kulinarna mandrivka v Hetmanshchynu*. [Culinary journey to the Hetman region]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

15. Yaremenko, M. (2012). Nasolody osvichenykh v Ukraini KhVIII stolittia (pro kulturu vzhyvannia tserkovnoiu elitoiu chiau, kavy ta vyna). *Kyivska akademiia (Kyiv Academy)*, 10, 117–184 [in Ukrainian].

16. Tairova-Iakovleva, T. (2017). Povsiakdennia, dozvillia i tradytsii kozatskoi elity Hetmanshchyny. [Everyday life, leisure and traditions of the Cossack elite of the Hetmanship]. Kyiv: KLIO. [in Ukrainian].

17. Yarchun, Yu. (2018). Povsiakdenne zhyttia shliakhty Kyivskoi hubernii (kin. XVIII – 60-ti rr. XIX st.). [Everyday life of the nobility of the Kyiv province (end of the 18th – 60s of the 19th century)]. *Candidate's thesis*. Uman: Umanskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Pavla Tychyny [in Ukrainian].

18. Donik, O. (2007). Promyslove pidpriemnytstvo dvorianstva Ukrainy v XIX st.: uriadova polityka, osoblyvosti rozvytku, haluzevi napriamky. [Industrial entrepreneurship of the nobility of Ukraine in the 19th century: government policy, development features, industry directions]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 5, 18–41 [in Ukrainian].

19. Shandra, V. (2022). «Nam tut zhyty»: sotsialno-hospodarski initsiatyvy dvorian u zemstavakh ukrainskykh hubernii (1964–1914 rr.). [“Let us live here”: the social and economic initiative of nobles in zemstvos of Ukrainian provinces (1964–1914)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. [Problems of the history of Ukraine in the 19th and early 20th centuries]*, 31, 44–68 [in Ukrainian].

20. Hryhorii Galagan. *Zhurnal (1836–1841) [Hryhoriy Galagan. Magazine (1836–1841)]*. (2020). Kyiv: Stream ArLine [in Ukrainian].

21. Shandra, V. & Arkusha, O. (2022). Ukraina v XIX st.: liudnist ta imperii. [Ukraine in the 19th century: Lyudnist and empires]. Kyiv: Akadempriodyka [in Ukrainian].

22. Pismo V.V. Kapnista k F.O. Tumanskomu. 30 aprelya 1786 h. *Sobraniye sochineniy*. Moskva; Leningrad: Izd-vo AN SSSR. Vol. 2, 286–287 (in Russ.).

23. Pismo V.V. Kapnista k G.R. Derzhavinu. 20 iyulya 1786 g. *Sobraniye sochineniy*. Moskva; Leningrad: Izd-vo AN SSSR. Vol. 2, 287–288 (in Russ.).

24. Lytvynova, T. (2007). Sotsialno-ekonomichni pohliady y hospodarski interesy F.Y. Tumanskoho. [Socio-economic views and economic interests of F.I. Tumanskoho]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian historical journal]*, 1, 70–94. [in Ukrainian].

25. Lytvynova, T. (2011). «Pomishchyska pravda». Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy ta selianske pytannia naprykintsi XVIII – v pershii polovyni XIX st. (ideolohichni aspekt). [„Pomishchyska pravda”. The nobility of Left Bank Ukraine and the peasant question at the end of the 18th - in the first half of the 19th century. (ideological aspect)]. Dnipropetrovsk: Lira. [in Ukrainian].

26. Shenrok, V. (Ed.) (1901). *Pisma N. V. Gogolya. [Letters N. V. Gogolya]*. Sankt-Peterburg, 4. [in Russian].

27. Kosachevskaya, E. (1987). *N. A. Markevich. (1804–1860)*. [N. A. Markevich. (1804–1860)]. Leningrad: LGU. [in Russian].

28. Markevich, N. Pismo neustanovlennomu litsu S. Turovka. 1831. [Letter to an unidentified person S. Turovka. 1831]. *Viddil rukopysiv Rosiiskoi natsionalnoi biblioteki*. [Department of Manuscripts of the Russian National Library]. Fund 1000, description 1, archive file 1498, 2 sheets [in Russian].
29. Chastnaya perepiska G. P. Galagana. [Private correspondence G. P. Galagana]. (1899). *Kiyevskaya starina*. [Kievan antiquity], July, 24–32 [in Russian].
30. Zhurba, O. (2006). Vasyl Yakovych Lomykovskiy: istoryk chy ahronom? [Vasyl Yakovych Lomykovskiy: historian or agronomist?]. *Sicheslavskiy almanakh*. [Sicheslav almanac], 2, 153–158 [in Ukrainian].
31. Lomikovskiy, V. (1821). Ob osushenii bolotnago mesta prostranstvom na pyat desyatin i chtob na tom meste sdelat posev khleba ili drugoye kakoye poleznoye upotrebleniye. [About draining a swampy place with an area of five acres and sowing grain or some other useful use in that place]. *Novoye prodolzheniye trudov Volnogo Ekonomicheskogo obshchestva k pooshchreniyu v Rossii zemledeliya i domstroitelstva*. [A new continuation of the work of the Free Economic Society to encourage agriculture and house building in Russia], 72, 107–111. [in Russian].
32. Lomikovskiy, V. (1837). Razvedeniye lesa v seltse Trudolyube. [Cultivation of the forest in the village of Trudoliube]. Sankt-Peterburg [in Russian].
33. Pismo V. Ya. Lomykovskogo V. A. Gogol-Yanovskomu. [Letter from V. Ya. Lomokovsky to V. A. Gogol-Yanovsky]. *Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho*. [Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskiy], Fund III, archive file 8835, sheets 1. [in Russian].
34. Skarzhinskij V.P. (1855). Lesovodstvo. Zapiski Obshestva selskogo hozyajstva Yuzhnoj Rossii (Notes of the Society of Agriculture of Southern Russia), 1, 133 – 157 (in Russ.).
35. Topachevskij A. (2010). Ot Gogolya do nashih dnei. Duhovnye osnovy ukrainskogo zemledeliya. Zerkalo nedeli (Mirror of the week), 4(784), 5–12 fevralya (in Russ.).
36. Hanenko M.I. (1852). O polze sveklosaharennoj promyshlennosti dlya Chernigovskoj gubernii. Zhurnal ministerstva gosudarstvennyh imushestv (Journal of the Ministry of State Property), Iyun, 6, 234–244 (in Russ.).

Надійшла до редакції / Received: 21.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 23.05.2023

Nadiya Temirova

Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine and special branches of historical science, Vasyl Stus' Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1918-2054>

e-mail: temirova600@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Temirova, N. (2023). Scientific Approaches to the Culture of Farming in Large Farms at the Turn of the 19th–20th centuries. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 62–67. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Temirova

SCIENTIFIC APPROACHES TO THE CULTURE OF FARMING IN LARGE FARMS AT THE TURN OF THE 19TH–20TH CENTURIES

Abstract. *The purpose of the article study is to determine the goals, scope, and effectiveness of the introduction of scientific approaches introduction to agriculture in large landowners' estates.*

Scientific novelty of the research results. *The scientific literature has already covered the application and dissemination of research agricultural practices initiated by the Ministry of Agriculture, country council, agricultural societies, and private individuals. The scientific novelty of the research results lies in the study of experimental agriculture organization on the farms of large landowners.*

The methodological basis of the study is the principles of scientific objectivity, historicism, and systematicity in synergy with general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical-typological, historical-genetic, historical-biographical) methods.

Conclusions. *Research agricultural institutions were intended to raise the overall level of agricultural production. In the Ukrainian provinces, research agricultural institutions were established in the last quarter of the nineteenth century, and at the beginning of the twentieth century there were more than 100 of them. Research institutions were aimed at studying natural conditions that influenced the overall level of agriculture. Several types of research institutions were practiced: research stations, research fields, research farms, demonstration fields and farms.*

Experimental plots were used to test wheat for drought resistance and yield, and to conduct selection work with cereals and industrial crops, primarily beets. The purpose of the agricultural experiments was to develop the most acceptable field culture techniques and to meet the needs of specific farms for productive seed material. However, the influence of scientific approaches to agriculture was not limited to the large farms where they were practiced, but also spread to neighboring peasant farms. The activity of the owners of large estates – L. Simyrenko, F. Falz-Fein, O. Bobrynskyi – was determined not only by economic expediency, but also by the desire for something new, which corresponded to the needs of the time and increased intensity of management.

Key words: *large land ownership, agricultural technology, research institution, selection, agricultural production, exhibition, management efficiency.*

Надія Темірова

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки, Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1918-2054>

e-mail: temirova600@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Темірова Н. Наукові підходи до агрокультури у великих господарствах на зламі ХІХ–ХХ ст. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 62–67. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Temirova

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО АГРОКУЛЬТУРИ У ВЕЛИКИХ ГОСПОДАРСТВАХ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТ.

Анотація. *Метою статейного дослідження є визначення цілей, масштабів, результативності запровадження наукових підходів до сільського господарства у маєтках великих землевласників.*

Наукова новизна результатів дослідження. *У науковій літературі вже здобуло висвітлення застосування та поширення дослідних аграрних практик, ініційованих міністерством землеробства, земствами, сільськогосподарськими товариствами, приватними особами, проте увага не акцентувалась на великих аграріях. Наукова новизна статейного дослідження полягає у вивченні організації дослідної агрокультури у маєтках великих землевласників наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.*

Методологічне підґрунтя вивчення проблеми становлять принципи наукової об'єктивності, історизму, системності у синергії із загальнонауковими (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціальними історичними (історико-типологічним, історико-генетичним, історико-біографічним) методами.

Висновки. *Дослідницькі сільськогосподарські установи мали нам меті піднесення загального рівня аграрного*

виробництва. В українських губерніях вони виникали від останньої чверті XIX ст. і на початку XX ст. таких працювало понад 100. Дослідні установи вивчали природні умови, що впливали на підвищення загального рівня сільськогосподарства. Практикувалося кілька їх типів: дослідні станції, дослідні поля, дослідні господарства, демонстративні поля й господарства.

На експериментальних ділянках випробовувалася пшениця на посухостійкість і врожайність, проводилися селекційні роботи із зерновими та технічними культурами, передусім з буряками. Метою аграрних дослідів було вироблення найприйнятніших прийомів польової культури та задоволення потреб конкретних господарств у продуктивному посівному матеріалі, до чого долучилися великі землевласники. Вплив наукових підходів до агрокультури не обмежувався великими господарствами, в яких вони практикувалися, а й поширювалися на доволі численні селянські господарства, що сприяло загальному зростанню інтенсивності сільськогосподарського виробництва. Діяльність власників великих маєтків – Л. Симиценка, Ф. Фальц-Фейна, О. Бобринського та інших – зумовлювалася не лише економічною доцільністю, а й прагненням нового, що відповідало потребам часу та підвищенню інтенсивності господарювання.

Ключові слова: велике землеволодіння, агротехнологія, дослідна установа, селекція, аграрне виробництво, виставка, ефективність господарювання.

Постановка проблеми. Сучасним науковцям у результаті копійки дослідницької праці протягом останніх тридцяти років вдалося повернути уявлення про великих землевласників до історичної палітри «довгого» XIX ст. Якнайменше два покоління істориків опрацювали широкий спектр аспектів їхнього буття – землеволодіння, організацію господарської діяльності, фінансове підприємництво, добродійно-меценатську діяльність, родоводи, перебування в еміграції, долю їхніх маєтків тощо. Водночас тема далека від вичерпання, оскільки сьогодення XXI ст. актуалізує ті чи інші аспекти функціонування великого господарства, яке не лише виробляло значні обсяги продукції, приносячи статки власникам, але й продукувало та поширювало прогресивні практики в сільському господарстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До вивчення формування наукового підґрунтя агрокультури у другій половині XIX – на початку XX ст. дослідники частково вже зверталися. В історіографічному полі проблеми виокремлюються дві групи публікацій – присвячені науковій діяльності в аграрному секторі та ті, що висвітлюють функціонування великого землеволодіння. Автори першої сукупності праць зосередили увагу на державній політиці щодо організації дослідів у сільському господарстві, діяльності дослідних установ, чинниках зростання зацікавленості аграріїв у наукових підходах до господарювання та інших сюжетах¹. У

контексті історії великого землеволодіння науковці певною мірою окреслили досвід провадження агрокультурних дослідів у великих маєтках, але в контексті ширшої проблематики². Спеціальна увага науковим агрокультурним дослідом у великих господарствах на зламі XIX–XX ст. не приділена, чим і зумовлений вибір теми розвідки.

Мета дослідження полягає у визначенні цілей, масштабів, результативності запровадження наукових підходів до сільського господарства у маєтках великих землевласників. Джерельне підґрунтя розвідки склали матеріали маєткового діловодства, статистика, публіцистика, мемуарна література.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XIX ст., після скасування кріпацтва та, як наслідок, з формуванням ринку найманої робочої сили, в українських губерніях сформувалися умови для розвитку великого підприємницького господарства із застосуванням складної сільськогосподарської техніки, раціональних сівозмін, сортового насінневого матеріалу, високоінтенсивних порід тварин. Все це вимагало більшої кількості освічених фахівців і стимулювало наукові дослідження в аграрній сфері, які мали б підвищувати конкурентоздатність аграріїв-підприємців. Проте більшість господарів у другій половині XIX ст. дотримувалася традиційних методів господарювання, що здавалося запорукою стабільності. Про це красномовно свідчив Є. Чикаленко, пишучи про свого дядька, власника маєтку у Перешорах

1 Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект. Київ, 2012. 416 с.; Комликова Г. І. Дослідні поля та їх роль в становленні сільськогосподарського дослідництва на Сумщині. *Історико-філософські дослідження молодих учених: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конф. (м. Суми, 26 квітня 2018 р.)*. Суми: Сумський держ. педагогічний ун-т ім. А. С. Макаренка, 2018. С. 51–53; Вергунов В. А., Коваленко Н. П., Сайко О. В. До питання розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. *Наукові записки. Т. 14. Історія. Україніка та європеїстика*, 1999. С. 88–92; Вергунов В., Сайко О., Михайлюк О. Дослідні установи Полтавщини початку XX ст. при сільськогосподарських школах. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 4. С. 94–97.

2 Вергунов В. А. Деревчинське дослідництво барона А. А. Мааса для потреб вітчизняного сільського господарства. *Історія науки і техніки*. 2015. Вип. 6. С. 137–150; Темірова Н. Поміщицька демократія Євгена Чикаленка. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 38. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021. С. 32–38.

на Херсонщині: «Роби так, як я робив, я-ж робив, як твій батько, а розумнішого за нього я не зустрічав у своїм житті. Отож, роби наше дурне, а твоє розумне нехай полежить»³. Проте Євген Харлампович був невгамовним до нових ідей і, незважаючи на категоричний скепсис свого старшого родича, все ж проводив деякі агротехнічні досліді, спираючись на доступну йому наукову літературу.

Дослідницькі агротехнічні установи в Україні почали виникати наприкінці XIX ст. В українських губерніях на початку XX ст. їх налічувалося понад 100, серед яких було 20 дослідних станцій і 40 дослідних полів, що становило понад 50% загальноросійських показників⁴. Їх засновували міністерство землеробства, земства, сільськогосподарські товариства, виробничі корпорації, приватні особи. Відповідно до положення про сільськогосподарські дослідні установи (28 травня 1901 р.) вони перебували у віданні міністерства землеробства. Приватні особи, які бажали мати урядову допомогу при заснуванні і утриманні таких установ, могли звернутися за підтримкою.

Дослідницькі установи мали на меті піднесення загального рівня аграрного виробництва. Вони займалися розв'язанням агрономічних проблем стосовно сільського господарства загалом або стосовно окремих галузей, або відносно окремих регіонів, а також з метою поширення в середовищі сільських господарів наукових здобутків про прийоми агротехніки, нові культури, породи тварин, сільськогосподарську техніку тощо.

Існувало кілька їх типів: дослідні станції, дослідні поля, дослідні господарства, демонстративні поля й господарства. Перші призначалися для застосування наукових висновків до сільського господарства, зокрема щодо польових культур, ґрунтів, добрив, сільськогосподарської техніки, боротьби зі шкідниками тощо. Дослідні поля й господарства слугували для перевірки лабораторних даних безпосередньо на практиці⁵. Демонстративні поля призначалися для ознайомлення населення з нововведеннями в сільському господарстві. Так, Є. Чикаленко чимало робив для підвищення цивілізованості господарювання селян с. Перешори, що на Херсонщині. Літо

1892 р. виявилось надзвичайно посушливим – з квітня не було дощу, внаслідок чого стала масштабна посуха, зернові «посохли до хрусту». Налякані селяни ходили по полях з церковними процесіями і правили молебень. До однієї з таких присєднався Є. Чикаленко та завів її учасників на свій «чорний» пар. Яким було їхнє здивування, коли під палючим сонцем побачили вологу землю. Євген Харлампійович детально пояснив селянам технологію. Він не лише докладав зусиль до поширення її у селянське середовище, на практиці демонструючи переваги, але й виступив автором кількох популярних книжок, про що науковцями вже написано раніше⁶. Внаслідок впровадження цих новацій ефективність господарювання перешорських селян помітно виросла⁷.

За даними енциклопедії сільського господарства, на початку XX ст. в українських губерніях функціонував цілий ряд дослідних сільськогосподарських установ у маєтках великих землевласників. До прикладу, Насіннева станція та хімічна лабораторія південно-російського товариства заохочення землеробства мала мережу в маєтках Бродського (Київська губернія, Бердичівський повіт; Полтавська губернія, Переяславський повіт), графа Шувалова (Київська губернія, Уманський повіт), Мошногогородищенському маєтку Балашових (Київська губернія, Черкаський повіт), у Червоному маєтку Терещенків (Волинська губернія, Житомирський повіт). Селекційні станції функціонували в Ольгинському маєтку Браницьких (Черкаський повіт), Орадівському та Смілянському маєтках Бобринських, у Карабчіївському (Подільська губернія, Проскурівський повіт) та Деревчинському маєтках (Подільська губернія, Ямпільський повіт). Дослідна станція діяла на землях князя Трубецького (Подільська губернія, Балтський і Могилівський повіти), графа Потоцького в Антонінах (Волинська губернія, Заславський повіт), у маєтку Харитоненка (Харківській губернії Богодухівський повіт)⁸.

Ряд дослідницьких установ для потреб виробництва було організовано Всеросійським товариством цукрозаводчиків. На початку XX ст. постала хімічна лабораторія у

3 Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Частина I. Львів: ВС «Діло», 1925. С. 160.

4 Полная энциклопедия русского сельского хозяйства. Т. VI. СПб.: Изд. А. Ф. Девриена, 1902. С. 341.

5 Полная энциклопедия русского сельского хозяйства. Т. VI. СПб.: Изд. А. Ф. Девриена, 1902. С. 336–337.

6 Темірова Н. Поміщицька демократія Євгена Чикаленка. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 38. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021. С. 32–38.

7 Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Ч. I. Львів: ВС «Діло», 1925. С. 163.

8 Полная энциклопедия русского сельского хозяйства. Т. VI. СПб.: Изд. А. Ф. Девриена, 1902. С. 312–314.

Києві для дослідження продуктів цукрового виробництва. У Смілі була створена ентомологічна станція для вивчення шкідників цукрового буряка та пошуку засобів для боротьби з ними. На 24-х дослідних полях, які становили цілу мережу, аналізу піддавалося насіння різного походження, вплив бур'янів на культурні рослини тощо⁹.

За повідомленням управителя канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора в 1909 р. в ряді маєтків Київської губернії на кошти приватних осіб працювали навчальні заклади сільськогосподарського спрямування: Мошногодищенська (Балашов) й Лобенська (Горват) сільськогосподарські школи, Звонківські сільськогосподарські класи (Козловський), сільськогосподарське відділення при Тальнівській народній школі (Шувалов), Зозулинська школа домоводства (Маріус-Гриньова), Златопільське сільгоспучилище (Нарвойш) та інші¹⁰.

Розглянемо кілька точкових прикладів організації агрокультурних дослідів у маєтках. Господарство Т. Бернацького (Могилівський повіт Подільської губернії) площею 400 дес. спеціалізувалося на вирощуванні насіння. Насінневий напрям сформувався тут у 1901 р. На експериментальній ділянці площею 500 кв. саж. випробовувалася пшениця на посухостійкість і врожайність, проводилися селекційні роботи з ячменем, просом, кукурудзою, кормовими буряками. Господарство неодноразово брало участь у сільськогосподарських виставках. Зокрема, на Всеросійській виставці в Києві 1913 р. була отримана золота медаль Міністерства землеробства.

Дослідна й селекційна робота на початку ХХ ст. розвивалася в Білоцерківських маєтках графині М. Браницької (Київська губернія). Площа експериментального поля становила 660 дес., а з 1911 р. – 960 дес. З 1913 р. Великополовецька дослідна станція перетворилася на самостійну господарську одиницю. Її мета полягала у виробленні найприйнятніших прийомів польової культури та задоволенні потреб господарства в посівному матеріалі озимої пшениці, цукрових буряків, вівса, проса. Адміністрація станції складалася з чотирьох осіб та ще 2–3-х

практикантів. Тут працювали лабораторія й метеорологічна станція. Насіння передусім використовувалося для посіву у власному господарстві, решта надходила у продаж. Наприклад, насіння цукрових буряків щороку реалізовувалося близько 30 тис. пудів¹¹.

Складовою частиною Деревчинського маєтку А. Маса була дослідна сільськогосподарська станція з хімічною лабораторією. Її мета полягала у виробництві насіння буряків. Паралельно проводилися дослідження ґрунту та добрив. Лабораторія обслуговувала і сторонніх, з 1889 р. діяв преїскурант за проведення досліджень. На території маєтку діяло також дослідне поле, яке перебувало у віданні Київського товариства сільськогосподарств, але всі витрати по ньому взяв на себе власник. У маєтку регулярно проводилися виставки продукції, виробленої в господарстві¹².

Наукові агротехнічні дослідження здійснювалися не лише у маєтках великих землевласників чи за їхньої підтримки, але й безпосередньо самими землевласниками. Яскравий вияв потягу до агрономічних дослідів продемонстрував Левко Симиренко, представник відомої землевласницької родини. По закінченні гімназії він продовжив здобуття освіти у Новоросійському університеті та Київському університеті святого Володимира. Захопившись агрономічним винахідництвом, у Мліївському родинному маєтку він заснував колекційний сад і розплідник, що перетворився на один із найвідоміших у Європі. На початку ХХ ст. в його експериментальних садах налічувалось близько 3 тис. сортів рослин, серед яких було понад 1,6 тис. яблунь і груш, 350 черешень і вишень, майже 200 персиків та абрикос, а також сотні різновидів троянд, хвойні дерева та кущі. Свої відкриття Левко Платонович виклав у кількох наукових працях – «Иллюстрированное описание маточных коллекций питомника», «Крымское промышленное плодоводство», тритомній «Помологии». Його здобутки як селекціонера отримали міжнародне визнання – він був обраний Член-кореспондентом Бельгійського товариства садівників, почесним членом Французького національного помологічного товариства, нагороджений Золотою медаллю французького товариства

9 Шандра І. О. представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.). Харків: Майдан, 2016. С. 202.

10 Отчет Киевскому генерал-губернатору. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Арк. 39.

11 Запороженко А. П., Мурашко К., Рытель С. Ц. Некоторые семенные хозяйства Юго-Западного края. Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. Вып. V. Киев, 1917. С. 33–55.

12 Труды комиссии по описанию имений, состоящих при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. Киев, 1893. С. 214–215.

садоводів і Великою золотою медаллю імені Стевена¹³. Найвідомішим винаходом селекціонера до сьогодні залишається добре всім відомий сорт яблук Ренет Симиренка, який став результатом наукових дослідів.

На увесь світ відомий біосферний заповідник «Асканія-Нова», який є найстарішим на планеті. Його засновник Фрідріх Фальц-Фейн змалечку захопився спостереженням і вивченням природного довкілля. У 1874 р. із дозволу батьків він організував вольєр для птахів. Далі було вивчення природничих наук у Дерптському університеті. По досягненні повноліття, у 1883 р., Ф. Фальц-Фейн відгородив ділянку площею близько 8 дес. неподалік панського будинку в Асканії-Новій, де утримувалися кілька екземплярів місцевих тварин. З часом тут були зібрані всі види великих степових птахів. У 1885 р. Фрідріх висадив перші дерева, які дали початок ботанічному саду. Через чотири роки він відмовився від оранки однієї ділянки. Згодом таких ділянок ставало все більше. На цих вилучених із сільськогосподарського обігу землях створювалися умови для перебування тварин у природному середовищі. У цей проєкт вкладалися доволі великі кошти, по 20–40 тис. руб. щороку. Одним із відкриттів світового значення, здійснених в Асканії-Новій, стало збереження коня Пржевальського. Тричі у 1897–1899 рр. Фрідріх Едуардович споряджав експедиції до Монголії, щоб привезти екземпляр до свого заповідника, але кожного разу тварини гинули. В решті-решт усе ж вдалося доставити до Асканії-Нової таку конячку, а жеребця подарував цар. І саме в цьому заповіднику вперше з'явився приплід цих тварин у неволі, завдяки чому їх вдалося зберегти. У ньому мешкало 58 видів ссавців, 154 різновиди птахів, разом близько 2 тис. тварин¹⁴.

Ще одним визначним науковим успіхом стало вироблення технології штучного запліднення у конярстві. Згодом до поширення цієї новації підключилися земства. У 1887 р. вівчарство Півдня України вразила сибірська виразка, з огляду на що Ф. Фальц-Фейн ініціював експерименти зі щепленням тварин. Незважаючи на невдалі результати на початку експерименту (тварини масово

гинули одразу після введення вакцини), він вірив в успіх і в решті-решт його наполегливість увінчалась успіхом. І вже у 1990-х рр. щеплення тварин було запроваджено Таврійським губернським земством¹⁵.

На початку ХХ ст. Ф. Фальц-Фейн перетворив маєток Асканію-Нову на справжній науковий інститут. Він випишував всю можливу літературу з природознавства, уклавши велику бібліотеку, створив красназвчий музей, купував дорогартісні пристрої для лабораторних дослідів, до маєтку запрошувалися працювати відомі науковці. Він був відкритим до експериментів у маєтках, більш того, сам ініціював випробовування нових сортів культур чи зразків нової сільськогосподарської техніки¹⁶. За селекційну діяльність Ф. Фальц-Фейн отримував численні нагороди. Фрідріх був обраний членом Постійної природоохоронної комісії при Російському Географічному товаристві, підтримував його діяльність і науково, і фінансово¹⁷.

На значення великих господарств звертав увагу один із засновників французької школи «Анналів» та авторитетний знавець європейської аграрної історії М. Блок: «Великі господарства, які були й зараз є його жорстокими конкурентами і без яких, можливо, був би неможливий агротехнічний переворот, що зародився в них, є творінням дворянського й буржуазного капіталізму нового часу»¹⁸.

Висновки. В українських губерніях дослідні агротехнічні установи, що виникли на зламі ХІХ–ХХ ст., мали на меті піднесення загального рівня аграрного виробництва на основі вивчення природних умов, виведення нових сортів, запровадження добрив, вдосконалення сівозмін тощо, до чого долучилися великі землевласники. Діяльність власників великих маєтків зумовлювалась не лише економічною доцільністю, а й прагненням нового, що відповідало потребам часу та підвищенню інтенсивності господарювання. Вплив наукових підходів до агрокультури не обмежувався великими господарствами, в яких вони практикувалися, а й поширювалися на довколишні селянські господарства і сприяло загальному зростанню інтенсивності сільськогосподарського виробництва.

13 До 100-річчя Інституту помології ім. Л. П. Симиренка НААН України та 50-річчя з часу створення Меморіального музею родини Симиренків у с. Мліїв. *Державний архів Черкаської області*. URL: <https://ck.archives.gov.ua/?type=vystavka&id=28>. Доступно: 2020-12-01 11:33:36.

14 Фальц-Фейн, В. Асканія-Нова. Київ: «Аграрна наука», 1997. С. 52–57.

15 Ibid. С. 152.

16 Ibid. С. 157.

17 Борейко В. Память о Фальц-Фейне и его деле. *Очерки о пионерах охраны природы*. Том первый. Київ: Киевский эколого-культурный центр, 1996. URL: <http://ecoethics.com.ua/old/b34/>

18 Блок М. Характерные черты французской аграрной истории. Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1957. С. 313.

References:

1. Blok, M. (1957). Kharakternye cherty frantsuzskoi agrarnoi istorii. [Characteristic features of French agrarian history]. Moskva: Izd-vo inostr lit-ry. [in Russian].
2. Boreiko, V. (1996). Pamiat o Falts-Feine i ego dele. [The memory of Falz-Fein and his work]. *Ocherki o pionerakh okhrany prirody [Essays on Conservation Pioneers]*. Tom pervyi. Kiev: Kyeviskyi ekoloho-kulturnyy tsestr. URL: <http://ecoethics.com.ua/old/b34/> [in Russian].
3. Chykalenko, Ye. (1925). Spohady (1861–1907). [Memories (1861–1907)]. Chastyna I. Lviv: VS «Dilo». [in Ukrainian].
4. Do 100-richchia Instytutu pomolohii im. L. P. Symyrenka NAAN Ukrainy ta 50-richchia z chasu stvorennia Memorialnoho muzeiu rodyny Symyrenkiv u s. Mliiv. [To the 100th anniversary of the Institute of Pomology named after L.P. Simyrenko of the National Academy of Sciences of Ukraine and the 50th anniversary of the creation of the Memorial Museum of the Simyrenko family in the village of Mliiv]. *Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti*. URL: <https://ck.archives.gov.ua/?type=vystavka&id=28>. Dostupno: 2020-12-01 11:33:36. [in Ukrainian].
5. Falts-Fein, V. (1997). Askaniia-Nova. [Askania-Nova]. Kiev: «Ahrarna nauka». [in Russian].
6. Komlykova, H. (2018). Doslidni polia ta yikh rol v stanovleni silskohospodarskoho doslidnytstva na Sumshchyni. [Experimental fields and their role in the formation of agricultural research in Sumy Oblast]. *Istoryko-filosofski doslidzhennia molodykh uchenykh: materialy VI Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konf. (m. Sumy, 26 kvitnia 2018 r.) [Historical and philosophical research of young scientists: materials of the 6th All-Ukrainian scientific and practical conference]*. Sumy: Sumskyi derzh. pedahohichnyi un-t im. A. S. Makarenka. [in Ukrainian].
7. Otchet Kievskomu general-gubernatoru. [Report to the Kyiv Governor General]. *TsDIAK Ukrainy*. F. 442. Op.637. Spr. 545. Ark. 39. [in Russian].
8. Polnaia entsiklopediia russkogo selskogo khoziaistva (1902). [The Complete Encyclopedia of Russian Agriculture]. T. VI. SPb.: Yzd. A.F.Devryena. [in Russian].
9. Shandra, I. (2016). Predstavnytski orhanizatsii burzhuzazii ukrainskykh hubernii (1861–1919 rr.). [Representative organizations of the bourgeoisie of Ukrainian provinces (1861–1919)]. Kharkiv: Maidan. [in Ukrainian].
10. Temirova, N. (2021). Pomishchytska demokratiia Yevhena Chykalenka. [Yevgeny Chikalenko's landlord democracy]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia [Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskiy. Series: History]*. Vyp. 38. Vinnytsia: TOV «TVORY», 32-38. [in Ukrainian].
11. Trudy komissii po opisaniiu imenii sostoiaishchikh pri Kievskom obshchestve selskogo khoziaistva i selskokhoziaistvennoi promyshlennosti. [Proceedings of the commission on the description of estates belonging to the Kiev Society of Agriculture and Agricultural Industry]. Kiev, 1893. [in Russian].
12. Verhunov, V. (2012). Silskohospodarska doslidna sprava v Ukraini vid zarozhennia do akademichnoho isnuvannia: orhanizatsiinyi aspekt. [Agricultural research in Ukraine from birth to academic existence: organizational aspect]. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Verhunov, V., Kovalenko N. & Saiko O. (1999). Do pytannia rozvytku silskohospodarskoi doslidnoi spravy v Ukraini v kintsi XIX – na pochatku XX st. [To the question of the development of agricultural research in Ukraine at the end of the 19th – at the beginning of the 20th century]. *Naukovi zapysky. T. 14. Istoriiia. Ukrainika ta yevropeistyka [Scientific notes. T. 14. History. Ukrainian and European studies]*, 88–92. [in Ukrainian].
14. Verhunov, V., Saiko O. & Mykhailiuk O. (2000). Doslidni ustanovy Poltavshchyny pochatku XX st. pry silskohospodarskykh shkola. [Research institutions of the Poltava Region at the beginning of the 20th century. at the agricultural school]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy. [Ethnic history of the peoples of Europe]*. Vyp. 4, 94–97. [in Ukrainian].
15. Verhunov, V. (2015). Derebchynske doslidnytstvo barona A. A. Maasa dlia potreb vitchyznianoho silskoho hospodarstva. [Derebchyn research of Baron A. A. Maas for the needs of domestic agriculture]. *Istoriiia nauky i tekhniky [History of science and technology]*. Vyp. 6, 137–150. [in Ukrainian].
16. Zaporozhenko, A., Murashko, K. & Rytel, S. Ts. (1917). Nekotorye semennye khoziaistva IUgo-Zapadnogo kraia. [Some seed farms of the Southwestern Territory]. *Trudy komissii po izucheniiu khoziaistv IUgo-Zapadnogo Kraia [Proceedings of the commission for the study of farms of the Southwestern Territory]*. Vyp. U. Kiev, 33–55. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 15.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 23.05.2023

Iryna Piatnytskova

PhD (in History), Associate Professor, Associate Professor of History of Ukraine and Special Branches of History, Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5809-5212>

e-mail: ipiatnickova@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Piatnytskova, I. (2023). Participation of the Peasants of Southern Ukraine in the Cooperative Movement as a Factor in the Modernization of the Social Estate. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 68-73. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Piatnytskova

PARTICIPATION OF THE PEASANTS OF SOUTHERN UKRAINE IN THE COOPERATIVE MOVEMENT AS A FACTOR IN THE MODERNIZATION OF THE SOCIAL ESTATE

Abstract. *The purpose of the article is to determine the potential influence of cooperatives on the modernization of the social condition of the peasantry in the direction of their acquisition of features of a capitalist society. Paying attention to this social group is due to its quantitative dominance and stability of the traditional worldview.*

The scientific novelty of the research results lies in the insufficient study of the problem, the lack of specialized works on the materials of the South of Ukraine.

Conclusion. *The spread of the cooperative movement in the second half of the 19th – early 20th centuries. can be interpreted as one of the signs of the formation of modern society. At the same time, cooperatives acted as catalysts for these changes. The very structure and form of participation in the societies was to promote the development of entrepreneurial traits, an active economic position, and the gradual involvement of the population in commodity-money relations through cooperation and interaction. In the South of Ukraine, a high degree of involvement of peasants in the activities of credit cooperatives and demand for cooperative loans was observed. Which can already demonstrate their readiness for transformations. By providing loans to the population on acceptable terms, accepting monetary contributions at interest, and carrying out sales and supply operations, the companies created conditions for improving the condition of peasant farms, increasing their productivity and competitiveness. The activities of credit cooperative societies also influenced the transformation of traditional views on monetary income, contributed to the acquisition of experience in financial operations. The participation of peasants in agricultural cooperatives had a positive effect on the development of their farms, using practical examples to demonstrate the advantages of the achievements of agrarian sciences, which formed the readiness for their adoption and implementation. Under the influence of the activities of agricultural cooperatives, the peasants introduced new agricultural crops, machinery and equipment, soil processing technologies in their farms, which generally contributed to the increase in productivity. The participation of peasants in the cultural and educational activities of cooperatives can serve as a confirmation of the state's readiness to acquire new knowledge and changes in the traditional way of farming. Under the influence of the activities of cooperative libraries, courses, lectures, consultations, exhibitions and excursions, the peasants resorted to the rationalization of agriculture. Therefore, the participation of peasants in the cooperative movement of the late 19th – early 20th centuries. was one of the factors of socio-economic, worldview changes in the direction of the formation of commodity-money relations.*

Keywords: *peasants, cooperative movement, modernization, Southern Ukraine, history of Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries.*

Ірина Пятницькова

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки, Донецький національний університет імені В. Стуса, м. Вінниця, Україна

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5809-5212>

e-mail: ipiatnickova@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Пятницькова І. Участь селян Півдня України у кооперативному русі як фактор модернізації соціального стану. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 68-73. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Piatnytskova

УЧАСТЬ СЕЛЯН ПІВДНЯ УКРАЇНИ У КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ ЯК ФАКТОР МОДЕРНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СТАНУ

Анотація. *Мета статті полягає у визначенні потенціалу впливу кооперативів на модернізацію соціального стану селянства у напрямі набуття ним рис капіталістичного суспільства. Звернення уваги до цієї соціальної групи зумовлене її кількісним домінуванням та стійкістю традиційного світогляду.*

Наукова новизна результатів дослідження полягає у недостатній вивченості проблеми, відсутності спеціалізованих робіт на матеріалах Півдня України.

Висновки. Поширення кооперативного руху в другій половині XIX – на початку XX ст. можна трактувати як одну із ознак формування модерного суспільства. Водночас, кооперативи виступали каталізаторами цих змін. Сама структура та форма участі у товариствах полягала у тому, щоб шляхом співпраці та взаємодії, сприяти розвитку підприємницьких рис, активної економічної позиції та поступовому залученню до товарно-грошових відносин населення. На Півдні України спостерігався високий ступінь залученості селян до діяльності кредитних кооперативів та попит на кооперативні кредити. Що вже може демонструвати їх готовність до трансформацій. Шляхом надання населенню кредитів на прийнятних умовах, прийняття грошових внесків під відсотки, здійснення збуто-постачальницьких операцій товариства створювали умови для покращення стану господарств селян, підвищення їх продуктивності та конкурентоздатності. Діяльність кредитних кооперативних товариств також впливала на трансформацію традиційних поглядів на грошовий прибуток, сприяла набуттю досвіду фінансових операцій. Участь селян у сільськогосподарських кооперативах позитивно вплинула на розвиток їх господарств, на практичних прикладах продемонструвала переваги досягнень аграрних наук чим сформувала готовність до їх прийняття та впровадження. Під впливом діяльності сільськогосподарських кооперативів селяни запроваджували у своїх господарствах нові агрокультури, техніку і реманент, технології обробки ґрунту, що в цілому сприяло підвищенню продуктивності. Участь селян у культурно-просвітницьких заходах кооперативів може слугувати підтвердженням готовності стану до набуття нових знань та змін традиційного способу господарювання. Під впливом діяльності кооперативних бібліотек, курсів, лекцій, консультацій, виставок та екскурсій селяни вдавалися до раціоналізації сільського господарства. Отже, участь селян у кооперативному русі кінця XIX – початку XX ст. була одним із факторів соціально-економічних, світоглядних змін у напрямі формування товарно-грошових відносин.

Ключові слова: селяни, кооперативний рух, модернізація, південна Україна, історія України другої половини XIX – початку XX ст.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Друга половина XIX – початок XX ст. були часом важливих політичних, соціально-економічних та світоглядних змін. Однією з новацій того часу стало поширення кооперативного руху, який виступав рушієм і водночас певним індикатором модернізаційних процесів у суспільстві. Його діяльність була спрямована на різні соціальні групи. Проте більшість учасників кооперативного руху були селянами. У сучасній українській історіографії створено цілий ряд ґрунтовних робіт із історії кооперативного руху України та селянства другої половини XIX – початку XX ст. Проте дослідження участі селян у кооперативному русі як фактор модернізації соціального стану не знайшло широкого висвітлення. Подібна точка зору була властива працям сучасних українських істориків Ю. Присяжнюка, І. Фаренія¹.

Мета дослідження полягає в аналізі потенціалу впливу кооперативної діяльності на соціально-економічну та світоглядну трансформацію селян наприкінці XIX – на початку XX ст. на прикладі Південної України у тогочасних адміністративних межах Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX – на початку XX ст. кількісно селяни переважали серед інших соціальних станів українських губерній. У Катеринославській, Херсонській та Таврійській губерніях вони

складали 75,7% від загальної кількості населення². Водночас в умовах соціально-економічних зрушень другої половини XIX ст. саме ця група населення була орієнтована на збереження традицій і складно підлягала трансформації, уникаючи господарських ризиків.

Прикладом трансформаційних процесів був розвиток кооперативного руху у другій половині XIX – на початку XX ст. Кооперативні товариства виникли в першій половині XIX ст. в країнах Європи. Шляхом об'єднання та самопомогі їх діяльність була спрямована на залучення населення до капіталістичної системи господарювання. Досвідом європейських кооператорів зацікавилась і українська інтелігенція, яка вважала, що вони можуть стати адаптивною формою господарювання в умовах перехідної економіки.

З цією метою вони починають відкривати у 1860-х рр. перші товариства. Проте перші ініціативи не знайшли широкої підтримки серед населення. Більш інтенсивний період розвитку кооперативного руху спостерігався від 1890-х рр. XIX ст. Це було зумовлено зрушеннями у законодавчій сфері, державною фінансовою підтримкою і очевидно поступовими змінами світоглядного характеру. Від тоді спостерігається більше залучення селян до кооперації. На передодні Першої світової війни близько 90% членів сільських споживчих та сільськогосподарських товариств, 86% кредитних кооперативів Катеринославської,

¹ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : Вертикаль, 2007.; Фаренія І. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні (друга половина XIX - початок XX ст.). Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. 432 с.

² Пятницькова І. Роль кооперації в житті населення Півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2010. С.302.

Херсонської та Таврійської губернії складала селяни³.

Основна фінансова операція кредитних кооперативів полягала в наданні населенню позик. Порівняно з пануючими у той час лихварськими кредитами, умови кооперативного кредитування були більш прийнятними для населення. Кооперативи надавали короткострокові позики до 1 року і довгострокові – до 5 років. Більшість виданих кредитними кооперативами позик були короткостроковими. Так, наприклад, у кредитних кооперативах Ананієвського повіту Херсонської губернії на початок 1914 р. 85% позик були видані терміном до 1 року і лише 15% – на 1-5 років⁴.

Відсотки за позики встановлювалися за рішенням загальних зборів і залежали від їх терміну, розміру та призначення. У 1912 р. більшість кредитних кооперативів Південної України, зокрема 57%, надавали населенню кредити під 10-12%, 38% – під 8-10%⁵. На довгострокові позики встановлювалися нижчі відсотки, ніж на короткострокові.

Зазначимо, що за всіма показниками кредитні кооперативи Південної України з-поміж інших регіонів посідали провідні позиції. Зокрема, на початок 1916 р. вони надали 41% з суми виданих у дев'яти українських губерніях кооперативних кредитів. Суми виданих кредитів на одне товариство та на одного члена у південноукраїнських кредитних кооперативах були в 1,3 рази більші, ніж середні показники по Україні⁶. Зважаючи на це, можна зробити висновок, що кооперативний кредит мав на Півдні більший попит у населення і відповідно більший потенціал впливу на розвиток господарства краю.

У кожному конкретному випадку розмір позик визначали внутрішні органи кооперативів. На їх рішення впливали платоспроможність, особисті риси позичальника, наявність поручителів. Відповідно, чим багатшою була

особа, тим на більший кредит вона могла розраховувати.

Максимальна сума однієї кооперативної позики, не забезпеченої заставою, встановлювалася у розмірі 300 крб., у 1916 р. вона була підвищена до 500 крб.⁷ Кредити під заставу сільськогосподарської техніки або продукції були у 1,5-2 рази більшими⁸. Проте більшість кооперативних кредитів були незначного розміру. Так, станом, на 1 січня 1913 р. 39% позик, виданні кредитними кооперативами регіону, складала суму до 50 крб., 35% – від 51 до 100 крб., 25% – від 101 до 300 крб. і лише 1% – понад 300 крб.⁹

Звичайно, що кредити у розмірі 50-100 крб. не могли відразу кардинально змінити господарство позичальників. Проте і ці гроші були значною допомогою для селян, особливо, якщо враховувати, що до розвитку кооперативного кредиту, такі ж гроші і навіть значно менші вони отримували за надмірно високі лихварські відсотки.

Найбільшим попитом серед членів південноукраїнських кооперативів, за даними на початок 1910 р., користувалися позики для оренди землі. Вони складали 42,7% від загальної кількості виданих кредитів. 17,2% – призначалися на придбання худоби, 6% – насіння, 5% – сільськогосподарської техніки та інвентарю, 4,6% – землі; 3,5% – придбання товарів для подальшого продажу, останні – спрямовувалися на особисті витрати¹⁰.

Таке цільове призначення кооперативних кредитів підтверджує, що вони стали одним із важелів модернізаційних змін та засобом залучення більш широкої маси селянства до товарно-грошових відносин. Завдяки їм у мешканців регіону з'явилися ширші можливості для розвитку своїх господарств, підвищення їх продуктивності, конкурентоздатності. Поширення кооперативного кредитування у регіоні також сприяло скороченню відсотків на при-

3 Пятницькова І. Роль кооперації в житті населення Півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2010. С. 86–87.

4 Отчет об оказании земской агрономической помощи населению Ананьевского уезда за 1913 г. / [сост. Е. А. Проданов]. Ананьев : Типогр. Махлина, 1915. С. 109.

5 Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве. Киев : Типогр. 1-й Киевской футл.-перпл. и печатной артели, 1914. С. 97.

6 Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств / Министерство земледелия Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики. 10-й вып. Петроград: Екатеринославская типография, 1917. С. 558–567.

7 Ibid. С. 59.

8 Отчет об оказании земской агрономической помощи населению Ананьевского уезда за 1913 г. / [сост. Е. А. Проданов]. Ананьев : Типогр. Махлина, 1915. С. 109.

9 Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве / Бюро кооперативной секции выставки. Киев : Типогр. 1-й Киевской футл.-перпл. и печатной артели, 1914. С. 95.

10 Отчет о состоянии кредитных товариществ ссудо-сберегательных товариществ и земских касс мелкого кредита по данным на 1 января 1910. Санкт-Петербург: Типография М.Д. Ломковский, 1912. С. 14–21.

ватні та лихварські кредити. Зокрема, у Херсонському повіті вони зменшилися утричі¹¹.

Ще одним заходом кредитних товариств, що сприяв не лише капіталізації сільськогосподарства, а й трансформації традиційних поглядів щодо грошей та прибутків, було прийняття від населення внесків під відсотки. Сучасний український історик, Ю. Присяжнюк вважав, що селяни кінця XIX – початку XX ст. не були такими бідними, як здавалися, вони просто не вміли користуватися грошима. Навіть маючи можливість заробити, свідомо відмовлялися, вбачаючи у цьому щось аморальне¹².

Кооперативи приймали від населення грошові внески різних розмірів. Допустима їх сума визначалася самими товариствами. Так, наприклад, Миколаївське ремісниче ощадно-позичкове товариство приймали внески від 10 коп. до 500 крб.¹³

Внески у кредитних кооперативах приймалися на невизначений термін, з умовою заздалегідь попередити про бажання забрати гроші. Найчастіше населення регіону користувалося внесками терміном до 1 року. У кредитних кооперативах Таврійської губернії у 1905 р. 54% всіх внесків були саме такого терміну, по 21% – від 1 до 5 років і безстроковими, 4% – більше 5 років. Кооперативи приймали внески від населення під 3-9% річних¹⁴.

Залучення населення до операцій кредитних товариств з внесками сприяло не лише його матеріальному збагаченню, кредитна операція відкривала селянам і ремісникам можливість користуватися чужими грошима, зміцнюючи і розвиваючи у такий спосіб виробничі сили дрібного господарства.

Отримання без особливих зусиль додаткових коштів впливало й на зміну ментальності, викликало капіталістичну зацікавленість у збільшенні прибутків. Так, дописувач херсонської газети «Родной край» зазначав, що поширення закладів дрібного кредиту у Дніпровському повіті Таврійської губернії викликало довіру до них, зберігання грошей у печах і за

образами відійшло у минуле, «А будь-яку вільну копійку при першій можливості з бажанням віддають до товариств. Подібну довіру і симпатію мали і кредитні кооперативи інших повітів»¹⁵.

За сумою прийнятих від населення внесків кооперативні товариства Таврійської губернії обіймали провідні позиції серед інших українських губерній. Лише у кооперативах Бердянського повіту впродовж 1911 – 1916 рр. загальна їх сума зростає з 1,6 до 4,7 млн крб., тобто майже втричі¹⁶. Таке збільшення внесків свідчить про підвищення довіри населення до кредитних кооперативів та позитивні результати їх діяльності.

Зрушенням у технологіях обробітку землі, використанні сільськогосподарської техніки, добрив, нових культур сприяла діяльність сільськогосподарських кооперативів. Вони організовували показові поля на яких на практиці демонстрували переваги використання нових досягнень аграрної науки. Відкривали прокатні станції, де за помірну ціну можна було взяти у тимчасове користування сільськогосподарську техніку. Такими практичними заходами сільськогосподарські товариства руйнували страх перед використанням новацій у сільському господарстві, доводили їх раціональність.

Так, під їх впливом селяни Херсонського повіту почали запроваджувати шестипілля з паром. Хаотичне засівання майже повністю було витіснене рядовим. У повіті значно збільшилася площа посівів кукурудзи. У с. Дудчино на неї відведено було 160 дес., що складало 6-7% від всієї посівної площі. Селяни почали більш відбірно обирати насіння для посівів¹⁷.

За свідченнями дільничного агронома, у радіусі дії Іванівського кооперативу Херсонщини селяни масово почали запроваджувати пар, очищувати насіння перед посівом, використовувати сільськогосподарські машини, розширили площу засіву буряків¹⁸.

11 Тотомианц В. Кредитная кооперация в России. *Вестник кооперации*. 1910. № 3. С. 12.

12 Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : Вертикаль, 2007. С. 408–409.

13 Устав Николаевского ремесленного и мелкотогрового ссудо-сберегательного товарищества. Николаев : Типогр. М. Д. Лебедкина, 1912. С. 6.

14 Держархів АР Крим, ф. 70, оп. 1, спр. 64, арк. 16.

15 Держархів АР Крим, ф. 70, оп. 1, спр. 64, арк. 107.

16 25 років будівництва сільськогосподарської і кредитної кооперації до 25-річного ювілею життя і діяльності Бердянського сільськогосподарського кредитного союзу 1902-1907 рр. / [за ред. О. Одінцова]. Харків : Сільський господар, 1927. С. 38.

17 Отчет о деятельности Херсонской уездной земской управы по агрономическому отделению за 1913г. Херсон : Типо-литография С. И. Ольховикова, 1914. С. 21–22.

18 Отчет об оказании земской агрономической помощи населению Ананьевского уезда за 1913 г. / [сост. Е. А. Проданов]. Ананьев : Типогр. Махлина, 1915. С. 27

Показовим прикладом інтенсифікації селянського господарства шляхом участі у кооперативному русі були землеробські артілі М. Левицького, що діяли на Херсонщині у 90-ті рр. XIX ст. Так, на початку вересня 1896 р. Херсонським губернським управлінням було створено спеціальну комісію для перевірки артілей В. Левитського. Після обстеження вона дійшла висновку: «Порівняння майнового стану членів до вступу в артіль з тим, що вони мають зараз, вражає своєю різницею економічного благополуччя»¹⁹. Під час цієї перевірки було обстежено 70 артілей, до яких входило 287 господарств. Порівняно з часом до вступу в артіль, кількість коней і волів у них збільшилася на 77%, плугів – на 69%, посівних площ – на 34%. Наступні перевірки 1897 р., 1898 р. також демонстрували тенденцію нарощення продуктивності господарства артільників²⁰.

Культурно-просвітницький напрям діяльності кооперативів регіону також сприяв соціокультурним, економічним зрушенням наприкінці XIX – на початку XX ст. Кооперативні бібліотеки, курси, лекції, консультації, виставки та екскурсії збагатили населення новими знаннями. Під їх впливом селяни вдавалися до раціоналізації сільського господарства. Так, описуючи читальню Анатолі-

ївського товариства, автор статті відзначав: «Завдячуючи читанню, багато членів покращили догляд за домашньою худобою, упорядкували польові роботи, від чого досягли кращих результатів»²¹.

Висновки. Розвиток кооперативного руху в другій половині XIX – на початку XX ст. був як ознакою, так і агентом соціально-економічних, світоглядних зрушень модерної доби.

Завдяки участі в діяльності кооперативів селяни могли розширити своє господарство, раціоналізувати його. Поширення кооперативного руху сприяло не лише економічним змінам, а також світоглядним трансформаціям селянства, адже формувало капіталістичне ставлення до грошей, прибутку, спонукало до розвитку властивих підприємницькі добі рис розрахунку, планування, індивідуальної відповідальності.

З огляду на високий попит у досліджуваному регіоні на кооперативні кредити можна стверджувати, що на Півдні України кооперативні товариства були суттєвим рушієм на шляху трансформацій селянства у напрямі набуття ними соціально-економічних та соціокультурних рис капіталістичного суспільства.

19 IP НБУВ, ф. 290, спр. 3542, 3 арк.

20 Ibid. 6 арк.

21 Писной Н. Анатольевское мелкое сельскохозяйственное товарищество. *Южный кооператор*. 1914. № 16. С. 411–415.

References:

1. 25 rokov budivnytstva silskohospodarskoi i kredytnoi kooperatsii do 25-richnoho yuvileiu zhyttia i diialnosti Berdianskoho silskoho kredytnoho soiuzu 1902-1907 rr. [25 years of construction of the agricultural and credit cooperative to the 25th anniversary of the life and activity of the Berdyansk Rural Credit Union 1902-1907.]. (1927). Kharkiv: Silskyi hospodar. [in Ukrainian].
2. Derzhavnyi arkhiv v Avtonomnii Respublitsi Krym [State Archives in the Autonomous Republic of Crimea]. F. 70. Op. 1. Spr. 64. ark. 16. [in Russian].
3. Farenii, I. (2008). Kooperatyvnyi rukh u Naddnyprianskii Ukraini (druha polovyna XIX - pochatok XX st.). [The cooperative movement in Dnipro Ukraine (second half of the 19th - beginning of the 20th century)]. Cherkasy: Vidlunnia-Plius. [in Ukrainian].
4. Instytutu rukopysiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [*Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukrain*]. F. 290. Spr. 3542. ark. 3. [in Russian].
5. *Kooperatsiia na Vserossiiskoi vystavke 1913 g. v Kieve* [Cooperation at the All-Russian Exhibition of 1913 in Kyiv]. (1914). Kiev: Tipogr 1-i Kievskoi futl -perpl i pechatnoi arteli. [in Russian].
6. *Ministerstvo zemledeliia Otdel selskoi ekonomii i selskokhoziaistvennoi statistiki Sbornik statistiko-ekonomicheskikh svedenii po selskomu khoziaistvu Rossii i inostrannykh gosudarstv* [Collection of statistical and economic data on agriculture in Russia and foreign countries]. (1917). Petrograd. [in Russian].
7. *Otchet o deiatelnosti Khersonskoi uezdnoi zemskoi upravu po agronomicheskomu otdeleniiu za 1913 g.* [Report on the activities of the Kherson district zemstvo council for the agronomic department for 1913]. (1914). Kherson: Tipo-litografiia S I Olkhovikova. [in Russian].

8. *Otchet o sostoianii kreditnykh tovarishchestv ssudo-sberegatelnykh tovarishchestv i zemskikh kass melkogo kredita po dannym na 1 ianvaria 1910* [Report on the status of credit partnerships of savings and loan partnerships and zemstvo cash desks for small loans as of January 1, 1910.]. (1912). Sankt-Peterburg: Tipografiia M D Lomkovskii. [in Russian].
9. *Otchet ob okazanii zemskoi agronomicheskoi pomoshchi naseleniiu Ananевского uезда za 1913 g.* [Report on the provision of Zemstvo agronomic assistance to the population of the Ananyevsky district for 1913]. (1913). Ananev: Tipogr Makhlina. [in Russian].
10. Piatnytskova, I. (2010). Rol kooperatsii v zhytti naselennia Pivdnia Ukrainy naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [The role of cooperation in the life of the population of Southern Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries]. (Candidate's thesis). Donetsk: Donetsk National University [in Ukrainian].
11. Pisnoi, N. (1914). Anatolevskoe melkoe selskokhoziaistvennoe tovarishchestvo [Anatolyevsky small agricultural partnership]. *Iuzhnyi kooperator*. [Southern cooperators], 16. [in Russian].
12. Prysiazhniuk, Y. (2007). Ukrainske selianstvo Naddniproianskoi Ukrainy : sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [The Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the 19th and early 20th centuries]. Cherkasy: Vertykal. [in Ukrainian].
13. Totomians, V. (1910). Kreditnaia kooperatsiia v Rossii [Credit cooperation in Russia]. *Vestnik kooperatsii*. [Bulletin of cooperation], 3 [in Russian].
14. *Ustav Nikolaevskogo remeslennogo i melkotorgovogo ssudo-sberegatel'nogo tovarishchestva* [Charter of the Nikolaev handicraft and small-scale trading savings and loan partnership]. (1912). Nikolaev: Tipogr M D Lebedkina. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 19.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 25.05.2023

Zinaida Svyaschenko

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of world history and methods of teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

Scopus-Author ID : 58117304500

e-mail: szv09@meta.ua

Bibliographic Description of the Article: Svyaschenko, Z. (2023). Agrarian question in Ukraine at the beginning of the 20th century: government-bureaucratic vision. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 74-81. (In English). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Svyaschenko

AGRARIAN QUESTION IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: GOVERNMENT-BUREAUCRATIC VISION

Abstract. Purpose. *The author of the article aims to analyze the government-bureaucratic vision of solving the agrarian issue in Ukraine at the beginning of the 20th century. in the context of the agrarian policy of the government of the Russian Empire.*

Scientific novelty. *The government-bureaucratic vision of solving the agrarian issue in Ukraine at the beginning of the 20th century was analyzed on the basis of the involved sources and the application of current methodological approaches. in the context of the agrarian policy of the government of the Russian Empire.*

Conclusion. *The main feature of the life of Ukrainian peasants at the beginning of the 20th century. land was considered scarce, there was also agrarian overpopulation. The transition to intensive farming was restrained by the irregularity of agrarian relations. The problem of renting land was extremely acute for peasant farms, with which the interests of both landowners and peasants were closely connected. Due to the lack of land, the peasants could not do without renting land, but its conditions were quite difficult. Another difficult problem for peasant farms was the payment of taxes.*

Several government commissions and meetings created at the beginning of the 20th century dealt with the study of the state of agriculture in the areas and proposals for solving the peasant question. The Commission on November 16, 1901 and the Special Meeting on the Needs of the Agricultural Industry had the most tangible influence. They summarized valuable material about the state of the agricultural industry, attracted a wide range of officials, citizens, public figures, scientists and directly peasants. However, their intentions remained unknown to the general public, which also contributed to the maturation of revolutionary sentiments on the ground.

The activity of the Special Meeting chaired by O. Styshynskiy and the Special Meeting A. Kulomzyn was effective. They drafted a draft law, which on July 6, 1904, took on the character of temporary rules regulating immigration policy in the Russian Empire. It was a law that for the first time in the legal practice of the Russian Empire regulated the social aspect of the life of peasant settlers. But he cannot be fully recognized as socially oriented, impeccable. Because, firstly, self-willed resettled peasants did not receive state financial support. Secondly, total state control over resettlement processes was established.

Keywords: *agrarian issue, agrarian policy, Commission of November 16, 1901, Special meeting on the needs of the agricultural industry, Special meeting of O. Styshynskiy, Special meeting of A. Kulomzyn.*

Зінаїда Священко

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, Україна

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

Scopus-Author ID : 58117304500

e-mail: szv09@meta.ua

Бібліографічний опис статті: Священко З. Аграрне питання в Україні на початку ХХ ст.: урядово-бюрократичне бачення. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 74-81. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Svyaschenko

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: УРЯДОВО-БЮРОКРАТИЧНЕ БАЧЕННЯ

Анотація. Мета. *Автор статті ставить за мету проаналізувати урядово-бюрократичне бачення вирішення аграрного питання в Україні на початку ХХ ст. у контексті аграрної політики уряду Російської імперії.*

Наукова новизна. *На основі залучених джерел і застосування актуальних методологічних підходів проаналізовано урядово-бюрократичне бачення вирішення аграрного питання в Україні на початку ХХ ст. у контексті аграрної політики уряду Російської імперії.*

Висновки. *Головною ознакою життя селян України на початку ХХ ст. вважалося малоземелля, також мало місце аграрне перенаселення. Перехід до інтенсивного господарювання стримували непорядкованість аграрних відносин. Надзвичайно гострою для селянських господарств була проблема оренди землі, з якою були тісно пов'язані інтереси як*

землевласників, так і селян. Через малоземелля селяни не могли обійтися без оренди землі, але її умови були досить складними. Іншою складною проблемою для селянських господарств була сплата податків.

Вивченням стану сільського господарства на місяць та пропозиції вирішення селянського питання займалися кілька урядових комісій та нарад, створених на початку ХХ ст. Найбільш відчутний вплив мали Комісія 16 листопада 1901 р. та Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості. Вони узагальнили цінний матеріал щодо стану сільськогосподарської галузі, залучили широке коло чиновників, земців, громадських діячів, науковців та безпосередньо селян. Однак їхні наміри залишалися невідомими широкій громадськості, що сприяло визріванню революційних настроїв на місцях.

Результативною виявилася діяльність Особливої наради під головуванням О. Стишинського та Особливої наради А. Куломзина. Ними було розроблено законопроект, який 6 липня 1904 р. набув характеру тимчасових правил із регулювання переселенської політики в Російській імперії. Це був закон, за яким уперше у юридичній практиці Російської імперії регламентувався соціальний аспект у житті селян-переселенців. Але його не можна повною мірою визнати як соціально орієнтований, бездоганий. Оскільки, по-перше, самовільні селяни-переселенці не отримували державної фінансової підтримки. По-друге, встановлювався тотальний контроль держави за переселенськими процесами.

Ключові слова: аграрне питання, аграрна політика, Комісія 16 листопада 1901 р., Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості, Особлива нарада О. Стишинського, Особлива нарада А. Куломзина.

Problem statement. At the beginning of the 20th century in Ukraine, taking into account the socio-economic, political and socio-psychological circumstances that developed at that time, the agrarian issue was significantly intensified, which was characterized by a complex of issues of a production nature, such as agrarian overpopulation, peculiarities of land use and land ownership, production and sale of agricultural products, economic and financial aspects of agricultural development, financial condition of business entities, resettlement policy, etc.

The agrarian issue was in the focus of constant attention of government circles, as evidenced by the government's creation of various

emergency commissions and Special Meetings. They were usually tasked with revising the previous legislation on peasants in accordance with the socio-economic and socio-political development of the country.

Research analysis. A number of historians appealed to state attempts to solve the peasant issue at the beginning of the 20th century. M.S. Symonova¹ covers in sufficient detail various activity periods of the Special Meeting on Agricultural Industry, and also examines the struggle of currents in the ruling circles on agrarian policy. S.M. Sydelnikov² makes a meaningful analysis of the policy of the autocracy on the eve of the revolution of 1905. The most weighted analysis of the specified problem was made in the works of historians B.V. Ananyich and R. Sh. Hanelin³. During the years of Ukraine's independence, domestic historians who studied some of its aspects, including N. Kovaliova⁴, S. Kornovenko⁵, O. Rezent⁶, D. Selikhov⁷, and others, addressed the topic we raised.

The purpose of the article is to analyse the government-bureaucratic vision of solving the agrarian issue in Ukraine at the beginning of the 20th century in the context of the agrarian policy of the government of the Russian Empire.

The statement of the basic material. According to the 1897 census, the population of Ukrainian governorates was 23.4 million people⁸. 93% of the Ukrainian population was classified as peasants, and 87% of all Ukrainians lived from agriculture⁹.

The main feature of peasant life at the beginning of the 20th century was considered a shortage of land. According to M. Porsh's calculations, 19% of Ukrainian peasants employed in agriculture were considered landless (1905)¹⁰. There was agrarian overpopulation, which as of 1890 was 5 million people¹¹.

1 Симонова М. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. М.: Наука, 1987. 254 с.

2 Сидельников С. Аграрная политика самодержавия в период империализма. М.: Издательство Московского университета, 1980. 289 с.

3 Ганелин Р. Российское самодержавие в 1905 году. Реформы и революция. СПб.: Наука. С.-Петербургское отд-ние, 1991. 221с.; Ананьич Б., Ганелин Р. Кризис власти в России. Реформы и революционный процесс. 1905–1917 годы. *История СССР*. 1991. № 2. С. 96–106.; Ананьич Б., Ганелин Р. Сергей Юльевич Витте и его время. СПб., 1999. 430 с.

4 Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902 – 1922 рр. Дніпро: Ліра, 2016. 368 с.

5 Корноненко С., Священко З. Аграрне питання у політичній діяльності С. Ю. Витте. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2015. 190 с.

6 Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.). К.: Інститут історії України. НАН України, 2003. 340 с.

7 Селіхов Д. Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму (II пол. XIX – поч. ХХ ст.): дис.... канд. юрид. н. Х., 2002. 210 с.

8 Теличук П. Економічні основи аграрної революції на Україні. Київ: Вид-во Київського ун-ту. 1973. С. 38.

9 Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / пер. з англ. Київ: Основи. 1997. С. 40

10 Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. по 1905 р. Київ: [Б. в.], 1907. С. 35.

11 Лещенко Н., Теличук П. Взаимоотношения между городом и деревней в период капитализма на Украине. *XXVI съезд КПСС и проблемы аграрной истории СССР (социально-политическое развитие деревни)*. Уфа: Башкирское книжное изд-во, 1984. С. 268.

The transition to intensive farming was restrained by the disorganization of agrarian relations (strip farming, long land tenure, etc.), the presence of easements (places for cattle grazing, hayfields, etc., common for peasants and landowners). They also caused conflict relations between landowners and peasants, which were strengthened by the border factor, since the distribution of land holdings was not always documented or fairly carried out.

The issue of renting land was extremely acute for peasant households, with which the interests of both landowners and peasants were closely connected. Due to the lack of land, the peasants could not do without renting land, but its conditions were quite difficult. Peasant rent accounted for 50-60% of privately owned land¹², and the rent was quite high. According to the materials of the Commission on November 16, 1901, the rent took an average of 34% of the gross profit and 81.1% of the net profit that the peasants received from the rented land¹³.

B. Myronov explained such a ratio of land prices and rental prices with the peculiarities of the market economy – the law of supply and demand: «the huge demand for land from the peasants exceeded its supply from the landowners», for whom all this was extremely profitable. In the same way, the peasants' demand for land rent was much higher than the available areas could satisfy¹⁴. According to N. Kovaliova, «this issue was caused by the spontaneous development of the land market in the post-reform period and was not solved due to objective and subjective factors: due to the lack of legislative regulation of lease relations, long-term ignoring of the interests of the peasantry, the desire for material gain on the part of influential participants of land market. The «conflict of interests» was most clearly manifested precisely in the issue of land lease»¹⁵.

Another difficult challenge for peasant households was the payment of taxes. Peasants were forced to pay the state land tax, redemption payments (both landlord and state peasants), zemstvo and mir fees, mandatory insurance payments. Soviet historians recognized excessive

taxation of the peasantry as one of the reasons for the peasant protests of 1905–1907.

The calamity from which at the beginning of the 20th century peasants suffered, there was chronic malnutrition caused by frequent crop failures: 1891–1892, 1896–1897, 1899, 1901, 1905–1906. Grain production significantly lagged behind demographic growth: during the 1860–1890s, the gross harvest of bread per capita on the Right Bank it increased by 30%, in the South – by 2.5 times, and on the Left Bank – by only 10%¹⁶.

At the state level, attempts to solve the peasant issue continued throughout the 19th century. However, as is known, not all ideas of the peasant reform of 1861 were implemented.

The situation that developed at that time countryside of the Russian Empire was depicted very appropriate in the autumn of 1898 in a letter addressed to Nicholas II by Minister of Finance S. Witte. He saw the main cause of the crisis in agriculture in «peasant disorganization». It was, according to the statesman, the alpha and omega of all the troubles that took place in the countryside at the end of the 19th century. «Peasant disorganization» was understood by him as the absence of legally established rights and duties of peasants. «Emperor Alexander II», wrote S. Witte, «redeemed the soul and body of the peasants, but did not make them free sons of the fatherland, did not organize their life on the basis of legality... the peasants found themselves in slavery to arbitrariness and ignorance»¹⁷.

According to the Minister of Finance, the agricultural crisis caused «paralysis of the vital nerve of progress». He substantiated his position with numerical information from the ground received by the Ministry of Finance. Having free access to it, the statesman drew reasonable conclusions, claiming that the peasants had lost the incentive to improve their well-being by legal means. In this regard, he proposed to make the peasants «truly free people» endowed with civil rights. S. Witte considered land ownership to be one of the most important civil rights.

Not only ministers, but also governors spoke about the need for changes in the socio-econom-

12 Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902 – 1922 рр. Дніпро: Ліра, 2016. С. 100.

13 Дубровский С. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. Москва : Наука, 1975. С. 324.

14 Миرونв Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2-х т. Т. 1. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 1999. С. 411.

15 Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902 – 1922 рр. Дніпро: Ліра, 2016. С. 102.

16 Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ : Наукова думка, 1968. С. 53.

17 Письмо С. Витте Николаю II в связи с образованием Совещания „для упорядочения крестьянского дела” в стране – о необходимости изменения правового положения крестьянства. Витте С. Ю. Хроника. Документы. Воспоминания. С-Пб., 1999. С. 135, 138.

ic and socio-political situation of the peasants. In this context, the report of the Governor General of the South-Western Region, M. Dragomirov, is eloquent. Reflecting in the document the crisis nature of the development of agriculture, he insisted on the use by the authorities of urgent and serious measures aimed at eliminating the crisis and improving the material and legal situation of the peasants. His warnings and considerations to some extent echo the thoughts of S. Witte. For example, M. Dragomirov, like the Minister of Finance, linked the improvement of the material wealth of the peasants to the «regularization of life» of the peasants. In his report, the Governor-General proposed to Nicholas II to immediately review the laws regarding the property and non-property rights of the peasants, the principles of their public self-government, etc¹⁸.

The situation in the countryside was studied by several government commissions created at the beginning of the 20th century. On November 16, 1901, the «Commission to Study the Issue of Changes from 1861 to 1900 in the Welfare of the Rural Population of the Middle Agricultural Governorates Compared to Other Territories of European Russia» was founded (Commission of November 16, 1901). It was headed by Deputy Minister of Finance V. Kokovtsov, and included representatives of three ministries (finance, internal affairs, agriculture, and state property), theoreticians on agrarian issues and zemstvo practitioners, including from the Poltava governorate. The commission worked for three years. The result of its activity was three volumes, in which interesting data on the state of agriculture in 18 governorates of the Russian Empire were published, specific opinions and proposals regarding the elimination of those negative phenomena that took place in the countryside were outlined. The members of the commission considered the main cause of the crisis in the agricultural industry to be the shortcomings of land management. That is, it was said that the inconvenient distribution of allotment land, strip farming, multi-strip farming, smallness of allotments had a negative impact on the development of both the agrarian sector of the country's economy in general, and peasant households in particular¹⁹.

Considering the issue of taxation of the peasantry, the commission outlined the new boundaries of the «impoverishment» district – it also included three Ukrainian governorates: Kharkiv, Poltava, and Chernihiv. This status provided for a reduction in redemption payments²⁰. Despite the fact that the results of the commission's activity received a low rating from S. Witte, it played a significant role in studying the peasant issue and ways of solving it: valuable materials were collected, zemstvo officials were involved, peasant issues received public resonance.

On January 22, 1902, Nicholas II signed a decree on the creation of a Special Meeting on the Needs of the Agricultural Industry, which operated until March 30, 1905. It was headed by the Minister of Finance S. Witte. It included 22 high-ranking officials (from the State Council, the Ministry of Finance, Internal Affairs, Agriculture, and State Property). More than 100 people were additionally invited²¹.

The programme of activities of the Special Meeting included 40 issues that realistically reflected all the crisis phenomena in the development of the agrarian sector of the economy of the Russian Empire at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, and was aimed at their elimination. In our opinion, the essence and content of the programme corresponded to the challenges of the time, and its authors, in particular S. Witte, had information about the real state of affairs in the industry, since in accordance with the programme of the Special Meeting on the Needs of the Agricultural Industry in many uyezds and governorates of the Russian Empire, local committees, the purpose of which was to collect proposals for the fastest possible rise of the countryside and improvement of the peasantry's situation, were created. 618 committees were created, of which 82 were governorate, 536 were uezd. Among the last 50 governorate and 490 uezd committees operated in the European territory of the Russian Empire²². 13,000 local figures took part in their activity²³.

The created governorate and uezd local committees united representatives of the regional elite: officials, large landowners, representatives of zemstvos and noble self-government, agronomists, newspaper editors, that is, those

18 Російський державний історичний архів (Далі – РДІА). – Ф. 1291. Оп. 122. Сп 70. арк. 101.

19 РДІА. Ф. 1278. Оп. 1. Спр. 310. Арк. 21.

20 Журнал „Комиссии Центра”. Заседания 10, 18, 20–23, 24 октября 1903 г. С. 11.

21 РДІА. Ф. 1233. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 202.

22 Всеподданнейший отчет по Особому совещанию о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902–1904 гг. С-Пб., 1904. С. 8.

23 Фигуровская Н. «Особое совещание» о реформировании сельского хозяйства. *Актуальные проблемы аграрной истории Восточной Европы X–XXI вв.: источники и методы исследования: материалы XXXII сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы*. Рязань : Ряз. гос. ун-т им. С. А. Есенина, 2012. С. 235.

who played an important role in the life of society at that time. They organized meetings at which landowners, merchants, and peasants spoke. The materials of such meetings were published in individual volumes by governorate. In fact, the uezd committees collected information about local needs and challenges for agricultural development, and the governorate committees summarized it.

In terms of social composition, the committees represented both organizers of land policy and direct producers of agricultural products: the share of nobles and landowners in the governorate committees was 1/3, in the uezd committees – 1/4, officials – 1/4, zemstvo officials – respectively 23% and 22%, peasants – 1/5²⁴. The involvement of the main subjects of agrarian relations and, in particular, the peasantry (for the first time in the history of the Russian Empire), created conditions for clarifying the real needs of the agricultural industry at the regional level, provided the process of developing governmental agrarian initiatives of a public nature, which was extremely important for public opinion after peasant rebellions of 1902.

However, by decree of March 30, 1905, the Special Meeting was closed as a «revolutionary club»²⁵. The Meeting left a large array of prepared materials (58 volumes of «Works of Local Committees on the Needs of the Agricultural Industry»), a number of economic works that investigated the dynamics of cultivated areas in Russia at the end of the 19th century, issues of land lease, public land use, animal husbandry, communication routes, infrastructure challenges for grain industry, dissemination of agricultural knowledge, financial issues, etc²⁶. Individual volumes of «Works...» reflected the situation in Ukrainian governorates.

The materials of the meeting had no influence on the government's development of the main directions of agrarian policy due to the neglect of the public opinion by imperial political system of the beginning of the 20th century. Thus, the activities of the meeting were mainly informative. Among the positive aspects of the work of the meeting, it is possible to note a new vision by government officials of the role of the peasant – an initiative, individual producer of

goods and, in general, a change in attitude towards the peasant estate. At the same time, broad sections of the peasantry remained ignorant of the government's intentions and measures.

More effective was the activity of the Special Meeting chaired by O. Styshynskyi and the Special Meeting of A. Kulomzyn on the development of resettlement legislation, which were active in the period from March 1903 to January 1904.

The report of the Poltava Governor M. Urusov on the resettlement of small-land Poltava peasants and its discussion was put on the agenda of the Special Meeting on March 3, 6, 10, 12, 1903 chaired by O. Styshynskyi. In his speech, the prince reproduced the crisis of extensive agriculture in the Poltava governorate in detail and realistically. He noted that «under modern extensive methods of management, it is impossible to fundamentally change the economic conditions of peasant life in a short period of time». In our opinion, this conclusion is logical, supported by the real state of affairs in the agrarian sector of the economy of the Poltava governorate. Poltava officials saw a way out of the crisis in the resettlement of peasants. The project provided for the simultaneous resettlement of 50% of small-land owners – 337,027 people of both sexes. According to the calculations of the members of the governorate presence, this would solve the issue of peasant landlessness and shortage of land in the governorate for 10-15 years. During this period, it would be possible to take appropriate measures to intensify the agriculture of the governorate. Resettlement, according to the Poltava governor, would also have a political effect. M. Urusov believed: «... only directed by the state authorities to achieve certain goals, it can become a powerful means of improving the economic situation of the peasantry ... calming the anxious state of minds»²⁷.

The Poltava governor called for a careful approach to the resettlement of peasants, to coordinate and harmonize this process with the state's general line in agrarian policy. The project announced by the Governor of Poltava did not cause serious debate among the members of the Special Meeting chaired by O. Styshynskyi. On the contrary, its complete expediency

24 Шидловський С. Общий обзор трудов местных комитетов. СПб., 1905. С. 65.

25 Витте С. Воспоминания: в 3-х т. Т. 2 (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II. Москва : Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1960. С. 536, 539.

26 Фигуровская Н. «Особое совещание» о реформировании сельского хозяйства. *Актуальные проблемы аграрной истории Восточной Европы Х–XXI вв.: источники и методы исследования: материалы XXXII сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы*. Рязань : Ряз. гос. ун-т им. С. А. Есенина, 2012. С. 234–237.

27 Журнал совещания, образованного при МВД для обсуждения предложений Полтавского губернского присутствия о переселении малоземельных крестьян из Полтавской губернии. Заседания 3, 6, 10 и 12 марта 1903 г. СПб., 1903. С. 3.

and necessity of application was recognized not only for the Poltava governorate. It was decided to extend the new order of resettlement to eight chernozem governorates of the Russian Empire, among which were the Kyiv, Podillia, Kharkiv and Chernihiv governorates.

On the initiative of Nicholas II, an inter-departmental Special Meeting on Resettlement was established under the chairmanship of A. Kulomzyn. Its members included the Minister of Internal Affairs, the Minister of Finance, the Minister of Agriculture and State Property. In December 1903, its members completed work on the resettlement bill and an explanatory note to it²⁸. On January 30, 1904, both documents were already considered by the members of A. Kulomzyn's Special Meeting²⁹.

The main provisions of the draft of the new resettlement law were reduced to the follows. Direct control over resettlement processes was entrusted to the relevant state authorities. There were two main types of the resettlement. The first is with the permission of the government. It highlighted: a) resettlement to the Caucasus and the Far East; b) resettlement in accordance with the interests of agrarian policy from densely populated central governorates of the empire. The second is arbitrary or free, that is, without the permission of the government. In this way, an end was put to the unjustified practice of the authorities to return arbitrary migrants to their places of previous residence. In fact, the draft law officially recognized this type of resettlement. The state stopped applying punitive sanctions against self-migrants³⁰. On July 6, 1904, the draft law took on the character of temporary rules regulating resettlement policy in the Russian Empire.

Thus, for the first time in the legal practice of the Russian Empire, the social aspect in the life of resettled peasants was regulated. The authorities went for a certain liberalization, reducing passporting of the population only to the function of an identity card. Also, the softening of the state policy in the field of resettlement was evidenced by the absence of persecution by the authorities at the legislative level of arbitrary resettled peasants. We also see the positive in the fact that the temporary rules on resettlement reconciled two vectors of the state's internal policy: resettlement and agrarian.

Despite the presence of certain disadvantages related to the fact that the temporary rules limited the possibilities of resettlement of small-land peasants, it became the basis for the Stolypin agrarian transformations.

The conclusions. So, the beginning of the 20th century was marked by an active search by the state authorities for ways out of the crisis state of the agrarian sector of the country's economy, which it got into due to a combination of internal and external factors.

One of the initiators of solving the agrarian issue at the government level was the Minister of Finance S. Witte. Several government commissions and meetings created at the beginning of the 20th century dealt with the investigation of the state of agriculture in the areas and proposals for solving the peasant issue. The Commission on November 16, 1901 and the Special Meeting on the Needs of the Agricultural Industry had the most tangible influence. They summarized valuable material about the state of the agricultural industry, attracted a wide range of officials, zemstvo officials, public figures, scientists and directly peasants. However, their intentions remained unknown to the general public, which also contributed to the maturation of revolutionary sentiments on the ground.

The activity of the Special Meeting chaired by O. Styshynskyi and the Special Meeting chaired by A. Kulomzyn was effective. They drafted a draft law, which on July 6, 1904, took on the character of temporary rules regulating the resettlement policy in the Russian Empire. This was the law by which, for the first time in the legal practice of the state, the social aspect of the life of the resettled peasants was regulated. But it cannot be fully recognized as socially oriented, excellent. Because, firstly, self-willed resettled peasants did not receive state financial support. Secondly, total state control over resettlement processes was established.

Thus, the leitmotif of the government's internal policy at the beginning of the 20th century there was an improvement in the material and legal situation of the peasantry.

Gratitude. The author is sincerely grateful to the editorial board for their assistance in publishing the results of the research.

Financing. The author did not receive any financial support for writing the article.

28 РДИА. Ф. 1273. Оп. 1. Спр. 433. Арк. 6-74.

29 РДИА. Ф. 391. Оп. 1. Спр. 909. Арк. 190.

30 РДИА. Ф. 1149. Оп. XIII. Спр. 94. Арк. 161.

References:

1. Ananich, B. & Ganelin, R. (1991). Krizis vlasti v Rossii. Reformy i revolyutsionnyy protsess. 1905–1917 gody [Crisis of power in Russia. Reforms and the revolutionary process. 1905–1917]. *Istoriya SSSR*. [History of the USSR], 2, 96–106. [in Russian].
2. Ananich, & Ganelin, R. (1991). Sergey Yulevich Vitte i ego vremya [Sergei Yulievich Witte and his time]. Sankt-Peterburg. [in Russian].
3. Dubrovskii, S. (1975). Selskoe khozyaistvo i krestyanstvo Rossii v period imperializma [Agriculture and the peasantry of Russia in the period of imperialism]. Moskva : Nauka. 398 s. [in Russian].
4. Figurovskaya, N. K. (2012). «Osoboe soveshchanie» o reformirovani selskogo khozyaistva [«Special meeting» on the reform of agriculture]. *Aktualnie problemi agrarnoi istorii Vostochnoi Yevropi Kh–KhKhI vv.: istochniki i metodi issledovaniya: materialy KhKhKhII sessii simpoziuma po agrarnoi istorii Vostochnoi Yevropi*. [Actual problems of the agrarian history of Eastern Europe in the 10th–21st centuries: sources and methods of research: materials of the XXXII session of the symposium on the agrarian history of Eastern Europe]. Ryazan : Ryaz. gos. un-t im. S. A. Yesenina, 232–239. [in Russian].
5. Ganelin, R. (1991). Rossiyskoe samoderzhaviye v 1905 godu. Reformy i revolyutsiya [Russian autocracy in 1905. Reforms and revolution]. Sankt-Peterburg : Nauka. S.-Peterburgskoe otdniye. [in Russian].
6. Hurzhii, I. (1968). Ukraina v systemi vserossiiskoho rynku 60–90-kh rokiv KhIKh st. [Ukraine in the system of the all-Russian market of the 60s-90s of the 19th century]. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].
7. Kovalova, N. (2016). Seliany, pomishchyky i derzhava: konflikty interesiv. «Ahrarna revoliutsiia» v Ukraini 1902 – 1922 rr. [Peasants, landowners and the state: conflicts of interests. «Agrarian Revolution» in Ukraine 1902–1922]. D.: Lira. [in Ukrainian].
8. Kornovenko, S. & Sviashchenko, Z. (2015). Ahrarne pytannia u politychnii diialnosti S. Yu. Vitte [Agrarian issue in the political activity of S. Yu. Witte]. Cherkasy : Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].
9. Kravchenko, B. (1997). Sotsialni zminy i natsionalna svidomist v Ukraini KhKh st. [Social changes and national consciousness in Ukraine in the 20th century] / per. z anh. Kyiv : Osnovy. [in Ukrainian].
10. Leshchenko, N. & Telichuk, P. (1984). Vzaimootnosheniya mezhdou gorodom i derevnei v period kapitalizma na Ukraine [Relationships between city and countryside during the period of capitalism in Ukraine]. *XXVI sezd KPSS i problemi agrarnoi istorii SSSR (sotsialno-politicheskoe razvitie derevni)*. [XXVI Congress of the CPSU and problems of agrarian history of the USSR (socio-political development of the countryside)]. Ufa : Bashkirskoe knizhnoe izd-vo, 266–271. [in Russian].
11. Mironov, B. (1999). Sotsialnaya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo KhKh v.): Genezis lichnosti, demokraticheskoi semi, grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva: v 2-kh t. [Social history of Russia in the period of the empire (XVIII – early XX century): Genesis of personality, democratic family, civil society and the rule of law: in 2 volumes]. T. 1. Sankt-Peterburg : Dmitrii Bulanin. [in Russian].
12. Pismo S. Yu. Vitte Nikolayu II v svyazi s obrazovaniem Soveshchaniya «dlya uporyadocheniya krestyanskogo dela» v strane – o neobkhodimosti izmeneniya pravovogo polozheniya krestyanstva [Letter from S. Yu. Witte to Nicholas II in connection with the formation of the Conference «to streamline peasant affairs» in the country – on the need to change the legal status of the peasantry]. (1999). *Vitte S. Yu. Khronika. Dokumenti. Vospominaniya*. [Witte S. Yu. Chronicle. Documentation. Memories]. Sankt-Peterburg, 131–141. [in Russian].
13. Porsh, M. (1907). Statystyka zemlevolodinnia v 1905 r. i mobilizatsiia zemelnoi vlasnosti na Ukraini vid 1877 r. po 1905 r. [Statistics of land ownership in 1905 and mobilization of land ownership in Ukraine from 1877 to 1905]. Kyiv : [B. v.]. [in Ukrainian].
14. Rosiiskyyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv.
15. Reient, O. (2003). Ukraina v impersku dobu (KhIKh – pochatok KhKh st.) [Ukraine in the imperial era (XIX – beginning of XX centuries)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. NAN Ukrainy. 340 s. [in Ukrainian].

16. Selikhov, D. (2002). Ahrarne zakonodavstvo tsarskoi Rosii v Ukraini epokhy kapitalizmu (II pol. KhIKh – poch. KhKh st.) [Agrarian legislation of tsarist Russia in Ukraine during the era of capitalism (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Candidate's thesis*. [in Ukrainian].
17. Sidelnikov, S. (1980). Agrarnaya politika samodержaviya v period imperializma [The Agrarian Policy of the Autocracy in the Period of Imperialism]. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta. 289 s. [in Russian].
18. Simonova, M.S. (1987). Krizis agrarnoi politiki tsarizma nakanune pervoi rossiiskoi revolyutsii [The crisis of the agrarian policy of tsarism on the eve of the first Russian revolution]. Moskva: Nauka. 254 s. [in Russian].
19. Shidlovskii, S. (1905). Obshchii obzor trudov mestnikh komitetov [General overview of the proceedings of local committees]. Sankt-Peterburg. [in Russian].
20. Telychuk, P. (1973). Ekonomichni osnovy ahrarnoi revoliutsii na Ukraini [Economic foundations of the agrarian revolution in Ukraine]. Kyiv : Vyd-vo Kyivskoho un-tu. [in Ukrainian].
21. Vitte, S. (1960). Vospominaniya [Memoirs], 2 (1894 – oktyabr 1905). Tsarstvovaniye Nikolaya II. Moskva : Izd-vo sots.-ekon. lit-ry. 639 s. [in Russian].
22. Vsepoddanneyshiy otchet po Osobomu soveshchaniyu o nuzhdakh selskokhozyaystvennoy promyshlennosti 1902–1904 gg. [The Most Submissive Report on the Special Conference on the Needs of the Agricultural Industry in 1902–1904.]. (1904). Sankt-Peterburg. [in Russian].
23. Zhurnal «Komissii Tsentra» [Magazine «Commissions of the Center»]. (1903). Zasedaniya 10, 18, 20–23, 24 oktyabrya [in Russian].
24. Zhurnal soveshchaniya, obrazovannogo pri MVD dlya obsuzhdeniya predlozhenii Poltavskogo gubernskogo prisutstviya o pereselenii malozemelnykh krestyan iz Poltavskoi gubernii [Journal of the meeting formed at the Ministry of Internal Affairs to discuss the proposals of the Poltava provincial presence on the resettlement of small-land peasants from the Poltava province]. (1903). Zasedaniya 3, 6, 10 i 12 marta 1903 g. Sankt-Peterburg. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 18.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 21.05.2023

**Голод 1921 – 1922 рр., Голодомор 1932 – 1933 рр.,
голод 1946 – 1947 рр.**

**The famine of the 1921 – 1922, the Holodomor 1932 – 1933,
the famine of the 1946 – 1947**

UDC 94:612.391](477-22)»1932/1933»:070-027.63(045)

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Arconada-Ledesma-Cesar-García

Pablo Arconada-Ledesma

PhD (in History), Assistant Professor, Doctor Department of Modern, Contemporary and American History and Journalism Faculty of Philosophy and Literature University of Valladolid, Valladolid, Spain
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4068-274X>
e-mail: pablo.arconada@uva.es

Cesar García Andrés

PhD (in History), Postdoctoral Contracted Department of History, Political Theories and Geography Faculty of Political Science and Sociology, Complutense University of Madrid, Madrid, Spain
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2221-6913>
e-mail: cesaga07@ucm.es

Bibliographic Description of the Article: Arconada Ledesma, P., Garcia Andrés, C. (2023). The situation of the peasantry during the Holodomor through the press outside the Soviet Union (1932-1933). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 82-89. (In English). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Arconada-Ledesma-Cesar-García

THE SITUATION OF THE PEASANTRY DURING THE HOLODOMOR THROUGH THE PRESS OUTSIDE THE SOVIET UNION (1932-1933)

Abstract. The purpose. In this research proposal we will analyse the dramatic period that the Ukrainian Socialist Soviet Republic -Ukrainian SSR- went through in the early 1930s, with the so-called Holodomor or Great Famine. Using various official Soviet documents, we will study how the authorities in Moscow applied collectivisation measures in Ukraine and how they affected the development of the daily life of the country's population. In doing so, we will reflect on the main consequences that this period had for the future of the Ukrainian SSR within the Soviet space and especially for the population.

Conclusions. In addition, once we have analysed the significance of this historical period, and through the newspaper archives of different international media, we will emphasise how this issue was dealt with outside the borders of the Soviet Union. With this research, we intend to provide evidence through newspapers such as *The Evening Telegram*, *The London Evening Standard*, *The New York Times* and Spanish newspapers that the Holodomor was known abroad, despite the fact that the Soviet authorities campaigned hard to prevent this event from spreading to the rest of the international community.

Although, as we will see through the study of various media, the reality of the Holodomor knowledge abroad was different, taking into account the different ideology of the journalists who wrote the chronicles exposing the events that were taking place in the Ukrainian SSR in 1932 and 1933.

Keywords: Ukrainian Socialist Soviet Republic, Holodomor, press, Soviet Union, collectivisation, newspapers, Great Famine.

Пабло Арконада Ледесма

доктор філософії, доцент, доктор кафедри нової, сучасної та американської історії та журналістики факультету філософії та літератури, Університет Вальядоліду, м. Вальядолід, Іспанія
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4068-274X>
e-mail: pablo.arconada@uva.es

Цезар Гарсія Андрес

доктор філософії, відділ історії, політичних теорій та географії, факультет політології та соціології, Мадридський університет, м. Мадрид, Іспанія
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2221-6913>
e-mail: cesaga07@ucm.es

Бібліографічний опис для цитування: Арконада Ледесма П., Гарсія Андрес Ц. Становище українського селянства під час Голодомору: за матеріалами зарубіжної преси (1932-1933). *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 82-89. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Arconada-Ledesma-CesarGarcía

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗАРУБІЖНОЇ ПРЕСИ (1932-1933)

Анотація. *Мета* – проаналізувати драматичний період, який пережила Українська Соціалістична Радянська Республіка – УСРР – на початку 1930-х років, відомий як Голодомор або Великий голод. Використовуючи різноманітні офіційні радянські документи, дослідили, як московська влада застосовувала заходи колективізації в Україні та як вони вплинули на розвиток побуту населення країни. Проаналізовано головні наслідки цього періоду для майбутнього УСРР у межах радянського простору, особливо для її населення.

Висновки. Нами розкрито значення цього історичного періоду, а також через газетні архіви різних міжнародних ЗМІ, підкреслено, як це питання стріямалося за межами Радянського Союзу. У дослідженні наведено свідчення з таких газет, як *The Evening Telegram*, *The London Evening Standard*, *The New York Times* та іспанських газет, про те, що Голодомор був відомий за кордоном, незважаючи на те, що радянська влада проводила активну кампанію, щоб запобігти поширенню інформації про ці події серед решти міжнародної спільноти.

Досліджуючи різні ЗМІ, нами встановлено, що правдивість знань про Голодомор за кордоном була різною, враховуючи різні ідеологічні погляди журналістів, які писали хроніки, що викривали події, що відбувалися в УСРР у 1932-1933 роках.

Ключові слова: Українська Соціалістична Радянська Республіка, Голодомор, преса, Радянський Союз, колективізація, газети, Великий голод.

Problem statement. In the early 1930s, one of the events that marked the fate of the Ukrainian Socialist Soviet Republic (Ukrainian SSR) took place with the so-called Great Famine, known as the *Holodomor*, literally “starvation”. During 1932 and 1933, the Soviet authorities implemented a policy of requisitioning in the different republics of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) in order to carry out the collectivisation plans of Iosif Stalin’s government. However, the biggest victim of this policy was the Ukrainian SSR, which at the time comprised the following administrative regions: seven oblasts - Vinnytsia, Kyiv, Chernihiv, Kharkiv, Donetsk, Dnipropetrovsk and Odesa - and also the Moldavian Autonomous Socialist Soviet Republic (Moldavian ASSR)¹.

The final consequences of this period, although research and studies have increased in the last three decades, are not really known because of the interest of the Moscow authorities in hiding what happened inside and outside their borders. Despite this, and as we will see in the following lines, the news that a famine was taking place in some parts of the USSR managed to get out of its borders. Various international media reported that a period of famine was taking place in the Soviet Union, although not all of them provided the same data.

The purpose of the article is research analyse the dramatic period that the Ukrainian Socialist Soviet Republic -Ukrainian SSR- went

through in the early 1930s, with the so-called Holodomor or Great Famine.

The statement of the basic material.

1. The development of the *Holodomor* in the Ukrainian SSR

With the implementation of the collectivisation measures, and after a difficult but productive 1931, the coming years were to endanger a large part of the Ukrainian population, especially the peasantry. In 1932, two new elements came together to make the harvest even worse: on the one hand, the increase in the state’s acquisition percentages and its poor management, and on the other hand, the bad weather, which had a negative effect on the harvest that year. Nevertheless, at the secret session of the Central Committee on 7 July 1932, devoted to organising the collection of the annual levy, Stalin decided that Ukraine would pay 7 million tons, as in the extraordinary - for good - 1930². Thus, once again, Ukraine became the main target of government action and by the summer of 1932 70% of Ukrainian agriculture was in kolkhozs, compared to only 59% in Russia³.

The situation was further complicated when on 7 August of the same year a new decree was issued by Stalin: “On safeguarding the ownership of state enterprises, collective farms and cooperatives and strengthening public - socialist - property”⁴. In other words, the theft of even small amounts of food could be punishable by ten years in a forced labour camp or death⁵.

1 Wolowyna, Oleh *et al.* «Regional variations of 1932-34 famine losses in Ukraine», *Canadian Studies in Population* 43 (3-4 Fall/winter), 2016, pp. 175-202, p. 176. URL: <http://shevchenko.org/wp-content/uploads/2017/09/Regional-variations-of-1932-1934-famile-losses-in-Ukraine.pdf> [accessed 23 March 2023].

2 Meyer, Jean. *Rusia y sus Imperios (1894-2005)*, Barcelona, Tus Quets Editores, 2007, p. 199.

3 Serbyn, Roman. «The causes and the consequences of famines in Soviet Ukraine». In N.a., *Ukrainian Canadian Congress, Famine-genocide in Soviet Ukraine 1933*, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, 1998, pp. 5-7, p. 6.

4 Ukrainian *Holodomor* Museum. «The legalization of genocide execution». URL: <https://holodomormuseum.org.ua/en/archive/the-legalization-of-genocide-execution/> [accessed 20 December 2020].

5 Applebaum, Anne. *Hambruna roja. La guerra de Stalin contra Ucrania*, Barcelona, Debate, 2019, p. 246.

In addition, the Ukrainian peasants themselves were unwilling to comply with the measures coming from Moscow, so they made sure that part of their resources were not collectivised by the state power. Faced with this dire situation in the Ukrainian countryside, a large part of the population saw only one possible solution to save their lives from the bloody famine: a mass exodus to the cities and other surrounding regions. This event, along with the high number of deaths that were occurring, began to worry the Moscow authorities about a possible shortage of labour in the countryside. The Ukrainian leadership even requested a reduction in grain procurement in the summer of 1932 as a result of the needs of their own people⁶, which did not improve conditions in the countryside.

Due to the low percentage of the quota reached in some of the regions of the USSR, internal personnel movements took place to ensure that the deadlines and quantities were met. On 22 October 1932, the Politburo⁷ decided to send two extraordinary commissions, one led by Vyacheslav Molotov and the other by Lazar Kaganovich, to Ukraine and the North Caucasus in order to “speed up the harvests”⁸, and to achieve the collectivisation plan for the year 1932. A further step was taken on 8 November of the same year, when two telegrams were sent, clearly stating the Soviet intentions: “[...] individual and collective farmers in Soviet Ukraine who do not meet the objectives of the requisition will be denied access to the products of the rest of the economy”⁹. It was made official on 18 November with the publication of the “Politburo resolution on measures to strengthen grain procurement”¹⁰, which was to immediately ban all natural stocks stored on collective farms that do not comply with grain procurement schemes.

In addition to all this, as we have noted, there was the transfer of population from the countryside to the cities or to other regions of the Soviet Union and even beyond its borders.

In order to prevent this population transfer from the countryside to the cities, in December 1932 the government created the internal passport to prevent peasants from moving to the cities¹¹. Passports were issued to most people living in the cities, but not to peasants¹². The rural population was unable to stay in the cities because they did not have a passport, which greatly increased the number of deaths from hunger from the beginning of 1933. In these circumstances at the beginning of the year, the protests of the population became increasingly violent because of the consequences of the famine, including assaults on state food stores. In addition, on 1 January 1933, Ukrainians were given an ultimatum by the resolution of the Communist Party of Ukraine - CP of Ukraine - to apply the most brutal repression to those who did not give up their bread. Condemning Ukrainians to starvation¹³.

Moscow's solution came on 19 January when they adopted the resolution “concerning the compulsory delivery of grain to the state by collective farms and independent farms”¹⁴. This meant that whoever failed to meet the harvest delivery deadlines would suffer food restrictions. But not only that, for it seems that Stalin wrote in his own handwriting a directive on 22 January 1933 on the prevention of the mass departure of peasants from the Kuban and Ukraine to the central agricultural region, the Volga region, the Moscow region, the western provinces and the Belarusian SSR¹⁵. For many of the peasants, this was a death sentence, given the dismal state of the Ukrainian countryside at the beginning of that year.

Subsequently, the harassment of the population in order to achieve full collectivisation of the peasant resources of the USSR made the situation even worse in the Ukrainian territory. The situation reached such a point that a law of 17 March 1933 stipulated that a peasant could not leave a collective farm without a contract from his future employers, ratified by the au-

6 Ellman, Michael. «Soviet repression statistic: some comments», *Europe-Asia Studies*, Vol. 54 (7), 2002, pp. 1151-1172, p. 1171.

7 The name given to the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union.

8 Werth, Nicolas. «La Gran Hambre». In Courtois, Stéphane et al. (Eds.), *El Libro Negro del Comunismo: crímenes, terror y represión*, Barcelona, Ediciones B, 2010, pp. 213-226, p. 217.

9 Snyder, Timothy. *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*, New York, Basic Books, 2012, p. 40.

10 Ukrainian Holodomor Museum. «The legalization of genocide execution». URL: <https://holodomormuseum.org.ua/en/archive/the-legalization-of-genocide-execution/> [accessed 20 December 2020].

11 Cáceres, Gonzalo. «La hambruna de 1933 en la RSS de Ucrania», *X Jornadas Interescuelas/Departamentos de Historia*, 2005, p. 12. URL: <http://www.aacademica.org/000-006/495> [accessed 21 December 2022].

12 Ilie, Alexandra. «Holodomor, the Ukrainian Holocaust?», *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, 11, 2011, pp. 137-154, p. 152. URL: <https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/44589> [accessed el 23 December 2022].

13 N. a. *Спротив геноциду. Книга-каталог виставки*, Український інститут національної пам'яті, Львів-Київ, ТзОВ Часопис, 2015, p. 42.

14 Kulchytskyi, Stanislav V. «The Holodomor of 1932-33: how and why?», *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, Volume II (1), 2015, pp. 93-116, p. 107. URL: <https://ewjus.com/index.php/ewjus/article/view/Kul%CA%B9chyts%CA%B9kyi>, [accessed 30 March 2023].

15 Saunders, David. «Russia's nationality policy: the case of Ukraine (1847-1941)», *Journal of Ukrainian Studies*, Vol. 29 (1-2 Summer-Winter), 2004, pp. 399-419, p. 417. URL: <http://cius-archives.ca/items/show/1224> [accessed 4 April 2023].

thorities of the collective farm¹⁶. As a result, the Ukrainian famine reached its peak in the spring of 1933. It can easily be shown that the mortality recorded in the Ukraine in 1933 was enormous and far exceeded three times the levels of 1930 and 1931¹⁷.

Because of the point the famine was reaching in the Ukrainian SSR, certain measures began to be enacted which initiated a slow and mild recovery. To alleviate this situation, Stalin and Molotov ordered Soviet officials to suspend deportations and acute forms of repression throughout the country¹⁸, which took place in early May. Although it was not until October 1933 that a request received from Stanislaw Kosior, General Secretary of the CP of Ukraine, was approved in Moscow to reduce the contribution required from the Ukraine for the year 1934¹⁹. Nevertheless, after the severe consequences of the *Holodomor* - both demographic and ideological - the Ukrainian peasants had to accept the rules of the game, which the Russian peasants - historically accustomed to communal farming - had already accepted²⁰. Thus, after a few agonising years, the Ukrainian population finally gave in to the fear implanted by Stalin and his anti-Ukrainian policies.

2. Foreign knowledge of the *Holodomor* through the mass media

Despite what might appear to be Soviet attempts to conceal what had happened in the Ukrainian SSR outside its borders, there were reports of famine in this region of the Soviet Union. One of the first to publicise this situation was the Polish-born Canadian journalist Rhea Clyman, who, after her forced departure from the USSR, reported what was happening in the Soviet camps to the Toronto daily *The Evening Telegram* on 28 September 1932 with the headline: “Reporter expelled from Russia”²¹. Despite not having much international support, he continued to publicise the real situation of

the way of life in the USSR, and continued his public denunciation of the famine that was taking place within some of its regions. As with the news item published in the same newspaper on 10 May 1933, in which he warned: “He dares to discover the grim secret of Russia’s famine land”²². Meanwhile, the rest of the world did not seem to accept the news coming from a young reporter and a modest newspaper with no international reach.

In the US, acknowledging this fact implied problems that could jeopardise certain foreign policies that were being attempted at the time. The US at that time had no diplomatic relations with the Soviet Union - until November 1933 - and the State Department was under instructions to work to establish them²³. Moreover, *New York Times* Moscow bureau chief, Walter Duranty, is remembered as one of the most notorious journalists in pushing Soviet propaganda “there is no real famine or hunger, nor is there likely to be”, and the reporters who wrote about it claimed to be liars and spread “evil propaganda”²⁴. In fact, Duranty won the Pulitzer Prize in 1932. It was the Englishman Gareth Jones, after spending some time in 1933 travelling around the USSR and learning about the reality of the Ukrainian famine, who also made known everything that was happening in that territory, contradicting Duranty’s words. After describing his experience, his testimony was published in various newspapers, such as the *London Evening Standard*, which appeared on 31 March 1933 with the following headline: “Famine rules in Russia. The five-year plan has wiped out the bread supply”²⁵. After hearing Jones’ statements, the American correspondent in Moscow himself, Duranty, was forced to anticipate and publish an article countering Jones’ words and minimising the extreme situation in the Ukrainian countryside, which appeared in *The New York Times* on 30 March

16 Conquest, Robert. *The harvest of sorrow. Soviet collectivization and the terror-famine*, New York, Oxford University Press, 1986, p. 170.

17 Wheatcroft, Stephen G. «More light on the scale of repression and excess mortality in the Soviet Union in the 1930s». In Getty, Arch J. y Manning, Roberta T. (Eds.), *Stalinist terror: new perspectives*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993, pp. 275-290, p. 282.

18 Kulchytskyi, Stanislav, Olynyk, Marta D. y Wynnnyckyj, Andrij. «The *Holodomor* and its consequences in the Ukrainian Countryside», *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 30 (¼), 2008, pp. 1-13, p. 5. URL: <https://www.jstor.org/stable/23611463> [accessed 17 March 2023].

19 Applebaum, Anne. *Habrana roja...*, op. cit., p. 368.

20 Kulchytskyi, Stanislav, Olynyk, Marta D. y Wynnnyckyj, Andrij (2008). «The *Holodomor* and...», art. cit., p. 7.

21 Molesh, Omar (23 de noviembre de 2019). «Meet the Jewish Canadian reporter who interviewed Nazi leaders and blazed a trail for women journalists», *Toronto Star*. URL: <https://www.thestar.com/edmonton/2019/11/23/meet-the-jewish-canadian-reporter-who-interviewed-nazi-leaders-and-blazed-a-trail-for-women-journalists.html> [accessed 20 March 2023].

22 Ukrainian Jewish Encounter (19 de abril de 2017). URL: <https://ukrainianjewishencounter.org/en/new-chapters-ukrainian-jewish-relationship-explored-canadas-limmud-fsu-part-1-rhea-clyman/> [accessed 23 March 2023].

23 Conquest, Robert. Op. cit., p. 311.

24 Wolny, Philip. *Holodomor. The Ukraine famine-genocide*, New York, Rosen YA, 2018, pp. 41-42.

25 Applebaum, Anne (13 de octubre de 2017). «How Stalin hid Ukraine’s famine from the world», *The Atlantic*. URL: <https://www.theatlantic.com/international/archive/2017/10/red-famine-anne-applebaum-ukraine-soviet-union/542610/> [accessed 22 March 2023].

1933: “The Russians are hungry, but they are not starving”²⁶.

There were also other demonstrations reporting on what was happening in the Ukrainian SSR, although like those by Clyman or Jones, they did not have the support necessary to give credibility to their words. This was the case with Malcolm Muggeridge, who was there in the winter and spring of 1933, as Moscow correspondent for the *Manchester Guardian*. He was one of the few Western journalists who circumvented Soviet restrictions and visited the famine regions, and then reported honestly on what he had seen²⁷. Although, as we have shown, other informants encouraged the disinformation campaign by the USSR government, Muggeridge, managed to convey his experience during his stay in some Soviet areas: “On a recent visit to the North Caucasus and the Ukraine, I saw something of the battle being fought between the government and the peasants. On the one side, millions of starving farmers, their bodies often swollen from lack of food; on the other, soldiers, members of the Unified Political Directorate of the State - OGPU - carrying out the instructions of the dictatorship of the proletariat”²⁸. However, the importance of their testimonies was not recognised at the time.

In connection with the news published in Spain - at that time the Second Republic was in place in the Iberian country - there were also reports on the famine situation in the USSR between 1932 and 1933. One of the first reports on the subject was published in *El Heraldo de Madrid* on 23 March 1932, which carried the headline: “Soviet peasants against the red forces and Stalin’s iron fist”. It was summed up in the following words: “From a report by Geo London we learn the following about the hardships suffered by the depleted and impoverished Russian peasants: In 1931, 341 Russian families managed to escape from the Ukraine to Romania. So far in 1932, the number of escaped families reached 359, taking refuge in Tighina²⁹, where they were precariously cared for by the

Romanian authorities. These families arrived in Romanian territory in a state of appalling misery. The orders of the Red Army, which had cut the bridge over the Dniester, were: “Fire on anyone who tries to cross the river”! However, the ice favours escape during the night”³⁰.

A few days later, on 28 March, in the daily *La Voz*, under the headline: “Chronicle. Blood on the ice”, the initial situation of the Ukrainian SSR was described: “And it was agreed to take communism to the countryside, to break through the almost impregnable citadel of the conservative instinct of the villagers. And it was agreed that it was for the Ukraine that the battle was to be fought with the greatest violence and resolution [...] The poor very poor accepted. They did not lose much. But the kulak refused. And they persecuted him. And they deported him to Siberia. And they imprisoned him. And they hanged him. Thousands and thousands of families lost everything they owned, the Ukraine, which had resisted wars and invasions, could not withstand the forced collectivisation of the kolkhozs without economic collapse”³¹.

As early as March 1933, the newspaper *La Luz* published a story with the headline: “In Soviet Russia. The struggle of town and country”, which explained: “It is precisely the most collectivised regions, the Ukraine, the Lower Volga and the Caucasus, which produce the least wheat and are the most resistant to the storage of grain [...] For Stalin there is no doubt that the difficulties are due to the fact that the counter-revolutionary elements which previously operated outside the collective farms have surreptitiously entered the heart and even the head of these Soviet institutions in order to sabotage the regime more effectively”³².

On 20 April of that year, a short headline in the daily *La Voz* reported the situation in the Ukrainian SSR: “Hunger in Ukraine. News from Russia says that in the Ukraine numbers of inhabitants are leaving the fields, where hunger reigns. Much of the land is uncultivated and the seeds have been used for food. It also seems that

26 Applebaum, Anne. «How Stalin hid Ukraine’s...», *art. cit.*

27 Carynnyk, Marco (29 de mayo de 1983). «Malcolm Muggeridge on Stalin’s famine», *The Ukraine Weekly*, p. 7. URL: http://www.ukrweekly.com/archive/1983/The_Ukrainian_Weekly_1983-22.pdf [accessed 30 March 2023].

28 Conquest, Robert. *Op. cit.*, p. 260.

29 The city is also known as Bender and is located in the present-day Republic of Moldova. In the 1930s it belonged to the Kingdom of Romania, as it was located on the right bank of the Dniester River that runs through the city.

30 N. a. (23 de marzo de 1932). «Los campesinos soviéticos contra las fuerzas rojas y la mano férrea de Stalin. Los empobrecidos trabajadores solo pueden esgrimir como arma la huida; pero el Ejército Rojo tiene esta orden: “¡Fuego sobre toda persona que intente atravesar el río!”», *El Heraldo de Madrid*, p. 11.

31 Vidal, Fabián (28 de marzo de 1932). «Crónica. Sangre en el hielo», *La Voz*, p. 1.

32 N. a. (4 March 1933). «En la Rusia soviética. La lucha del campo y la ciudad», *La Luz*, p. 9.

acts of vandalism have been reported in Odessa and other cities”³³.

A few days later, on 28 April, another gazette called *El Financiero* published an editorial section entitled: “For the “Friends of the Soviet Union”” in which was inserted an article by the journalist Alcalá Galiano containing a letter from Lev Tolstoy’s daughter: “The Russian people no longer have the strength to endure their sufferings. Rebellion is beating everywhere: in the factories, in the workshops, in the villages and even in whole regions. The peasants, ruined and starving, are fleeing from the Ukraine by the thousands. And what is the Soviet Government doing in the meantime? It issues decree after decree to drive thousands of inhabitants out of Moscow and other big cities, at the same time pacifying the rebellious peasants by banishment and firing squads”³⁴.

However, there were also publications denying the famine or attributing the problem to counter-revolutionary elements. On 16 August 1933, the newspaper *La Luz* published an article entitled: “Letter from Moscow. Difficulties and efforts - good harvest - famine. The collective peasants will soon become rich. Cessions of the Government to the Trade Unions” signed by the journalist Luis Fischer. In this text the author explained: “In the North Caucasus, in the central Volga districts and in the south of Ukraine the harvest has already begun. According to a newspaper report, in an Odesa Collective it has been so abundant that each member of the Commune was able to receive no less than 18,000 pounds of grain, which he can dispose of freely. “But how can so much be distributed among the villagers?” the communist leaders of the Collective asked themselves, deciding to convince the happy *muzhik*³⁵ that they should prove their adherence to Bolshevism by handing over to the state more grain than it demanded as a tax. “Such a manifestation of excessive zeal has been condemned out of hand,” reports *Pravda*”³⁶.

Only one day earlier, on 15 August, the newspaper *La Voz* published a news item

exposing an uprising in the Ukrainian SSR, with the headline: “The Soviets. It is said that a serious uprising against the Soviets has broken out in the Ukraine”. This can be seen as a way for the Soviet government in Moscow to try to cover up or justify the high number of deaths that the famine had caused in recent months. The news item reads: “Uprisings against the Soviets are said to have broken out in the Ukraine and other regions of South Asia. Red troops are firing on the peasants unceremoniously. It is added that all railway lines leading to the Ukraine are occupied by military trains carrying large numbers of troops. Further details are lacking, but it is stated that we are facing great events”³⁷. In addition, the second paragraph of the news item justified the Stalin government’s ban on foreign journalists leaving the Soviet borders in mid-August 1933: “The newspaper *Aftonbladet*³⁸ says that it seems that the reason the Soviet government has banned foreign journalists from leaving Moscow without express authorisation is that serious disturbances have occurred in the Ukrainian region and neighbouring areas”³⁹.

Curiously, a national newspaper such as *ABC* did not have much information about what was happening in Ukraine either. A search of the newspaper archives revealed only small texts on the USSR referring to this republic. In fact, it was not until 1933 when information began to reach this newspaper with a first article mentioning the situation of famine, robbery and “banditry” in several Ukrainian cities, such as Odesa, that was to be found in the newspaper⁴⁰. A few months later this newspaper also referred to the uprisings in the Ukraine on 30 August 1933: “When the collectivisation of farms was decreed, the fierce resistance of the peasants took on the proportions of a national struggle. Terrorist repression has decimated the population and sowed misery and hunger in the Ukraine”⁴¹.

But there were also news items highlighting the means and mechanisms imposed by the Soviet government in Moscow to prevent the famine that was being seen in some regions of the USSR from becoming public knowledge. In this

33 N. a. (20 April 1933). «El hambre en Ucrania», *La Voz*, p. 5.

34 N. a. (28 April 1933). «Para los “Amigos de la Unión Soviética”. La hija de Tolstoy y Kerensky les dejan en ridículo», *El Financiero*, p. 651.

35 A term that was used to refer to Russian peasants who did not own property.

36 Fischer, Luis (16 August 1933). «Carta de Moscú. Dificultades y esfuerzos -buena cosecha-carestía. Los campesinos colectivos llegarán a ricos en poco tiempo. Cesiones del Gobierno a los Sindicatos», *La Luz*, p. 6.

37 N. a. (15 August 1933). «Los Soviets. Se dice que en Ucrania ha estallado una grave sublevación contra los soviets», *La Voz*, p. 5.

38 Swedish daily newspaper founded in 1830.

39 N. a. (15 August 1933). «Los Soviets. Se dice que en Ucrania ha estallado una grave sublevación contra los soviets», *La Voz*, p. 5.

40 N. a., (20 April 1933). «Rusia. Hambre en Ucrania», *ABC Madrid*, p. 35. URL: <https://www.abc.es/archivo/periodicos/abc-madrid-19330420-35.html> [accessed 11 April 2023].

41 N. a. (30 August 1933). «La situación en Rusia», *ABC Madrid*, p. 27. URL: <https://www.abc.es/archivo/periodicos/abc-madrid-19330830-27.html> [accessed 11 April 2023].

case it was published in another Spanish daily *El Sol*, which on 16 September 1933 stipulated: “Production and consumption. Soviet concerns”, which stated: “There is hunger in the Ukraine, in the North Caucasus and in certain provinces of the Volga. This is the truth, which the Council of People’s Commissars does not allow to be spread, not even abroad, but not even in the other districts of the vast country”⁴². And finally, to conclude this review of different news items related to the *Holodomor* abroad, at the end of 1933 the independent republican newspaper *La Libertad* in Madrid carried a front-page story entitled: “Freedom” in Moscow. After the revolution, evolution” and which read: “And production is very low. Even in the Ukraine, once reputed to be the granary of Europe, there is a lack of wheat. The land is badly tilled; the peasants, before going to the collective farms, slaughter their cattle so that they do not pass on to the state. In about two years, the number of livestock has been reduced by 52%”⁴³.

Conclusions. Ultimately, these facts, after observing the policies carried out by Stalin to achieve the collectivisation of land, and the serious effects they had on the Ukrainian ter-

ritory, completely changed the outlook of the population. Fear became a key element of Stalin’s cult. His internalisation as a ruthless father with overwhelming power took a decisive step as a consequence of the cruel and massive use of starvation to “teach a lesson”. Although the main fear of the Soviet government in Moscow was that knowledge of the *Holodomor* would spread beyond its borders, foreign media echoed what was happening inside the USSR. However, there were also voices rejecting reports of a Great Famine in the Ukrainian SSR and other Soviet regions.

News from outside the USSR from this period of famine was scarce, and as we have observed, those that did arrive were easily denied, or even denied by Soviet propaganda. Consequently, and due to the concealment and cover-up of the events in the Ukrainian SSR by the Soviet authorities led by Stalin and also by his successors - almost until the end of the communist period - the final consequences are not really known, especially with regard to the number of deaths caused by the famine, hence the varying estimates among authors.

42 N. a. (16 September 1933). «Producción y consumo. Preocupaciones soviéticas. Ante una probable cosecha de cereales satisfactoria, el hambre sigue cerniéndose sobre diversas comarcas rusas», *El Sol*, p. 6.

43 Armand, Pierre (30 December 1933). «La “Libertad” en Moscú. Después de la revolución, la evolución», *La Libertad*, p. 1.

References:

1. Applebaum, Anne (13 October 2017). «How Stalin hid Ukraine’s famine from the world», *The Atlantic*. Retrieved from <https://www.theatlantic.com/international/archive/2017/10/red-famine-anne-applebaum-ukraine-soviet-union/542610/> [in English]
2. Applebaum, Anne (2019). *Hambruna roja. La guerra de Stalin contra Ucrania*, Barcelona, Debate. [in English]
3. Armand, Pierre (30 December 1933). «La “Libertad” en Moscú. Después de la revolución, la evolución», *La Libertad*. [in English]
4. Cáceres, Gonzalo (2005). «La hambruna de 1933 en la RSS de Ucrania», *X Jornadas Interschuelas/Departamentos de Historia*, 20. Retrieved from <http://www.academica.org/000-006/495> [in English]
5. Carynyk, Marco (29 May 1983). «Malcolm Muggeridge on Stalin’s famine», *The Ukraine Weekly*, Retrieved from http://www.ukrweekly.com/archive/1983/The_Ukrainian_Weekly_1983-22.pdf [in English]
6. Conquest, Robert (1986). *The harvest of sorrow. Soviet collectivization and the terror-famine*, New York, Oxford University Press. [in English]
7. Ellman, Michael (2002). «Soviet repression statistic: some comments», *Europe-Asia Studies*, Vol. 54 (7), pp. 1151-1172. [in English]
8. Fischer, Luis (16 August 1933). «Carta de Moscú. Dificultades y esfuerzos -buena cosecha-carestía. Los campesinos colectivos llegarán a ricos en poco tiempo. Cesiones del Gobierno a los Sindicatos», *La Luz*. [in Spanish]
9. Graziosi, Andrea (2015). «The impact of *Holodomor*. Studies on the understanding of the URSS», *East/West Journal of Ukrainian Studies*, Volume II (1), pp. 53-79. Retrieved from <https://www.ewjus.com/index.php/ewjus/article/view/Graziosi> [in English]
10. Ilie, Alexandra (2011). «*Holodomor*, the Ukrainian Holocaust?», *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, 11, pp. 137-154. <https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/44589> [in English]

11. Kulchytskyi, Stanislav V. (2015). «The *Holodomor* of 1932-33: how and why?», *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, Volume II (1), pp. 93-116. Retrieved from <https://ewjus.com/index.php/ewjus/article/view/Kul%CA%B9chyts%CA%B9kyi> [in English]
12. Kulchytskyi, Stanislav, Olynyk, Marta D. y Wynnyckyj, Andrij (2008). «The *Holodomor* and its consequences in the Ukrainian Countryside», *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 30 (¼), pp. 1-13. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/23611463> [in English]
13. Meyer, Jean (2007). *Rusia y sus Imperios (1894-2005)*, Barcelona, Tus Quets Editores. [in English]
14. Molesh, Omar (23 november 2019). «Meet the Jewish Canadian reporter who interviewed Nazi leaders and blazed a trail for women journalist», *Toronto Start*. Retrieved from <https://www.thestar.com/edmonton/2019/11/23/meet-the-jewish-canadian-reporter-who-interviewed-nazi-leaders-and-blazed-a-trail-for-women-journalists.html> [in English]
15. N. a. (23 March 1932) «Los campesinos soviéticos contra las fuerzas rojas y la mano férrea de Stalin. Los empobrecidos trabajadores solo pueden esgrimir como arma la huida; pero el Ejército Rojo tiene esta orden: “¡Fuego sobre toda persona que intente atravesar el río!”», *El Heraldo de Madrid*. [in Spain]
16. N. a. (4 March 1933). «En la Rusia soviética. La lucha del campo y la ciudad», *La Luz*. [in Spain]
17. N. a. (20 April 1933). «El hambre en Ucrania», *La Voz*. [in Spain]
18. N.a., (20 April 1933). «Rusia. Hambre en Ucrania», *ABC Madrid*. <https://www.abc.es/archivo/periodicos/abc-madrid-19330420-35.html> [in Spain]
19. N. a. (28 April 1933) «Para los “Amigos de la Unión Soviética”. La hija de Tolstoi y Kerensky les dejan en ridículo», *El Financiero*. [in Spain]
20. N. a. (15 August 1933). «Los Soviets. Se dice que en Ucrania ha estallado una grave sublevación contra los soviets», *La Voz*. [in Spain]
21. N.a. (30 August 1933). «La situación en Rusia», *ABC Madrid*. <https://www.abc.es/archivo/periodicos/abc-madrid-19330830-27.html> [in Spain]
22. N. a. (16 September 1933). «Producción y consumo. Preocupaciones soviéticas. Ante una probable cosecha de cereales satisfactoria, el hambre sigue cerniéndose sobre diversas comarcas rusas», *El Sol*. [in Spain]
23. N. a. (2015). *Sprotyv henotsydu. Knyha-kataloh vystavky [Resistance to genocide. Book-catalogue of the exhibition]*. Lviv-Kyiv: TzOV Chasopys. [in Ukrainian]
24. Saunders, David (2004). «Russia’s nationality policy: the case of Ukraine (1847-1941)», *Journal of Ukrainian Studies*, Vol. 29 (1-2 Summer-Winter), pp. 399-419. <http://cius-archives.ca/items/show/1224> [in English]
25. Serbyn, Roman (1988). «The causes and the consequences of famines in Soviet Ukraine». In S.a., *Ukrainian Canadian Congress, Famine-genocide in Soviet Ukraine 1933*, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, pp. 5-7. [in English]
26. Snyder, Timothy (2012). *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*, New York, Basic Books. [in English]
27. Ukrainian *Holodomor* Museum. «The legalization of genocide execution». Retrieved from <https://holodomormuseum.org.ua/en/archive/the-legalization-of-genocide-execution/> [in English]
28. Ukrainian Jewish Encounter (19 March 2023). Retrieved from <https://ukrainianjewishencounter.org/en/new-chapters-ukrainian-jewish-relationship-explored-canadas-limmud-fsu-part-1-rhea-clyman/> [in English]
29. Vidal, Fabián (28 March 1932). «Crónica. Sangre en el hielo», *La Voz*. [in Spain]
30. Werth, Nicolas (2010). «La Gran Hambre». In Courtois, Stéphane *et al.* (Eds.), *El Libro Negro del Comunismo: crímenes, terror y represión*, Barcelona, Ediciones B, pp. 213-226. [in English]
31. Wheatcroft, Stephen G. (1993). «More light on the scale of repression and excess mortality in the Soviet Union in the 1930s». In Getty, Arch J. y Manning, Roberta T. (Eds.), *Stalinist terror: new perspectives*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 275-290. [in English]
32. Wolny, Philip (2018). *Holodomor. The Ukraine famine-genocide*, New York, Rosen YA. [in English]
33. Wolowyna, Oleh *et al.* (2016). «Regional variations of 1932-34 famine losses in Ukraine», *Canadian Studies in Population* 43 (3-4 Fall/winter), pp. 175-202. Retrieved from <http://shevchenko.org/wp-content/uploads/2017/09/Regional-variations-of-1932-1934-famile-losses-in-Ukraine.pdf> [in English]

Надійшла до редакції / Received: 29.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2023

Yuriy Shchur

*Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Modern History of Ukraine,
Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7480-4245>

e-mail: zndcpp@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Shchur, Yu. (2023). Soviet “subjugation by hunger” and the problem of the Ukrainian liberation movement in Zaporizhzhia region. *Ukrainskyi Selyanyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 90-98. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Shchur

SOVIET “SUBJUGATION BY HUNGER” AND THE PROBLEM OF THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT IN ZAPORIZHZHIA REGION

Abstract. Purpose – to consider the influence of the Holodomor of 1932-1933 and the famine of 1921-1922 and 1946-1947 on the events of the Ukrainian liberation movement in the territory of the modern Zaporizhzhia region.

Scientific novelty of the publication lies in highlighting the relationship of hunger, as a weapon, to the liberation movement in Zaporizhzhia region, both to its development and to its decline.

Conclusion. A feature of the Soviet Bolshevik government’s struggle with the Ukrainian insurgent movement in the early 1920s was the use of hunger as an effective method of subjugation. The result of a new wave of peasant anti-Soviet struggle during collectivization was execution by starvation in 1932-1933, which aimed to destroy the traditional rural order and, accordingly, the social base of the liberation movement. The Holodomor is not only an act of genocide, but also a preemptive strike by the CP(b)U and state security agencies against the basic mental features of the Ukrainian village, which did not allow it to be turned into a “cog” of the system. The first results of the “subjugation of the village” were manifested during the German-Soviet war, when peasants mostly chose strategies of personal survival, often avoiding active resistance to the occupation systems.

The famine of 1921-1922 allowed the Bolsheviks to accelerate the liquidation of the remnants of the insurgent movement and national-cultural societies. New sources of resistance, which began to unfold in the second half of the 1920s and reached its peak in 1930, were destroyed with the help of the policy of total cleansing of the Ukrainian countryside in 1932-1933. As a result, a new stage of the struggle for independence in the 1940s no longer had such a significant social base in Zaporizhzhia and Naddniprovyanshchyna in general, in contrast to the western regions, where Sovietization began only in 1939 and was short-lived. The post-war famine caused the emergence of anti-Soviet independent organizations, but they could not overcome the system with its professional repressive and punitive apparatus.

Key words: bagpipes, Holodomor, rebels, repression, Organization of Ukrainian Nationalists, underground, women’s riots.

Юрій Щур

*кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри новітньої історії України,*

Запорізький національний університет, м. Запоріжжя, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7480-4245>

e-mail: zndcpp@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Щур Ю. Радянське «упокорення голодом» та проблема українського визвольного руху на Запоріжжі. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 90-98. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Shchur

РАДЯНСЬКЕ «УПОКОРЕННЯ ГОЛОДОМ» ТА ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НА ЗАПОРІЖЖІ

Анотація. Мета – розглянути вплив Голодомору 1932 – 1933 рр. та голоду 1921 – 1922 рр. й 1946 – 1947 рр. на події українського визвольного руху на території сучасної Запорізької області.

Наукова новизна публікації полягає у висвітленні впливу голоду як зброї на розвиток і на згасання визвольного руху на Запоріжжі.

Висновки. Особливістю боротьби радянського більшовицького уряду із українським повстанським рухом на початку 1920-х рр. стало використання голоду як одного з ефективних способів упокорення. Наслідком нової хвилі селянської антирадянської боротьби під час проведення колективізації стала страта голодом у 1932 – 1933 рр., що мала на меті знищення традиційного сільського укладу й, відповідно, соціальної бази визвольного руху. Голодомор – не лише акт геноциду, але й превентивний удар КП(б)У та органів держбезпеки по основним ментальним рисам українського села, які не дозволяли перетворити його на «гвинтик» системи. Перші результати «упокорення села» проявилися під час німецько-радянської війни, коли селяни здебільшого обирали стратегії особистого виживання, часто уникаючи активного противу окупаційним системам.

Голод 1921 – 1922 рр. дозволив більшовикам прискорити ліквідацію залишків повстанського руху та національно-культурних товариств. Нові джерела супротиву, який почав розгортатися у другій половині 1920-х рр. та сягнув апогею у 1930 р., були знищені за допомогою політики тотальної зачистки українського села у 1932 – 1933 рр. Унаслідок цього новий етап боротьби за незалежність у 1940-х рр. вже не мав такої значної соціальної бази на Запоріжжі й Наддніпрянщині загалом, на відміну від західних областей, де радянізація розпочалася лише у 1939 р. й була короткотривалою. Післявоєнний голод став причиною появи антирадянських самостійницьких організацій, однак вони не змогли побороти систему з її фаховим репресивно-каральним апаратом.

Ключові слова: волинки, Голодомор, жіночі заворушення, підпільники, повстанці, Організація українських націоналістів, репресії.

Постановка проблеми. Проблеми вивчення Голодомору та «упокорення голодом» загалом й українського визвольного руху перебувають в одній площині. Обидві теми були заборонені для наукового дослідження та сфальсифіковані для широкого загалу. Останні 30 років спостерігається активізація осмислення трагічних та героїчних сторінок історії України ХХ ст. Разом із тим, потребують аналізу взаємовпливи цих двох проблем, зокрема, яким чином голод впливав на визвольний рух і які це мало наслідки на тривалу перспективу. Географічно дослідження охоплює Запорізьку область у межах 1991 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах дослідження історії радянської репресивно-каральної системи на території Запорізької області, окрему увагу дослідники звертали й на події 1921 – 1922 рр., 1932 – 1933 рр. (Голодомор) та 1946 – 1947 рр. З обережністю можемо назвати і голод 1921 – 1922 рр., і 1946 – 1947 рр. «післявоєнним», оскільки в обох випадках воєнні події на території України мали безпосередній вплив на подальші трагедії (не знімаючи при цьому відповідальність з комуністів та репресивного апарату). Очевидно, що найбільша увага з початку 1990-х рр. була зосереджена на проблемах Голодомору. Не в останню чергу це пов'язано із зусиллями щодо визнання цього злочину комуністичного режиму геноцидом.

Значна робота була проведена Запорізькою обласною редакційною колегією з підготовки багатотомного видання книг під загальною назвою «Реабілітовані історією». Зокрема, у книгах 1,3,5 та 6¹ обласної серії були опубліковані документи та матеріали як щодо Голодомору, так і про післявоєнні голоди. Крім того, у 2008 р. світ побачив спецвипуск альманаху «Спокута», який видавався обласною редколегією. Збірник статей, документів та спогадів був присвяче-

ний проблемі голоду та Голодомору². Того ж року у Запоріжжі було опубліковано матеріали конференції «Трагедія Голодомору 1932 – 1933 років на Запоріжжі», що відбулася у Запорізькому національному університеті в листопаді 2007 р.³ Долучилися запорізькі науковці й до підготовки Національної книги пам'яті жертв Голодомору в Україні⁴.

Окрім цих, «базових» видань, кожного наступного року з'являлися дослідження, сфокусовані на різних сюжетах «упокорення голодом», зокрема на його причинах, перебігу та наслідках. Разом із тим, змушені констатувати, що проблема взаємовпливів голоду/Голодомору та українського визвольного руху на території Запорізької області не отримала свого дослідника. Окремі згадки про зазначену проблему не вплинули на загальну картину.

Мета дослідження полягає у вивченні впливу голоду 1921 – 1922 рр. та 1946 – 1947 рр. та Голодомору 1932 – 1933 рр. на події українського визвольного руху на території сучасної Запорізької області.

Виклад основного матеріалу. Однією з особливостей Української революції 1917 – 1921 рр. стало формування та тривала боротьба селянських повстанських загонів. На Запоріжжі найбільшій підтримки отримала Революційна повстанська армія України Нестора Махна. Від 1919 р. у її лавах цієї армії перебували й українські самостійники, зокрема колишні Вільні козаки та учасники українських підпільних гуртів. Зокрема, учасники самостійницького підпілля, яке діяло під прикриттям запорізької організації «Юнацька Громада» 1919-го р. воювали у складі відділу отамана Живодьора (Живодьорова), а влітку 1920 р. опинилися в лавах РПАУ, де продовжили боротьбу з більшовиками⁵.

Станом на 1921 р. повстанську боротьбу в степовій зоні України було провадити

1 Реабілітовані історією. Запорізька область. Запоріжжя : Дніпровський металург, 2004. Кн. 1. 584 с.; 2006. Кн. 2. 720 с.; 2010. Кн.5. 524 с.; 2013. Кн. 6. 484 с.

2 Спокута : Альманах. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2008. №8-9 : Голодомори на Запоріжжі (1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 рр.). Статті, документи, спогади. 246 с.

3 Голодомор 1932-1933 : запорізький вимір. Запоріжжя : Просвіта, 2008. 320 с.

4 Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні. Запорізька область. Запоріжжя: Дике Поле, 2008. 1080 с.

5 Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України в Запорізькій області (далі – АП УСБУ ЗО), спр. О-14714, арк.4зв-5зв.

надзвичайно важко. Фактично цей рік став фінальним для такого поняття, як Українська революція. Зустрічаються окремі згадки про акції загону отамана «Козлика», колишнього старшини Армії УНР, арешти членів комітету Спілки української молоді та учасників інших самостійницьких груп у Запоріжжі⁶.

Поодинокі підпільні гуртки не могли змінити загальної картини, а діяльність повстанських загонів швидко локалізувалася й нейтралізувалася. Більшовики застосували політику «батога та пирога», знищуючи українських самостійників одночасно із декларуванням значної уваги національному питанню. Суттєві негативні наслідки для продовження антибільшовицького спротиву мало запровадження нової економічної політики.

Крім того, соціальна база українського повстанського руху – селянство, зазнавала подальшого тиску. Авторитетні господарі ставали заручниками системи – відповідачами, життя й добробут яких залежали від відсутності антирадянських акцій та збереженості майна⁷.

Серйозним, непоборним, ворогом для повстанців став також голод. У липневому 1921 р. наказі Нестора Махна зазначалося, що через неврожай у південній частині України, РПАУ була вимушена перейти на Донщину й південні терени Росії. Однак й звідти махновці були змушені вибути у напрямку територій, де ситуація з харчами буде кращою⁸.

Зрештою, 24 вересня 1921 р. голова Запорізького губчека доповідав керівництву про те, що активна військово-оперативна боротьба з бандитизмом у губернії завершена⁹. Очевидно, що виявлена на початку 1922 р. радянськими органами держбезпеки підпільна петлюрівська організація у Веселівському районі Мелітопольського повіту не вплинула на загальну картину¹⁰.

Голод 1921 – 1922 рр. також спричинився до згорання українського просвітянського руху. У 1922 р. мелітопольська «Просвіта»,

згідно з вказівками «згори», була піддана реорганізації й отримала нову назву – «Червона Просвіта». Однак переорієнтувати її роботу в комуністичному дусі не вдалося. Там, де не могли «дотиснути» компартійні діячі, «допоміг» голод. На Мелітопольщині робота то згасала, то знову відновлювалася. Часто закривалися клуби, кожен думав над тим, як вижити. У доповіді завідувача губкомпросвітом у березні 1922 р. акцентувалася увага на жахливому стані у повітах внаслідок голоду: «Хати-читальні й «Просвіти» не функціонують, точних даних й характеристик-причин з повітів не надходить... всі дрібні бібліотеки закриті... вилучені релігійна й монархічна література ... у колосальній кількості»¹¹. Принагідно зауважимо, що просвітяни, де могли, виконували досить нехарактерні для себе функції, зокрема, допомагали голодуючим. У Павлівській волості Запорізького повіту від місцевої «Просвіти» надійшло на боротьбу з голодом 18975 рублів, 1 пуд 27 фунтів борошна, 5 фунтів солі, 13 фунтів картоплі й ще деякі продукти¹².

Голод став «союзником» більшовиків у боротьбі проти українського повстанського руху. Однак він також став однією із причин появи підпільних антирадянських організацій у наступне десятиліття. У 1929 р. співробітникам ДПУ вдалося виявити та ліквідувати підпільну «Українську Демократичну Народну Партію» (далі – УДНП). Ця організація була заснована 1926 р. у великому українському селі Новотроїцьке Маріупольської округи (тепер – у Бердянському районі Запорізької області), а її мета полягала у підготовці населення, головним чином селян, до збройного повстання за відновлення влади УНР. Основний наголос в діяльності УДНП робився на село й селян, як зазначалося у обвинувальному висновку: «Враховуючи загальний стан у країні, нестачу деяких продуктів харчування, хлібні утруднення, невдоволення куркулів політикою Радвлади на селі, проведенням колективізації, хлібозаго-

6 Детальніше про ці події, див: Шур Ю. Українська революція на території Запорізької області (1917-1921 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 51. С. 44-55.

7 Шульга І. Людомор на Поділлі. Київ : Республіканська асоціація українознавців, 1993. С. 16-17.

8 Ігнатюша О., Кирилеш Л., Старух О., Ткаченко В., Цокур С. Під жорнами «класової боротьби» : політичні репресії на Запоріжжі (1917-1990 рр.). *Реабілітовані історією. Запорізька область. Запоріжжя : Дніпровський металург*, 2004. Кн. 1. С. 11.

9 Ткаченко В. Голодомори ХХ століття на теренах Запорізького краю. *Голодомор 1932-1933 : запорізький вимір*. Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 52.

10 Архирейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр. : погляд на проблему крізь архівні джерела. *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2000. №2/4. С. 23.

11 Михайлов Б. Мелітополь : природа, археологія, історія. Запоріжжя : Дике поле, 2002. С. 161.

12 «Просвіта» – голодуючим. *Червоний шлях*. 1922. №72. 1 січня.

тівель тощо – «УДНП» своєю метою ставила зрив цих заходів...»¹³.

Лідером підпільної організації був Іван Миронець – учасник сільського осередку «Просвіти» доби Української революції. Значний вплив на кристалізацію ідеї підпільної боротьби проти більшовиків справив голод 1921 – 1922 рр., свідком якого став активіст, перебуваючи на Кубані та шахтах Донеччини. Повернувшись до Новотроїцького він і створив УДНП, результатом трирічної діяльності якої, за визначенням співробітників держбезпеки, стало створення середовища людей, які працювали серед селян, а останні потім зривали виконання заходів комуністичної партії на селі¹⁴.

У 1928 р., зважаючи на проведену хлібозаготівельну кампанію, яка мало різнилася від практик «воєнного комунізму», розпочався новий етап антирадянського селянського спротиву. Примусовими хлібозаготівлями та селянською позикою й іншими непопулярними заходами режим поступово «електризував» селян, які сприймали компартійних активістів як ворожу армію і, зважаючи на поведінку та дії цих діячів, мали на це усі підстави¹⁵. Лідери комуністичної партії особливо не приховували свого напіввійськового походу на українське село. У передовій статті газети «Червоне Запоріжжя» від 20 грудня 1932 р. щодо мобілізації більшовиків міста на негайне завершення хлібозаготівель містилися заклики: «Нищівніше вдар по куркульському саботажу! Разючу відсіч самопливу, алілуйщині, примиренству! Вище класову чуйність на фронті боротьби за хліб!»¹⁶.

Село з відповіддю не забарилося. Від весни 1928 р. усією Україною прокотилася хвиля антирадянських виступів, які у деяких місцевостях набували характеру відкритого збройного опору. Р. Конквест називав їх збройними повстаннями, що нагадували про події «першої селянської війни 1918 – 1922 рр.»¹⁷.

У Запорізькому краї протистояння влади й селян у цей час виливалися головним чином у «жіночі заворушення» та «волинки». У

с. Кам'янка Запорізького округу близько 600 селян більше двох годин блокували будинок райвиконкому, вимагаючи хліба. В інформаційному зведенні ДПУ зазначалося, що серед мітингарів було чутно антирадянські вигуки. Хвиля «жіночих заворушень» охопила всі райцентри Мелітопольського округу. Ці виступи були придушені співробітниками ДПУ та міліції за допомогою масових арештів¹⁸.

«Волинки» відбувалися у селах Санжарівка, Марфопіль (Гуляйпільський район), Новоданилівка й Хитрівка (Оріхівський район), у них взяло участь до 100 осіб. Масові виступи відбулися у Запорізькому та Михайлівському районах: Розумівка (5 «волинок», 400 осіб), Мар'ївка (1/200), Біленьке (2/300), Любимівка (2/450) та Широке (5/1500). У деяких населених пунктах виступало по 20-30 промовців. Найбільший виступ відбувся у с. Широкому. Він тривав півтора місяці, а на ліквідацію селянського заворушення виїжджала оперативна група НКВС. Було заарештовано 9 активістів, зі сторони селян мала місце спроба роззброїти військових.

Справедливі вимоги селян владою характеризувалися як «пожвавлення антирадянської, куркульської діяльності», кінцевою метою якої був зрив хлібозаготівель. 18 листопада 1932 р. було прийнято постанову Політбюро ЦК КП(б)У «Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп», зміст якої зводився до вимог виявити «контрреволюційні центри», які саботують та зривають хлібозаготівлі й інші заходи комуністів. На території сучасної Запорізької області подібні антирадянські групи були виявлені у багатьох населених пунктах та районних центрах від Запоріжжя до Поліг, Мелітополя та Бердянська. У Василівському районі було виявлено «українську контрреволюційну повстанську групу», до складу якої входили колишні петлюрівці та махновці, очолювані старшиною Армії УНР Бутом¹⁹.

Серед акцій антирадянського спрямування на території Запорізької області на початку 1930-х рр. окремої уваги заслуговує поширення листівок Українського революційного

13 Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 13, спр. 100, с. 1.

14 Ibid, с. 2, 4.

15 Снайдер Т. Кровавые земли : Европа между Гитлером и Сталиным ; [пер. с англ. Л. Журнаджи]. Київ : Дуліби. 2015. С. 65.

16 З передової статті газети «Червоне Запоріжжя» про мобілізацію більшовиків м. Запоріжжя на негайне завершення хлібозаготівель, 20 грудня 1932 р. *Спокута : Альманах*. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2008. №8-9 : Голодомори на Запоріжжі (1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 рр.). Статті, документи, спогади. С. 126.

17 Конквест Р. Жнива скорботи : Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. Київ : Либідь, 1993. С. 173-174.

18 Ганжа О. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні. *Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки* : Міжвід. зб. наук. пр. Київ : НАН України ; Інститут історії України, 2001. С. 205.

19 Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2007. С. 320, 332, 334, 359-367.

комітету, адресованих українським селянам із акцентом на проблемах Голодомору.

У 1930-му р. з'явилася відозва «Селяне, не давайте хліба більшовикам!», автор чи автори якої застерігали, що «мареву голоду знову насувається на Україну». Відповідно, український народ знову буде вмирати голодною смертю, оскільки, як у 1921 – 1922 рр., більшовики заберуть хліб із України. У 1932 р. було поширено звернення «До українських селян», які вже страждали від голоду. У тексті містилося порівняння політики більшовиків на селі з панщиною в Російській імперії. Щодо причин та сутності голоду, зазначалося: «Люди вимруть, але землі нікуди не подінуться й легше буде радгоспи заводити... Народ з голоду покірним стає, слухняним, як сіра худоба». В обох випадках зазначалося, що єдиний спосіб врятуватися від усіх бід та негараздів – боротися за відновлення УНР²⁰.

Актуалізація проблеми Голодомору відбувається у роки німецько-радянської війни на тих територіях, які опинилися під німецькою окупацією. У межах досліджуваної проблеми нас не цікавить те, як окупаційна влада використовувала усі негативні явища радянської доби, зокрема голод й репресії, для проведення агітаційної діяльності. У фокусі дослідження – діяльність ОУН (популярно званою «бандерівською») на території Запорізької області. Мережу осередків ОУН на території регіону створили члени Південної похідної групи, розподілені до підгрупи «Г», яка складалася з трьох роїв. Основним джерелом для вивчення історії діяльності українських націоналістів на території області є документи радянських органів державної безпеки, зокрема протоколи допитів. Виокремимо цікаву закономірність цього виду документів, принаймні для досліджуваного регіону. Проблеми голоду в Україні, як підґрунтя антирадянських настроїв, не обговорювалися слідчими та заарештованими членами ОУН й прихильниками націоналістичного руху. Обов'язковим елементом допитів було з'ясування причини переходу на антирадянські позиції кожного окремого допитуваного. Слідчі могли зазначити про куркульське походження, участь у подіях Української революції та махновщині тощо, однак жодної згадки про голодні 1921 – 1922 рр. та 1932 – 1933 рр. ми не зустрічаємо.

За сучасних умов опрацьовано кілька сотень архівно-кримінальних справ, які стосуються діяльності ОУН на Запоріжжі під час війни. Однак лише в одному з протоколів допиту Сергія Гармаша, вчителя із с. Семенівка Мелітопольського району, ми знаходимо згадку про Голодомор 1932 – 1933 рр. Мова йшла про організовані оунівцями наради педагогічних працівників округи і виступ на одному із заходів керівника ОУН у Мелітополі Михайла Вінтоніва («Михася»). Доповідь останнього стосувалася історії боротьби України за незалежність й містила згадки про події Української революції та окупацію українських земель більшовицькою Росією, що в кінцевому результаті мало негативні наслідки. Як приклад, що це підтверджував, доповідач навів дані про 1932 – 1933 рр., коли Україна мала вдосталь хліба, однак його було вивезено комуністами й український народ був приречений на голодну смерть²¹.

Голод 1946 – 1947 рр. припав на час, коли МДБ намагалося ліквідувати українське націоналістичне підпілля та відділи повстанської армії. Паралельно до боротьби за незалежність, тривала боротьба за фізичне життя. Західні області України не були охоплені голодом, відповідно жителі Наддніпрянщини намагалися роздобути там продукти харчування. Члени ОУН, своєю чергою, намагалися від наддніпрянців отримати інформацію про особливості ситуації на місцях, а також передавати через голодуючих, які поверталися додому, агітаційні матеріали. У звіті про роботу технічного звена Букачівського районного осередку пропаганди ОУН (Івано-Франківська область) за червень 1947 р. вказувалося, що спеціально для поширення на Наддніпрянській Україні було надруковано 11 видань: 1. За що бореться Українська Повстанська Армія; 2. До української молоді Східної України; 3. Постанови III-го Надзвичайного Великого Збору ОУН; 4. Українці, брати з-над Дніпра; 5. До голодуючих; 6. Брати з-над Дніпра; 7. Чому ми боремося з московським большевизмом; 8. Українська жінка в боротьбі за УССД; 9. Облуда – а демократія; 10. Процес денационалізації України; 11. Загальні пропагандивні заклики. Вказані матеріали було розіслано у 9 областей Наддніпрянської України, зокрема і в Запорізьку: «Літературу вислано переважно через голодуючих та вчителів зі СУЗ, яким при пе-

20 Листівки антирадянського спрямування, що на початку 30-х років розповсюджувалися на Запоріжжі. *Реабілітовані історією. Запорізька область*. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2006. Кн. 3. С. 59-69.

21 Державний архів Запорізької області. Ф. Р 5747. Оп. 3. Спр. 107. Арк. 67 зв.

редачі літератури і припорученні завести її в означене місце наділювано збіжжям та іншими харчовими продуктами»²².

Наслідком зустрічей підпільників із голодуючими, або ж взагалі з жителями Наддніпрянщини, мали стати відповідні звіти. Для цього напряму роботи було розроблено спеціальні опитувальники, зокрема «Теми, які треба опрацьовувати у звітах про ситуацію на СУЗ». У розділі №1 містився пункт 19: «що говорить населення про допомогу мешканців Західної України для голодуючих у 1946 – 47 рр.?». Окремий розділ, №9, стосувався безпосередньо проблеми голоду й містив такі питання: «Як населення пояснює голод в 1946 – 47 рр. Які були безпосередні причини голоду. Скільки зібрано хліба, скільки віддано державі, а скільки одержало населення на трудодні; Наслідки голоду. Подати точні дані, хто помер з голоду (поіменні списки), яка кількість людей з даної місцевості ходила в західні області за хлібом, докладні описи бандитських нападів, які були наслідком голоду, голод як спричинник розкрадання державного майна і репресії зі сторони влади і т.п.; Які прояви голоду в 1947 – 1948 рр. і наслідки його»²³.

Радянська влада в чергове публічно намагалася уникати відповідальності за дії, які спричинили новий голод. Відповідальних (винних) шукали серед умовних ворогів. Зокрема, у розпорядженні секретаря Запорізького обкому КП(б)У Леоніда Брежнєва від 8 серпня 1947 р. про посилення боротьби з ворожими елементами, останні були визначені наступним чином: «залишки ще не викритих ворожих елементів з числа колишніх німецьких пособників, куркулів, сектантів й німецько-українських націоналістів». Відповідно, саме вони здійснювали акції проти заходів радянської влади на селі (виконання плану хлібозаготівель), зокрема – поширювали агітаційні листівки²⁴.

За сучасних умов відомо про одну антирадянську організацію, яка діяла на території Запорізької області у 1947 – 1949 рр. і сформувалася на ґрунті невдоволення політикою радянської влади, що спричинила голод.

Мова йде про «Групу українських підпільників», яка виникла у м. Гуляйполе, а пізніше поширила свою діяльність також на обласний центр. За соціальним складом учасники організації (в основному, 17-річні юнаки) походили із робітничих та селянських родин: «товариші по роботі, сусіди за місцем проживання». Вони у розмовах критикували радянський устрій й мали бажання щось змінити для покращення життя. Єдиним можливим на той час взірцем боротьби для них залишалися представники українського визвольного руху, які діяли на території західних областей України. Інформацію про ОУН та УПА молодь отримувала від земляків, які працювали на Заході²⁵.

Ідея створити молодіжну підпільну організацію виникла у двох 17-літніх уродженців Гуляйполя Яков Трояна та Володимира Семенюти у березні 1947-го. Часто спілкуючись й обговорюючи жахливі умови життя та праці в СРСР, вони дійшли висновку, що винна у цьому політика керівництва комуністичної партії. Одна з головних проблем, яку обговорювала молодь, стосувалася нового голоду і його причин, а також винуватців²⁶.

На перших організаційних зборах Групи обговорювалися питання практичної діяльності. Яків Троян пропонував одразу ж розпочати індивідуальний терор проти тих, хто представляв радянську владу на місцях. Зокрема, мова йшла про голів колгоспів, які не давали хліба селянам. Саме їх підпільники визнавали безпосередньо винними у голодуванні населення. Підпільник Петро Литвиненко вважав, що терор проти окремих представників влади нічого не дасть, оскільки на місце вбитого прийде інший. Однак кожне вбивство матиме наслідком «зайвий галас», що призведе до провалу організації, яка не мала ще відповідного досвіду боротьби²⁷.

Група українських підпільників із осередками у Гуляйполі та Запоріжжі були викрита співробітниками УМДБ Запорізької області, які за рахунок вдалої реалізації агентурної справи «Голос Америки» змогли заарештувати всіх членів організації у 1949-му р.²⁸

22 Літопис УПА. Нова серія. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2011. Т. 18 : Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України. С. 583-584.

23 Архів Центру досліджень визвольного руху, колекція документів «Запорожець», о.з. 0074, арк. 1-5.

24 Розпорядження секретаря Запорізького обкому КП(б)У Л. Брежнєва про посилення боротьби з ворожими елементами – шпигунами, диверсантами і шкідниками, 08 серпня 1947 р. *Реабілітовані історією Запорізька область*. Запоріжжя, 2004. Кн. 1. С. 138.

25 АП УСБУ ЗО. Фпс. Спр. П-19790. Арк. 266.

26 АП УСБУ ЗО. Фпс. Спр. П-19709. Т. 1. Арк. 25-26.

27 Ibid. Арк. 30.

28 Детальніше про ГУП див: Молодіжна «Група українських підпільників» (Гуляйполе – Запоріжжя, 1947-1949) / Упоряд. Ю. Щур. Торонто ; Львів : Видавництво «Літопис УПА», 2017. 120 с.

Висновки. Відомий юрист-міжнародник Р. Лемкін називав Голодомор 1932 – 1933 рр. «класичним прикладом радянського геноциду». Традиційний сільський уклад було знищено, а самі селяни були або мертвими, або приниженими, або ж розкиданими по таборах, що охопили усю територію СРСР. Сотні тисяч сиріт, залишившись без повноцінної української родини, зростали не українцями, а радянськими громадянами. Ті селяни, яким вдалося вижити, несли в собі тягар відчуття провини й безпорадності. Як зазначив Т. Снайдер, радянська держава зламала тих, що хотіли незалежності для Української республіки й тих, які хотіли певної незалежності для себе та своїх родин²⁹.

Одним із безпосередніх наслідків Голодомору став «смысловий вузол»: українська мова та культура = голодна смерть. Він утворився внаслідок збігу обставин, коли завершення Голодомору збіглося зі швидким згортанням українізації та стрімким розгортанням репресій проти «українських буржуазних націоналістів». Таким чином, страх смерті від голоду несвідомо переносився на ситуацію, пов'язану з відродженням та функціонуванням української мови та культури³⁰.

Є. Головаха зауважив, що політична акція Голодомору завдала дуже істотних змін психології селянства, якому влада дала урок страху: «якщо буде опір, буде голод. А для людини немає нічого жахливішого, ніж голод, – адже це розтягнута смерть, розтягнута репресія». Таким чином, було знищено волю до опору режимові, прищеплено суспільну безвільність і безпорадність. Крім того, ще одним наслідком Голодомору, як і планували його організатори, став залишковий патерналізм і поставлення людей у цілковиту залежність від держави³¹.

У грудні 1933 р. у львівському часописі «Ділі» наводився діалог жителя західних теренів України із втікачем з УСРР із досить характерним питанням та відповіддю: «І нема ніяких відрухів, як так люди терплять? – Де може людина спухла з голоду бунтуватися? Нічого не можна вдіяти»³².

Психологічними наслідками Голодомору стали катастрофічне зменшення життєздатності та життєстійкості українського народу, нівелювання рис, які визначають суб'єктність особистості, таких як людська гідність, наці-

ональна гордість, сміливість, ініціативність, наполегливість тощо³³. Слушно зауважив В. Косміна, що геноцид щодо селянства не мав на меті його тотального винищення, оскільки й надалі хтось мав працювати на селі. Страта голодом відбувалася з іншою, доволі прагматичною метою: зламати опір селянства політиці колективізації й повністю «інтегрувати» його в тоталітарну партію-державу, поглинувши у підвладну виробничу організацію. Для цього мали бути витравлені всі ознаки традиційних структур суспільства, якісь натяки на людську гідність, самостійність і самоповагу, врешті-решт, самі згадки про звичай і традицію. Саме голод, повільна смерть у муках, мав стати головним спогадом селян про минуле і на довгі десятиліття гарантувати їхню покору владі та дисципліновану працю в колгоспі. Паралізувати самі думки про непокору, боротьбу саме із цим режимом³⁴.

Для радянської влади (більшовиків) голод став надійним союзником. Загибель у бою із поневолювачами завжди породжує міт боротьби, що спонукає до продовження опору. Страта голодом породжує страх і стратегії особистого виживання. Голод 1921 – 1922 рр. підірвав традиційний селянський устрій, що стало однією з причин остаточного затухання повстанського руху. Голодомор 1932 – 1933 р. став кульмінацією війни Й. Сталіна з українським селянством, яке через свій традиційний уклад життя залишалося носієм націоналістичного світогляду й надалі було налаштоване проти заходів радянської влади. Голодомор як найбільший (хоч і перший, та й не останній) злочин мав фізичні та ментальні наслідки, які негативно вплинули на формування осередків організованого націоналістичного руху на початку 1940-х рр. на Наддніпрянщині, і Запорозжжі зокрема. Післявоєнний голод, хоч і спонукав до спротиву, однак останній не отримав широкої підтримки. Це вже був час не боротьби, а виживання.

Фінансування. Дослідження виконано у межах програми нерезидентних наукових грантів для науковців в Україні Науково-освітнього консорціуму Голодомору Канадського інституту українських студій Університету Альберти на 2022 р. Проект «Три Голодомори на Запоріжжі».

29 Снайдер Т. Кровавые земли... С. 83-84.

30 Рева І. По той бік себе : соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору та сталінських репресій : Науково-популярне видання. Київ : К.І.С., 2019. С. 189.

31 Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932-1933 років в Україні : монографія. Мелітополь : ФОП Однорог Т.В., 2019. С. 709.

32 Гаврилук С. Розмова з втікачем із Радянської України. *Діло*. 1933. 28 грудня.

33 Рева І. По той бік себе... С. 74.

34 Косміна В. Методологічний аспект системного дослідження українського Голодомору. *Голодомор 1932-1933 : запорізький вимір*. Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 35.

References:

1. Arkhireiskyi, D. & Chentsov V. (2000). Antyradianska natsionalna opozytisia v USSR v 20-ti rr. : pohliad na problemu kriz arkhivni dzhherela [Anti-Soviet national opposition in the USSR in the 1920s : a look at the problem through archival sources]. Z arkhiviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB [From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB], 2/4. [in Ukrainian].
2. Arkhiv Tsentru doslidzhen vyzvolnoho rukhu, kolektsiia dokumentiv «Zaporozhets», o.z. 0074
3. Arkhivnyi pidrozdil Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zaporizkii oblasti, spr. O-14714.
4. Arkhivnyi pidrozdil Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zaporizkii oblasti, fps, spr. P-19709, t. 1
5. Arkhivnyi pidrozdil Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zaporizkii oblasti, fps, spr. P-19790
6. Conquest, R. (1993). Zhnyva skorboty : Radianska kolektyvizatsiia i holodomor [The harvest of sorrow : soviet collectivization and the terror famine.] / Per. z anhl. Kyiv : Lybid. [in Ukrainian].
7. Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti, f.R 5747, op. 3, spr. 107
8. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, f. 13, spr. 100.
9. Hanzha, O. (2001). Opir selianstva politytsi sutsilnoi kolektyvizatsii v Ukraini [Resistance of the peasantry to the policy of complete collectivization in Ukraine]. Problemy istorii Ukrainy : Fakty, sudzhennia, poshuky : Mizhvid. zb. nauk. pr. [Problems of the history of Ukraine: Facts, judgments, researches]. Kyiv : NAN Ukrainy ; Instytut istorii Ukrainy, 235-250. [in Ukrainian].
10. Havryliuk, S. (1933). Rozмова z utikachem iz Radianskoi Ukrainy [Conversation with a fugitive from Soviet Ukraine]. *Dilo*. [in Ukrainian].
11. Hudz, V. (2019). Istoriohrafiiia Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini [Historiography of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine]: monohrafiiia. Melitopol : FOP Odnoroh T.V. 1153 s. [in Ukrainian].
12. Ihnatusha, O., Kyrylash, L., Starukh, O., Tkachenko, V. & Tsokur, Ye. (2004). Pid zhor-namy «klasovoi borotby» : politychni represii na Zaporizhzhzi (1917-1990 rr.) [Under the millstones of the “class struggle” : political repressions in Zaporozhye (1917-1990)]. Reabilitovani istoriieiu. Zaporizka oblast [Rehabilitated by history. Zaporizhzhia region]. Zaporizhzhia : Dniprovskiyi metalurh. Kn. 1. S. 7-44 [in Ukrainian].
13. Kosmyna, V. (2008). Metodolohichniy aspekt systemnoho doslidzhennia ukrainskoho Holodomoru [Methodological aspect of the systematic study of the Ukrainian Holodomor.]. Holodomor 1932-1933 : zaporizkyi vymir [Holodomor 1932-1933: the Zaporozhian dimension]. Zaporizhzhia : Prosvita, 2008. S.23-38. [in Ukrainian].
14. Litopys UPA. Nova seriiia [Annals of the UPA.] (2011). Kyiv ; Toronto : Litopys UPA. T. 18 : Diialnist OUN ta UPA na terytorii Tsentralno-Skhidnoi ta Pivdennoi Ukrainy [Activities of the OUN and UPA on the territory of Central-Eastern and Southern Ukraine]. 1160 s. [in Ukrainian].
15. Molodizhna «Hrupa ukrainskykh pidpilnykiv» (Huliaipole – Zaporizhzhia, 1947-1949) [Youth “Group of Ukrainian underground” (Gulyapole - Zaporizhzhia, 1947-1949)] / Uporiad. Yu. Shchur (2017). Toronto ; Lviv : Vydavnytstvo «Litopys UPA». 120 s. [in Ukrainian].
16. Mykhailov B. (2002) Melitopol : pryroda, arkhelohiia, istoriia [Melitopol : nature, archeology, history]. Zaporizhzhia : Dyke pole. 280 s. [in Ukrainian].
17. «Prosvita» – holoduiuchym [“Enlightenment” – for the starving]. Chervonyi shliakh [Red way]. 1922. №72. 1 sichnia [in Ukrainian].
18. Reabilitovani istoriieiu. Zaporizka oblast (2006) [Rehabilitated by history. Zaporizhzhia region.]. Zaporizhzhia : Dniprovskiyi metalurh. Kn. 3. 720 s. [in Ukrainian].
19. Reva I. (2019). Po toi bik sebe : sotsialno-psykhologichni ta kulturni naslidky Holodomoru ta stalinskykh represii : Naukovo-populiarne vydannia [On the other side of yourself: socio-psychological and cultural consequences of the Holodomor and Stalin’s repressions: Popular science edition]. Kyiv : K.I.S. 272 s. [in Ukrainian].
20. Rozsekrechena pamiat : Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh HPU-NKVD (2007) [Declassified memory : The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine in the documents of the GPU-NKVD]. Kyiv : Vydavnychiy dim «Stylos». 584 s. [in Ukrainian].
21. Shchur, Y. (2018). Ukrainska revoliutsiia na terytorii Zaporizkoi oblasti (1917-1921 rr.) [The Ukrainian revolution in the Zaporizhzhia region (1917-1921)]. Naukovi pratsi istorichnoho

fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu [Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University]. Vyp. 51. S. 44-55 [in Ukrainian].

22. Shulha I. (1993). Liudomor na Podilli [Ludomor on Podilla]. Kyiv : Respublikanska asotsiatsiia ukrainoznavtsiv. 235 s. [in Ukrainian].

23. Snaider T. (2015). Krovavyye zemli : Evropa mezhdru Gitlerom i Stalinym [Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin]. [per. s angl. L. Zurnadzhi]. Kyiv : Duliby. 584 s. [in Russian].

24. Spokuta : Almanakh (2008) [Atonement: Almanac]. Zaporizhzhia : Dniprovskiy metalurh, №8-9 : Holodomory na Zaporizhzhii (1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 rr.). Statti, dokumenty, spohady. [Holodomors in Zaporizhzhia (1921-1922, 1932-1933, 1946-1947). Articles, documents, memories]. 246 s. [in Ukrainian].

25. Tkachenko V. (2008). Holodomory XX stolittia na terenakh Zaporizkoho kraiu [Holodomors of the 20th century in the Zaporizhzhya region]. Holodomor 1932-1933: zaporizkyi vymir [Holodomor 1932-1933 : the Zaporozhian dimension]. Zaporizhzhia : Prosvita. S. 51-59 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 25.03.2023

Схвалено до друку / Accepted: 24.05.2023

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

УДК 94(410.1):82-94:005.936.3-051(=111):502. (251.1=161.2)»180/185»
DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Otzemko

Olena Otzemko

PhD (in History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of History of Ukraine and Special Branches of History, Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnitsa, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3164-1148>

Scopus-Author ID 57411371700

e-mail: otzemko@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Otzemko, O. (2023). Ukrainian steppe in the memoirs of the English entrepreneur George Hume. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 99-105. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Otzemko

UKRAINIAN STEPPE IN THE MEMOIRS OF THE ENGLISH ENTREPRENEUR GEORGE HUME

Abstract. *The purpose of this research is to study George Hume's memoirs as a foreign perspective on of the South Ukrainian region in the latter half of the 19th century, determining the potential for obtaining information for studying the history of Southern Ukraine during the period of post-reform modernization.*

The novelty *of this research is determining how the realities of life in the steppe Ukraine in the latter half of the 19th century are reflected in the memoirs of the English entrepreneur, taking into account that they are a piece of historical and literary writing about Ukraine on the one hand, and a source of personal experience on the other.*

Conclusions. *The South Ukrainian steppes in the memoirs of G. Hume are presented as a combination of natural and human factors, social and economic relations that are closely intertwined with each other. Hume's words generally coincide with information from other sources used in modern research. First and foremost, undoubtedly, it was entrepreneurial activity since this was the author's main goal. Nature-related topics are also closely connected with his business interests: the author emphasizes the need for effective exploitation of the fertile black land. The vivid essays about his business partners, estate owners, peasants, and Mennonite Germans are an integral part of the memoirs. A keen interest in people is combined with amiability, which reveals itself throughout. At the same time, the narrative is imbued with value judgments common for a representative of the European (British) society, which are based on the following antithesis: talented people versus a backward, inefficient state. The author writes with great sympathy about local (Ukrainian) peasants, emphasizing their abilities that had not been properly developed due to lack of education.*

Given this, it is logical that one of the main ideas of the memoirs is the author's civilizational mission which was carried out not only through the promotion of "labor-saving machines", but also through the introduction of the "Eastern people" to the benefits of civilization.

Key words: *Southern Ukraine, steppe, memoirs of foreigners, modernization, agricultural machinery, entrepreneurship.*

Олена Отземко

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки,

Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3164-1148>

Scopus-Author ID 57411371700

e-mail: otzemko@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Отземко О. Український степ у спогадах англійського підприємця Джорджа Г'юма. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 99-105. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Otzemko

УКРАЇНСЬКИЙ СТЕП У СПОГАДАХ АНГЛІЙСЬКОГО ПІДПРИЄМЦЯ ДЖОРДЖА Г'ЮМА

Анотація. *Метою розвідки є дослідження мемуарів Джорджа Г'юма як прикладу іноземного погляду на південноукраїнський регіон другої половини XIX ст., визначення їхнього інформаційного потенціалу для вивчення історії Південної України часів пореформеної модернізації.*

Наукова новизна дослідження полягає у з'ясуванні особливостей віддзеркалення реалій життя степової України другої половини XIX ст. у мемуарах англійського підприємця з огляду на їхню належність як до джерел особового походження, так і до історико-літературної україніки.

Висновки. Південноукраїнські степи в мемуарах Дж. Г'юма представлено як поєднання природних і людських факторів, соціальних та економічних взаємин, тісно переплечених між собою. Свідчення Дж. Г'юма загалом збігаються з інформацією інших джерел, залучених до сучасних досліджень. На першому місці, безумовно, – підприємницька діяльність, оскільки це і було головною метою автора. Захоплення українськими степами, природні сюжети також тісно пов'язані з діловими інтересами: автор наголошує на потребі ефективної експлуатації родючих чорноземів. Важливим елементом спогадів є яскраві нариски про партнерів по бізнесу, власників маєтків, селян та німецьких колоністів. Живий інтерес до людей поєднується з доброзичливістю, яка притаманна всім характеристикам. Водночас оповідання просякнуте оціночними судженнями, притаманними представнику європейського (британського) суспільства, що виявляється в порівняннях із реаліями своєї країни й антитезі: талановиті люди – відстала, неефективна держава. Автор із великою симпатією пише про місцевих (українських) селян, наголошуючи на їхніх здібностях, нереалізованих через неосвіченість.

Логічною, з огляду на це, є одна з головних ідей мемуарів – цивілізаційна місія автора, що реалізувалася не тільки шляхом упровадження «трудозберігаючих машин», а і шляхом долучення «східного народу» до благ цивілізації.

Ключові слова: Південна Україна, степ, Дж. Г'юм, мемуари іноземців, модернізація, сільськогосподарська техніка, підприємництво.

Постановка проблеми. Вагому частку джерельної бази української історії становлять джерела іноземного походження. Невід'ємним їхнім складником є мемуарні твори іноземців, які з різних причин відвідували Україну або певний час мешкали на її території. Не є винятком XIX ст., особливо друга його половина, що позначилася прискоренням соціально-економічного розвитку, який приваблював іноземних інвесторів, підприємців і просто мандрівників. Одні їхали заробляти гроші, інші прагнули побачити зміни, що відбувалися в Російській імперії, до складу якої входили українські землі. Багато хто з них поділився своїми враженнями від побаченого в мемуарах, мандрівних записках, значущість яких передусім полягає у погляді представників іншої культури на українські реалії пореформених часів. Це, зокрема, стосується південноукраїнських губерній, які характеризувалися швидшою за інші регіони капіталістичною модернізацією як промислової, так і аграрної сфер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пореформена модернізація аграрної сфери України, зокрема південноукраїнсько-

го степового регіону другої половини XIX ст., досліджена в працях Н. Темірової¹, О. Реєнта та О. Сердюка², окремим аспектам приділено увагу в статтях І. Фаренія³, І. Десятнікова⁴, В. Васильчука⁵, І. Міронової⁶, Ю. Присяжнюка⁷. Значення іноземної мемуаристики як джерела з історії України розглядає Д. Наливайко⁸, теоретичні питання мемуаристики – Дж. Рак⁹.

Мета статті – з'ясувати особливості віддзеркалення реалій життя степової України другої половини XIX ст. у мемуарах англійського підприємця Джорджа Г'юма, окреслити їхній інформаційний потенціал для вивчення історії регіону.

Виклад основного матеріалу. Джерелом для дослідження виступають спогади англійця Джорджа Г'юма, який в українських губерніях Росії тридцять п'ять років (1857 – 1892 рр.) займався підприємницькою діяльністю, пов'язаною із сільськогосподарською технікою. Як мемуарний твір спогади поєднують приватне і публічне, позаяк автор пише і про себе, і про людей з якими зустрічався та спілкувався протягом життя¹⁰. Твір Дж. Г'юма – автобіографічні мемуари, на-

1 Темірова Н.Р. Помішки України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ, 2003. 319 с.; Темірова Н. Р. Матеріально-технічне забезпечення поміщицьких господарств України наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип.4. Історичні науки*. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. С.83–87.

2 Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ: Ін-т історії України, 2011. 365 с.

3 Фареній І.А. Селянське господарювання в системі товарно-ринкових відносин пореформених десятиліть. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: 36. наук. пр. 2011. Вип.18.С.163–171.

4 Десятніков І. В. Реформа 1861 р. та формування виробничих відносин у сільському господарстві України. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 18. С. 78–84.

5 Васильчук В. М. Перші німецькі колонії на Півдні України (кінець XVIII – XIX ст.). *Музейний вісник*. 2015. №2. С.60–68.

6 Міронова І. С. Німецька колонізація Південної України XVIII–XIX ст.: періодизація проблеми. *Історичний архів*. 2016. Вип. 16. С. 81–87.

7 Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Півдня України як об'єкт етнологічних студій (на матеріалах спогадів Є. Чикаленка). *Український селянин*. Вип. 22. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2019. С.56–61; Присяжнюк Ю. П. Український селянин періоду кризи кріпосного права (штрихи ментального портрету). *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2022. №1. С. 61–68.

8 Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ: Основи, 1998. 578 с.

9 Rak J. Are Memoirs Autobiography? A Consideration of Genre and Public Identity. *Genre*. 2004. № 36. P.305–326.

10 Rak J. Are Memoirs Autobiography? A Consideration of Genre and Public Identity. *Genre*. N36. P.311.

писані на схилі життя: автор розповідає про своє походження, родину, дитинство, хоча основна увага зосереджена на роках, проведених на теренах України. Він ставить за мету не просто розповісти про події, а поділитися життєвим і підприємницьким досвідом: «які можливості існують для британського бізнесу [...], труднощі, які необхідно подолати, успіх, якого можна досягти завдяки ініціативі та наполегливості»¹¹.

Поява спогадів Дж. Г'юма пов'язана не тільки з особистим бажанням передати досвід майбутнім підприємцям, але, ймовірно, і з тим, що, як зазначає Дж. Рак, «однією з найважливіших особливостей мемуарів є їх існування як популярного текстового продукту в епоху капіталізму»¹², а також з інтересом європейського (зокрема, англійського) читача до Росії пореформених часів¹³. З іншого боку, мемуари Дж. Г'юма належать до історико-літературної україніки, яка охоплює великий комплекс творів іноземного походження з історії України¹⁴. Авторський суб'єктивний погляд на місцеве життя, притаманний мемуаристиці, поєднується в цьому випадку зі сприйняттям іноземця, який повсякчасно порівнює це життя з реаліями своєї країни.

Джордж Г'юм (1836 – 1922 рр.) походив із заможної англійської родини, вивчав машинобудування в інституті механіки в Іпсвічі. Після завершення навчання працював у Гринвічі на машинобудівному заводі, який виготовляв двигуни для морських суден. За цей час склав іспит на посаду флотського інженера. Власне, завдяки цій посаді він і потрапив до Росії: як інженер на судні «Мітрат», побудованому для російського уряду. Оскільки англійські роботодавці не гарантували йому стабільного працевлаштування, у 1857 р. Дж. Г'юм влаштувався на роботу до «Російської пароплавної навігаційної компанії» в Одесі¹⁵.

За декілька років, проведених в Одесі, він вивчив російську мову та близько познайомився з мешканцями місцевої британської колонії, що, зрештою, наштовхнуло його на думку зайнятися підприємництвом у «пів-

денних губерніях Росії», зокрема запровадженням «трудозберігаючих» машин (жниварок і молотарок) у менонітських колоніях¹⁶. Привабливість південноукраїнського регіону для іноземного підприємця є зрозумілою, зважаючи на його ринкову модернізацію, що відбувалася швидше за інші губернії України. Пореформена доба характеризувалася значним зростанням посівних площ, особливо під хлібними культурами. Найбільший приріст оранки спостерігався в Південній Україні, де головними культурами, до того ж експортними, були пшениця та ячмінь. Дефіцит робочих рук став одним із факторів, який сприяв ширшому проникненню сільськогосподарської техніки не тільки в поміщицькі, але й в селянські господарства. Водночас її виробництво в Росії II половини XIX ст. було, за словами О. Реєнта, «мізерним»: загальною вартість виробленої продукції становила близько 4 млн. руб¹⁷. Свою роль відіграла і привабливість колоній німців-менонітів, найбільш успішних в економічному плані серед 100 тис. німецьких поселенців: переважна їхня більшість була заможними зразковими сільськими господарями¹⁸.

Протягом завбільшки 30 років Г'юм здавав в оренду та продавав жниварки і молотарки, будував парові млини, на початку підприємницької кар'єри встиг попрацювати на винокурному та цукровому заводах, був добре знайомий із засновником «Новоросійської компанії» Джоном Г'юзом. Він жив у Василівці Мелітопольського повіту, Бердянську, Полтаві, понад двадцять років – у Харкові. Втім, значна частина його підприємницької діяльності була пов'язана власне з Півднем України. Отже, не дивно, що чимало уваги в його спогадах присвячено південноукраїнським степам, які він проїхав неодноразово від Одеси до селища Стила Катеринославської губернії (сучасна Донеччина).

Щодо українських губерній та їхнього населення, Дж. Г'юм застосовує назви, притаманні тогочасному дискурсу – «Південь Росії», «Малоросія», «малоросіяни», хоча присутні й такі терміни, як «Україна», «чу-

11 Hume G. *Thirty-Five Years in Russia*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P.311.

12 Rak J. Are Memoirs Autobiography? A Consideration of Genre and Public Identity. *Genre*. N36. P.311, 316.

13 Пятницькова І.В., Отземко О.В. Промисловий поступ Донбасу за мемуарами іноземців (друга половина XIX – початок XX ст.). *Емінак*. 2022. №3(39). С.53.

14 Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. Київ: Основи, 1998. С. 20.

15 Hume G. *Thirty-Five Years in Russia*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P. 1–32.

16 Ibid. С.50.

17 Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ: Ін-т історії України, 2011. С.52–62; Темірова Н. Р. Матеріально-технічне забезпечення поміщицьких господарств України наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип.4. Історичні науки*. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. С. 83–87.

18 Васильчук В. М. Перші німецькі колонії на Півдні України (кінець XVIII – XIX ст.). *Музейний вісник*. 2015. №2. С. 67.

маки», «козаки», а автор демонструє знання історії Північного Причорномор'я давніх часів та окремих подій історії України.

У розповіді Дж. Г'юма про південноукраїнські степові регіони можна виокремити декілька сюжетів. На першому місці, безумовно, – підприємницька діяльність, оскільки це і було головною метою автора. Окремі розділи повністю присвячено початковому етапу підприємництва у менонітських колоніях Південної України. Початок діяльності в Бердянську Г'юм пояснює у такий спосіб: «Це був великий сільськогосподарський район і центр багатьох заможних власників, які жили в безпосередній близькості. Це було для нас дуже привабливим, оскільки [...] головною метою було представити їх [машини] на продаж»¹⁹.

Автор докладно розповідає про прибуття перших машин і «рекламний тур» навесні-влітку 1861 р., наголошуючи на досі існуючих примітивних способах переробки кукурудзи і збіжжя та своїй ролі першопроходьця: «Я відправився у подорож менонітськими колоніями з метою ознайомлення із жатними та молотильними машинами, яких до сих пір там не бачили»²⁰. Технічна характеристика машин, їхніх випробувань поєднується із описом реакції населення колоній: позитивне сприйняття заможними землевласниками, які згодом орендували і купували машини, з іншого боку – натовпи схвильованих селян, які «йшли за нею [жаткою], були просто вражені, побачивши, як кукурудза скочується довгим безперервним валом»²¹.

Поставивши за мету передати досвід ведення бізнесу в «так званій селянській імперії», Дж. Г'юм докладно описує усі перипетії, успіхи та невдачі свого підприємництва. Причини невдач були різні: несприятливі погодні умови (посухи) і, як наслідок, неврожайні роки; непорядні партнери, шахрайство, крадіжки; проблеми з постачанням, оплатою й доставкою машин та обладнання з Англії (це могло бути пов'язане як із затримкою з боку партнерів, так і з поганими шляхами сполучення, радше їхньою відсутністю); прорахунки самого Дж. Г'юма, який

заснував ливарний завод у Полтаві, але не зміг набрати робітників»²².

Після десяти років невдач і зміни партнерів Дж. Г'юму вдалося налагодити не тільки продаж, а і виробництво сільськогосподарської техніки, здобувши гарну репутацію завдяки уважному ставленню до місцевих умов експлуатації, які відрізнялися від умов країни виробництва (Англії) і потребували додаткових змін у конструкції машин. Як зазначає автор: «Наш бізнес парових машин розширився, [...] тисячі виробляються щороку на заводах в Олександрівську та Бердянську. [...] Машина Вуда, будучи легкою і придатною для їхніх коней, тепер знаходить дім майже в кожній селянській хаті чи садибі колоніста на півдні Росії»²³. У декількох місцях він також наголошує на прибутковості побудованих ним млинів.

Відомості, наведені Дж. Г'юмом, відповідають ситуації, що склалася із забезпеченням сільськогосподарською технікою господарств Південної України пореформеної доби, конкретизують її завдяки особистим враженням автора. Йдеться про невисокий рівень впровадження машин у поміщицьких і селянських господарствах у середині XIX ст., кращу забезпеченість технікою господарств німецьких колоністів, поступове збільшення виробництва сільськогосподарської техніки на місцевих підприємствах за умов значного імпорту, з яким важко було конкурувати, значне поширення «збиральної» техніки (жниварок і молотарок) у степовій Україні на межі XIX-XX ст.²⁴

Велике значення Г'юм надає своїй участі у розвитку «вугленосного району» Катеринославської губернії: він супроводжував англійських інженерів, зокрема Дж. Г'юза, у перших розвідувальних поїздках у південно-східні степи, відвідував разом із ними маєтки місцевих поміщиків з вугільними покладами та мав можливість спостерігати «тривалий період процвітання» «Новоросійської компанії» на тлі стрімкого розвитку вугільно-металургійного регіону Криворіжжя та Донбасу²⁵.

19 Hume G. *Thirty-Five Years in Russia*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P. 68.

20 Ibid. C. 55–57, 69.

21 Hume G. *Thirty-Five Years in Russia*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P. 60.

22 Ibid. C. 60, 69–73, 88–89, 112, 116.

23 Ibid. C. 61, 120.

24 Рєнт О., Сердюк О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ: Ін-т історії України, 2011. С.78–84; Темірова Н. Матеріально-технічне забезпечення поміщицьких господарств України наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 4. Історичні науки*. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. С.84–85. 25 Пятницькова І.В., Отземко О.В. Промисловий поступ Донбасу за мемуарами іноземців (друга половина XIX – початок XX ст.). *Емінак*. 2022. №3(39). С.57–58.

Чимало місця у мемуарах Дж. Г'юма присвячено враженням від південноукраїнських степів: автор провів там багато часу, жив, як він пише «на голій землі», «просто неба на полі»²⁶, наглядаючи за орендованими машинами та будуючи парові млини. Це окремі розділи, а також чимало згадок у різних частинах мемуарів. Описуючи південні степи, Дж. Г'юм говорить про великі території, що межують з Дніпром і тягнуться уздовж Азовського моря далеко на схід. Враження автора надзвичайно різнобарвні. Степ для Дж. Г'юма – «осередок глибокої тиші, яку порушують лише мінливі голоси природи в її різноманітних настроях», для споглядального розуму він не може бути монотонним, маючи різноманітні риси, що викликають величезний інтерес не тільки в природному, але й в історичному плані (автор демонструє знання стародавньої історії Північного Причорномор'я). Це весняний степ, вкритий квітами, коли «повітря під відкритим небом настільки чисте і свіже, що людина насолоджується його бадьорою дією і відчуває справжню насолоду від життя». Влітку це «чудові... ночі, коли, розтягнувшись на брезенті, з сідлом замість подушки, я міг дивитися вгору на зірки небосхилу, що виділялися у всьому своєму блиску на глибокому, темному, оксамитовому тлі»²⁷.

Окремі історії Дж. Г'юма пов'язані із зимовим степом, позаяк автор принаймні двічі потрапляв у жорстокі степові заметілі: «Ми вже переправилися через річку Молочну, коли почався рвучкий вітер і зловісна поява хмар передвіщала прихід одного з тих штормів, званих заметілями [...]; вони падають раптово і з такою неблаганною люттю, що сніг, який спочатку падає м'якими пластівцями, невдовзі затвердіває на морозі й стає схожим на піл. Вітер гонить його горизонтальними лініями, цього не може витримати ані людина, ані кінь [...]»²⁸.

Зазначимо, що захоплення природною красою в англійського підприємця поєднується із тверезою оцінкою можливостей експлуатації родючих степових чорноземів: «По всій чорноземній області не знайти жод-

ного камінця чи гальки завбільшки з ніготь великого пальця. Лише через посушливість клімату, брак води, а ще більше безініціативність з боку уряду (власника землі) цей степ не перетворився на родючі регіони». Автор неодноразово наголошує на тому, що причиною частих неврожаїв у південно-степових районах були не тільки посухи, але й нераціональна система господарювання, зокрема, відсутність іригаційної системи, яка б зберігала снігову та дощову воду (вдається порівняння з іригаційними системами Індії, побудованими англійцями)²⁹. З огляду на вражаючі масштаби розорювання південних степів, особливо з 80-х років XIX ст., відомості Дж. Г'юма є досить доречними³⁰. Водночас автор наводить приклади ефективного використання степової землі в німецьких колоніях півдня, зокрема насадження лісу, вирощування великих урожаїв кавунів. Окремі частини розділів про степ Дж. Г'юм присвятив характеристиці рослинного і тваринного світу, докладно зупинившись на ще одній проблемі землеробства – шкідниках, особливо сарані, свідком навали якої він сам був декілька разів³¹.

Ще один сюжет мемуарів Дж. Г'юма – люди, з якими довелося зустрічатися, спілкуватися, працювати автору. Яскраві нариси про партнерів по бізнесу, власників маєтків, селян та німецьких колоністів є невід'ємним складником змісту автобіографічних спогадів. Чимало уваги присвячено власникам великих маєтків, в яких автор або провів багато часу, налагоджуючи машини та млини, або зупинявся, подорожуючи степами. Він наводить приклади плідного співробітництва з великими землевласниками із менонітських поселень, з поміщиком Мелітопольського повіту М. Поповим, хоча траплялися й випадки відвертого шахрайства³².

Окремий сюжет присвячений мешканцям німецьких колоній Півдня України, чисельність яких потягом другої половини XIX ст. збільшилася майже вдвічі, і вони, склавши в різних губерніях близько 4-5% населення, стали помітним етнічним компонентом регіону³³. Їхні села, як згадує Дж. Г'юм, різ-

26 Hume G. *Thirty-Five Years in Russia*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P.71, 79.

27 Hume G. *Thirty-Five Years in Russia*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P.85,93,99

28 Ibid. C.90, 113–115.

29 Ibid. C.78, 94, 96, 111.

30 Рєєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). К.: Ін-т історії України, 2011. С.63.

31 Hume G. *Thirty-Five Years in Russia*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P.100-105.

32 Ibid. C.57, 67-74, 85

33 Васильчук В. М. Перші німецькі колонії на Півдні України (кінець XVIII – XIX ст.). *Музейний вісник*. 2015. №2. С.67; Міронова І. С. Німецька колонізація Південної України XVIII-XIX ст.: періодизація проблеми. *Історичний архів*. 2016. Вип. 16. С. 85.

нилися міцними будівлями та охайним виглядом, що разом із місцевими святами, на які запрошували автора, справило на нього дуже приємне враження³⁴.

Чимало уваги автор присвятив місцевим селянам, із якими провів багато часу. Називаючи узагальнено селян Півдня України російськими, він вказує на те, що Росія країна з багатьма народами, а район, в якому він жив, – це «Малоросія». Тут живуть як «малороси», татари, так і переселенці з Росії. Між «малоросами та росіянами» чимало розбіжностей, які загострювалися до ворожнечі, і тоді російській селянин називав малоросіянина «Мазепою» (!)³⁵. Окрім землеробства, Дж. Г'юм описує різноманітні заняття місцевого селянства: тваринництво і торгівлю худобою, виробництво селітри тощо. Дж. Г'юм був свідком скасування кріпацтва у 1861 р., справедливо зазначивши, що селяни були незадоволені реформою та цілком переконані, що власники не виконали наказів свого імператора. Фіксує він і таке явище, як сезонну міграцію найманих робітників із «внутрішніх губерній» на Південь на заробітки під час збору урожаю³⁶.

Г'юм зазначає, що селяни ввічливі, але не раболіпні, дуже гостинні, чим істотно різняться від англійців. Незрозумілими рисами побуту місцевого селянства для нього були пияцтво і поблажливе ставлення до цього, як ознаки доброго спілкування найвищого ступеню, надзвичайна релігійність, яка виглядала дещо формально («це, як на мене, не релігія»), і, водночас, забобонність³⁷. Враження англійця близькі до характеристик ментальності українського селянина, які наводить Ю. Присяжнюк, зокрема, спираючись на спогади Є. Чикаленка³⁸.

Загалом враження Дж. Г'юма щодо селян позитивні: «...перебуваючи завжди з ними, я навчився їх добре знати і поважати. Я виявив, що багато з них наділені досить здоровим глуздом і, якби вони були освічені, зробили б собі кар'єру в житті. Для мене селянство як клас стало дуже привабливим, і коли, як

іноді траплялося, я приєднувався до них біля багаття, я розповідав їм про свою землю та про наше власне селянство, що завжди їх дуже цікавило, особливо те, що навчання у нас було обов'язковим і всі вміли читати й писати. Мені завжди було цікаво почути, як вони вставляють зауваження або ставлять запитання, оскільки вони часто виявляли кмітливість, трохи не дивовижну»³⁹.

Висновки. Південноукраїнські степи в мемуарах Дж. Г'юма виступають як поєднання природних і людських факторів, соціальних та економічних взаємин, тісно переплетених між собою. На першому місці, безумовно, – підприємницька діяльність, оскільки це і було головною метою автора. Захоплення українськими степами, природні сюжети тісно пов'язані із діловими інтересами: автор наголошує на потребі ефективної експлуатації родючих чорноземів. Свідчення Дж. Г'юма загалом збігаються з інформацією інших джерел, залучених до сучасних досліджень. Йдеться насамперед про використання найманої праці, сезонну трудову міграцію, суперечності пореформеної модернізації поміщицьких і селянських господарств Півдня України, яка поєднувалася з відсталіми агротехнологіями та дефіцитом сільсько-господарської техніки.

Важливим елементом спогадів є яскраві нариси про партнерів по бізнесу, власників маєтків, селян та німецьких колоністів. Живий інтерес до людей поєднується з доброзичливістю: навіть у випадках проявів відвертої непорядності автор залишається нейтральним у ставленні до людини. Водночас оповідання просякнуте оціночними судженнями, притаманними представнику європейського (британського) суспільства, що виявляється в порівняннях з реаліями своєї країни й антитезі: талановиті люди – відстала, неефективна держава. Автор із великою симпатією пише про місцевих (українських) селян, наголошуючи на їхніх здібностях, нереалізованих через неосвіченість.

34 Hume G. Thirty-Five Years in Russia. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P.55.

35 Ibid. C.83

36 Hume G. Thirty-Five Years in Russia. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P.79–82; Ресет О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ: Ін-т історії України, 2011. С.36–37; Десятников І. В. Реформа 1861 р. та формування виробничих відносин у сільському господарстві України. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2011. Вип. 18. С.79–80; Фареній І.А. Селянське господарювання в системі товарно-ринкових відносин пореформених десятиліть. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: 36. наук. пр. 2011. Вип. 18. С.167.

37 Hume G. Thirty-Five Years in Russia. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P.75, 83,84,86,87, 92.

38 Присяжнюк Ю. Українське селянство Півдня України як об'єкт етнологічних студій (на матеріалах спогадів Є. Чикаленка). *Український селянин*. 2019. Вип. 22. С.56–61; Присяжнюк Ю. Український селянин періоду кризи кріпосного права (штрихи ментального портрету). *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2022. №1. С.61–68.

39 Hume G. Thirty-Five Years in Russia. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P.79–82.

Логічною, з огляду на це, є одна з головних ідей мемуарів – цивілізаційна місія автора, що реалізувалася не тільки шляхом впровадження «трудозберігаючих машин», а і долученням «східного народу» до благ цивілізації.

Зазначимо, що мемуари Дж. Г'юма не поодинокі явище, а частина великого комплексу мемуарів іноземців XIX – поч. XX ст., які містять багато важливої інформації з історії України та потребують кваліфікованого перекладу й дослідження.

References:

1. Desiatnikov, I. (2011). Reforma 1861 r. ta formuvannya vyrobnychkykh vidnosyn u silskomu hospodarstvi Ukrainy. [The reform of 1861 and the formation of industrial relations in the agriculture of Ukraine.]. *Problemy istorii Ukrainy XIX - pochatku XX st. [Problems of History of Ukraine in 19th – Early 20th Centuries]*, 18, 78–84. [in Ukrainian].
2. Farenii, I. (2011). Selianske hospodariuvannya v systemi tovarno-rynkovykh vidnosyn poreformenykh desiatelyt. [Peasant management in the system of commodity-market relations of the post-reform decades]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. [Problems of History of Ukraine in 19th – Early 20th Centuries]*, 18, 163–171. [in Ukrainian].
3. Hume, G. (1914). *Thirty-Five Years in Russia*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD. [in English].
4. Mironova, I. (2016). Nimetska kolonizatsiia Pivdennoi Ukrainy XVIII – XIX st.: periodyzatsiia problemy. [German colonization of Southern Ukraine 18 – 19th centuries: periodization of the problem]. *Istorychnyi arkhiv. [Historical archiv]*, 16, 81–87. [in Ukrainian].
5. Nalyvaiko, D. (1998). *Ochyma Zakhodu: Retseptsiia Ukrainy v Zakhidnii Yevropi XI – XVIII st. [Eyes of the West: Reception of Ukraine in Western Europe of the 11th–18th century]*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
6. Piatnytskova, I. & Otzemko, O. (2022). Promyslovyy postup Donbasu za memuaramy inozemtsiv (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). [Industrial Progress of Donbas in Memoirs of Foreigners (second half of the 19th – the beginning of the 20th century)]. *Eminak. [Eminak]*, 3(39), 49–65. [in Ukrainian].
7. Prysiazhniuk, Yu. (2019). Ukrainiske selianstvo Pivdnia Ukrainy yak ob'iekt etnologichnykh studii (na materialakh spohadiv Ye. Chykalenka). [Ukrainian peasantry in Southern of Ukraine as an object of ethnological studies (based on Yevhen Chykalenko's memories)]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 22, 56–61. [in Ukrainian].
8. Prysiazhniuk, Yu. (2022). Ukrainskyi selianyn periodu kryzy kriposnoho prava (shtrykhy mentalnoho portretu). [Ukrainian peasant during the crisis of serfdom (strokes of the mental portrait)]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriiia «Istorychni nauky».* [Cherkasy University Bulletin: Historical sciences], 1, 61–68.
9. Rak, J. (2004). Are Memoirs Autobiography? A Consideration of Genre and Public Identity. *Genre*, 36, 305–326. [in English].
10. Reient, O. & Serdiuk O. (2011). *Silске hospodarstvo Ukrainy i svitovyi prodovolchyy rynek (1861–1914 rr.)*. [Agriculture of Ukraine and the World Food Market (1861–1914)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
11. Temirova, N. (2002). Materialno-tekhniche zabezpechennia pomishchyskykh hospodarstv Ukrainy naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Material and technical support of landlord farms of Ukraine at the end of the 19th – at the beginning of the 20th century]. *Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal. Istorychni nauky. [Scientific and methodical journal. Historical sciences]*, (Vyp.4, 83–87). Mykolaiv: MDHU im. Petra Mohyly. [in Ukrainian].
12. Temirova, N. (2003). *Pomishchyky Ukrainy v 1861–1917 rr.: sotsialno-ekonomichna evoliutsiia [The landowners of Ukraine in 1861–1917: socio-economic evolution]*. Donetsk: DonNU. [in Ukrainian].
13. Vasylichuk, I. (2015). Pershi nimetski kolonii na Pivdni Ukrainy (kinets XVIII – XIX st.). [First German colonies on South of Ukraine (the end of the XVIII – XIX)]. *Muzeinyi visnyk. [Museum Bulletin]*, 2, 60–68. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 23.05.2023

УДК 94:[33.021.8:63](477.44:(470+571))”1861”
DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Stadnik-Kuzminets

Olena Stadnik

*PhD (in History), Associate Professor of the Department
of History of Ukraine, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9554-6975>
e-mail: elenast.mail@gmail.com*

Natalia Kuzminets

*PhD (in History), Associate Professor of the Department
of History of Ukraine, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9939-2451>
e-mail: 1974natalika1@gmail.com*

Bibliographic Description of the Article: Stadnik, O. & Kuzminets, N. (2023). The Peasant reform of 1861 and its implementation in Podillia: modern scientific reflections. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 106-115. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Stadnik-Kuzminets

THE PEASANT REFORM OF 1861 AND ITS IMPLEMENTATION IN PODILLIA: MODERN SCIENTIFIC REFLECTIONS

Abstract. Purpose. *The purpose of the study is to analyze the economic development of Podilsk province in the second half of the 19th century. in the context of the peasant reform of 1861 by the tsarist government, a review of the established concept of the presence of a revolutionary situation as a reason for the abolition of serfdom, a description of the socio-economic and socio-political processes associated with the reform in Podillya, showing the transformation of social conditions after the abolition of serfdom rights, determining the impact of the peasant reform on the further development of the noble and peasant farms of the region and the economic development of the state as a whole.*

Conclusions. *The novelty of the work consists in rethinking the current topic according to the research of modern scientists, freeing it from the involvement of historians of the Soviet period, carrying out an analysis of various aspects of the peasant reform and the socio-economic transformations caused by it, using the example of the Podilsk province.*

The peasant reform of 1861 was and remains one of the key problems of Ukrainian history in the 19th century. The reasons for its implementation were a number of economic, social and political factors, and not the «revolutionary situation», which was dominant in the works of historians of the Soviet era. The reform was carried out in the interests of the state and the existing management system and became primarily a component of the government's large-scale measures for the economic development of the country.

Key words: *agrarian reform, peasantry, authority of the state law, purchase of land, economic development, Podilsk province.*

Олена Стадник

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9554-6975>
e-mail: elenast.mail@gmail.com*

Наталія Кузьмінець

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського, м. Вінниця, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9939-2451>
e-mail: 1974natalika1@gmail.com*

Бібліографічний опис для цитування: Стадник О., Кузьмінець Н. Селянська реформа 1861 р. та її реалізація на Поділлі: сучасні наукові рефлексії. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 106-115. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Stadnik-Kuzminets

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 Р. ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ НА ПОДІЛЛІ: СУЧАСНІ НАУКОВІ РЕФЛЕКСІЇ

Анотація. Метою дослідження є аналіз економічного розвитку Подільської губернії у другій половині XIX ст. в контексті проведення царським урядом селянської реформи 1861 р., перегляд усталеної концепції про наявність

революційної ситуації як причини відміни кріпосного права, характеристика соціально-економічних та суспільно-політичних процесів, пов'язаних з проведенням реформи на Поділлі, показ трансформації соціальних станів після скасування кріпосного права, визначення впливу селянської реформи на подальший розвиток дворянських і селянських господарств краю та економічного розвитку держави в цілому.

Висновки. Селянська реформа 1861 р. була і залишається однією з ключових проблем української історії XIX ст. Вона стала переламним моментом, який поділив суспільство на «до» і «після» реформи, подією, яка знаменувала перехід від феодального способу виробництва до капіталістичного. Причинами реформування став ряд економічних, соціальних і політичних факторів, а не «революційна ситуація», яка була домінантою у працях істориків радянського часу. Реформа здійснювалася в інтересах держави та існуючої системи управління і стала насамперед складником широкомасштабних заходів уряду з економічного розвитку країни. Реформа 1861 р. призвела до динамічних трансформацій у соціально-економічному житті Подільської губернії, подолання пережитків феодального ладу, інтенсивного розвитку капіталістичних відносин в аграрній сфері, підвищення врожайності сільськогосподарських культур унаслідок застосування машин і вільнонайманої праці, покращення структури посівів, домінування товарно-грошових відносин у господарствах поміщиків і заможних селян, диференціації селянства, зміни у взаємовідносинах з поміщиками. Специфіка проведення реформи на Поділлі визначалася наявністю чисельного проширку польських дворян-землевласників, великої щільності населення, малоземелля селян при збереженні великого поміщицького землеволодіння. Тому соціально-станові відмінності між групами населення в Подільській губернії набули виразного етноконфесійного забарвлення: землевласники-дворяни майже завжди були поляками-католиками, купці, фінансисти та ремісники (міщани) за незначним винятком належали до євреїв-їудеїв, селяни, у більшості залежні, - православні українці. Наявний розподіл віддзеркалював різницю їх майнової та економічної нерівності, соціального статусу і політичних прав. Упровадження реформи призвело до включення у товарно-грошові відносини всієї аграрної сфери. Наслідком капіталізації стала швидка диференціація у селянському середовищі на заможних власників, або куркулів, середняків та бідняків. Перші поступово ставали основними постачальниками сільськогосподарської продукції на ринок, витісняли землевласників, більшість із яких не змогла пристосуватися до нових економічних умов і збанкрутувала. Розорення дворянства, що супроводжувалося намаганням уникнути остаточного банкрутства шляхом підвищення вимог до селян, призводило до конфліктів між поміщиками і селянами. Водночас диференціація у власному селянському середовищі спричиняла виникнення конфлікту між заможною частиною селянства та бідняками. Селянські родини, знищені куркульською кабалою, залишали батьківщину, формуючи потужний переселенський рух у інші регіони імперії та інші країни. Однак висновки про обезземелення селянства і непомірно високі викупні платежі за землю, які подавалися як важливі вкрай негативні наслідки реформи, виявилися черговим міфом радянської історіографії. У Подільській губернії у результаті реформи і при збереженні інвентарних правил 1848 р. селянські наділи навпаки збільшилися майже вдвічі, а можливість вести господарство самостійно докорінно змінила світогляд селянства і вплинула не тільки на його економічну спроможність, а й на соціально-психологічну динаміку.

Ключові слова: аграрна реформа, селянство, відміна кріпосного права, викуп землі, економічний розвиток, Подільська губернія.

Постановка проблеми. Україна історично сформувалася як аграрна країна, де сільськогосподарське виробництво відіграло важливу роль у житті переважної частини населення. Тому аграрне питання і проведення аграрної реформи в українській історії XIX ст. були актуальними. Науковий інтерес до заявленої нами теми пояснюється тим, що цілий ряд питань, що стосується її причин, характеру та результатів потребує сучасного прочитання. Період підготовки аграрної реформи став часом пошуку альтернативних шляхів подальшого розвитку держави, зокрема Поділля, яке було одним із важливих регіонів загальноросійського економічного розвитку. У Подільській губернії проведення селянської реформи мало свої особливості, що визначалося рядом факторів: природно-кліматичним, географічним, законодавчим, національним і ментальним. Скасування кріпосного права, безумовно, стало важливим кроком в економічному розвитку краю, причиною динамічних перетворень у соціально-економічному житті губернії, змінило розподіл земельної власності, сприяло капіталізації аграрного сектора, збільшенню врожайності сільськогосподарської продукції та

її збуту. Попри половинчастість реформи, селяни отримали особисту свободу й інші громадянські права, можливість господарювати і включатися в товарно-грошові відносини. Здійснення перетворень набуло у Подільській губернії власної специфіки, тому прочитання регіонального аспекту дозволяє не тільки підтвердити ряд загальних тенденцій, але й підкреслити характерні особливості проведення реформи на місцях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про селянську реформу написано чимало, однак, незважаючи на широку археографічну та історіографічну базу, вона до сьогоднішнього часу залишається актуальною і далекою від єдино правильного прочитання. Історіографічний дискурс селянської реформи 1861 р. не позначений статичністю, вона була і залишається об'єктом гострих наукових дискусій.

Тези представників радянської історіографії базувалися на єдино правильній тогочас марксистсько-ленінській методології з її визнанням класової боротьби як основної рушійної сили історичного прогресу. Керуючись такою установкою, вчені доводили, що причиною скасування кріпосного права

стала «революційна ситуація», яка склалася у 1850 – 1861 рр. Наступна думка радянських дослідників – реформа проводилася лише в інтересах поміщиків і для селянства залишилася незавершеною, оскільки їх головна вимога – отримати землю – виконана не була. Більше того, в результаті відбулося масове обезземелення селян. Типові марксистські кліше представлено у працях М. Нечкіної¹, П. Зайончковського², Л. Захарової³, хоча ці роботи наповнені величезним цінним фактичним матеріалом. На противагу їм зарубіжні історики заперечували вирішальну роль революційної боротьби, вказували на ліберальність поглядів урядової верхівки та пов'язували реформу з фінансовою кризою 1859 – 1863 рр. Вони відзначали епохальність змін, вважаючи реформу необхідною умовою майбутнього прогресу імперії, вважали, що від її проведення найбільшу вигоду отримала держава і доводили, що «непомірно високі» викупні платежі селяни в змозі були виплачувати. Такі підходи наявні у працях У. Лінкольна⁴, Е. Кімбелла⁵, С. Хінади⁶, С. Хока⁷.

Сучасні дослідження проблеми у працях В. Смоля⁸, О. Реєнта⁹, О. Крижановської¹⁰, Ю. Земського¹¹, Т. Шаравари¹² спрямовані на «розвінчання міфів» радянської інтерпретації, розгляд загального аграрного розвитку країни, становище різних соціальних прошарків населення до і після реформи, зміни селянського менталітету у зв'язку з новими умовами господарювання. Правове підґрунтя реформи розглянуто у роботах А. Савчука¹³,

О. Мельника¹⁴. Зміни у землеволодінні та землекористуванні, у дворянських та селянських господарствах, наслідки селянської реформи висвітлено у працях І. Десятнікова¹⁵, А. Криськова¹⁶, С. Богатчука¹⁷.

Мета дослідження – аналіз економічного розвитку Подільської губернії у другій половині XIX ст. в контексті проведення царським урядом селянської реформи 1861 р., з'ясування впливу аграрної реформи на подальший розвиток дворянських і селянських господарств краю та економічного розвитку держави.

Виклад основного матеріалу. Проблемність існування феодально-кріпосницької системи в Російській імперії стала очевидною ще у XVIII ст., а у першій чверті XIX ст. перетворилася на гальмівний фактор у розвитку промисловості, торгівлі та сільськогосподарського підприємництва. Аграрна сфера була ядром цієї системи. Посилення експлуатації селянства, запровадження нових форм панщини, відсталість технічних засобів виробництва, низький рівень організації праці та його продуктивності при проникненні товарно-грошових відносин у сільське господарство стали яскравими проявами кризи.

Загальнодержавні процеси, які відбувалися в Російській імперії, завжди мали регіональну специфіку, і Подільська губернія, поряд із іншими губерніями Правобережної України, посідала особливе місце. По-перше, маючи загальну площу 42017,6 кв. км і понад 3,8 млн. жителів, за щільністю населення вона була на другому місці в Європейській Росії,

1 Нечкіна М. Новые материалы о революционной ситуации в России (1859 – 1861 гг.). *Литературное наследие*. Т. 61. Москва: Издательство АН СССР. 1953. С. 467-481.

2 Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. Москва: Просвещение. 1968. 369 с.

3 Захарова Л. Александр II и отмена крепостного права в России. Москва: РОССПЭН. 2011. 719 с.

4 Lincoln W. *In the Vanguard of Reform: Russia's Enlightened Bureaucrats, 1825-1861*. Illinois: Northern Illinois University Press. 1982. 319 p.

5 Kimball A. Revolutionary Situation in Russia (1859-1863). *Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*. Gulf Breeze, 1983. Vol. 31. P. 54-57.

6 Хінада С. Дослідження з аграрної історії Росії. До питання про відробітковий аграрний лад напередодні революції 1905 р. Принстон. 1991.

7 Хок С. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России 1861 – 1914 годы. *Отечественная история*. 1996. № 2. С. 28 – 54.

8 Смолий В. Велика реформа 1861: сучасне бачення *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 18. С. 4 – 6.

9 Реєнт О. До проблеми відміни кріпосного права у 1861 р. *Український історичний журнал*. 2011. № 1. С. 34 – 51.

10 Крижановська О. О. Соціально-економічне становище поміщицьких селян Правобережної України другої чверті XIX ст. в контексті урядової політики. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*. 2008. Вип. 14. С. 111 – 124.

11 Земський Ю. Селянська реформа 1861 р. в контексті протиріч національних інтересів у Правобережній Україні. *Красназнавство*. 2011. № 1. С. 36 – 48.

12 Шаравара Т. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX ст. в Російській імперії: історіографія. К: «Ліра К». 2011. 486 с.

13 Савчук А. Діяльність Головного комітету у селянській справі із підготовки реформи 1861 року в Російській імперії: дис...канд. іст. наук: М-во освіти і науки України. Київ: Університет ім. Бориса Грінченка. 2020. 245 с.

14 Мельник О. Правове підґрунтя аграрної реформи 1861 р. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 41 – 43.

15 Десятніков І. В. Трансформація поміщицьких господарств України в кінці XIX – на початку XX ст. *Економічна теорія та історія економічної думки*. 2014. Вип. 1 (16). С. 5 – 11.

16 Криськов А., Габрусєва Н., Шостаківська Н. Влада і колективна власність: досвід реалізації земельної реформи. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2021. Вип. 2 (25). С. 550 – 557.

17 Богатчук С. Аграрна реформа 1861 р. та її наслідки для економічного розвитку України. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2018. № 4. С. 129-138.

поступаючись тільки Московській¹⁸. По-друге, вона різнилася наявністю великих поміщицьких господарств. Так, у Подільській губернії із загальної кількості землі 3 млн. 974 тис. 880 дес. у користуванні державних селян перебувало всього 367 тис. 267 дес., або всього 9,2%, кріпаки ж склали 59,54%, що перевищувало аналогічні показники по інших губерніях України¹⁹. По-третє, для краю було характерне гостре малоземелля, хоча в досліджуваній період на Подільську губернію припадала найбільша кількість орної землі, порівняно з іншими губерніями Правобережної України (на 100 дес. оброблюваної землі орної нараховувалося 53003 дес. у Подільській, 50940 дес. – у Київській і 32277 дес. – у Волинській). По-четверте, особливістю селянського землекористування в губернії була його подвірна, а не громадівська форма. Інституція громади, властива для центральних регіонів країни, на Поділлі була відсутня. Більшість селян мали так звані «інвентарні наділи», отримані внаслідок прийняття 29 грудня 1848 р. «Правил для управління маєтками за затвердженими для них інвентарями у Київській, Подільській і Волинській губерніях». Відповідно до документу, селянам виділяли ту землю, якою вони користувалися на момент встановлення інвентарів; залежно від розміру отриманої ділянки останні повинні були відбувати панщину, всі інші види повинностей скасовувалися; працювати заборонялося у святкові та дощові дні; свавілля поміщиків відносно одруження селян, вербування в рекрути, заслання до Сибіру обмежувалося. Щоправда, 10 січня 1849 р. Микола I затвердив нову редакцію інвентарів, яка розширила права землевласників та погіршила становище селянства. Зокрема, поміщики здобули право визначати на основі місцевих умов розміри селянських наділів і обмінювати їх на панські землі. Тільки в одному Гайсинському повіті було зафіксовано 26 таких випадків²⁰. І, нарешті, по-п'яте, специфіка подільського регіону полягала у наявності чисельного і заможного прошарку польських землевласників. За національним складом українці, у більшості селяни, склали близько 80% населення краю. Питома

вага поміщиків польської національності становила 89%, їм належало 9/10 земельної власності та 2,6 млн. кріпосних селян. Так, А. Чарторийський володів 17,5 тис. кріпаків, М. Радзивілл – 12,2 тис., А. Потоцький – 11 тис. Тому існування польського елементу мало істотне значення для економічного, соціального і культурного розвитку регіону. За Д. Бовуа, жорстокі польські землевласники, які вважали себе повноправними господарями, постійно зловживали у своїх маєтках, керуючись власними забаганками і надіючись на безкарність²¹.

Протягом 50-х рр. XIX ст. на території Правобережної України відбулося більше 160 селянських виступів, третина з яких припадала на Подільську губернію. Найбільшими серед них були повстання в Балтському повіті, звідки вони поширилися на Старокосятинівський, Брацлавський, Літинський та інші. На своїх зібраннях селяни вимагали перевести панщину в оброк і навіть знищити кріпацтво²². Однак, якщо розглянути динаміку селянського руху в українських губерніях в кінці 1850-х рр., можна констатувати його зниження. Так, у 1857 р. нараховувалося 191 виступ, а у 1858 р. їх було 190, у 1859 – 63²³. Як бачимо, напередодні реформи кількість протестів зменшилася, а 622 виступи у першій половині 1861 р. відбулися вже після проголошення Маніфесту 19 лютого і не можуть розглядатися як такі, що вплинули на рішення уряду скасувати кріпосне право. Таким чином, «революційна ситуація», описана радянськими істориками, в дійсності була не настільки значущою і не мала вирішального впливу на рішення уряду з проведення селянської реформи. Набагато важливішим було наростання об'єктивних умов гальмування розвитку Російської імперії: відсталість економіки і падіння міжнародного авторитету, – причиною яких і було кріпосне право. Каталізатором реформаторства стала нищівна поразка Росії у Кримській війні.

З ініціативою селянської реформи виступив сам імператор Олександр II. Практична підготовка до неї розпочалася в кінці 1856 р. із утворення Таємного комітету, пізніше реорганізованого у Головний комітет у селян-

18 Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства: адрес-календарь Рос. Империи. Б. м.: Изд. Суворина. 1899. Т. 2. С. 744.

19 Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К: Держполітвидав УРСР. 1954. С. 133.

20 Ловчинська А. Інвентарна реформа 1847 – 1848 рр. та її особливості проведення на Правобережній Україні. Вінниця. 2009. С. 14.

21 Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831 – 1863 рр.) / пер. з франц. Київ: Інтел. 1996. С. 43.

22 Баженов Л., Винокур І. Нариси історії Поділля. Харків: Облполітграфвидав. 1990. С. 145.

23 Селянський рух на Україні 1850 – 1864 рр. / ред. М. Н. Лещенко. Київ: АН УРСР. 1988. С. 7.

ських справах для розробки проєкту реформи. Губернські комітети розробляли власні варіанти реформування для зведення їх в одне ціле Редакційними комісіями. Однак більшість із них дотримувалася консервативної позиції й виступила за звільнення селян без землі. Не став винятком і комітет Подільської губернії.

Перший крок на шляху до реформи в губернії було зроблено 4 грудня 1857 р., коли губернатор Пфелер отримав від київського генерал-губернатора Васильчикова листа з рескриптом Олександра II і циркуляр міністра внутрішніх справ Ланського про звільнення селян із кріпосної залежності. У листі зазначалося, що уряд бажає отримати підтримку місцевого дворянства з цього питання у формі письмового звернення до царя від його імені. Відповіддю помісних дворян на промову губернатора була повна тиша. Дворяни не хотіли йти на будь-які зміни, не схвалили їх і не прийняли остаточного рішення. Демонструючи свою «самопожертву і благородство», вони запропонували селянам віддати без викупу присадибну землю (інвентарний наділ) з покладенням на них державних податків, грошових і натуральних повинностей на користь як поміщика, так і місцевої громади²⁴. Найбільш активними у порушенні селянського питання на державному рівні стали польські землевласники. Шляхта Подільської губернії увійшла до складу дворянського комітету з підготовки реформи, на чолі якого було поставлено губернського маршалка Яна Сулятинського. Один із його членів – відомий суспільний діяч Т. Бобровський писав, що в губернському комітеті «...панували рутини і панщина, про відміну кріпосного права з землею не було розмов узагалі, а якщо у когось ця думка спливала у зародку, то таємно і ретельно схована, враховуючи загальні настрої комітету»²⁵.

Маніфест про звільнення селян від кріпосної залежності був доставлений у Кам'янець-Подільський флігель-ад'ютантом бароном Корфом 2 березня 1861 р., а 13 березня прочитаний у місцевому кафедральному

соборі²⁶. Як відомо, одночасно було затверджено ще 17 законодавчих актів, які містили умови звільнення селянства. На території України поширювалися документи як обов'язкові для всієї імперії, так і спеціально призначені для українських губерній. На Правобережжі діяло «Місцеве положення про поземельне влаштування селян, осілих на поміщицьких землях в губерніях Київській, Подільській і Волинській», згодом, у 1863 р., додатково було видано ще близько десяти правових актів, що стосувалися реалізації реформи на Правобережній Україні²⁷.

Селяни звільнялися від кріпосної залежності й переходили до розряду тимчасово зобов'язаних. За ними закріплювався наділ землі, визначений інвентарними правилами. Фіксація повинностей здійснювалася шляхом складання і підписання статутних грамот. Однак на початковому етапі реформи відчувалася певна недовіра до її завдань і серед селян, і серед поміщиків. За 1861 р. у Подільській губернії було складено таких статутних грамот всього в 56 сільських громадах. У Брацлавському, Літинському, Могилівському і Ольгопільському повітах не було жодної спроби викупу поміщицьких земель²⁸. Підписання статутних грамот прискорилося після провального дворянського зібрання 19 вересня у Кам'янці-Подільському. Під час засідання до зали увійшли найбільш впливові польські поміщики краю і закликали підписати «адресу» до Олександра II з вимогою приєднати Поділля до Польщі. В результаті збори були негайно закриті, а винуватці віддані під суд за протизаконні дії, які полягали у «посяганні на цілісність держави»²⁹. Це суттєво послабило позиції польського дворянства і прискорило проведення селянської реформи в губернії. До грудня 1862 р. було підписано 1762 статутні грамоти, станом на 1 січня 1863 р. – 1847. Вони стосувалися 481 904 ревізійних душ із 505 828, тобто, 95,27%, і цей показник був найвищим по Україні³⁰.

Однак прочитання документів поміщиками і селянами докорінно різнилося. У розумінні селян скасування кріпосного права означало безкоштовне отримання землі й

24 Державний архів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 214. Арк. 3.

25 Bobrowski T. Pamientik moego zycia / Oprac., wstepem I przypisami opatrzył S. Kieniewicz. Warszawa, 1979. Т. 1. О справach I ludziach mego czasu. Р. 147.

26 Державний архів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 362. Арк. 4.

27 Мельник О. Правове підґрунтя аграрної реформи 1861 р. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 42.

28 Курносів Ю. (ред.). Відміна кріпосного права в Україні. Збірник документів і матеріалів. Київ: Видавництво АН УРСР. 1961. С. 249.

29 Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАК України). Ф. 1. Оп. 2. Спр. 177. Арк. 13

30 Валк С. Скасування кріпацтва. Доповіді міністрів внутрішніх справ щодо проведення селянської реформи. 1861-1862 Москва ; Ленінград: Видавництво АН СРСР, 1950. С. 285.

негайну відмову від панщини. У Подільській губернії селяни «відкрито говорять, що поміщицька земля буде належати їм». Тому необхідність відпрацювати ще два роки після Маніфесту феодальні повинності та сплачувати величезний викуп за наділи викликали наростання протестної активності й спровокували неминучий конфлікт з владою. У квітні – травні 1861 р. в губернії відбулося 213 селянських виступів, 111 з яких спрямовані проти Положення 19 лютого і 102 – за зменшення розміру повинностей. Масштабні заворушення проходили у Брацлавському і Ямпільському повітах³¹.

Крім селянських виступів проведенню реформи могло завадити польське повстання 1863 р. Саме на Поділлі відбувалися важливі бої, що вплинули на подальший перебіг повстанського руху³². Особливе занепокоєння царського уряду викликала спроба керівників повстання повернути на свій бік селянство західних губерній і видання з цією метою маніфесту 22 грудня 1863 р., який проголошував усіх селян вільними і декларував передачу їм землі «на вічні часи, у повну власність без оброку і викупу». 1 березня 1863 р. Олександр II підписав «Указ про селян Північно-Західного краю», суть якого полягала у припиненні обов'язкових відносин між поміщиками і селянами через викуп земель їх наділу. 30 липня його було поширено на Київську, Подільську і Волинську губернії. Цим урядовим рішенням передбачалося встановлення для селян певних пільг порівняно з попереднім законодавством. Зокрема, вони переводилися з розряду тимчасовозобов'язаних у розряд власників шляхом обов'язкового викупу землі й зниження викупних платежів на 20%. 8 жовтня 1863 р. були затверджені «Правила про порядок переведення у маєтках Київської, Подільської і Волинської губерній статутних грамот у викупні акти».

Ще одним напрямом діяльності царського уряду після придушення повстання було обмеження польського поміщицького землеволодіння. На маєтки учасників повстання було накладено секвестр, вони конфісковувалися в державну казну, а полякам-католикам заборонялося купувати нерухомість. У такий спосіб склалися сприятливі умови для пе-

реходу землі в руки російського дворянства і вищого чиновництва. І все ж, незважаючи на такі кардинальні кроки, земельні володіння польської шляхти залишалися тут значними. На Поділлі помісне землеволодіння росіян становило 673 198 дес., а польське – 1 011 531 дес. і тільки незначна частина земель належала українським поміщикам³³.

Селянська реформа не втілила у життя народних сподівань на землю. Навпаки, значна частина землі була забрана у селян. Тільки у 50 волостях Подільської губернії вони втратили 186 426 дес. Тому питання збільшення дефіциту землі та безземелля залишалося дуже болючим. Загалом селяни здобули 681 тис. дес. землі, що становило 38% від її загальної кількості. Відповідно власники залишили собі 1 млн. 119 тис. дес., що становило 62%. Однак така ситуація склалася в губернії у перші пореформені роки, надалі становище кардинально змінилося. У 80 – 90-х рр. XIX ст. спостерігалось доволі швидке зростання селянського приватного землеволодіння. Якщо у 1862 р. його площа становила 818 тис. дес., то у 1892 р. вона збільшилася до 3,8 млн. дес., а у 1902 р. – до 5,4 млн. дес., тобто у 6,6 разів, а частка у загальному землеволодінні зросла з 4% до 29%³⁴.

У результаті скасування кріпосного права 1861 р. всі поміщицькі господарства переживали кризу. Про це переконливо свідчать висновки урядової комісії, яка перевіряла стан сільського господарства Російської імперії на початку 70-х рр. XIX ст. У документі відзначено, що вони «безсумнівно підлягали внаслідок реформи 19 лютого сильному потрясінню». Значна частина землевласників, особливо середніх і дрібних, не змогла пристосуватися до нових умов, до заміни кріпацької праці найманою, а великі суми, отримані в якості викупу за земельні наділи, мало хто використовував для вдосконалення господарства. Селянські ж господарства, навпаки, на думку тієї ж комісії, «були облаштовані в перехідний час набагато краще».

Під час проведення реформи було встановлено мінімальний і максимальний розміри наділу, який переходив у власність селян, для кожного регіону. Поміщик сам визначав, де саме визначити земельну ділянку, що фактично прирікало селян на гірші землі. Якщо

31 Щербина П. Селянський рух в подільській губернії в період 1961 р. *Творчі вершини вченого. До 60-річчя від дня народження проф. Т. Г. Кужурудзяка*. Кам'янець-Подільський, 1998. С. 194.

32 Романюк І. Польське національне повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів. Київ: КНТ. 2017. С. 185.

33 Баженов Л., Винокур І. Нариси історії Поділля. Харків: Облполітграфвидав. 1990. С. 17.

34 Коломієць С., Пархомчук Я. Реформаторські процеси в аграрній сфері України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник аграрної історії*. 2011. Вип. 2. С. 27.

до реформи вони користувалися великою кількістю землі, ніж тепер мали право отримати, то різницю відрізали на користь поміщика. Такі землі називалися «відрізками». Саме цей факт став своєрідним каталізатором для пояснення обезземелення селянства. Однак на Правобережній Україні загалом і в Подільській губернії зокрема склалася досить своєрідна ситуація. Тут селянам спочатку зберегли інвентарні наділи 1847 р., а згодом, під впливом польського повстання 1863 р., збільшили їх майже на 1,4 млн. дес., або на 47%. У Подільській губернії ці показники склали 26,4%, а відрізки становили всього 5 – 6%. Крім того, мав місце бюрократичний недогляд при вимірі ділянок, оскільки наділи могли отримувати тільки селяни, включені до останнього перепису 1858 р., хоча за три роки після нього помітно виросла кількість тих, хто згідно з віком міг отримати наділ, але потрапив до списку.

У перші роки після скасування кріпосного права обезземелення було не настільки значним і часто компенсувалося за рахунок оренди поміщицької землі або переорієнтації інтересів селянства на торгівлю або роботу на підприємствах. Наприклад, у Брацлавському, Літинському і Ольгопільському повітах Подільської губернії у 1865 р. селяни орендували більше 1000 дес. землі. До 1867 р. площа селянських земель виросла з 960 412 до 1 143 252 дес. або на 18%, загальний приріст склав 118 840 дес., а до початку ХХ ст. селянські господарства отримали більше 4 млн. дес. землі.

Отже, реформа проводилася не в інтересах конкретно дворян чи селян. Найбільш зацікавленою стороною в її реалізації була насамперед держава, перед якою стояла гостра необхідність в прискоренні економічного розвитку, звільнення робочих рук селян для потреб сучасної індустрії, втягування аграрного сектору у сферу товарного виробництва.

Реформа 1861 р., незважаючи на обмеженість і недосконалість, стимулювала розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві, зумовила виникнення ряду прогресивних тенденцій, насамперед перехід до багатопільної системи землеробства, використання агротехніки, збільшення площі оброблюваних земель, підвищення врожайності. Провідна роль у розвитку сільського господарства України належала зерновому вироб-

ництву, однак на Поділлі найбільш поширеним з вирощуваних культур був цукровий буряк. У виробництві цукру відбувся перехід від кріпосного мануфактурного виробництва до справжньої мануфактури з використанням вільнонайманої праці. Найбільш прибутковими цукровими заводами на Поділлі стали Степанівський, Вороновицький та Тростянецький. Загалом на Поділлі вироблялося 6 825,7 тис. пуд. цукру (порівняно з 454, 8 тис. у першій половині ХІХ ст.) [17, 159]. Розвинутими галузями виробництва також були мукомельна, винокурінна і тютюнова, де так само відзначалася позитивна динаміка. Велика кількість винокурних заводів у Подільській губернії була передана з рук поміщиків до промисловців. У краї збирали 28 тис. пуд. тютюну, що забезпечило їй перше місце на Правобережжі у цій галузі.

Для розвитку аграрного сектора важливу роль мали шляхи сполучення, і Подільська губернія опинилася у центрі будівництва залізничної мережі. У 1865 р. почала функціонувати Одесько-Балтська залізниця, а у 1870 р. – Києво-Балтська, яка проходила через Козятин, Вінницю, Жмеринку³⁵. З Південно-Західного регіону на експорт відправлялася в основному сільськогосподарська продукція – хліб, сало, насіння³⁶.

Після проведення реформи 1861 р. проблеми малоземелля і аграрного перенаселення Подільської губернії все ще залишалися істотними, тому природною реакцією на існування надлишку робочої сили став розвиток еміграційних процесів. Упродовж 1890-х рр. із Поділля виїхало 26 тис. осіб³⁷. Царський уряд сприяв переселенським акціям в Амурську, Приморську і Забайкальську області, де для будівництва Сибірської залізниці і розробки гірських надр були необхідні робочі руки.

Реформа спричинила не тільки економічні, але й політичні та соціальні наслідки. Отримавши свободу і громадянські права, селянство, яке складало більше 80% населення, стало активним фактором суспільного життя.

Висновки. Таким чином, селянська реформа 1861 р. була і залишається однією з ключових проблем української історії ХІХ ст. Вона стала переломним моментом, який поділив суспільство на «до» і «після» реформи, подією, яка знаменувала перехід від феодального способу виробництва до капіта-

35 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 44. Спр. 667. Арк. 2, 3.

36 Державний архів Вінницької області. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 46.

37 Баженов Л., Винокур І. Нариси історії Поділля. Харків: Облполітграфвидав. 1990. С. 276.

лістичного. Причинами реформування став ряд економічних, соціальних і політичних факторів, а не «революційна ситуація», яка була домінантою у працях істориків радянського часу. Реформа здійснювалася в інтересах держави та існуючої системи управління і стала насамперед складником широкомасштабних заходів уряду з економічного розвитку країни.

Реформа 1861 р. призвела до динамічних трансформацій у соціально-економічному житті Подільської губернії, подолання пережитків феодального ладу, інтенсивного розвитку капіталістичних відносин в аграрній сфері, підвищення врожайності сільськогосподарських культур внаслідок використання машин і вільнонайманої праці, покращення структури посівів, домінування товарно-грошових відносин у господарствах поміщиків і заможних селян, диференціації селянства, зміни у взаємовідносинах з поміщиками. Специфіка проведення реформи на Поділлі визначалася наявністю чисельного прошарку польських дворян-землевласників, великої щільності населення, малоземелля селян при збереженні великого поміщицького землеволодіння. Тому соціально-станові відмінності між групами населення в Подільській губернії набули виразного етноконфесійного забарвлення: землевласники-дворяни майже завжди були поляками-католиками, купці, фінансисти та ремісники (міщани) за незначним винятком належали до євреїв-їудеїв, селяни, переважно особисто залежні, були православними українцями. Наявний розподіл віддзеркалював різницю

їх майнової та економічної нерівності, соціального статусу і політичних прав. Впровадження реформи призвело до включення у товарно-грошові відносини всієї аграрної сфери. Наслідком капіталізації стала швидка диференціація у селянському середовищі на заможних власників, або куркулів, середняків та бідняків. Перші поступово ставали основними постачальниками сільськогосподарської продукції на ринок, і витіснили землевласників, більшість із яких не змогла пристосуватися до нових економічних умов і збанкрутувала. Розорення дворянства, що супроводжувалося намаганням уникнути остаточного банкрутства шляхом підвищення вимог до селян, призводило до конфліктів між поміщиками і селянами. Водночас диференціація у власному селянському середовищі спричинила виникнення конфлікту між заможною частиною селянства та бідняками. Селянські родини, знищені куркульською кабалою, залишали батьківщину, формуючи потужний переселенський рух в інші регіони імперії та інші країни. Однак висновки про обезземелення селянства і непомірно високі викупні платежі за землю, які подавалися як важливі вкрай негативні наслідки реформи, виявилися черговим міфом радянської історіографії. В Подільській губернії у результаті реформи і при збереженні інвентарних правил 1848 р. селянські наділи навпаки збільшилися майже вдвічі, а можливість вести господарство самостійно докорінно змінила світогляд селянства і вплинула не тільки на його економічну спроможність, а й на соціально-психологічну динаміку.

References:

1. Nechkyna, M. (1953). *Novie materialy o revolyutsionnoi situatsii v Rossii (1859 – 1861 gg.)*. Literaturnoe nasledstvo. T. 61. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR. 1953. S. 467-481. [New materials on the revolutionary situation in Russia (1859 - 1861). Literary heritage]. Moskva: Yzdatelstvo AN SSSR [in Russian].
2. Zayonchkovskiy, P. (1968). *Otmena krepostnogo prava v Rossii* [The abolition of serfdom in Russia]. Moskva: Prosveshcheniye [in Russian].
3. Zakharova, L. (2011). *Aleksandr II i otmena krepostnogo prava v Rossii* [Alexander II and the abolition of serfdom in Russia]. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
4. Lincoln, W. (1982). *In the Vanguard of Reform: Russia's Enlightened Bureaucrats, 1825-1861*. W.B.Lincoln – Illinois: Northern Illinois University Press [in English].
5. Kimball, A. (1983). *Revolutionary Situation in Russia (1859–1863)*. *Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*. Vol. 31. Gulf Breeze, 54–57 [in English].
6. Khinada, S. (1991). *Doslidzhennia z ahrarnoi istorii Rosii. Do pytannia pro vidrobitkovyi ahrarnyi lad naperedodni revoliutsii 1905 r.* [Studies on the agrarian history of Russia. To the question of the working agrarian system on the eve of the revolution of 1905] Prinnton [in Ukrainian]

7. Khok, S. (1996). Maltus: rost naseleniya i uroven zhizni v Rossii 1861 – 1914 gody [Malthus: population growth and standard of living in Russia 1861-1914]. *Otechestvennaya istoriya - National history*, 2, 28 – 54 [in Russian].

8. Smolii, V. A (2011). Velyka reforma 1861: suchasne bachennia [The Great Reform of 1861: A Modern Vision]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.: Zbirnyk naukovykh prats – Problems of the history of Ukraine in the 19th and early 20th centuries: Collection of scientific papers*, 18, 4 – 6 [in Ukrainian].

9. Reient, O. (2011). Do problemy vidminy kriposnogo prava u 1861 r. [To the problem of abolition of serfdom in 1861]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical magazine*, 1, 34 – 51 [in Ukrainian].

10. Kryzhanovska, O. (2008). Sotsialno-ekonomichne stanovyshe pomishchytskykh selian Pravoberezhnoi Ukrainy druhoi chverti XIX st. v konteksti uriadovoi polityky [Socio-economic situation of landowning peasants of Right Bank Ukraine in the second quarter of the 19th century. in the context of government policy]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. [Problems of the history of Ukraine in the 19th and early 20th centuries]*, 14, 111 – 124 [in Ukrainian].

11. Zemskyi, Yu. (2011). Selianska reforma 1861 r. v konteksti protyrych natsionalnykh interesiv u Pravoberezhnii Ukraini [Peasant reform of 1861 in the context of contradictions of national interests in Right Bank Ukraine]. *Kraieznavstvo. [Local history]*, 1, 36 – 48 [in Ukrainian].

12. Sharavara, T. (2011). *Reformy i kontrreformy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. v Rosiiskii imperii: istoriografia [Reforms and counter-reforms of the second half of the 19th and early 20th centuries. in the Russian Empire: historiography]*. Kyiv: Lira K [in Ukrainian].

13. Savchuk, A. (2020). Diialnist Holovnoho komitetu u selianskii spravi iz pidhotovky reformy 1861 roku v Rosiiskii imperii [Activities of the Main Committee in Peasant Affairs for the Preparation of the Reform of 1861 in the Russian Empire] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv» [in Ukrainian].

14. Melnyk, O. (2019). Pravove pidhruntia ahrarnoi reformy 1861 r. [The legal basis of the agrarian reform of 1861]. *Porivnialno-analitychne pravo . [Comparative and analytical law]*, 4, 41 – 43 [in Ukrainian].

15. Desiatnikov, I. (2014). Transformatsiia pomishchytskykh gospodarstv Ukrainy v kintsi XIX – na pochatku XX st. [The transformation of the landlord farms of Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries]. *Ekonomichna teoriia ta istoriia ekonomichnoi dumky. [Economic theory and history of economic thought]*, 1 (16), 5 – 11 [in Ukrainian].

16. Kryskov, A., Habrusieva, N. & Shostakivska, N. (2021). Vlada i kolektyvna vlasnist: dosvid realizatsii zemelnoi reformy [Power and collective property: the experience of implementing land reform]. *Sotsialno-ekonomichni problemy i derzhava. [Socio-economic problems and the state]*, 2 (25), 550 – 557 [in Ukrainian].

17. Bohatchuk, S. (2018). Ahrarna reforma 1861 r. ta yii naslidky dlia ekonomichnoho rozvytku Ukrainy [The agrarian reform of 1861 and its consequences for the economic development of Ukraine]. *Ekonomika. Finansy. Menedzhment: aktualni pytannia nauky i praktyky. [Economy. Finances. Management: topical issues of science and practice]*, 4, 129 – 138 [in Ukrainian].

18. Podolskaia huberniia, (1899). *Vsia Rossyia. Russkaia knyha promyshlennosti, torhovly, selskoho khoziaistva: adres-kalendar Ros. Ymperyy - All of Russia. Russian book of industry, trade, agriculture: address-calendar of Russia Empires.* [in Russian].

19. Hurzhii, I. (1954). *Rozklad feodalno-kriposnytskoi systemy v silskomu gospodarstvi Ukrainy pershoi polovyny XIX st. [Schedule of the feudal-serf system in the agriculture of Ukraine in the first half of the 19th century]*. K: Derzhpolitvydav URSR [in Ukrainian].

20. Lovchynska, A. (2009). Inventarna reforma 1847 – 1848 rr. ta yii osoblyvosti provedennia na Pravoberezhnii Ukraini [The inventory reform of 1847-1848 and its peculiarities in Right Bank Ukraine]. Vynnytsia [in Ukrainian].

21. Bovua, D. (1996). Shliakhtych, kripak i revizor: Polska shliakhta mizh tsaryzmom i ukrainskymy masamy (1831 – 1863 rr.) [A nobleman, a serf and an auditor: Polish nobility between tsarism and the Ukrainian masses (1831-1863)]. Kyiv: Intel [in Ukrainian].

22. Bazhenov, L. & Vynokur, I. (1990). *Narysy istorii Podillia [Essays on the history of Podillia]*. Kharkiv: Oblpolithrafvydav [in Ukrainian].

23. Leshchenko, M. (Eds). (1988). *Selianskyi rukh na Ukraini 1850 – 1864 rr. [Peasant movement in Ukraine 1850-1864]*. Kyiv: AN URSR [in Ukrainian].

24. State archive of Khmelnytskyi region, Fund 228, Inventory 1, File 214 [in Ukrainian].
25. Bobrowski, T. (1979). *Pamiętnik mojego życia* [A monument of my life] / Oprac., wstępem I przypisami opatrzył S. Kieniewicz. Warszawa, T. 1. O sprawach I ludziach mego czasu [in Polish].
26. State archive of Khmelnytskyi region, Fund 228, Inventory 1, File 362 [in Ukrainian].
27. Kurnosov, Yu. (Ed.) (1961). *Vidmina kriposnoho prava v Ukraini*. [Abolition of serfdom in Ukraine]. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR [in Ukrainian].
28. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, Fund 1, Inventory 2. File. 177 [in Ukrainian].
29. Valk, S. (Ed.) (1950). *Skasuvannia kripatstva. Dopovidi ministriv vnutrishnikh sprav shchodo provedennia selianskoi reformy. 1861-1862*. [Abolition of serfdom. Reports of the Ministers of Internal Affairs regarding the peasant reform. 1861-1862]. Moskva – Leninhrad: Vydavnytstvo AN SRSR [in Ukrainian].
30. Shcherbyna, P. (1998). *Selianskyi rukh v podilskii hubernii v period 1961 r.* [The peasant movement in the Podilsk province in the period of 1961]. *Tvorchi vershyny vchenoho. Do 60-richchia vid dnia narodzhennia prof. T. H. Kukuruziaka – Creative peaks of the scientist. To the 60th anniversary of the birthday of prof. T. G. Kukuruziaka*, 190-198 [in Ukrainian].
31. Romaniuk, I. (2017). *Polske naseleння Skhidnoho Podillia v Lystopadovomu povstanni* [The Polish population of Eastern Podillia in the November Uprising]. *Polske natsionalne povstannia 1830 – 1831 rr. na Pravoberezhnii Ukraini: vid mifiv do faktiv: kolektyvna monohrafiia – The Polish National Uprising of 1830-1831 in Right-Bank Ukraine: From Myths to Facts* [in Ukrainian].
32. Kolomiets, S. & Parkhomchuk, Ya. (2011). *Reformatorski protsesy v ahrarnii sferi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Reform processes in the agrarian sphere of Ukraine (second half of the 19th - beginning of the 20th century)]. *Visnyk ahrarnoi istorii. [Herald of agrarian history]*, 2, 18 – 31 [in Ukrainian].
33. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, Fund 442, Inventory 44. File. 667 [in Ukrainian].
34. State Archives of Vinnytsia region, Fund 205, Inventory 1. File. 59 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 07.03.2023

Схвалено до друку / Accepted: 24.05.2023

УДК: 930(438):070.484»1850/1869»
DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Shcherban

Taras Shcherban

*PhD student at the Department of History of Ukraine and Jurisprudence,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University,
Drohobych, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9476-7768>
e-mail: mppjavir@ukr.net*

Bibliographic Description of the Article: Shcherban, T. (2023). The journal “Dodatek Tygodniowy do Gazety Lwowskiej” (1850-1869) as a source for studying the economic life of Galicia. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 116-122. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Shcherban

THE JOURNAL “DODATEK TYGODNIOWY DO GAZETY LWOWSKEJ” (1850-1869) AS A SOURCE FOR STUDYING THE ECONOMIC LIFE OF GALICIA

Abstract. *The purpose of the research is to find out the features of the presentation on the pages of the journal “Dodatek Tygodniowy” (scientific supplement to “Gazety Lwowskiej”) of issues of the economic development of Galicia in the 50s-60s of the XIX century.*

The scientific novelty consists in a comprehensive analysis of the publications of “Dodatku Tygodniowego” about the specifics of the economic modernization of the Galicia region: the development of industry and trade, the development of road communications, progress in the agricultural sector.

Conclusions. *Scientific and informative supplement to “Gazety Lwowskiej” - “Dodatek Tygodniowy” was an unofficial spokesman for the activities of the Galician Viceroyalty. It presented a scientific, statistically based program for the development of the region, which included various aspects - from financial and economic to socio-cultural. The initiator of the activity of the scientific supplement was the Galician governor Agenor Golukhovski, who, through the mediation of the editors-in-chief, tried to embody in this publication the enlightening ideas of presenting science as a measure of social development. “Dodatek Tygodniowy” combined information materials of a statistical and economic nature, local history essays and source publications with journalistic materials. The content of the publication allows it to be interpreted as an important source of the history of the modernization of the region, in particular, its eastern part in the 1950s and 1960s. The digital data, reviews, scientific intelligence recorded on the pages of “Dodatku Tygodniowego” contain important information about the current state of the economic life of the region, and show the specifics of the reception by the creators of the publication of the problems and prospects of the modernization of Galicia.*

Keywords: *academic press, Polish historiography, Galician governorship, modernization, Agenor Goluchovski.*

Тарас Щербан

*аспірант кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Дрогобич, Україна
e-mail: mppjavir@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9476-7768>*

Бібліографічний опис для цитування: Щербан Т. Часопис «Dodatek Tygodniowy do Gazety Lwowskiej» (1850-1869) як джерело для вивчення економічного життя Галичини. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 116-122. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Shcherban

ЧАСОПИС «DODATEK TYGODNIOWY DO GAZETY LWOWSKEJ» (1850-1869) ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ ГАЛИЧИНИ

Анотація. *Мета дослідження* – з’ясувати особливості представлення на сторінках часопису «Dodatek Tygodniowy» (наукового додатку до «Gazety Lwowskiej») питань економічного розвитку Галичини у 50–60х рр. XIX ст.

Наукова новизна полягає в цілісному аналізі публікацій «Dodatku Tygodniowego» про специфіку економічної модернізації галицького краю: розвиток промисловості і торгівлі, розбудову дорожніх комунікацій, поступ в аграрному секторі.

Висновки. *Науково-інформаційний додаток до «Gazety Lwowskiej» – «Dodatek Tygodniowy» був неофіційним речником діяльності Галицького Намісництва. У ньому подавалася наукова, статистично обґрунтована програма розвитку краю, що включала в себе різні аспекти – від фінансово-економічного економічного до соціокультурного. Ініціатором діяльності наукового додатку був галицький намісник Агенор Голуховський, котрий за посередництва головних редакторів, намагався втілювати у цьому виданні просвітницькі ідеї представлення науки як міри суспільного розвитку. «Dodatek Tygodniowy» поєднував у собі інформаційні матеріали статистично-економічного характеру, краєзнавчі нариси та джерельні публікації з публіцистичними матеріалами. Змістове наповнення видання дозволяє трактувати його як важливе джерело з історії модернізації краю, зокрема східної його частини у 50-60 рр. XIX ст. Зафіксовані на сторінках «Dodatku Tygodniowego» цифрові дані, огляди, наукові розвідки містять у собі важливу інформацію про актуальний стан економічного життя краю та показують специфіку рецепції творцями видання проблем і перспектив модернізації Галичини.*

Ключові слова: *наукова преса, польська історіографія, Галицьке намісництво, модернізація, Агенор Голуховський.*

Постановка проблеми. У 2 пол. XIX ст. в Галичині спостерігаємо появу наукових видань, що не мали професійного історичного спрямування, проте частину свого змісту присвячували питанням минулого. Це, зокрема, відображено у низці наукових додатків до урядової газети «Gazeta Lwowska»: «Dodatek Tygodniowy przy «Gazecie Lwowskiej» (згодом – до «Gazety Lwowskiej» – авт.), «Dodatek Miesięczny, do Gazety Lwowskiej, poświęcony historii, statystyce i ekonomii krajowej», «Przewodnik Naukowy i Literacki» – стали відображенням історичного поступу Галичини. Матеріали цих видань ілюструють політичні та соціально-економічні трансформації краю другої половини XIX – початку XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Однією з перших праць, у якій осмислювалася історія діяльності додатків до «Gazety Lwowskiej», стало дослідження К. Естрейхера, присвячене історії галицької преси XIX ст.¹ Відзначення столітнього ювілею «Gazety Lwowskiej» (1811–1911) спричинилося до появи першого найбільш ґрунтовного багатотомного огляду діяльності як самої газети, так і різноманітних додатків до неї². У 60–70-х рр. XX ст. спостерігаємо появу перших синтетичних опрацювань, присвячених минулому польської преси³. Початок нового тисячоліття ознаменувався зверненням уваги дослідників на історію галицьких часописів як окремих історіографічних феноменів⁴.

Мета дослідження – з'ясувати особливості представлення на сторінках часопису «Dodatek Tygodniowy» (наукового додатку до «Gazety Lwowskiej») питань економічного розвитку Галичини у 50–60х рр. XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Провінція Галичина та Людомерія стала останнім територіально значущим надбанням Австрійської імперії і впродовж усього часу перебування у її складі трактувалася як край, що демонстрував дуже повільні темпи соціально-економічного поступу. Той потенціал розвитку, що його було задано Йозефінськими реформами, гасився так і нерозв'язаним до середини XIX ст. – ключовим у аграрному краї – селянським питанням. Допіру події 1848 р.

активізували процеси модернізації Галичини, особливо східної її частини. І початок цих процесів пов'язують з діяльністю першого галицького намісника слов'янського походження Агенора Ромуальда Голуховського⁵.

У Галичині перший урядовий вісник – «Dodatek Tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej», чий зміст присвячувався соціально-економічним, краєзнавчим і історичним проблемам – з'явився на початку 50-х рр. XIX ст. Він поєднував у собі інформаційні матеріали статистично-економічного характеру, краєзнавчі нариси та джерельні публікації з публіцистичними матеріалами. У виданні був також розділ про літературу (що включала також і критику та бібліографію)⁶. Назагал цей часопис під різними комбінаціями з назви «Dodatek Tygodniowy» виходив у світ (з перервами) впродовж 1850 – 1869 рр., мав стабільний обсяг (4 сторінки) та незмінну вартість для передплатників – 4 злоті ринські на рік.

Як уже зазначалося, створення цього часопису пов'язано з ініціативами графа Агенора Ромуальда Голуховського, що безпрецедентно довго, хоч і з різної тривалості перервами керував краєм (з 1849 по 1875 рр.), тричі обираючись намісником Галичини. Діяльність А. Голуховського дослідники окреслюють як реформаторську. Окремі його ініціативи були вкрай суперечливі, зокрема в освітній галузі намісник реалізовував активну колонізаційну політику і навіть докладав зусиль, щоправда намарно, для переведення русинської кириличної абетки на латину⁷. Але також під його головуванням в краї будувалися нові школи, лікарні, прокладалися дороги.

«Dodatek Tygodniowy» дослідники окреслюють як дітище А. Голуховського, фази видання якого співпадали з розгортанням кар'єри самого чиновника. Як зауважували перші дослідники історії цього часопису, саме намісник «вибором у Відні право на його існування та доцільність у польському суспільстві... для нього ламав підозри і упередженість центральної влади та докладав зусилля, щоби подолати публічну нехоть та

1 Estreicher K.. Dziennikarstwo Galicyi i Krakowie. *Biblioteka Warszawska*. 1861. T. 2.

2 Stulecie Gazety Lwowskiej (1811–1911). Lwów. T. 1–3.

3 Więckowska H. Zarys czasopiśmiennictwa naukowego w Polsce. *Studia i Materiały do Dziejów Nauki Polskiej*. 1966. 338 s.; Myśliński J. Czasopiśmiennictwo naukowe w Galicji w dobie autonomicznej. *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*. 1969. S. 447–500; Nadolski B. Lwowskie czasopiśmiennictwo literackie XX w. *Zjazd Naukowy im. I. Krasickiego. Księga referatów*. Lwów. 1936. S. 453–460.

4 Toczek A. Czasopiśmiennictwo historyczne we Lwowie (1867–1918). *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Rzeszów*. T. III. 2005. S. 175–198; Лазурко Л. Створення та організація діяльності часопису «Przewodnik Naukowy i Literacki» у Львові (70-ті рр. XIX ст.). *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2021. 8/50, 41–57. DOI: 10.24919/2312-2595.8/50.240959

5 А. Голуховський був другим очільником краю – поляком. Першим був Вацлав Міхал Залеський – губернатор краю у 1848–1849 рр.

6 Jaworski F. Historia Dodatku Tygodniowego przy Gazecie Lwowskiej (1850–1862) i (1867–1869). *Stulecie Gazety Lwowskiej (1811–1911)*. Lwów: Drukarnia Wł. Łozińskiego, 1912. T. 2, cz. 2. 77 s.

7 Kieniewicz S. Gołuchowski Agenor (1812–1875). *Polski Słownik Biograficzny*, Warszawa, 1959–1960. T. VIII. S. 257–260.

байдужість»⁸. Попервах прохолодне суспільне сприйняття «Dodatku Tygodniowego» було похідним від неприйняття самого А. Голуховського, трактованого мало не як зрадника польського народу, котрий одразу ж після Весни народів пішов на службу до віденського уряду. Намісник в Галичині був «між трьох вогнів»: недовірою офіційної влади, підозрою польських патріотів і неприйняттям українців. Лише після першого десятиліття діяльності, в часи коли він вдруге став на чолі краю, спостерігається переоцінка здобутків А. Голуховського поляками⁹. Українці переосмислювали його доробок значно довше¹⁰.

«Dodatek Tygodniowy», як науково-інформаційний видавничий проєкт А. Голуховського, відображав його ідеї та плани модернізації провінції. Обтяжений статистичними даними часопис від перших днів роботи був віддзеркаленням усього того, чим жив край, його потреб і можливостей їх забезпечення. У виданні подавалася наукова, статистично обґрунтована програма розвитку краю, що включала в себе різні аспекти – від фінансово-економічного економічного до соціокультурного. Ця специфіка дозволяла першим дослідникам діяльності «Dodatku...» трактувати його як серйозне джерело історичної інформації про різноманітні аспекти життя краю¹¹. Відштовхуючись від цього трактування часопису «Dodatek Tygodniowy» як історичного джерела зосередимося на аналізі широко представленої на його шпальтах інформації про економічне життя Галичини у 50-60 рр. XIX ст.

Аналіз змісту публікацій у «Dodatku Tygodniowym» дозволяє скласти уявлення про основні тенденції економічного розвитку галицької провінції, викладені як у загальних оглядах, так і у вузькоспеціальних публікаціях. Нова економічна система у провінції повинна була ґрунтуватися на понятті громадянина новочасної країни. Окреслюючи це фінансовий радник намісництва Людвік Бегельмеєр у 1850 р. писав на сторінках «Dodatku Tygodniowego»: «Люди через своїх представників повинні брати участь у законодавчих ініціативах, що стосуються їх добро-

бу, а довірені особи разом з урядом мають розробляти устава для рільництва, гірництва, виробництва і торгівлі, вони мають встановлювати і розмір прибутків держави, вирішувати їх розподіл, визначати податки... Чи може Конституція принести користь, якщо громадяни не обізнані з основами раціональної економіки держави? Щоби не повернулася кривава епоха порожніх фраз і декларацій, щоби на майбутнє а ні фантазії, а ні бачення почерпнуті з газет не мали впливу, а тільки розум і судження, підкріплені досвідом, щоби знання керували долями народів Австрії... Економіка держави врешті мусить перейти в конституційному краї зі столів дослідників і канцеляристів до людей, повинна стати загальним надбанням»¹².

Як еволюціонувало за два десятки років розуміння ролі і значення економіки можемо спостерігати, аналізуючи публікації часопису за 1868 р., у яких тодішній головний редактор Адольф Рудинський звертався до економічної тематики. Декотрі з них (наприклад «Економічні потреби Галичини») звучали як своєрідний «економічний заповіт»¹³. У них автор торкався різноманітних проблем краю: розвитку рільництва, промисловості, торгівлі. Але також, як економіст за освітою, намагався окреслити способи розв'язання цих проблем, шукаючи взірці і приклади з життя земель колишньої Речі Посполитої, а, отже, подібного рівня розвитку і типу економіки – Польського королівства та Познанського князівства.

Одне з основних питань, яке піднімав А. Рудинський стосувалося статусу Галичини як сировинного краю: «Чому Галичина, так щедро обдарована природою, з погляду промисловості знаходиться на такому низькому рівні, чому за кордон вивозиться неперероблена продукція, яка могла у власному краї бути перетворена на готові до використання вироби, тим самим зберігши у себе всю вартість промислового переробітку, яка є основною?»¹⁴. Ця проблема піднімалася на шпальтах видання і раніше, але у констатуючому ключі - як інформаційне повідомлення про певний стан речей¹⁵. Причини цієї відсталості А. Рудинський вбачав у харак-

8 Jaworski F. Historia Dodatku Tygodniowego przy Gazecie Lwowskiej (1850–1862) i (1867–1869). *Stulecie Gazety Lwowskiej (1811–1911)*. Lwów: Drukarnia Wł. Łozińskiego, 1912. T. 2. Cz. 2. s. 2.

9 Tokarz W. Wstęp do pracy B. Łozińskiego «Szkice z history Galicyi w XIX wieku». Lwów, 1913. S. VII–XVIII.

10 Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1901 (нарис з історії українського парламентаризму). Львів, 2002. С. 66.

11 Jaworski F. Historia Dodatku Tygodniowego przy Gazecie Lwowskiej (1850–1862) i (1867–1869). *Stulecie Gazety Lwowskiej (1811–1911)*. Lwów: Drukarnia Wł. Łozińskiego, 1912. T. 2. Cz. 2. S. 2.

12 Statut galicyjski. *Dodatek Tygodniowy*. 1850. №. 265.

13 Rudyński A. Potrzeby Galicyi pod względem economicznym. *Dodatek Tygodniowy*. 1858. N. 25, 26, 30, 36–39, 40–45, 46.

14 Tam samo.

15 Materiał surowy i wyroby przemysłowe. (Stosunek wartości surowego do przerobionego materiału). *Dodatek Tygodniowy*. 1860. N. 10.

тері і поведінці населення, в історичному розвитку провінції та, врешті, у зовнішніх впливах. Визначальним, на його думку, був фактор історичного розвитку: «в промисловому розвитку нічого не відбувається в один момент і раптово, все залежить від вільної і тривалої праці»¹⁶. Ілюструючи цю тезу автор порівнював промисловість Галичини та Польського королівства, відзначаючи, що у останньому промисловий поступ розпочався ще у 1815 р., коли туди хлинув російський капітал, натомість Галичина значно пізніше включилася у модернізаційні процеси. Також він відзначав, що на багатство і розквіт промисловості сучасних йому країн Західної Європи неабияк впливали протекція і консолідація зусиль їхніх урядів.

Від початків нафтової промисловості в Галичині її розвиток відслідковувався редакцією «*Dodatku Tygodniowego*», адже нова галузь розглядалася як перспективне джерело національного багатства. Статті з цього приводу та статистичні дані про видобуток нафти, що надавалися час від часу, є інформативним історичним джерелом становлення нафтопромислу. Вже у 1853 р. зустрічаємо в часописі перші відомості про властивості нафти та способи її отримання, облаштування перших нафтових криниць, можливості застосування тощо¹⁷. Через п'ятнадцять років у 1868 р. у «*Dodatku Tygodniowym*» бачимо «нафтову» тему у динаміці розвитку цієї галузі: «Зараз видобування і переробка нафти і виробництво парафінових свічок забезпечують доходом багато тисяч робітників, сприяє значного збільшення грошового обігу в краю, та навіть з-за кордону до Галичини почали надходити значні суми. Сьогодні майже всі жителі Галичини використовували гас для освітлення, і вони настільки звикли до цього, що важко зрозуміти, як би вони без цього обходилися, оскільки це освітлення настільки зручне і, водночас, таке дешеве, що навіть найбідніші люди можуть використовувати його»¹⁸. У цей час річний оборот у нафтовій галузі становив 4–5 мільйонів ринських злотих, а найбільшим і єдиним конкурентом

була американська сировина¹⁹. Вочевидь видобуток нафти спричинився до пожвавлення промисловості, сприяв створенню нових переробних підприємств (у Дрогобичі нафтоперегінний завод було створено у 1863 р.), про які не могли і мріяти ще десяток років перед тим. Переробка сирцю на транспортабельний товар сприяла розвитку транспортних шляхів, зокрема залізниці. До процесу видобування та переробки нафти залучалося тисячі робітників і це були лише початки історії «галицької Пенсільванії».

Не уникав автор цього нарису обговорення і негативних соціальних наслідків, які несла велика промисловість та, навіть, намагався запропонувати шляхи вирішення проблем. Роздумуючи над засобами правового захисту робітників, які до того ніколи серйозно не обговорювалися, він демонстрував своєрідне «передчуття Бориславського пекла, в яке падали найкращі люди і гинула маса робітників»²⁰, а вираз «галицька бідність» не виходив зі вжитку.

Таких і подібних деталей щодо крайової промисловості знаходимо в «*Dodatku Tygodniowym*» багато, що дозволяє скласти узагальнюючий образ стану промисловості Галичини у важкі часи після «історичного катаклізму» (революції 1848 р.) та господарської кризи, спровокованої скасуванням панщини. З інформації у віснику дізнаємося про виробництво цукру, вирощування буряків, виробництво горілки та солі та постійні роздуми про те, як усе це могло би пожвавити життя в краї²¹.

У статистичних описах і статтях зверталася редакція і до питань розвитку торгівлі²². Як іронічно зауважував Ф. Яворський «торгівельні мрії членів редакції і авторів нечувано ретельних цифрових даних йшли так далеко, ніби Галичина вже була самостійним державним організмом з можливістю провадження власної торговельної політики»²³. У них йшлося про налагодження торговельних взаємин Галичини з Румунією, Туреччиною, Пруссією, Польським королівством²⁴. Щорічно публікувалися детальні статистичні дані,

16 Tam samo.

17 Sposób otrzymania Nafty w Galicyi. *Dodatek Tygodniowy*. 1853. № 55.

18 Tam samo. N. 42.

19 Rzut oka na handel naftą galicyjską. *Dodatek Tygodniowy*. 1869. № 12.

20 O produkcji nafty w Galicyi. *Dodatek Tygodniowy*. 1868. № 42.

21 Statystyka Przedsiębiorstw fabrycznych, rękodzielniczych, handlowych i przemysłowych w Galicyi, opodatkowanych w r.1853. *Dodatek Tygodniowy*. 1854. N. 34, 35, 40–43, 46; Zupy i Żupnicy, dawniejsi i terażniejsi. Zebrał i ułożył Hieronim Łabęcki. *Dodatek Tygodniowy*. 1859. N. 13, 15, 17, 20, 21; Wykaz przedsiębiorstw przemysłowych w Galicyi z końcem r. 1866 ułożony na podstawie sprawozdań przez galicyjskie izby handlowe wypracowanych. *Dodatek Tygodniowy*. 1868. № 33, 34.

22 O handlu naszej prowincyi. *Dodatek Tygodniowy*. 1851. № 20.

23 Jaworski F. Historia Dodatku Tygodniowego przy Gazecie Lwowskiej (1850–1862) i (1867–1869). *Stulecie Gazety Lwowskiej (1811–1911)*. Lwów, 1912. T. 2. Cz. 2. S. 44.

24 O wpływie systemu kontynentalnego na handel w Galicyi. *Dodatek Tygodniowy*. 1869. № 10.

що інформували населення Галичини про те, скільки і яких товарів було імпортовано, експортовано і транзитовано. У низці статей «Торгівельні обороти краю», «Про торгівлю нашої провінції», «Природа торгівлі зерном» – теоретично осмислювалася торгівельні постулати.

Питання торгівлі знаходилися у тісному зв'язку з обговоренням проблем комунікації, що навіть розглядалися у історичній ретроспективі²⁵. А. Голуховський багато уваги приділяв питанням будівництва шляхів сполучення у краї, докладаючись до консолідації зусиль центрального уряду та регіональної влади²⁶. У збільшенні протяжності доріг та побудові нових, прокладанні залізниць, водних шляхів був як загальний економічний інтерес держави, так і стабільне джерело прибутку для, наприклад, сільського населення в часи неврожаїв²⁷. Після Кримської війни центральний уряд у Відні став набагато охочіше, в інтересах військової безпеки, будувати дороги в Галичині і не шкодувати на це коштів з державної скарбниці. А. Голуховський скористався цим якнайбільше, охопивши всю провінцію комунікаційною мережею, якою він дуже пишався і про що регулярно звітував. В результаті ми знаходимо у віснику детальну історію політики уряду краю в галузі комунікацій²⁸.

Не менш активно обговорювалися й питання водних сполучень. В уявленнях А. Голуховського, у його мріях, провінція представлялася як перетин багатьох комунікаційних шляхів, що підведені до різноманітних природних багатств. Врешті прагнення водної комунікації було нагальною економічною потребою через дешевизну такого типу транспортування. А. Голуховський, розуміючи значення водного сполучення навіть виступав з ініціативою поєднання Галичини через Сян і Віслу з Гданськом, а через Дністер – з Одесою. Також зустрічалися публікації, що містили фантазії на тему ще більш амбітних проєктів – поєднання системою каналів галицьких річок Сяну і Дністра для створення водного шляху з Балтики до Чорного моря, щоправда ця ініціатива не була реалізована.

А від часу, коли на порядок денний вийшли питання про будівництво залізниць, автори «Dodatku...» постійно друкували звіти урядового Товариства залізниць імені

Кароля Людвіка та обговорювали плани її розвитку²⁹. Галицька залізниця (порівняно з іншими австрійськими залізницями) вважалася доволі вигідною, оскільки будівництво тривало на рівнинах, без великих труднощів і за низькою ціною. Збільшували її вагу й перспектива стати ланкою, що поєднувала би Європу з Росією.

Попри наявність матеріалів присвячених аграрним питанням краю у «Dodatku Tygodniowym» було вкрай мало інформації про найважчі для цієї галузі роки, що настали після ліквідації панщини у 1848 р.³⁰ Не було аналізу чи, хоча б, опису безпосередніх результатів цієї акції, що проходила без належного врегулювання питання сервітутів і відшкодувань, проблем користування лісами і пасовиськами, браку кваліфікованих робітників-аграріїв, економічного занепаду панських дворів тощо. Половинчастість рішень уряду пояснює ту відстороненість, яку демонструвала редакція у цих питаннях, не вдаючись до публічних обговорень, а, тим більше, критики урядової політики³¹.

Висновки. Науково-інформаційний додаток до «Gazety Lwowskiej» – «Dodatek Tygodniowy» був неофіційним речником діяльності Галицького Намісництва. У ньому подавалася наукова, статистично обґрунтована програма розвитку краю, що включала в себе різні аспекти – від фінансово-економічного економічного до соціокультурного. Ініціатором діяльності наукового додатку був галицький намісник Агенор Голуховський, котрий за посередництва головних редакторів, намагався втілювати в цьому виданні просвітницькі ідеї представлення науки як міри суспільного розвитку. «Dodatek Tygodniowy» поєднував у собі інформаційні матеріали статистично-економічного характеру, краєзнавчі нариси та джерельні публікації з публіцистичними матеріалами. Змістове наповнення видання дозволяє трактувати його як важливе джерело з історії модернізації краю, зокрема східної його частини у 50-60 рр. XIX ст. Зафіксовані на сторінках «Dodatku Tygodniowego» цифрові дані, огляди, наукові розвідки містять у собі важливу інформацію про актуальний стан економічного життя краю, та показують специфіку рецепції творцями видання проблем і перспектив модернізації Галичини.

25 Drogi handlowe w Galicyi dawniej a teraz. *Dodatek Tygodniowy*. 1869. № 5, 6.

26 Komunikacye i gościńce w Galicyi. *Dodatek Tygodniowy*. 1851. № 27, 29, 34, 39.

27 Komunikacya. Gościńce i drogi w Galicyi: Gościńce i Drogi rządowe. Gościńce i Drogi krajowe i prywatne. Budowy gościńców krajowych «Obwodami i Traktami» z mapą gościńców. *Dodatek Tygodniowy*. 1856. № 19–21.

28 Komunikacya, gościńce i drogi krajowe w lwowskim okręgu administracyjnym. *Dodatek Tygodniowy*. 1858. № 22

29 Projekt uzupełnienia sieci kolei żelaznych w Galicyi. *Dodatek Tygodniowy*. 1869. № 13.

30 Pańszczyzna. *Dodatek Tygodniowy*. 1851. № 38.

31 O wynagrodzeniu za zniesione powinności włościańskie. *Dodatek Tygodniowy*. 1851. № 10.

References:

1. Chornovol, I. (2002). *Ukrainska fraktsiia Halytskoho kraiovoho seimu. 1861-1901 (narys z istorii ukrainskoho parlamentaryzmu)* [Ukrainian faction of the Halytskyi Regional Diet. 1861-1901 (an essay on the history of Ukrainian parliamentarism)]. Lviv. [in Ukrainian].
2. *Dodatek Tygodniowy*, 1850, n. 265, Statut galicyjski. [in Polish].
3. *Dodatek Tygodniowy*, 1851, n. 10. O wynagrodzeniu za zniesione powinności włościańskie. [in Polish].
4. *Dodatek Tygodniowy*, 1851, n. 20. O handlu naszej prowincyi. [in Polish].
5. *Dodatek Tygodniowy*, 1851, n. 27, 29, 34, 39. Komunikacye i gościńce w Galicyi. [in Polish].
6. *Dodatek Tygodniowy*, 1851, n. 38. Pańszczyzna. [in Polish].
7. *Dodatek Tygodniowy*, 1853, n. 55. Sposób otrzymania Nafty w Galicyi. [in Polish].
8. *Dodatek Tygodniowy*, 1854, n. 34, 35, 40–43, 46. Statystyka Przedsiębiorstw fabrycznych, rękodzielniczych, handlowych i przemysłowych w Galicyi, opodatkowanych w r.1853. [in Polish].
9. *Dodatek Tygodniowy*, 1856, n. 19–21. Komunikacya. Gościńce i drogi w Galicyi: Gościńce i Drogi rządowe. Gościńce i Drogi krajowe i prywatne. Budowy gościńców krajowych «Obwodami i Traktami» z mapą gościńców. [in Polish].
10. *Dodatek Tygodniowy*, 1858, n. 22. Komunikacya, gościńce i drogi krajowe w lwowskim okręgu administracyjnym. [in Polish].
11. *Dodatek Tygodniowy*, 1858, n. 25, 26, 30, 36–39, 40–45, 46. Rudyński A. Potrzeby Galicyi pod względem ekonomicznym. [in Polish].
12. *Dodatek Tygodniowy*, 1859, n. 13, 15, 17, 20, 21. Zupy i Żupnicy, dawniejsi i terazniejsi. Zebrał i ułożył Hieronim Łabęcki. [in Polish].
13. *Dodatek Tygodniowy*, 1860, n. 10. Materiał surowy i wyroby przemysłowe. (Stosunek wartości surowego do przerobionego materiału). [in Polish].
14. *Dodatek Tygodniowy*, 1868, n. 33, 34. Wykaz przedsiębiorstw przemysłowych w Galicyi z końcem r. 1866 ułożony na podstawie sprawozdań przez galicyjskie izby handlowe wypracowanych. [in Polish].
15. *Dodatek Tygodniowy*, 1868, n. 42, 43. O produkcji nafty w Galicyi. [in Polish].
16. *Dodatek Tygodniowy*, 1869, n. 10. O wpływie systemu kontynentalnego na handel w Galicyi. [in Polish].
17. *Dodatek Tygodniowy*, 1869, n. 12. Rzut oka na handel naftą galicyjską. [in Polish].
18. *Dodatek Tygodniowy*, 1869, n. 13. Projekt uzupełnienia sieci kolei żelaznych w Galicyi. [in Polish].
19. *Dodatek Tygodniowy*, 1869, n. 5, 6. Drogi handlowe w Galicyi dawniej a teraz. [in Polish].
20. Estreicher K. (1861). *Dziennikarstwo Galicyi i Krakowie. Biblioteka Warszawska. T. 2.* [in Polish].
21. Jaworski, F. (1912). *Historia Dodatku Tygodniowego przy Gazecie Lwowskiej (1850–1862) i (1867–1869)* [History of the Weekly Supplement at Lviv Newspaper (1850–1862) and (1867–1869)]. *Stulecie Gazety Lwowskiej (1811–1911) – The centenary of the Lviv newspaper (1811–1911)*, 2. Lwów : Drukarnia Wł. Łozińskiego. [in Polish].
22. Kieniewicz, S. (1959). *Gołuchowski Agenor (1812–1875)* [Goluchowski Agenor (1812–1875)]. *Polski Słownik Biograficzny. [Polish Biographical Dictionary]*, T. VIII. Warszawa: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. [in Polish].
23. Lazurko, L. (2021). *Stvorennia ta orhanizatsiia diialnosti chasopysu «Przewodnik Naukowy i Literacki» u Lvovi (70-ti rr. XIX st.)* [Creation and organization of the magazine “Przewodnik Naukowy i Literacki” in Lviv (70s of the XIX century)]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii. [Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. History series]*, 8/50, 41–57. DOI: 10.24919/2312-2595.8/50.240959 [in Ukrainian].
24. Łoziński, B. (1913). *Szkice z history Galicyi w XIX wieku* [Sketches from the history of Galicia in the 19th century]. (502 s.). Lwów. [in Polish].

25. Myśliński, J. (1969). Czasopiśmiennictwo naukowe w Galicji w dobie autonomicznej [Scientific journals in Galicia in the autonomous era]. *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego. [Yearbook of the History of Polish Periodicals]*, VIII (4), 447–500. [in Polish].

26. Stulecie Gazety Lwowskiej (1811–1911), (1911–1912). [The centenary of the Lviv newspaper (1811–1911)], 1–3. Lwów : Drukarnia Gazety Lwowskiej. [in Polish].

27. Toczek, A. (2005). Czasopiśmiennictwo historyczne we Lwowie (1867–1918) [Historical journals in Lviv (1867–1918)]. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. [The multicultural historical environment of Lviv in the 19th and 20th centuries]*, III, 175–198. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. [in Polish].

28. Tokarz, W. (1913). Wstęp do pracy B. Lozińskiego «Szkice z history Galicyi w XIX wieku» [Introduction to the work of B. Loziński «Sketches from the history of Galicia in the 19th century»]. Lwów. [in Polish].

29. Więckowska, H. (1966). Zarys czasopiśmiennictwa naukowego w Polsce [Outline of scientific journalism in Poland]. *Studia i Materiały do Dziejów Nauki Polskiej. [Studies and Materials for the History of Polish Science]*. (Z. 2, 338 s.) [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 24.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 26.05.2023

Аграрна історія в іменах

Agrarian history in names

УДК:930.2:070(438):94(438)»1918/1939»
DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Lazurko

Lidiia Lazurko

*PhD hab. (History), Professor of the Department of History of Ukraine and Jurisprudence,
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Drohobych
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9748-9249>
e-mail: lazurkol@gmail.com*

Bibliographic Description of the Article: Lazurko, L. (2023). The peasant issue in the Second Polish Republic in the conception by Franciszek Bujak. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 123-129. (In English). doi:10.31651/2413-8142-2023-29-Lazurko

THE PEASANT ISSUE IN THE SECOND POLISH REPUBLIC IN THE CONCEPTION BY FRANCISZEK BUJAK

Abstract. *The purpose of the study is to fully reproduce F. Bujak's vision of the problems of the peasantry in the Polish state restored in 1918 on new foundations. At the same time, attention is drawn to the fact that F. Bujak was the founder of Polish historical and economic studies, and also had experience in political activity as the Minister of Agriculture.*

The scientific novelty is that for the first time the materials of the journal "Wieś i Państwo" are included in the scientific circulation, based on which F. Bujak's views on the relationship between the peasantry and the state in the interwar period are reconstructed.

Conclusions. *The view of the problem of the peasantry in interwar Poland by F. Bujak, a supporter of democracy and social equality, was distinguished by its integrity and depth of understanding. The researcher considered the peasantry not only the economic, but also the spiritual basis of the state. His attention was drawn to the issue of relations between the agrarian state, which was then the Second Polish Commonwealth, and its own most numerous social group - the peasants. F. Bujak presented quite balanced assessments of the real state of this problem, the solution of which he saw in the establishment of national solidarity between different social strata. For this, he considered the need for state regulation and the presence of socially significant laws to be justified. F. Bujak paid considerable attention to the problem of totalitarianism, in particular the possibilities and features of its introduction in the young Polish state. He also analyzed the threats that such an evolution of the political system could cause to the peasantry. F. Bujak considered the relations between the state and the peasants in historical retrospect as a confrontation between the peasants and the nobility. In this context, he considered overcoming mutual, historically determined prejudices to be one of the urgent tasks. And one of the main ways of this was supposed to be the effective participation of the state in raising the educational and cultural level of the peasantry.*

Keywords: *interwar twenty years, scientific press, Polish historiography, "Wieś i Państwo" journal.*

Лідія Лазурко

*доктор історичних наук, професор кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Дрогобич, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9748-9249>
e-mail: lazurkol@gmail.com*

Бібліографічний опис статті: Лазурко Л. Селянське питання в II Речі Посполитій в осмисленні Францішка Буяка. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 123-129. doi:10.31651/2413-8142-2023-29-Lazurko

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ В II РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ В ОСМИСЛЕННІ ФРАНЦІШКА БУЯКА

Анотація. *Мета дослідження* полягає у цілісному відтворенні бачення Ф. Буяком проблем селянства у відновленій у 1918 р. на нових засадах польської державі. Звернено увагу на те, що Ф. Буяк був засновником польських історико-економічних студій, а також мав досвід політичної діяльності у статусі міністра сільського господарства.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше до наукового обігу залучено матеріали часопису «Wieś i Państwo», на підставі яких реконструйовано погляди Ф. Буяка на питання реляції селянства та держави у міжвоєнний період.

Висновки. *Погляд на проблему селянства у міжвоєнній Польщі Францішека Буяка, прихильника демократії й соціальної рівності, вирізнявся цілісністю та глибиною осягнення. Дослідник вважав селянську верству не лише економічною, а й духовною основою держави. Його увагу привертало питання взаємин аграрної держави, якою*

була тогочасна II Річ Посполита, з власною найбільш чисельною соціальною групою – селянами. Ф. Бюак подавав доволі виважені оцінки реально стану цієї проблеми, вирішення якої вбачав у встановленні національної солідарності між різними соціальними прошарками. Для цього він вважав обґрунтованими потреби державного регулювання та наявність соціально значущих законів. Значну увагу Ф. Бюак приділив проблемі тоталітаризму, зокрема можливостям та особливостям його запровадження у молодій польській державі. Також він аналізував загрози, які могла спричинити така еволюція політичного устрою селянській верстві. Взаємини держава і селяни Ф. Бюак розглядав в історичній ретроспективі як протистояння селян і шляхти. У цьому контексті одним із нагальних завдань він вважав подолання взаємних, історично зумовлених упереджень. Одним із основних шляхів цього мала бути дієва участь держави у підвищенні освітнього і культурного рівня селянської верстви.

Ключові слова: міжвоєнне двадцятиліття, наукова преса, польська історіографія, часопис «Wieś i Państwo».

Problem statement. Franciszek Bujak is a historian who was an active participant in the state-building processes of the restored Polish state. He is one of the key researchers of the past, a pioneer in the formation of the history of economic studies as a new discipline at the beginning of the 20th century. F. Bujak came from a peasant family, which, apparently, became one of the key factors of his constant interest in the issues of this social stratum. Under his watch and with his participation, the creation, formation and development of the Second Polish Republic took place – a European state with significant historical traditions and all the challenges inherent in a newly created organization: from the choice of a model of socio-economic development to the need to develop new mechanisms of social interaction.

Research analysis. The study of F. Bujak's scientific activity has its own tradition, which dates back to the 60s and 70s of the 20th century. The first attempts to evaluate F. Bujak's work were made by E. Topolski, V. Kula, A. Grabski, and H. Madurowicz-Urbanska¹. At the turn of the millennium, the figure of F. Bujak attracted the interest of American researchers², and the first biographical study dedicated to him also appeared then³.

The purpose of the study is to fully reproduce F. Bujak's vision of the issues of the peasantry in the Polish state restored in 1918 on new foundations. Attention is drawn to the fact that F. Bujak was the founder of Polish historical and economic studies, and also had experience in political activity in the status of Minister of Agriculture.

The statement of the basic material. F. Bujak turned to agrarian topics and issues of the

peasantry from the beginning of his scientific career, which, obviously, was most influenced by his own origin⁴. Before the beginning of the World War I, his social and political activities intensified. F. Bujak, being a supporter of democracy and social equality, saw his civic duty in social activities aimed at raising the level of education and justifying the need to change the existing economic system⁵. At one time, even before the World War I, he joined the national camp, but after the growth of nationalist sentiments there, he left its ranks. Immediately after the independence of Poland, F. Bujak became the Minister of Agriculture, trying to put his ideas about a successful and fair state into practice. However, his political career was not very successful and quickly ended. His scientific career developed much more successfully, connected in the interwar period with work in Lviv (at the university and the Polish Historical Society), where he created his own school of historical and economic studies. All this time, F. Bujak remained politically active and was a member of the Polish People's (Peasant) Party «Piast» («Polskie Stronnictwo Ludowe «Piast»»), which in 1931 was transformed into the People's Party «Stronnictwo Ludowe»⁶.

In the 30s of the 20th century F. Bujak established the journal «Wieś i Państwo» («The Countryside and the State»), which became a kind of tribune, an expression of the position of the editor-in-chief and his like-minded people regarding the relations of the «agrarian state with its own most numerous social group – the peasants»⁷. In a number of essays published on the pages of this periodical F. Bujak's give a description of the young Polish state in the inter-

1 Topolski J. Badania historyczno-gospodarcze w Polsce. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. 1963. N. 25, s. 56–76; Kula W. Problemy i metody historii gospodarczej. Warszawa, 1963. 786 s.; Madurowicz-Urbanska H. Franciszek Bujak – o nowy kształt historii. *Bujak F. Wybór pism*. Warszawa, 1976. T. 1. S. 37–170.

2 Shelton A.K. The democratic idea in Polish history and historiography: Franciszek Bujak (1875–1953). Colorado, 1989. 315 s.

3 Szafranec B. Franciszek Bujak (1875–1953). *Życie, działalność naukowo-dydaktyczna i społeczna*. Toruń, 2009. 305 s.

4 Kowalczyk E. Agraryzm i jego wyraz w myśli społeczno-ekonomicznej F. Bujaka, W. Stysia i W. Grabskiego. *Przegląd Prawa i Administracji*. 2016. N. 105. S. 85–98.

5 Bujak F. O naprawie ustroju rolnego w Polsce. Warszawa, 1918. 160 s.

6 Budzyński Z. Franciszek Bujak (1875–1953). *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*. Rzeszów, 2007. S. 429.

7 Baran Z., Sypko B. Ahrarna polityka polskoho uriadu v otsintsii F. Buiaka. *Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace*. 2019. N. 3. S. 91.

war period and reflect on its gains, losses, and prospects for its development.

The first issue of this journal opened with a kind of programmatic article by F. Bujak, which was called, like the magazine itself, «The Countryside and the State»⁸. In four points, the author outlined the importance of the countryside in the formation and development of the Polish state. Drawing attention to the «new times of totalitarianism» that engulfed Poland after the May coup of 1926 and the introduction of the Sanation policy, he noted that this was not the first and, obviously, not the last wave of confrontation between the state and the individual. In the matter of relations between the state and citizens, the state and the individual were, in his opinion, «doomed to coexistence, mutually supporting each other and mutually dependent on each other»⁹. The most difficult and, therefore, dramatic part of this process has always been the search for balance, the fair determination of the limits of interdependence, and the difficulty of respecting them.

The author presented his vision of the formation of the state from the earliest times with a special emphasis on the issue of the state's attitude to the countryside. Trying to emphasize the significance of the peasant estate for the Polish state, F. Bujak noted that its representatives were actively involved in its defence even in the Middle Ages. Later, they formed the basis of the common noble militia, which included village elders, and in modern times, infantry from the peasants of royal villages were added to the mercenary army. In addition, at all times, the army was supported by taxes paid by the common people. The last attempt to involve these «silent witnesses» of the decline of the Polish-Lithuanian Commonwealth to the state affairs, as noted by F. Bujak, was the participation of peasants (cosigners) in the uprising of T. Kościuszko. Characterizing the situation of the 19th century, the researcher wrote: «It is a shame to remember what importance for the case of restoration the independence of Poland had the passivity of the peasants, the reason for which was the reluctance of the nobility to get rid of their privileges and recognize the peasants as the owners of their land»¹⁰.

F. Bujak paid special attention to the importance of preserving Polish national culture in times of statelessness. In his opinion, the peasants were actually the element that preserved the language and religion (preventing the «erosion» of ethnicity in this way) and folklore – the basis of national culture. Characterizing his current moment, he claimed that «the condition for the preservation of the Polish state is the elevation of the culture of the masses in order to reduce the gap between ordinary people and the educated class, between the ideals of the people and the ideals of the intelligentsia, because the latter were based on the historical noble tradition»¹¹.

The greatest internal threat to interwar Poland, in his opinion, was the lack of national solidarity between different social strata. F. Bujak interpreted solidarism as the best model of social organization. He declared the solidarity of society members to be the primary and determining factor of social life. He considered raising the education of the people masses to be the shortest way to achieve social solidarity, which could increase the defence capability of the state and the functionality of its apparatus.

According to the ideology of solidarism, F. Bujak considered the need for state regulation, the presence of socially significant laws, various voluntary associations, etc. to be justified. In this context, he considered changing the attitude of the peasant masses to the state and the state to the peasants to achieve solidarity as one of the urgent tasks. In this sense, his statement is indicative: «Poles without peasants cannot be considered a nation»¹². After all, even from an economic point of view, the main breadwinner of the population of interwar Poland were peasants – small landowners, who made up 75% of the country's inhabitants. However, the governments that kaleidoscopically changed during the 20-30s of the 20th century, managed to implement agrarian reform (after an unsuccessful one in 1920) until 1925, but its main provisions were very controversial¹³.

The question of implementing solidarism through the involvement of peasants in joint work for the benefit of the state became particularly acute in the 1930s of the 20th century – before the threat of war and the possible repeated loss of Poland's independence. In this regard,

8 Bujak F. *Wies i Państwo. Wies i Państwo*. 1938. N1. S. 5–12.

9 *Ibid.* S.5.

10 *Ibid.* S.7.

11 *Ibid.* S.10–11.

12 *Ibid.* S.11.

13 Baran Z., Sypko B. *Ahrarna polityka polskoho uriadu v otsintsi F. Buiaka. Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Spolecznego. Studia i Prace*. 2019. N. 3. S. 89–102.

F. Bujak wrote: «If the nobility could not maintain independence in the past, then even more so now there can be no question of maintaining independence by the state, which pushes away the majority of the population, which performs the most basic role in its organization»¹⁴.

Another issue of the prospects for the development of the Polish state, which attracted the attention of F. Bujak, was the evolution of the political system towards totalitarianism. In the article «Countryside and Totalitarianism», F. Bujak expressed his vision of this, in his opinion, the most urgent challenge at that time¹⁵. The importance of this issue also grew due to the fact that Poland in the 30s of the 20th century was still faced with the issue of choosing the political path to follow. Therefore, the researcher focused on the issues of the sources of totalitarian ideas, the ways of their implementation in his contemporary world, and the prospects of their introduction in Poland.

In Poland, R. Dmowski and V. Vitos first began to defend a strong government, and later in May 1926, Yu. Pilsudski decided on a coup d'état. As a result, the semblance of a democratic state system was preserved, but until the end of his life Yu. Pilsudski remained a dictator, subordinating the army and foreign policy to himself and influencing the decision of all issues of the country's internal life through his proteges¹⁶. An interesting description of these processes as «inevitable» for Poland can be found in N. Davies: «A society where two-thirds of the population lived from subsistence agriculture, and one-third consisted of national minorities, could hardly afford the liberal atmosphere of gradual changes characteristic of wealthy and stable Western countries»¹⁷. It did not seem that F. Bujak was particularly upset by this «Polish» (which, apparently, he considered not quite real), different from the Italian and German, totalitarian path. It is also interesting that the researcher believed that the ground was not very favourable for totalitarianism of the «Marxist» type in Poland. However, the circumstances that developed after the World War II «ploughe» the soil of many Eastern European countries.

Outlining the prospects of «real» totalitarianism in Poland, F. Bujak sincerely believed

that this type of state power has no chance here. The main reason for this, in his opinion, was the peculiarities of Polish society. He wrote: «Society is difficult to discipline, although by nature it is passive and inclined to obey. Among the intelligentsia, there are many who are uncritical and who are easily bribed with beautiful words, many weak-willed, poor, who are ready to remain silent... however, they are all too different»¹⁸.

Reflecting on the question of totalitarianism in the projection of the Polish countryside, he noted: «As for the countryside, it never created totalitarianism, it is a form of state organization that was only imposed on the countryside... The peasant instinctively feels that the totalitarianism brings an increase in duties for the benefit of the state, economic and political control due to the increase in bureaucracy»¹⁹. All this could be observed on the example of the Soviet Union in the early 30s of the 20th century. However, in Poland, as evidenced by the data, the official introduction of «their» totalitarianism (rather authoritarianism – author), at least in the beginning, did not lead to a worsening of the situation. However, F. Bujak believed that the countryside should resist totalitarianism, because it had what to lose: «At first, the militarization of the economy leads to its growth, but temporarily. It threatens to limit civil and political rights and entails further deterioration of economic, cultural and political life... For example, if journals for peasants are banned now, then in the future only the government press is possible. If even now the elections are quite conditional, in the future they will be nominal»²⁰.

It is interesting that for F. Bujak, totalitarianism – like everything human – was «better» and «worse». He preferred to hope that Polish totalitarianism, which left freedom of conscience and religion, freedom of individual organizations, speech and press, was better. However, he was also aware that from his vantage point (both geographically and temporally) the value/cost of totalitarianism remained unknown. On this occasion, F. Bujak wrote: «It [totalitarianism] is still at the testing stage. Some attempts have already ended in disaster, and the most daring Russian attempt is terrifying to all humanity and, despite

14 Bujak F. *Wieś i Państwo*. *Wieś i Państwo*. 1938. N.1.S. 11.

15 Bujak F. *Wieś a Totalizm*. *Wieś i Państwo*. 1938. N.2.S. 88.

16 Pobóg-Malinowski W. *Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945*. T.2. Cz.1. Londyn, 1956. 665 s.; *Wielka historia Polski: 1918–1939*. T. 9. Kraków, 2000. 272 s.

17 Deivis N. *Боже ігрище: історія Польщі*. К. 2008. S. 752.

18 *Ibid.* S. 93.

19 *Ibid.* S. 94.

20 *Ibid.* S. 95.

its short duration, threatens with disaster. A great war is coming, which will undoubtedly help clarify the situation. Only the results of the war will show whether the constitutional-democratic system or totalitarianism better ensures the existence and future of the state and the nation»²¹.

F. Bujak's vision of the transformations to which all social strata were subjected in the new conditions of that time cannot be ignored. In the essay «The Nobility» F. Bujak paid attention to the position of representatives of this estate in restored Poland, in particular in the context of the opposition «nobility – peasantry»²². The most characteristic feature of the nobility was the traditional social superiority of its representatives. The feeling of superiority over the peasant and the right to rule over him was justified by the theory of the multi-tribal or even racial origin of the nobility and peasants. «Peasants», wrote F. Bujak, «are considered a lower class, incapable of spiritual development, forced to work and listen. This vision is similar and derives from the same source as in the vision of slaves and barbarians in the classical antiquity and in the Western European perception of «coloured» people in our time»²³. In a broader sense, according to F. Bujak, the concept of «nobility» included a negative vision of the rural population – underestimation of its importance, removal from influence on public affairs – i.e., everything that contained harmful manifestations for the countryside, the state and its authorities.

F. Bujak spoke about these negative features, warning against the elitism of his contemporary era, which, like totalitarianism, harmed the development of the young Polish state. F. Bujak saw the greatest harm from the nobility in its «one-partyism», behind which stood the slogan «the state is us». He wrote: «By not allowing other estates to rule the state, the magnate actually reduced the dark and economically dependent small nobility to the role of a tool in its hands. This perfectly resonates with the modern idea of elitism and with today's totalitarian tendencies»²⁴. The researcher interpreted his contemporary elite as a sociological (rather than heraldic, ancestral) continuation of the former nobility, which has similar defining features. He saw this as a serious threat to the democratic development of the state. However, in response,

the representatives of the elites accused the supporters of democracy that the lower classes showed the same political defects as the nobility once did, so they should be deprived of political rights in order to protect the state from the anarchy and decay that the «seimocracy» brought them.

Subsequently, F. Bujak, developing this «noble-peasant» theme, turned to the issues of comparative evaluation of the spiritual traits of representatives of these estates²⁵. He was talking about refuting the objections of individual politicians that the involvement of wider social strata in the state-building processes of the beginning of the 20s of the 20th century brought an element of anarchy no less harmful than chaotic features in the activities of the nobility in the Polish-Lithuanian Commonwealth.

As F. Bujak believed, cultural figures, like politicians, also saw in the representatives of the people elements different from those of the nobility, in particular – the inability to accept and create culture in the same direction as the upper class did. Such views were the result of the historical cultural distance between the nobility and the people and ancient mutual prejudices, the researcher noted. Trying to figure this out, F. Bujak immersed himself in history, turning to the topic of Jan Długosz's portrayal of the nobility and peasants, who in the first book of his «History of Poland» included a section entitled «On the Nature and Customs of the Poles». «The analysis of Długosz's views shows», wrote F. Bujak, «that in the eyes of the greatest connoisseur of Poland at that time, the Polish nation at the turn of the Middle Ages was homogeneous, and the differences between nobility and the peasants were determined only by the degree of wealth and culture»²⁶. The nobility in the modernized society left the historical arena and the peasant, according to F. Bujak, had to become «the expression of Poland». Without taking on prophecies, F. Bujak, however, predicted the beginning of a new period in the development of the Polish nation and culture – a period of predominance of the peasant element, which he preferred to consider the «peasant spring»²⁷.

F. Bujak, however, did not consider this confrontation insurmountable and optimistically noted that «the two main layers of the Polish na-

21 Ibid.

22 Bujak F. Szlachetczyzna. *Wiś i Państwo*. 1938. N3. S. 161–168.

23 Ibid. S. 164.

24 Ibid. S. 166.

25 Bujak F. Z jednej gliny jesteśmy. *Wiś i Państwo*. 1938. N4. S. 258–269.

26 Ibid. S. 259.

27 Bujak F. Chłop wyrazicielem duha Polski. *Wiś i Państwo*. 1938. N8. S. 488.

tion had an essential common feature that can be considered an advantage or a disadvantage depending on the point of view - unwillingness to tolerate rape and coercion, which was based on deep feelings of one's own rights and internal dignity. 150 years have passed since the first partition and 200 years since the first Russian intervention (the «Silent» Sejm of 1717), and the nobility-nation did not stop striving for independence until it finally achieved independence²⁸.

Conclusions. The view of the issue of the peasantry in interwar Poland by Franciszek Bujak, a supporter of democracy and social equality, was distinguished by its integrity and depth of understanding. The researcher considered the peasantry not only the economic, but also the spiritual basis of the state. His attention was drawn to the issue of relations between the agrarian state, which was then the Second Polish Republic, and its own most numerous social group – the peasants. F. Bujak presented quite balanced assessments of the real state of this is-

sue, the solution of which he saw in the establishment of national solidarity between different social strata. For this, he considered the need for state regulation and the presence of socially significant laws to be justified. F. Bujak paid considerable attention to the issue of totalitarianism, in particular the possibilities and features of its introduction in the young Polish state. He also analysed the threats that such an evolution of the political system could cause to the peasantry. F. Bujak considered the relations between the state and the peasants in historical retrospect as a confrontation between the peasants and the nobility. In this context, he considered overcoming mutual, historically determined prejudices to be one of the urgent tasks. One of the main ways of this was to be the effective participation of the state in raising the educational and cultural level of the peasantry.

28 Bujak F. Z jednej gliny jesteśmy. *Wieś i Państwo*. 1938. N4. S. 268–269.

References:

1. Baran, Z. & Sypko, B. (2019). Agrarna polityka polskoho uriadu v otsintsi F. Buiaka [Agrarian policy of the Polish government in the assessment of F. Bujak]. *Kwartalnik Kolegiumu Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace*. N. 3, 89–102 [Quarterly of the College of Economics and Social Sciences. Studies and Works. No. 3, 89–102]. Doi: 10.33119/KKESiP.2019.3.4 [in Ukrainian]
2. Budzyński, Z. (2007). Franciszek Bujak (1875–1953) [Francishek Bujak (1875–1953)]. *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*. [The Golden Book of Lviv Historiography of the 19th and 20th Centuries.] Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, s. 421–440 [Rzeszów: Publishing House of the University of Rzeszów, pp. 421–440]. [in Polish]
3. Bujak, F. (1918). O naprawie ustroju rolnego w Polsce [About repairing the agricultural system in Poland]. Warszawa, 160 s. [in Polish]
4. Bujak, F. (1938). Chłop wyraził ducha Polski [A peasant expressing the Polish spirit]. *Wieś i Państwo*, N8, s. 486–488 [Village and State, N8, pp. 486–488]. [in Polish]
5. Bujak, F. (1938). Szlachetczyzna [The noble]. *Wieś i Państwo*, N3, s. 161–168 [Village and State, N3, pp. 161–168]. [in Polish]
6. Bujak, F. (1938). Wieś a Totalizm [Village and Totalizm]. *Wieś i Państwo*, N2, s. 88–92 [Village and State, N2, pp. 88–92]. [in Polish]
7. Bujak, F. (1938). Wieś i Państwo [Village and State]. *Wieś i Państwo*, N1, s. 5–12 [Village and State, N1, pp. 5–12]. [in Polish]
8. Bujak, F. (1938). Z jednej gliny jesteśmy [We are from one clay]. *Wieś i Państwo*, N4, s. 258–269 [Village and State, N4, pp. 258–269]. [in Polish]
9. Deivis, N. (2008). Bozhe ihryshche: istoriia Polshchi [God's Playground: a history of Poland]. K.: Vyd-vo Solomii Pavlychko "Osnovy", 1080 s. [Kyiv. Publishing house of Solomia Pavlychko «Osnovy», 1080 pages.] [in Ukrainian]
10. Grabski, A.F. (1976). Franciszek Bujak i historia gospodarcza (Uwagi o metodologicznych poglądach uczonego) [Franciszek Bujak and economic history (Notes on the methodological views of the scientist)]. *Historyka*, N9, s. 101–124 [Historyka, N9, pp. 101–124]. [in Polish]

11. Grabski, A.F. (2000) *Zarys historii historiografii polskiej* [An outline of the history of Polish historiography]. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, 278 s. [Poznan Publishing House, Poznan, 278 pp.] [in Polish]
12. Kowalczyk, E. (2016). Agraryzm i jego wyraz w myśli społeczno-ekonomicznej F. Bujaka, W. Stysia i W. Grabskiego [Agrarianism and its expression in the socio-economic ideas of F. Bujak, W. Stys and W. Grabski]. *Przegląd Prawa i Administracji*. N 105, s. 85–98 [Review of Law and Administration. N 105, pp. 85–98]. Doi: 10.19195/0137-1134.105.6 [in Polish]
13. Kula, W. (1963). *Problemy i metody historii gospodarczej* [Problems and methods of economic history]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 786 s. [Warszawa: PWN Scientific Publishing House, 786 p.] [in Polish]
14. Madurowicz-Urbanska, H. (1976). Franciszek Bujak – o nowy kształt historii [Franciszek Bujak – about the new shape of history]. *Bujak F. Wybór pism* [Bujak F. Selected Writings]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, t. 1, s. 37–170 [Warszawa: PWN Scientific Publishing House, vol. 1, pp. 37-170]. [in Polish]
15. Pobóg-Malinowski, W. (1956). *Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945* [The recent political history of Poland 1864–1945], t.2., cz.1, Londyn, 665 s. [in Polish]
16. Shelton, A.K. (1989). *The democratic idea in Polish history and historiography: Franciszek Bujak (1875–1953)*. Colorado: Columbia University Press, 315 s. [in English]
17. Szafraniec, B. (2009). *Franciszek Bujak (1875–1953). Życie, działalność naukowo-dydaktyczna i społeczna* [Franciszek Bujak (1875–1953). Life, scientific, didactic and social activities]. Toruń, 305 s. [in Polish]
18. Topolski, J. (1963) *Badania historyczno-gospodarcze w Polsce* [Historical and economic research in Poland]. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. N 25, s. 56–76 [Annals of Social and Economic History. N 25, pp. 56–76]. [in Polish]
19. *Wielka historia Polski: 1918–1939*. (2000). [The Great History of Poland 1918–1939], t. 9, [aut. t. Michał Śliwa]. Kraków, 272 s. [in Polish]

Надійшла до редакції / Received: 07.03.2023

Схвалено до друку / Accepted: 23.05.2023

Oksana Mazur

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Ukraine history
Cherkasy National University named after Bogdan Khmelnytsky,
Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6867-6750>
e-mail: ksuha8875@ukr.net*

Bibliographic Description of the Article: Mazur, O. (2023) Activity of Cherkasy Bioresources Research Station of National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine and the Contribution of Its Scientists to the Breeding of Native Breeds of Dairy Cattle. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 130-136. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Mazur

ACTIVITY OF CHERKASY BIORESOURCES RESEARCH STATION OF NATIONAL ACADEMY OF AGRARIAN SCIENCES OF UKRAINE AND THE CONTRIBUTION OF ITS SCIENTISTS TO THE BREEDING OF NATIVE BREEDS OF DAIRY CATTLE

Abstract. Purpose. To study the history of the development of the Cherkasy Research Station of Biological Resources of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, to find out the role of its scientists in the creation of domestic dairy cattle breeds.

Scientific novelty of the publication is determined by the introduction of unpublished archival materials of the Cherkasy Research Station of Biological Resources into the scientific circulation and in the comprehensive coverage of the role of the station's scientists in the scientific support of dairy cattle breeding in the Cherkasy region in the early 2000s.

Conclusions. The station has a 94-year development history: from a laboratory for studying the condition and number of hunting animals in the Ukrainian SSR in 1929 to an experimental station of bioresources of the Institute of Animal Breeding and Genetics of the National Academy of Sciences of Ukraine since 2011, and directly subordinated to the National Academy of Sciences of Ukraine since 2014.

Since 2011, the station has become a regional center for scientific support of the livestock industry in Cherkasy region, whose scientists develop comprehensive methods for increasing productivity in dairy farming, pig and sheep breeding. The station's scientists played a decisive role in continuing the dairy cattle breeding process in Ukraine in the early 2000s and improving the newly created Ukrainian red and black-spotted dairy breeds and types of dairy cattle: in 2012-2014, the head of the station, Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Agrarian Sciences, Mykhailo Bashchenko; Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Leontii Khmelnytskyi; Candidate of Agricultural Sciences, Senior Researcher of the station, Ivan Tyshchenko.

Today, the research station provides the following areas of scientific activity in dairy cattle breeding: improvement of selection and breeding work in breeding and creation of new highly productive breeds and types of farm animals; scientific support for breeding based on modern achievements in population genetics, immunogenetics, cytogenetics, biology of reproduction of automated information systems using modern methods of breeding records and genetic evaluation of animals.

Key words: Cherkasy Experimental Station of Biological Resources, selection and breeding work, dairy cow breeds, scientists.

Оксана Мазур

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
м. Черкаси, Україна*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6867-6750>
e-mail: ksuha8875@ukr.net*

Бібліографічний опис статті: Мазур О. Діяльність Черкаської дослідної станції біоресурсів НААН України та внесок її науковців у селекцію вітчизняних порід молочної худоби. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 130-136. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Mazur

ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРКАСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СТАНЦІЇ БІОРЕСУРСІВ НААН УКРАЇНИ ТА ВНЕСОК ЇЇ НАУКОВЦІВ У СЕЛЕКЦІЮ ВІТЧИЗНЯНИХ ПОРІД МОЛОЧНОЇ ХУДОБИ

Анотація. Мета: дослідити історію розвитку Черкаської дослідної станції біоресурсів НААН України, з'ясувати роль її науковців у селекції вітчизняних порід молочної худоби.

Наукова новизна публікації визначається введенням в науковий обіг неопублікованих архівних матеріалів Черкаської дослідної станції біоресурсів та в комплексному висвітленні ролі вчених станцій в науковому забезпеченні ведення племінної справи в молочному скотарстві Черкаської області на початку 2000-х рр.

Висновки. Станція нараховує 94-річну історію розвитку: від лабораторії з вивчення стану та чисельності мисливських тварин в УРСР у 1929 р. до дослідної станції біоресурсів Інституту розведення і генетики тварин НААН України з 2011 р. та з безпосереднім підпорядкуванням з 2014 р. НААН України.

З 2011 р. станція стає регіональним Центром наукового забезпечення галузі тваринництва Черкаської області, вчені якого розробляють комплексні методи підвищення продуктивності в молочному скотарстві, свинарстві та вівчарстві. Визначальну роль у продовженні селекційного процесу в молочному скотарстві України на початку 2000-х рр. та удосконаленні новостворених українських червоно- та чорно-рябої молочних порід і типів молочної худоби відіграли науковці станції: в 2012-2014 рр. директор станції, доктор сільськогосподарських наук, професор, академік НААН М. І. Баценко; доктор сільськогосподарських наук, професор Л. М. Хмельничий; кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник станції І. В. Тищенко.

У сучасних умовах дослідна станція забезпечує такі напрями наукової діяльності в селекції молочного скотарства: удосконалення селекційно-плеємної роботи в розведенні та створенні нових високопродуктивних порід і типів сільськогосподарських тварин; наукове забезпечення ведення плеємної справи на основі сучасних досягнень популяційної генетики, імуногенетики, цитогенетики, біології відтворення автоматизованих інформаційних систем за використання сучасних методів ведення плеємного обліку та генетичної оцінки тварин.

Ключові слова: Черкаська дослідна станція біоресурсів, селекційно-плеємна робота, молочні породи корів, науковці.

Постановка проблеми. Як свідчить історичний досвід, проблема продовольчої безпеки завжди була і залишається одним із ключових завдань успішного розвитку економіки будь-якої країни. Особливо гостро на сучасному етапі розвитку продовольчого комплексу України постає проблема зменшення рівня виробництва продуктів молочного скотарства та скорочення поголів'я худоби в господарствах усіх категорій. Якщо в 1990 р. в Україні у господарствах усіх категорій вироблялося 24,5 млн. т молока на рік, то в 2020 р. – 9,26 млн. т. У Черкаській області ці показники відповідно такі: 1990 р. – 1009,7; 2020 р. – 460,5 тис. т¹. Якщо в 1991 р. в Україні поголів'я великої рогатої худоби у господарствах усіх категорій становило 24623 тис. голів, то в 2021 р. – 2874 тис. голів. У Черкаській області ці показники такі: 1990 р. – 958,5; 2021 р. – 137,1 тис. голів². Згідно з рекомендаціями МОЗ України річна норма споживання молочної продукції людиною становить 274 л на рік. І, якщо розрахувати цю норму на 38 млн. осіб населення України, то стає очевидним значний дефіцит виробництва молока.

Особливо прикро, що зазначені негативні тенденції характерні й для Черкаської області, котра з 1981 р. була однією з базових у плеємній службі України та у розробці та реалізації методів удосконалення молочних порід худоби шляхом створення високопродуктивних масивів і стад нових типів тварин на основі досягнень генетики і селекції шляхом використанням генофонду кращих світових спеціалізованих молочних порід. Результатом масштабної селекційної діяль-

ності було формування на початку 1990-х років на Черкащині достатньо великого масиву голштинізованого поголів'я молочної худоби з потенціалом продуктивності понад 6 тисяч кілограмів молока за лактацію.

Осередком, на базі якого від початку другого десятиліття 2000-х рр. активно продовжилася породотворча справа в молочному скотарстві Черкащини стала Черкаська дослідна станція біоресурсів Інституту розведення і генетики тварин НААН України, котра з 2011 р. є регіональним Центром наукового забезпечення галузі тваринництва Черкаської області, співробітники якого здійснюють розробку та науковий супровід інноваційних та пілотних проектів розвитку агроформувань; трансфер інноваційних технологій в галузі тваринництва.

Селекційно-плеємна справа має вирішальне значення у виробництві продуктів молочного скотарства, оскільки забезпечує отримання таких тварин, а в кінцевому результаті й такої продукції, і в такій її кількості, які задовольняють потреби споживача. Успішність сучасного аграрного виробництва, як правило, визначають не застарілі промислові виробництва, а розвиток сучасних інноваційних наукомістких технологій. Тому так важливо і актуально усвідомлювати масштаби здобутків вітчизняних науковців у плеємній справі в другій половині 1980-х – на початку 2000-х років, а також розуміти сучасні державні програми підтримки молочного скотарства та його селекційно-плеємної справи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання ролі науковців Черкаської дослідної станції біоресурсів НААН України у

¹ Тваринництво України 2020 : Статистичний збірник / Держ. служба статистики України. Київ, 2021. С. 131.

² Тваринництво України 2020 : Статистичний збірник / Держ. служба статистики України. Київ, 2021. С. 26.

створенні вітчизняних порід молочної худоби не було темою окремого дослідження, однак, побіжно розглянуто в окремому виданні: «Башенко Михайло Іванович: Віхи життя та наукова спадщина»³ та в бібліографічному покажчику наукових праць Л. М. Хмельничого⁴.

Мета. На основі архівних та оприлюднених джерел дослідити історію становлення та розвитку Черкаської дослідної станції біоресурсів НААН України, з'ясувати роль її науковців у створенні вітчизняних порід молочної худоби.

Виклад основного матеріалу. Черкаська дослідна станція біоресурсів НААН України має цікаву 94-річну історію. Станцію було створено у 1929 р. у м. Харкові за ініціативою Українського товариства мисливців як лабораторію з вивчення стану та чисельності мисливських тварин в УРСР. У 1930 р. лабораторія перейшла у підпорядкування зовнішньоекономічного об'єднання «Союзпушнина», яке за часів СРСР було монополістом із експорту хутра. Завданням лабораторії було дослідження можливості акліматизації нових для хутрового промислу видів звірів – американської норки, нутрії, ондатри, а також безперервно моніторилася мисливська фауна в республіці⁵.

Подальші функції лабораторії були пов'язані з вивченням і реалізацією завдання заготівлі нетипової для регіону хутрової сировини для потреб легкої промисловості, зокрема, освоювали промисел крота, ондатри, водяних шурів. У 1935 р. лабораторія з м. Харкова переїздить до с. Заворичі Броварського району Київської області. З 1937 р. лабораторія змінює підпорядкування – стає підлеглою «Всесоюзной конторы по заготовкам животного сырья и продуктов животноводства»⁶.

Під окупацією в роки німецько-радянської війни лабораторія не працювала. Відновила свою діяльність відразу після звільнення українських земель в 1943 р. як Українське

відділення Всесоюзного науково-дослідного інституту мисливствознавства та хутрового звірівництва (ВНДІМЗ), займаючись відновленням потужностей господарств, науковим забезпеченням галузі хутрового звірівництва та веденням мисливського господарства в Україні⁷.

У 1974 р. установа була переведена до м. Черкаси. Подальша діяльність відділення пов'язана з науковою розробкою елементів технології утримання та розведення нутрій, особлива увага приділялась питанням селекції, годівлі та ветеринарного захисту хижих хутрових звірів (норок, лисиць, песців), надавалася методична та консультативна допомога сусіднім республікам – Литві, Латвії, Білорусі. З розпадом СРСР у 1991 р. Українське відділення ВНДІМЗ втрачає зв'язки з головною установою і переходить до складу Інституту тваринництва УААН під назвою Черкаська дослідна станція звірівництва та мисливствознавства Інституту тваринництва УААН⁸.

З 2004 р. дослідна станція підпорядковується Черкаському інституту агропромислового виробництва УААН, який було створено в 1998 р. і до складу якого, окрім станції, ще входили 5 наукових відділів, 2 лабораторії, 3 сектори. До експериментальної мережі Інституту, де проводилися доопрацювання наукових розробок, вирощувалося елітне насіння сільськогосподарських культур та племінний молодняк великої рогатої худоби та свиней входило 3 дослідні господарства. Це було науково-виробниче об'єднання, провідна наукова установа Національної академії аграрних наук України, яка займалася фундаментальними дослідженнями проблем землеробства, рослинництва, тваринництва та розробкою практичних заходів наукового забезпечення розвитку АПК⁹.

У складі інституту АПВ УААН співробітники дослідної станції, окрім наукового забезпечення звірівництва, починають займатися розробкою проектів регіональних

3 Башенко Михайло Іванович: Віхи життя та наукова спадщина / ЧДСБ НААН; уклад.: О. М. Гавриш, А. В. Невесенко, С. А. Орел. Черкаси, 2023. 254 с.

4 Хмельничий Леонтій Михайлович : бібліограф. покажчик наук. праць за 1977-2016 рр. / уклад. : Л. Д. Петрова ; наук. ред. В. В. Вечорка. Суми, 2016. 99 с.

5 Историческая справка за 1954 год. *Архів ЧДСБ НААН України (Архів Черкаської дослідної станції біоресурсів НААН України)*. Оп.1. Спр. 228. Арк. 1.

6 Отчет о производственно-экономической оценке дохода охотничьих угодий УССР за 1933-1948 года. *Архів ЧДСБ НААН України*. Оп.1. Спр. 134. Арк. 1.

7 Информация по стационарному учету пушных зверей по лесным районам УССР за 1950 г. *Архів ЧДСБ НААН України*. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 7.

8 Черкаська дослідна станція біоресурсів / НААН України [б. а., б. м., б. в.], 2015. С. 2.

9 Черкаський інститут агропромислового виробництва / НААН України [б. а., б. м., б. в., б. р.] С. 2.

програм формування національної схеми екомережі: визначають території, що мають особливу цінність, та види, що потребують охорони; оцінюють основні екологічні загрози територіям та об'єктам природно-заповідного фонду залежно від виду господарської діяльності; визначають оптимальне співвідношення площ природних та господарських угідь з метою збереження саморегуляції та самовідновлення біорізноманіття в умовах Середнього Придніпров'я та забезпечення формування екомережі¹⁰.

Нового вектору та імпульсу діяльності станції дала зміна її статусу в 2011 р., коли вона стала Черкаською дослідною станцією біоресурсів Інституту розведення і генетики тварин НААН, а з січня 2014 р. підпорядковується безпосередньо Національній академії аграрних наук України. Від тоді, окрім питань наукового забезпечення кролівництва та хутрового звірівництва, науковці дослідної станції розробляють комплексні методи підвищення продуктивності в молочному скотарстві, свинарстві та вівчарстві¹¹.

У сучасних умовах Черкаська дослідна станція біоресурсів здійснює діяльність за такими напрямками: наукове забезпечення підгалузей кролівництва, хутрового звірівництва, скотарства, свинарства; дослідження біологічних можливостей та генетичного потенціалу в технології розведення сільськогосподарських тварин; удосконалення селекційно-племінної роботи в розведенні та створенні нових високопродуктивних порід і типів сільськогосподарських тварин; розробка, апробація і впровадження оптимізованих програм великомасштабної селекції сільськогосподарських тварин, наукове забезпечення ведення племінної справи на основі сучасних досягнень популяційної генетики, імуногенетики, цитогенетики, біології відтворення автоматизованих інформаційних систем за використання сучасних методів ведення племінного обліку та генетичної оцінки тварин; розробка і впровадження нових організаційних форм ведення племінної роботи, годівлі, утримання в молочному, м'ясному скотарстві, свинарстві; розробка і впровадження ресурсозберігаючих технологій одержання екологічно чистої продукції в кролівництві, звірівництві, скотарстві, свинарстві; вивчення впливу антропогенних змін навколишньо-

го природного середовища на умови існування та динаміку популяції флори та фауни ландшафтів Середнього Подніпров'я; розроблення проектів кадастрів та проведення моніторингу в природно-географічних зонах і господарських регіонах України.

В останні десятиліття керівниками Черкаської дослідної станції біоресурсів були: 1980–1998 рр. – П. І. Левченко, кандидат ветеринарних наук; 1998–2001 рр. – В. В. Казнадзей, кандидат сільськогосподарських наук; 2001–2004 рр. – М. Н. Євтушевський, кандидат сільськогосподарських наук; 2004–2012 рр. – О. Ф. Гончар, кандидат сільськогосподарських наук; 2012–2014 рр. – М. І. Башенко, доктор сільськогосподарських наук, професор, заслужений працівник сільськогосподарства України, академік НААН; 2014 р. – дотепер – О. В. Бойко, кандидат сільськогосподарських наук¹².

Безумовно поворотним моментом в історії станції став 2011 р., коли вона кардинально змінює свій статус та підпорядкування. У 2012 р. керівником станції стає Михайло Іванович Башенко, на котрому в попередні два десятиліття замикалося керівництво та координація роботи усього комплексу наукової й виробничої діяльності з поліпшення племінної роботи у Черкаській області, котрий завзято продовжив свою справу на теренах станції, згуртувавши навколо себе таких талановитих науковців, як Леонтій Михайлович Хмельничий (доктор сільськогосподарських наук, професор, в 1996–2006 рр. – завідувач лабораторії молочної і м'ясної худоби та завідувач відділу селекції сільськогосподарських тварин Черкаського інституту АПВ УААН) та Іван Васильович Тищенко (кандидат сільськогосподарських наук, заступник директора Черкаського інституту АПВ УААН з наукової роботи, старший науковий співробітник Черкаської станції біоресурсів).

М. І. Башенко – видатний представник вітчизняної аграрної науки. Свою трудову діяльність розпочав у 1971 р. на посаді старшого, а згодом головного зоотехніка Черкаського облплемтвариноб'єднання. У 1981 – 1987 рр. був його начальником. У 1992 р. в Українському науково-дослідному інституті тваринництва захистив кандидатську дисертацію «Совершенствование молочного

¹⁰ Статут Черкаської дослідної станції звірівництва та мисливствознавства. Дата реєстрації : 26.10.2004. *Архів ЧДСБ НААН України*. С.4

¹¹ Постанова бюро президії НААН від 17.09.2014, протокол № 9. *Архів ЧДСБ НААН України*. С. 3

¹² Черкаська дослідна станція біоресурсів / НААН України [б. а., б. м., б. в.], 2021. С. 1-2.

скота Черкаської області с використанням генофонда голштинської породи». У 1993 – 1998 рр. очолював Черкаський філіал Інституту розведення і генетики тварин, а за сумісництвом був генеральним директором та головою правління Черкаського науково-виробничого об'єднання «Прогрес». У 1996 р. указом Президента України за вагомих внесок в удосконалення існуючих та виведення нових порід сільськогосподарських тварин, плідну наукову діяльність Михайлу Івановичу присвоєно почесне звання Заслуженого працівника сільського господарства України.

У 1998 – 1999 рр. М. І. Башенко працював заступником голови Черкаської облдержадміністрації з питань АПК. В 1999 р. його обрано членом-кореспондентом УААН за спеціальністю «Розведення та селекція тварин». У 1999 р. – захистив в Інституті розведення і генетики тварин докторську дисертацію «Регіональна система селекції в скотарстві».

У 1998 – 2011 рр. Михайло Іванович очолював Черкаський інститут агропромислового виробництва НААН. У 2002 р. його обрано дійсним членом (академіком) УААН за спеціальністю: «Розведення та селекція тварин» та присвоєно вчене звання професора за спеціальністю: «Екологія». У 2006 р. нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня.

У 2011 – 2012 рр. М. І. Башенко – директор Інституту розведення і генетики тварин НААН. У 2012 – 2014 рр. – директор Черкаської дослідної станції біоресурсів НААН. У 2014 – 2018 рр. – віце-президент та перший віце-президент НААН України¹³.

Все своє трудове професійне життя М. І. Башенко опікувався племінною базою молочного скотарства Черкащини. Завдяки його зусиллям Черкаську область на початку 1980-х рр. було визнано однією з базових для розробки та реалізації методів удосконалення молочних порід із використанням генофонду голштинської породи. Він особисто здійснив

поїздки до Канади, Німеччини та Угорщини з метою відбору та закупівлі 300 голів плідників голштинської породи для проведення покращення вітчизняного генофонду на основі складного відтворного схрещування з поліпшувальними породами зарубіжної селекції¹⁴.

Успіх не забарився. У 1993 р. як селекційне досягнення було затверджено першу українську червоно-рябу молочну породу великої рогатої худоби, а в її складі найпродуктивніший – черкаський заводський тип; у 1995 р. – українську чорно-рябу молочну і в її структурі – центрально-східний заводський тип, співавтором яких є М. І. Башенко. Генетично зумовлена продуктивність корів обох порід та їх структурних формувань відповідає рівню європейських стандартів і становить не менше 7000 кг молока на рік жирністю понад 3,9%¹⁵.

М. І. Башенко є фундатором теорії та методології удосконалення симентальської та української червоно-рябої молочної породи шляхом створення високопродуктивних масивів і стад нових типів тварин із використанням генофонду голштинської породи; співавтором основних положень регіональної системи селекції великої рогатої худоби, співавтором національної системи ідентифікації тварин великої рогатої худоби в Україні, двох порід, трьох типів та трьох ліній молочної худоби¹⁶.

Пліч-о-пліч з М. І. Башенком на базі Черкаського інституту АПВ УААН справою породотворення молочних порід корів займалися Л. М. Хмельничий, котрий очолював відділ селекції сільськогосподарських тварин і лабораторію молочної і м'ясної худоби та І. В. Тищенко, котрий був заступником директора з наукової роботи. Про їхню тісну науково-виробничу співпрацю свідчить значна кількість наукових статей, написаних у співавторстві^{17, 18, 19, 20}.

13 Башенко Михайло Іванович: Віхи життя та наукова спадщина / ЧДСБ НААН; уклад.: О. М. Гавриш, А. В. Невесенко, С. А. Орел. Черкаси, 2023. С. 13-14.

14 Башенко М.І. Віч-на-віч з епохою // Башенко Михайло Іванович: Віхи життя та наукова спадщина / ЧДСБ НААН; уклад.: О. М. Гавриш, А. В. Невесенко, С. А. Орел. Черкаси, 2023. С. 44.

15 Башенко Михайло Іванович: Віхи життя та наукова спадщина / ЧДСБ НААН; уклад.: О. М. Гавриш, А. В. Невесенко, С. А. Орел. Черкаси, 2023. С. 4.

16 Там само. С. 1

17 Башенко М. І., Хмельничий Л. М. Нова методика лінійної оцінки екстер'єру молочної худоби. *Розведення і генетика тварин*. 1999. Вип. 31-32. С. 14-16;

18 Башенко М. І., Тищенко І. В. Сучасні методи ведення селекційної роботи у молочному скотарстві Черкаського регіону. *Розведення і генетика тварин*. 2005. Вип. 39. С. 3-11;

19 Башенко М. І., Хмельничий Л. М. Тривалість господарського використання корів української червоно-рябої молочної породи. *Розведення і генетика тварин*. 2003. Вип. 37. С. 22-26.

20 Башенко М. І., Тищенко І. В. Оптимізація лінійної структури черкаського заводського типу української червоно-рябої молочної породи. *Розведення і генетика тварин*. 2005. Вип. 38. С. 119-128.

Відділ селекції сільськогосподарських тварин під керівництвом Л. М. Хмельничого розробив і впровадив системи селекції бугаїв-плідників; оцінку та добір тварин бажаного типу за показниками молочної продуктивності та екстер'єрним типом, що забезпечують рівень продуктивності понад 6 тис. кг за повновікову лактацію; розробку перспективних селекційних програм по створенню високопродуктивних стад з розведення молочної худоби з продуктивністю 6-7 тис. кг молока на корову; здійснював селекційну роботу з новоствореними типами молочної худоби, спрямовану на їх консолідацію, типізацію та нарощування генетичного потенціалу з надоями до 7-8 тис. кг молока²¹.

Свою співпрацю вчені продовжили вже на теренах Черкаської дослідної станції біоресурсів. За період керівництва М. І. Башенка науковцями станції було розроблено систему підбору бугаїв-поліпшувачів для селекційного стада корів українських червоно- та чорно-рябої молочних порід та для нарощування генетичного потенціалу симентальської м'ясної породи; модель ферми молочної худоби з енергоощадною технологією виробництва молока; спосіб контролю за процесом росту та розвитку молодняку телиць української червоно-рябої молочної породи; модель ферми-репродуктора симентальської м'ясної худоби на 200 корів із використанням ресурсозберігаючої технології виробництва²².

Перебуваючи на посаді першого віце-президента НААН України М. І. Башенко як найбільш складне питання наукового забезпечення АПК України розглядав відновлення галузі тваринництва. Вважав, що галузевим науковим установам необхідно зосередити зусилля на зростанні генетичного потенціалу та подальшому розвитку племінної бази основних породних груп сільськогосподарських тварин, а започаткована Академією робота зі створення регіональних центрів племінних ресурсів має набути системного характеру й охопити всю країну. На думку вченого, сьогодні при визначенні стратегічних завдань соціального та економічного розвитку держави та її продовольчої безпеки пріоритетними мають стати вдоско-

налення племінних ресурсів та нарощування виробництва харчових продуктів тваринного походження. Справою першочергової важливості він вважає розроблення державних стандартів на виробництво продукції тваринництва, які б відповідали міжнародному рівню.

Висновки. Черкаська дослідна станція біоресурсів має 94-річну історію розвитку: від лабораторії з вивчення стану та чисельності мисливських тварин в УРСР у 1929 р. до дослідної станції біоресурсів Інституту розведення і генетики тварин НААН України з 2011 р. та з безпосереднім підпорядкуванням з 2014 р. НААН України.

У 2011 р. станція стає регіональним Центром наукового забезпечення галузі тваринництва Черкаської області, вчені якого розробляють комплексні методи підвищення продуктивності в молочному скотарстві, свинарстві та вівчарстві, з акцентом на селекційно-племінному факторі. Визначальну роль у продовженні селекційного процесу у молочному скотарстві України на початку 2000-х рр. та удосконаленні новостворених українських червоно- та чорно-рябої молочних порід і типів молочної худоби відіграли науковці станції: в 2012-2014 рр. директор станції, доктор сільськогосподарських наук, професор, академік НААН М. І. Башенко; доктор сільськогосподарських наук, професор, Л. М. Хмельничий; кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник станції І. В. Тищенко.

У сучасних умовах дослідна станція забезпечує такі напрями наукової діяльності в селекції молочного скотарства: удосконалення селекційно-племінної роботи в розведенні та створенні нових високопродуктивних порід і типів сільськогосподарських тварин; наукове забезпечення ведення племінної справи на основі сучасних досягнень популяційної генетики, імуногенетики, цитогенетики, біології відтворення автоматизованих інформаційних систем за використання сучасних методів ведення племінного обліку та генетичної оцінки тварин.

21 Черкаський інститут агропромислового виробництва / НААН України [б. а., б. м., б. в., б. р.] С. 17-18.

22 Башенко Михайло Іванович: Віхи життя та наукова спадщина / ЧДСБ НААН; уклад.: О. М. Гавриш, А. В. Невесенко, С. А. Орел. Черкаси, 2023. С. 8.

References:

1. Tvarynnytstvo Ukrainy 2020 : Statystychnyi zbirnyk [Animal husbandry of Ukraine 2020 : Statistical collection] (2021) / Derzh. sluzhba statystyky Ukrainy. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Bashchenko Mykhailo Ivanovych: Vikhy zhyttia ta naukova spadshchyna [Mykhailo Ivanovich Bashchenko: Milestones of life and scientific heritage]. (2023) / ChDSB NAAN; uklad.: O. M. Havrysh, A. V. Nevesenko, S. A. Orel. Cherkasy. [in Ukrainian].
3. Khmelnychi Leontii Mykhailovych : bibliohraf. pokazhchyk nauk. prats za 1977-2016 rr. [Khmelnichy Leontiy Mykhailovych: bibliograph. index of scientific works for 1977-2016] (2016) / uklad. : L. D. Petrova ; nauk. red. V. V. Vechorka. Sumy. [in Ukrainian].
4. Istoricheskaya spravka za 1954 god. [Historical reference for 1954.]. Arkhiv ChDSB NAAN Ukrainy (Arkhiv Cherkaskoi doslidnoi stantsii bioresursiv NAAN Ukrainy). Op.1. Ref. 228. [in Russian].
5. Otchet o proizvodstvenno-ekonomicheskoi otsenke dokhoda okhotnichikh ugodii USSR za 1933-1948 goda. [Report on the production and economic assessment of the income of the hunting grounds of the Ukrainian SSR for 1933-1948.]. Arkhiv ChDSB NAAN Ukrainy. Op. 1. Ref. 134. [in Russian].
6. Informatsiya po statsionarnomu uchetu pushnykh zveri po lesnim raionam USSR za 1950 g.. [Information on the stationary registration of fur-bearing animals in the forest regions of the Ukrainian SSR for 1950.]. Arkhiv ChDSB NAAN Ukrainy. Op. 1. Ref. 163. [in Russian].
7. Cherkaska doslidna stantsiia bioresursiv [Cherkasy Research Station of Bioresources] (2015) / NAAN Ukrainy [b. a., b. m., b. v.]. [in Ukrainian].
8. Cherkaskyi instytut ahropromysloвого vyrobnytstva [Cherkasy Institute of Agricultural Production]. NAAN Ukrainy [b. a., b. m., b. v., b. r.]. [in Ukrainian].
9. Statut Cherkaskoi doslidnoi stantsii zvirivnytstva ta myslivstvoznavstva. Data reiestratsii : 26.10.2004. [Charter of the Cherkasy Research Station of Animal Husbandry and Hunting. Date of registration: 26.10.2004.] Arkhiv ChDSB NAAN Ukrainy. [in Ukrainian].
10. Postanova biuro prezydii NAAN vid 17.09.2014, protokol № 9. [Resolution of the Bureau of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine dated September 17, 2014, protocol No. 9.]. Arkhiv ChDSB NAAN Ukrainy. [in Ukrainian].
11. Bashchenko, M. (2023). Vich-na-vich z epokhoiu [Face to face with the era] // Bashchenko Mykhailo Ivanovych: Vikhy zhyttia ta naukova spadshchyna [Mykhailo Ivanovich Bashchenko: Milestones of life and scientific heritage] / ChDSB NAAN; uklad.: O. M. Havrysh, A. V. Nevesenko, S. A. Orel. Cherkasy, S. 25-58. [in Ukrainian].
12. Bashchenko, M., Khmelnychi, L. (1999). Nova metodyka liniinoi otsinky ekster'ieru molochnoi khudoby [A new method of linear evaluation of the exterior of dairy cattle]. *Rozvedennia i henetyka tvaryn : zb. nauk. pr. [Breeding and genetics of animals: collection of scientific papers] . NAAN Ukrainy, In-t rozvedennia i henetyky tvaryn. Kyiv : Ahrarna nauka, 31-32, 14-16. [in Ukrainian].*
13. Bashchenko, M. & Tyshchenko, I. (2005). Suchasni metody vedennia selektsiinoi roboty u molochnomu skotarstvi Cherkaskoho rehionu [Modern methods of selection work in dairy cattle breeding of the Cherkasy region]. *Rozvedennia i henetyka tvaryn : zb. nauk. pr. [Breeding and genetics of animals: collection of scientific papers]. NAAN Ukrainy, In-t rozvedennia i henetyky tvaryn. Kyiv : Ahrarna nauka, 39, 3-11. [in Ukrainian].*
14. Bashchenko, M. & Khmelnychi, L. (2003). Tryvalist hospodarskoho vykorystannia koriv ukrainskoi chervono-riaboi molochnoi porody [Duration of economic use of cows of the Ukrainian red-spotted dairy breed]. *Rozvedennia i henetyka tvaryn : zb. nauk. pr. [Breeding and genetics of animals: collection of scientific papers]. NAAN Ukrainy, In-t rozvedennia i henetyky tvaryn. Kyiv : Ahrarna nauka, 37, 22-26. [in Ukrainian].*
15. Bashchenko, M., Tyshchenko, I. (2005). Optyimizatsiia liniinoi struktury cherkaskoho zavodskoho typu ukrainskoi chervono-riaboi molochnoi porody [Optimization of the linear structure of the Cherkasy plant type of the Ukrainian red-spotted dairy breed]. *Rozvedennia i henetyka tvaryn : zb. nauk. pr. [Breeding and genetics of animals: collection of scientific papers]. NAAN Ukrainy, In-t rozvedennia i henetyky tvaryn. Kyiv : Ahrarna nauka, 38, 119-128. [in Ukrainian].*

Надійшла до редакції / Received: 18.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 23.05.2023

УДК 371. 334-057.57:17022(477.43)

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Markova-Matvieiev-Kotsiuk

Svitlana Markova

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Research Department, Professor of the Department of Social and Humanitarian Training of the Khmelnytskyi Cooperative Trade and Economic Institute, Khmelnytskyi, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8665-2688>
e-mail: markova1914@ukr.net

Andriy Matvieiev

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Vice-president of the Khmelnytskyi Cooperative Trade and Economic Institute, Khmelnytskyi, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-1058-1154>
e-mail: andrm1971@gmail.com

Volodymyr Kotsiuk

Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Social and Humanitarian Training of the Khmelnytskyi Cooperative Trade and Economic Institute, Khmelnytskyi, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7902-9372>
e-mail: volodymyrkotsyuk@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Markova, S., Matvieiev, A. & Kotsiuk, V. (2023). Educational-cooperative discourse of Khmelnytskyi region: returned names of Ukrainian intelligentsia. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 137-143. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Markova-Matvieiev-Kotsiuk

**EDUCATIONAL-COOPERATIVE DISCOURSE OF KHMELNYTSKYI REGION:
RETURNED NAMES OF UKRAINIAN INTELLIGENTIA**

Abstract. *The purpose of the research is to show the latent components of the founding of the Kamianets-Podilskyi Cooperative Technical School in 1922, based on the analysis of historical material about the formation of the educational system in Soviet Ukraine, to trace the direction of changes in the views and beliefs of the first head of the Cooperative Technical School.*

Conclusions. *The founding of the Kamianets-Podilsky Cooperative Technical School and the teaching activities of professional teachers whose biographies were typical of the Podillia intelligentsia at that time allow us to talk about the cooperative intelligentsia and its localization in the city of Kamianets-Podilskyi. The charter of the Cooperative Technical School provided for the "subscription" of books, textbooks, and magazines abroad - teachers sought to know and implement European assets in the field of education and cooperation. In 1922, the Bolshevik anti-religious campaign did not affect the "Christmas and Easter breaks" in the academic year. The teaching staff, in particular I. Florynskyi, M. Hozhenko, P. Yurkevych, L. Borytskyi, A. Hulevych, were pro-Ukrainian and were not members of the Communist Party. I. Florynskyi believed that the activity of the Cooperative Technical School is important for Podillia and the cooperative movement. It has been confirmed that I. Florynskyi was the father of the well-known Podil poet A. Smotrych, in emigration they remained pro-Ukrainian and believed in Ukraine.*

Keywords: *Ukrainian People's Republic, Ukrainian consumer cooperation, cooperative intelligentsia, Soviet Ukraine, Kamianets-Podilskyi cooperative technical school, "Petliurivtsi".*

Світлана Маркова

*доктор історичних наук, доцент,
керівник відділу наукової роботи, професор кафедри соціально-гуманітарної підготовки
Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту, м. Хмельницький Україна;*
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8665-2688>
e-mail: markova1914@ukr.net

Андрій Матвєєв

*кандидат історичних наук, доцент, віце-президент
Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту,
м. Хмельницький Україна;*
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-1058-1154>
e-mail: andrm1971@gmail.com

Володимир Коцюк

кандидат історичних наук, завідувач кафедри соціально-гуманітарної

Бібліографічний опис для цитування: Маркова С., Матвеев А., Коцюк В. Освітньо-кооперативний дискурс Хмельниччини: повернені імена української інтелігенції. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 137-143. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Markova-Matvieiev-Kotsiuk

ОСВІТНЬО-КООПЕРАТИВНИЙ ДИСКУРС ХМЕЛЬНИЧЧИНИ: ПОВЕРНЕНІ ІМЕНА УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Анотація. Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу історичного матеріалу про становлення освітньо-виховної системи в радянській Україні показати латентні складові фінансування Кам'янець-Подільського кооперативного технікуму в 1922 р., простежити напрям змін у поглядах та переконаннях першого очільника Кооперативного технікуму.

Висновки. Фундування Кам'янець-Подільського кооперативного технікуму і викладацька діяльність професійних педагогів, біографії яких були типовими для тогочасної інтелігенції Поділля дозволяють говорити про кооперативну інтелігенцію та її локалізацію в місті Кам'янець-Подільський. Статутом Кооперативного технікуму було передбачено «виписування» книг, підручників, журналів за кордоном – викладачі прагнули знати та впроваджувати європейські надбання у сфері освіти та кооперації. В 1922 р. більшовицька антирелігійна кампанія не вплинула на «перерви на Різдво та Великдень» в навчальному році. Викладацький склад, зокрема І. Флоринський, М. Гоженко, П. Юркевич, Л. Борицький, А. Гулевич були проукраїнськими й не були членами комуністичної партії. І. Флоринський вважав, що діяльність Кооперативного технікуму є важливою для Поділля та кооперативного руху. Підтверджено, що І. Флоринський був батьком знаного подільського поета А. Смотрича, в еміграції вони залишилися проукраїнськими та з вірою в Україну.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, українська споживча кооперація, кооперативна інтелігенція, радянська Україна, Кам'янець-Подільський кооперативний технікум, «петлюрівці».

Постановка проблеми. У 1921 р. після остаточної окупації території Української Народної Республіки (далі – УНР) російськими більшовиками системну роботу національних кооперативних інституцій було зруйновано, а європейську ідею кооперування, спілчанства спотворено.

В УНР фундувався український національний кооперативний рух, національна система кооперативних організацій (з'їзди, зібрання, Дніпровський союз споживчих товариств («Дніпросоюз»); Перший Всеукраїнський Сільсько-Господарський Союз – «Централ» та ін. Самоуправна Україна, місцеве самоврядування, приватнотрудове господарство, культурне господарство, сільська громада, сход, віче-сход, споживча кооперація ці слова ставали обіговими для українців. Формувався суспільний прошарок – українська інтелігенція (еліта), зокрема й кооперативна інтелігенція. Не тих, котрі були «вищими за походженням», а тих, котрі плекали ідеї еволюції, прогресу, Соборної України, зокрема П. Андрієвський, В. Винниченко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, Є. Конова-

лець, А. Макаренко, Д. Маркович, Б. Мартос, К. Мацієвич, М. Міхновський, С. Петлюра, М. Туган-Барановський, М. Шаповал, Ф. Швець та ін. На Поділлі витокові ідеї української кооперації поширювали Й. Волошиновський, В. Доманицький, Й. Юркевич та ін.¹ Після окупації УНР більшовиками зазнали руйнації, деформації більшість структур національної системи кооперативних організацій. На окремий аналіз заслуговують технікуми Хмельниччини з підготовки вузьких фахівців вищої кваліфікації з окремих галузей господарства, адже викладали в них переважно україномовні викладачі, котрі працювали на різних посадах в УНР та були носіями ідей самоврядної Соборної України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти, співзвучні з нашою темою, висвітлено у вітчизняній та закордонній новітній історіографії. Серед фундаторів дослідження теми українського кооперативного руху у період 1917–1920 рр. був І. Фареній². Стан розвитку споживчої кооперації в загальній системі української кооперації, кооперативної освіти висвітлено у монографії

1 Маркова С., Михайлова С. Експозиція музею «Історії споживчої кооперації Хмельниччини» ХКТЕІ – у контексті декомунізації (Частина І. 1917–1923 рр.). *Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Дискурс кооперативної освіти і практики у рефлексіях XXI ст.»* (м. Хмельницький, 18 листопада 2022 р.) / [редкол.: Ю. В. Телячий (гол.), С. В. Маркова, В. В. Дяк та ін.]. Хмельницький: ХКТЕІ, науковий відділ, 2022. С. 46.

2 Фареній І. Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (історичний аспект): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 1999. 184 с.; Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття: автореф.

М. Алімана, Л. Войнаш, С. Гелея, О. Нестулі, В. Рекрута та ін.³. У монографії «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929 – 1933 рр.) є узагальнена інформація про кооперування українців у 1920-х роках⁴. С. Корновенко та В. Тельвак проаналізували окремі аспекти аграристських практик вирішення аграрного питання у період Української революції (1917 – 1921 рр.)⁵. Системний аналіз діяльності будівничих кооперативного руху М. Туган-Барановського, Б. Мартоса та ін. зробили у спільній монографії С. Бабенко та С. Гелей⁶. Про роль еліти Поділля у запровадженні кооперативних установ у Подільській губернії наприкінці XIX – на початку XX століття писав О. Починок⁷. Водночас маловивченим залишається питання фіндування перших совєцьких кооперативних закладів освіти.

Виклад основного матеріалу. 15 червня 1922 р. у м. Кам'янець-Подільськ (нині Кам'янець-Подільський) почав функціонувати Кооперативний технікум (відповідно до розпорядження Кам'янець-Подільської повітпрофосвіти № 398 від 12 червня 1922 р. про створення згаданого технікуму; адреса: «м. Кам'янець на Поділлі, Соборна площа»)⁸. Ініціатива створення Кооперативного технікуму (сільськогосподарської кооперації) належала «Укрголовпрофосвіті» (головне управління професійної освіти). Навчальний заклад створено для потреб цукрової, текстильної, шкіряної, сільськогосподарської галузей. 28 червня 1922 р. перший завідувач технікуму Іван Флоринський доповів завідувачому профосвіти, що «організаційна праця по утворенню кооперативного технікуму закінчена». Технікум мав власну печатку, але власного приміщення не було. Спочатку заняття проводилися в приміщенні колишньої гімназії імені Ст. Руданського (там само

функціонувала і перша трудова школа). Навчання тривали після лекцій трудової школи.

Викладацький склад технікуму коливався у межах 14 осіб, студентський контингент – 190 (найбільше курсантів – віком 17 – 19 років). Важливо зауважити, що всі лектори викладали українською мовою, а також, що серед студентів та викладачів не було комуністів⁹.

Статут Кооперативного технікуму передбачав підготовку «фахових робітників для кооперації в різних галузях; три відділи (сільськогосподарський, промисловий, споживчий); трирічний курс навчання». Основні рішення приймалися колегіально, зокрема Комісією лекторів технікуму, що встановлювала план обов'язкових робіт для курсантів, «допомогові курси в опануванні знань» тощо. Варто звернути увагу, що за УНРівською інерцією в Статуті було передбачено «безмитне виписування з-за кордону підручників, книжок, журналів, різного наукового приладдя», а також «перерву на Різдва і двотижневу перерву на Великодні свята»¹⁰. Отже, у 1922 р. радянська влада ще досить слабо контролювала освіту на Поділлі.

У звіті Подгубчека (Подільської губернської ЧК) 1921 р. зазначалося, що «...губернія населена найбільш шовіністичною в усій Україні петлюрівською інтелегенцією, яка мала вплив на селян» («петлюрівцями» переважно маркували українців, котрі виступали за відновлення Української Народної Республіки)¹¹. Українські повстанські загони чекісти зазвичай характеризували як «петлюрівські» або «махновські». У цьому негативному конотативному визначенні відбулася подальша підміна понять «петлюрівці», «петлюрівець», «петлюрівка» комуністичним тоталітарним режимом¹².

«Уповноважені» («більшовицькі комісари») відразу намагалися контролювати укра-

дис. на здобуття наук. ступеня д-ра наук: спец. 07.00.01 «Історія України». К., 2009. 38 с.

3 Споживча кооперація України. Від зародження до сьогодення: монографія / за заг. ред. С. Гелея. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2013. 976 с.

4 Калінкіна С., Корновенко С., Маркова С., Романець Н. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.): монографія. Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2017. 300 с.

5 Корновенко С., Тельвак В. Аграристські практики вирішення аграрного питання у період Української революції (1917–1921 рр.). *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 64–70.

6 Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті / С. Бабенко, С. Гелей. К.: редакція газети «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України», 2003. 160 с.

7 Починок О. Роль еліти Поділля у запровадженні кооперативних установ у Подільській губернії наприкінці XIX – на початку XX століття. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 43–47.

8 ДАХМО. Ф. Р. 6. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 9; ЦДАВО України, ф. Р-694, оп.1, арк.1.

9 ДАХМО. Ф. Р. 6. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 3-9.

10 ДАХМО. Ф. Р. 6. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 77.

11 ГДА СБ України. Ф. 16. Спр. 514. Арк. 5; 43.

12 Маркова С., Лапчинська Н. Радянські дисонанси конотацій і денотатів початку 1920-х років в Україні: суспільно-історичний дискурс за матеріалами V конференції Комуністичної партії (більшовиків) України. Частина I. *Український селянин*. 2021. Вип. 26. С. 55–59.

їнську, зокрема і кооперативну інтелігенцію, освіту і освітян та «викорінювати носіїв петлюрівщини». У 1920 р. українських учителів звинуватили у тому, що «з початку революції вони захопилися шовіністичною працею», «у злочинній підтримці петлюрівщини» тощо.

Роботу Кам'янецького кооперативного технікуму розпочали високоосвічені викладачі: майже всі лектори, завідувач технікуму мали університетську освіту та не були комуністами. Зокрема, *Флоринський Іван Семенович (Флорук-Флоринський)* народився 1890 р., у 1916 р. закінчив правничий факультет Київського університету, ідентифікував себе як українець, розмовляв українською мовою, служив у державних установах (завідував фінвідділом, юрвідділом та ін.), був професійним лектором соціально-економічних дисциплін та адміністративного права. І. Флоринський 12 березня 1921 р. був заарештований чекістами (причину арешту з'ясувати не вдалося), але на наступний день був звільнений¹³. На запитання радянської анкети 1922 р., чи «служив він [Флоринський] при Польсько-Петлюрівській владі», завідувач технікуму відповів позитивно та зазначив роботу на керівній посаді у Фінансовій палаті (за часів УНР, Української Держави вони активно функціонували)¹⁴. Таких, як Іван Флоринський, радянські органи маркували «петлюрівцями» і не пробачали проукраїнських позицій. І. Флоринський опікувався технікумом та вважав його важливим освітнім закладом Поділля.

28 квітня 1922 р. у родині Флоринських народився Олександр Іванович Флорук-Флоринський, знаний український літератор Олександр Смотрич («Флоринський-Флорук» дано священником замість вживаного «Іван второй», в родині батька було два Івана). В. Мацько згадував, що «згортання українізації, страшні події насильницької комунізації України, більшовицький терор проти передової української інтелігенції настільки врзалися в пам'ять письменника, що стали центральною темою його подальшої художньої творчості»¹⁵.

Вартими подальших досліджень є біографії інших лекторів технікуму. Лектор Кооперативного технікуму *Гоженко Микола*

Григорович був міщанином, котрий народився на Київщині у Канівському повіті у 1888 р. і навчався у Києво-Софійській духовній школі, розмовляв українською мовою. У 1903 р. вступив до Київської духовної семінарії (не закінчив). У 1905 – 1918 рр. навчався у Київському юридичному інституті. У 1920 р. перевівся до Кам'янець-Подільського університету. У 1910 – 1920 рр. служив у Державному банку (помічником бухгалтера, старшим бухгалтером). Упродовж 1920 – 1922 р. працював бухгалтером Кам'янець-Подільського повітвиконкому. З березня 1922 р. служив головним бухгалтером Кам'янець-Подільського «Господарсоюзу». Викладав загальне і спеціальне рахівництво. На запитання радянської анкети, чи «служив при Польсько-Петлюрівській владі» відповів схвально – «бухгалтером Державного банку»¹⁶. Отже, для комуністичного режиму він також був «петлюрівцем».

Юркевич Петро Тодосович народився 1882 р. на Кам'яничині. Навчався в духовній семінарії, Дерптському університеті (нині Тартуський університет, Естонія) на фізико-математичному факультеті природознавчого відділення. У 1913 р. працював учителем у чоловічій гімназії в Польщі. У 1919 р. перейшов на службу до Сватівської комерційної школи (Харківська губернія), викладав природознавство, географію, біологію, зоологію, товарознавство. Розмовляв і викладав українською. Після переїзду до Кам'янця-Подільського працював лектором у Кооперативному технікумі¹⁷.

Борицький Леонід Юхимович народився 1896 р. у Могилівському повіті на Поділлі. У 1914 р. вступив до Новоросійського університету. Після завершення навчання був професорським стипендіатом на кафедрі кримінального права. У 1919 р. викладав у чоловічій гімназії в Одесі, був секретарем прокурора Одеського окружного суду. Після переїзду до Кам'янця-Подільського працював лектором на І Соцкурсах та у Кооперативному технікумі¹⁸.

Гулевич Анастасій Юхимович викладав історію суспільного руху і соціальної думки, економічну географію. Спочатку працював лектором соціально-економічного техніку-

13 ДАХмО. Ф. Р. 6. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 15.

14 ДАХмО. Ф. Р. 6. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 45.

15 Невідомий Олександр Смотрич (Флоринський): листування з Віталієм Мацьком (28 квітня-90 років з Дня народження письменника. *Слово і час*. 2012. № 5. С. 94–107.

16 ДАХмО. Ф. Р. 6. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 32.

17 ДАХмО. Ф. Р. 6. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 33.

18 ДАХмО. Ф. Р. 6. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 34.

му та першої трудшколи, надалі працював у Кооперативному технікумі. Освіту здобував у Петроградському історико-філологічному інституті. На запитання радянської анкети, чи «служив він при Польсько-Петлюрівській владі» відповів схвально – «був весь час учителем»¹⁹.

У листопаді 1922 р. було написано доповідний лист до профосвіти від директора технікуму І. Флоринського щодо «небажання окремих студентів III курсу виконувати навчальні програми, про відсутність дисципліни та нездатність до системної праці». Адміністрацією технікуму та представником курсу т. Гольденштейном (член комітету) було вжито заходів – «зачинено III курс», а лекції на I та II припинено до особливого розпорядження. Невдовзі було відраховано 56 студентів, а також запроваджено посаду «політрука відділу» (політкомісара). Ним став член КП(б)У В. Ямпільський, який окрім репресивних функцій, викладав історію суспільного руху та соціальної думки. Наприкінці 1922 р. контроль радянських органів за освітніми закладами стає повсюдним.

1 грудня 1922 р. Іван Флоринський підписувався як «декан кооперативного відділу Сільськогосподарського технікуму» (Кам'янецький сільськогосподарський технікум ім. Карла Лібкнехта, в складі якого діяли агрономічний, сільськогосподарський та кооперативний відділи)²⁰. У ньому за соціальним походженням переважно навчалися діти членів профспілок; діти ремісників і приватних службовців та робітників; діти торговців та арендаторів; селянських дітей майже не було²¹.

Станом на 1 травня 1923 р. завідувачем кооперативного відділу ще був І. Флоринський, проте невдовзі Кооперативний технікум зазнав реорганізації. Його було виокремлено як самостійний заклад вищої освіти, що розташовувався за адресою: Кам'янець на Поділлі, площа К. Маркса, 2. У липні І. Флоринський пише лист про невиплату коштів «лекторському персоналу», а у відповідь отримує – «немає політрука»²². У листопаді 1923 р. «політуповноваженим» у технікумі призначили Труся, в. о. керуючого – Юценка. Викладання відбувалося російською та українською мовами²³. Студенти почали вивчати

історію революційного руху і соціальної думки, писати дипломні твори про кооперацію в Україні та Росії в умовах нової економічної політики, їх готували як фахівців із колективізації. Більшовики для пришвидшення своєї легітимації відразу виокремили робітничо-селянську молодь, як «грунт для побудови майбутнього» та основний ресурс індустріалізації й колективізації із чітко закріпленими статусами в системі ієрархії влади і відповідними соціально-рольовими образами, закріпленими в громадській свідомості.

4 серпня 1923 р. І. Флоринський написав заяву і попросив вважати його «звільненим від обов'язків керуючого технікуму», а всі справи передати заступнику В. Кривіцькому. Тогочас, лектора Тодоса Дорошевича Недужого звинуватили у викладанні в «контрреволюційному напрямку»²⁴ (Т. Недужий був викладачем історії кооперації, теорії кооперації і статистики). І. Флоринський обіймав посаду до 12 серпня 1923 р., на вимогу Гоца (політком вищих шкіл) та Кобзаря (зав. окрпрофосвітою) він мав «негайно здати всі справи». У поясненнях І. Флоринський писав про «неможливі умови праці Технікуму», зокрема через надмірну заполітизованість, проте, що за підтримки Кобзаря студентка Войткова вимагала від нього негайної видачі свідоцтва про навчання; нетактовну і незаконну поведінку Кобзаря, про втручання у внутрішнє життя технікуму.

У 1924 р. родина Флоринських переїхала до столиці радянської України – Харкова, де перебувала до 1936 р. У Харкові Флоринські продовжили спілкування з українсько налаштованою інтелігенцією та невдовзі виїхали за кордон.

Висновки. На Поділлі навіть після остаточної легітимації «советів» ще інерційно інколи відтворювалися демократичні практики Української Народної Республіки в освіті та культурі. Фундування Кам'янець-Подільського кооперативного технікуму в 1922 р. і викладацька діяльність професійних педагогів, біографії яких були типовими для тогочасної інтелігенції Поділля дозволяють говорити про кооперативну інтелігенцію та її локалізацію в місті Кам'янець-Подільський. Статутом Кооперативного технікуму було передбачено «виписування» книг, підручни-

19 ДАХмО. Ф. Р. 6. Оп. 1. Спр. 219. Арк. 46.

20 ДАХмО. Ф. Р. 6. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 11-13.

21 ДАХмО. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 290. Арк. 20

22 ДАХмО. Ф. 166. Оп. 3 Спр. 289. Арк. 6.

23 ДАХмО. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 289. Арк. 68.

24 ДАХмО. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 289. Арк. 68. Арк. 50.

ків, журналів за кордоном, отожд викладачі прагнули знати та впроваджувати європейські надбання у сфері освіти та кооперації. В 1922 р. більшовицька антирелігійна кампанія не вплинула на «перерви на Різдво та Великдень» в навчальному році. Викладацький склад, зокрема Іван Флоринський, Микола Гоженко, Петро Юркевич, Леонід Борицький, Анастасій Гулевич були проукраїнськи-

ми і не були членами комуністичної партії. Перший директор Кооперативного технікуму Іван Флоринський вважав, що діяльність Кооперативного технікуму є важливою для Поділля та кооперативного руху. Підтверджено, що Іван Флоринський був батьком знаного подільського поета А. Смотрича, в еміграції вони залишилися проукраїнськими та з вірою в Україну.

References:

1. Babenko S., Geley S. (2003). *Ukrainska kooperatyvna ideia v zahal'noievropeyskomu konteksti*. [Ukrainian cooperative idea in the general European context]. Editorial office of the newspaper "News of the Central Union of Consumer Societies of Ukraine", 160. [In Ukrainian].
2. Fareniy I. (1999). *Ukrayins'kyi kooperatyvnyi rukh u period 1917–1920 rokiv*. [Ukrainian cooperative movement in the period 1917–1920] (historical aspect). *Candidate's thesis*. Cherkasy.
3. Fareniy I. (2009). *Kooperatyvnyi rukh u Naddnyprianskii Ukraini v druhii polovyni KhIKh – na pochatku KhKh stolittia* [Cooperative movement in Dnieper Ukraine in the second half of the 19th - at the beginning of the 20th century]. *Abstract of candidate's thesis*. [In Ukrainian].
4. Kalinkina S., Kornovenko S., Markova S. & Romanets N. (2017). «Velykyy perelom» na seli. Final selyans'koyi revolyutsiyi (1929–1933 rr.). [“Great break” in the countryside. The final of the peasant revolution (1929–1933)]. Cherkasy: Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytskyi. [In Ukrainian].
5. Kornovenko S. & Telvak V. (2021). *Ahrarysty'ki praktyky vyrishennia ahrarnoho pytannia u period Ukrainskoi revoliutsii (1917–1921 rr.)*. [Agrarian practices of solving the agrarian issue during the Ukrainian revolution (1917–1921)]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 25, 64–70. [In Ukrainian].
6. Markova S. & Mykhaylova S. (2022). *Ekspozytsiia muzeiu «Istorii spozhyvchoi kooperatsii Khmel'nychyny» KHKTEI – u konteksti dekomunizatsii*. [Exposition of the museum. History of consumer cooperation of Khmelnytskyi of the Khmelnytskyi Cooperative Trade and Economic Institute - in the context of decommunization] (Part I. 1917–1923). *Materialy 1-yi Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Dyskurs kooperatyvnoi osvity ta praktyky v refleksiakh 21 stolittia*. [Materials of the 1st All-Ukrainian scientific and practical conference. Discourse of cooperative education and practice in reflections of the 21st century]. (Khmelnyskyi, November 18, 2022). Khmelnytskyi: KhCTEI, scientific department, 46. [In Ukrainian].
7. Markova S., Lapchynska N. (2021). *Radians'ki dysonansy konotatsiy i denotativ pochatku 1920-kh rokiv v Ukraini: suspil'no-istorychnyi dyskurs za materialamy V konferentsii Komunistychnoi partii (bil'shovykiv) Ukrainy*. [Soviet dissonances of connotations and denotations of the early 1920s in Ukraine]. Socio-historical discourse based on the materials of the 5th conference of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine. Part I. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 26, 55–59. [In Ukrainian].
8. Pochynok O. (2021). *Rol' elity Podillia u zaprovadzhenni kooperatyvnykh ustanov u Podil's'kiy hubernii naprykintsi 19 – na pochatku 20 stolittia*. [The role of the Podillia elite in the introduction of cooperative institutions in the Podillia province at the end of the 19th and the beginning of the 20th century]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 25, 43–47. [In Ukrainian].
9. Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine. Fund 16, Invenory 514, 5; 43. [In Ukrainian].
10. Smotrych (Florynskyi) O. (2012). *Lystuvannia z Vitaliiem Mats'kom (28 kvitnia-90 rokiv z Dnia narodzhennia pys'mennyka*. [Correspondence with Vitaly Matsko (April 28-90 years since the writer's birthday)]. *Slovo i chas. [Word and Time]*, 5, 94–107. [In Ukrainian].
11. *Spozhyvcha kooperatsiya Ukrainy. Vid zarodzhennia do s'ohodennia (2013)*. [Consumer cooperation of Ukraine. From the beginning to the present]: a monograph. Lviv: Publishing House of the Lviv Commercial Academy. [In Ukrainian].
12. State Archive of the Khmelnytskyi Region, Fund 166, Invenory 3, File 289, 68; 50. [In Ukrainian].

13. State Archive of the Khmelnytskyi Region, Fund 166, Invenory 3, File 289, 6. [In Ukrainian].
14. State Archive of the Khmelnytskyi Region, Fund 166, Invenory 3, File 289, 68. [In Ukrainian].
15. State Archive of the Khmelnytskyi Region, Fund 166, Invenory 3, File 290, 20. [In Ukrainian].
16. State Archive of the Khmelnytskyi Region, Fund Soviet 6, Invenory 1, File 223, 3-9. [In Ukrainian].
17. State Archive of the Khmelnytskyi Region, Fund Soviet 6, Invenory 1, File 219, 46. [In Ukrainian].
18. State Archive of the Khmelnytskyi Region, Fund Soviet 6, Invenory 1, File 223, 9. Central State Archive of Higher Bodies of Ukraine, Fund Soviet-694, Invenory 1, 1. [In Ukrainian].
19. State Archive of the Khmelnytskyi Region, Fund Soviet 6, Invenory 1, File 223, 15. [In Ukrainian].
20. State Archive of the Khmelnytskyi Region, Fund Soviet 6, Invenory 1, File 223, 45. [In Ukrainian].
21. State Archive of the Khmelnytskyi Region, Fund Soviet 6, Invenory 1, File 223, 77. [In Ukrainian].
22. State Archive of the Khmelnytskyi Region, Fund Soviet 6, Invenory 1, File 223, 32. [In Ukrainian].
23. State Archive of the Khmelnytskyi Region, Fund Soviet 6, Invenory 1, File 223, 33. [In Ukrainian].
24. State Archive of the Khmelnytskyi Region, Fund Soviet 6, Invenory 1, File 223, 34. [In Ukrainian].
25. State Archive of the Khmelnytskyi Region, Fund Soviet 6, Invenory 1, File 223, 11-13. [In Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 29.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2023

УДК: 94:[332.2.021.8»1918»:358.43-057.343Леонтович](045)

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Pyrih

Ruslan Pyrih

Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher, Institute of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5680-3871>

e-mail: ruslan_pyrih@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Pyrih, R. (2023). Minister of Land Affairs V. M. Leontovych: the final of the agrarian reform of Hetman Pavlo Skoropadskyi (october – november 1918). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 144-150. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Pyrih

MINISTER OF LAND AFFAIRS V. M. LEONTOVYCH: THE FINAL OF THE AGRARIAN REFORM OF HETMAN PAVLO SKOROPADSKYI (OCTOBER – NOVEMBER 1918)

Abstract. *The purpose of the study is to highlight the participation of the Minister of Land Affairs V. Leontovych in the implementation of the agrarian reform, his influence on its final stage.*

Scientific novelty: *for the first time, the activity of V. Leontovych as a minister of the Hetman's government was specifically investigated.*

Conclusions. *After coming to power, P. Skoropadskyi declared a broad agrarian reform based on the primacy of private property rights. In May-August, the ministry staff and the special land commission prepared a number of bills important for the reform. However, the mechanism of the purchase of land by the State Land Bank from landowners for sale to small-land peasants was not used. In the autumn of 1918, P. Skoropadskyi realized the danger of delaying the land reform. V. Leontovych, a well-known Ukrainian figure, landowner and philanthropist, became the new Minister of Land Affairs. His government activity lasted only two weeks. He was engaged in the formation of a special land meeting, which he never had time to complete. At P. Skoropadskyi's request, he submitted a plan for land reform, in which P. Skoropadskyi lost interest soon. The government approved several bills prepared by the previous ministry. However, they could no longer influence the course of land reform. The new geopolitical realities forced the hetman to seek the salvation of Ukrainian statehood on the way to the revival of Russia. The land reform has lost its meaning so much that there was no relevant ministry in the structure of the new government. In retrospect, V. Leontovych tried to somewhat hyperbolize his own role in the implementation of the land reform. Pro-hetman historiography also connects it primarily with his name, ignoring P. Skoropadskyi's authoritative unequivocal statement: «The law was developed by Kolokoltsov». V. Leontovych suffered a difficult emigrant fate and only his literary talent allowed him to earn a living.*

Keywords: *Hetmanate of P. Skoropadskyi, agrarian reform, land legislation, V. Kolokoltsov, V. Leontovych.*

Руслан Пиріг

доктор історичних наук, професор, головний

науковий співробітник, Інститут історії України НАНУ, м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5680-3871>

e-mail: ruslan_pyrih@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Пиріг Р. Міністр земельних справ В. М. Леонтович: фінал аграрної реформи гетьмана Павла Скоропадського (жовтень – листопад 1918 р.). *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 144-150. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Pyrih

МІНІСТР ЗЕМЕЛЬНИХ СПРАВ В. М. ЛЕОНТОВИЧ: ФІНАЛ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО (ЖОВТЕНЬ – ЛИСТОПАД 1918 р.)

Анотація. *Метою дослідження є висвітлення участі міністра земельних справ В. Леонтовича в реалізації аграрної реформи, його впливу на її завершальну стадію.*

Наукова новизна: *вперше спеціально досліджено діяльність В. Леонтовича як міністра гетьманського уряду.*

Висновки. *Прийшовши до влади, П. Скоропадський задекларував проведення широкої аграрної реформи, базованої на приматі права приватної власності. У травні – серпні апарат міністерства і спеціальна земельна комісія підготували низку важливих для реформи законопроектів. Однак сам механізм купівлі Державним земельним банком земель у поміщиків для продажу малоземельним селянам не був задіяний. Восени 1918 р. П. Скоропадський усвідомив всю небезпеку затягування земельної реформи. Новим міністром земельних справ став відомий український діяч, поміщик і меценат В. Леонтович. Його урядова діяльність тривала всього два тижні. Він займався формуванням особливої земельної наради, яку так і не встиг завершити. На вимогу П. Скоропадського подав план проведення земельної реформи, до якого той незабаром втратив інтерес. Уряд схвалив кілька законопроектів, підготовлених ще попереднім міністерством. Однак на хід земельної реформи вони вплинути вже не могли. Нові геополітичні реалії змусили гетьмана шукати порятунку української державності на шляху відродження Росії. Земельна реформа настільки втратила сенс, що в структурі нового уряду профільного міністерства вже не було. В. Леонтович ретроспективно намагався децю гіперболізувати власну роль у проведенні земельної реформи. Прогетьманська історіографія також*

пов'язує її насамперед з його іменем, ігноруючи авторитетне однозначне твердження П. Скоропадського: «Закон був розроблений Колокольцевим». В. Леонтовича спіткала нелегка емігрантська доля і тільки літературний талант дозволив отримати засоби для існування.

Ключові слова: Гетьманат П. Скоропадського, аграрна реформа, земельне законодавство, В. Колокольцов, В. Леонтович.

Постановка проблеми. Земельне питання – фундаментальний чинник суспільних відносин. Намагання його розв'язати упродовж тисячоліть породжувало протистояння, міжусобиці, війни. Доба Української революції 1917-1921 рр. не стала винятком. Нерозв'язаність аграрної проблеми не тільки визначальним чином відбилася на долі українського селянства, але й самої революції.

Мета статті. Автор статті, попри чисельну історіографічну спадщину, ставить за мету дослідити маловідому та дискусійну в сучасній історіографії участь міністра земельних справ Української Держави В. Леонтовича в реалізації аграрної реформи, його впливу на її завершальну стадію.

Виклад основного матеріалу. Принципові засади аграрної політики Української Держави були сформульовані вже в першій Грамоті гетьмана П. Скоропадського. Право приватної власності «як фундаменту культури і цивілізації» відновлювалося повною мірою. Дозволявся вільний продаж-купівля землі. Містилося в грамоті й концептуальне положення майбутньої земельної реформи – «відчуження земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів»¹.

Підготовка і проведення аграрної реформи покладалася на міністерство земельних справ, яке очолив Василь Колокольцов – учений агроном, відомий земський діяч, великий землевласник, меценат. Гетьман відзначав, що він не мав глибоких українських переконань, не володів державною мовою, але був твердим у намірах провести розумну аграрну реформу².

Міністерство стало базою функціонування державної комісії з вироблення проектів земельної реформи. Головою комісії був міністр, до неї входили представники різних відомств, учені-аграрники, посланці корпоративних об'єднань, політичних партій. Сам В. Колокольцов, заступник міністра В. Брунст і директор департаменту землеробства О. Афанасенко стали координаторами розробки

законопроектів, які у сукупності мали скласти правову базу кардинальних перетворень у сфері земельних відносин.

Вже 27 травня гетьманом був затверджений закон «Про право на врожай 1918 року на території Української Держави». Цей акт встановлював, що право на врожай озими, посіяної восени 1917 р. землевласниками, належить їм, а посіяної на орендованих землях – орендарям. 14 червня 1918 р. був затверджений закон «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями»³. Закон визначився у такому принциповому питанні, як норма земельного наділу - не більше 25 десятин.

6 липня уряд ухвалив законопроект про утворення губернських і повітових земельно-ліквідаційних комісій. Встановлювався піврічний термін задоволення претензій землевласників до селян. Ця норма закону унеможливила в 1918 р. ведення операцій з продажу земель поміщиками, а фактично блокувала саму реформу⁴.

Усвідомлюючи можливі наслідки від неотримання врожаю для внутрішнього становища держави і для взаємин з союзниками, Рада Міністрів у середині липня ухвалила закон «Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави». Міністерство було явним рекордсменом за кількістю поданих законопроектів. Його зусиллями поволі заповнювалися лакуни у правовому полі майбутньої земельної реформи. Однак, не вистачало головної ланки – імперативного закону щодо продажу поміщиками землі Державному земельному банку. На це не вистачило політичної волі ні в гетьмана, ні в уряді. За цих умов В. Колокольцов зневірився у можливостях проведення задекларованих аграрних перетворень в Україні.

Новий імпульс уваги П. Скоропадського до проблем земельної з'явився після офіційного візиту до Німеччини у вересні 1918 р. Під час зустрічі імператор Вільгельм II шкодував, що в Росії не були проведені реформи, особливо аграрна. На що гетьман відповів:

1 Державний вістник. 1918. 16 травня.

2 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917- грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995. С. 162, 170.

3 Державний вістник. 1918. 16 червня.

4 ЦДАВО України. Ф.1064. Оп.1. Спр.13. Арк.61.

«У нас на Україні повним ходом ведеться розробка аграрної реформи»⁵.

Після повернення з Німеччини П. Скоропадський усвідомив усю небезпеку подальшого затягування аграрної реформи. При формуванні нового складу уряду на початку жовтня гетьман дійшов думки про необхідність заміни міністра земельних справ. Пошук відповідної кандидатури виявився досить складним. Голова УНС В. Винниченко вмовив взяти цей портфель В. Леонтовича – відомого українського діяча, письменника, видавця, мецената, поміщика і цукрозаводчика⁶. При зустрічі з ним прем'єр Ф. Лизогуб наголосив, що «головним завданням має бути вироблення проекту аграрної реформи та переведення в життя тих земельних законів, які будуть ухвалені»⁷.

В. Леонтович був затверджений міністром у ніч на 25 жовтня і пробув на посаді формально три, а фактично – два тижні. Майже ніяких кадрових змін в апараті міністерства він не проводив. Заступником глави Мінземсправ залишився В. Брунст, який від початку займався питаннями роботи комісії з проведення земельної реформи і координував профільні законодавчі напрацювання.

Зусилля В. Колокольцова з проведення земельної реформи В. Леонтович оцінював негативно: «В паперах міністерства я не знайшов нічого, що вказувало б на підготовку земельної реформи, або хоч би на те, що збиралися матеріали, відбувалися засідання тощо»⁸. Такі оцінки з боку В. Леонтовича були свідомим відступом від дійсного стану справ із проведенням аграрної реформи. Він неприязно ставився до В. Колокольцова – відомого в Росії земського діяча, близького до імператорської родини, хрещеного батька царевича Олексія, і вдався до приниження його внеску у законодавче забезпечення земельної реформи. Новий міністр добре знав, що за травень-жовтень очолювана В. Колокольцовим комісія підготувала, Рада Міністрів схвалила, а гетьман підписав цілу низку законів, які й складали окремі елементи проведення земельної реформи.

Сформувавши уряд, 29 жовтня гетьман звернувся до громадян України з спеціальною грамотою, в якій підвів основні здобутки піврічного функціонування Гетьманату і виклав основні завдання державного будівництва. Головне місце в документі відведено земельній реформі. З цією метою П. Скоропадський пропонував скликати особливу нараду під його головуванням, основним завданням якої стане вироблення аграрного закону на засадах, проголошених в інавгураційній грамоті від 29 квітня. Зокрема, це створення Державного земельного фонду за рахунок земель скарбових, церковних і частини приватних власників. При цьому важливо не допустити порушення інтересів приватних осіб, оплатити по належній оцінці все їх майно. Метою реформи має бути постачання через продаж землі малоземельним хліборобам України й утворення дрібних, але міцних, селянських і козацьких господарств. Наголошувалося, що ці заходи не повинні завдати шкоди цукровій промисловості – головному джерелу багатства України і не понизити загальну продуктивність і культуру сільського господарства. Йшлося також про розробку супутніх законопроектів, пов'язаних з сільгоспвиробництвом, меліорацією, використанням надр тощо⁹.

У кінці жовтня відбулася перша робоча зустріч В. Леонтовича з П. Скоропадським. За спогадами самого міністра, гетьман вимагав «виготовити програму і навіть законопроект реформи так скоро, що Міністерство не в силі було того зробити». А потім нагадував про необхідність прискорення підготовки документів. Але, коли через два тижні В. Леонтович приніс законопроект, то він залишив його у себе, так і не розглянувши. «Дякуючи цьому, – стверджував пізніше В. Леонтович, – програма аграрної реформи і не була на розгляді міністерства (уряду – Р. П.) за той час, коли я там був»¹⁰.

В. Леонтович застав нову земельну комісію у стадії формування. У протоколах засідань уряду вона має назву «Особое соещание по земельной реформе». Склад її був досить численним і розмаїтим. До неї

5 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917- грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995. С. 276.

6 Енциклопедія українознавства. Т.4. К., 1996. С.1285; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. К., 1998. С.215-216; Стрельський Г. Леонтович Володимир Миколайович / Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. Вип. 2. Ч. 2. К., 2003. С. 232; Новітня історія Полтавщини (І половина ХХ ст.). Полтава, 2005. С.72; Енциклопедія історії України. Т.6. К., 2009; Леонтович О. Володимир Леонтович — письменник і меценат. *Пам'ятки України*. 2012. № 8. С. 22.

7 Леонтович В. Зібрання творів у 4-х томах. К., 2004-2006. Т.3. С. 211. Видання побачило світ стараннями нащадків В. Леонтовича, зокрема онуки Олени.

8 Там само. С. 213.

9 *Державний вістник*. 1918. 2 листопада.

10 Гетман П. П. Скоропадський. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014. С.835.

входили представники гетьмана, голови Ради Міністрів, міністри та представники міністерств і відомств, посланці Союзу земельних власників, ПРОТОФІСу, близько 50 вчених, аграрії-практики. Навіть митрополит Антоній (Храповицький) висловив бажання направити свого представника. На засіданнях Ради Міністрів періодично йшлося про зміни у складі особливої земельної наради¹¹.

Міністерство земельних справ ще за часів В. Колокольцова підготувало порівняльні статистичні дані про кількість землі на душу населення в Україні, Росії та інших країнах. Цифрові викладки ще більше переконали П. Скоропадського в думці про обмеженість земельних ресурсів в Україні і можливість забезпечення землею лише малоземельних селян. При цьому він наголошував, що «треба мати на меті – державу, а не жалюгідну сентиментальність»¹². Тобто, про безземельних селян не йшлося.

Журнали засідань другої каденції Ради Міністрів фіксують недостатню активність міністра В. Леонтовича. При складанні тижневого (1- 6 листопада) порядку денного він не запропонував для розгляду жодного профільного питання. Очевидно, він намагався «утрясти» склад та регламентувати діяльність земельної комісії, яку так і не міг зібрати. Тільки 11 листопада за його поданням уряд погодив проект положення про Особливу нараду з земельної реформи. Цього ж дня кабінетом міністрів був схвалений законопроект про покладання на орендарів сплати податків за орендовану земельну власність у 1918–1919 рр., який мав покласти край давній суперечці між власниками і орендарями у справі оподаткування¹³.

13 листопада В. Леонтович провів через уряд важливий закон про порядок продажу за посередництвом Державного земельного банку казенних оброчних статей та про передачу банком земельних ділянок у власність держави. Фактично йшлося про один з механізмів регулювання продажу банком землі дрібним власникам і забезпечення інтересів держави у збереженні так званих культурних господарств – цукрових плантацій, насінневих станцій, пасовиськ конезаводів тощо¹⁴.

Закон пройшов процедуру затвердження гетьманом, але був оприлюднений в офіційному урядовому органі лише 4 грудня, коли

вже новому кабінетові міністрів С. Гербеля було не до земельної реформи. Однак й без того цей правовий акт був приречений на функціональну недієздатність. Адже фактично у розпорядженні Державного земельного банку не було достатнього фонду земельної власності для продажу селянам. Ні у П. Скоропадського, ні у Ф. Лизогуба свого часу не вистачило політичної волі знайти важелі примусу поміщиків до продажу землі Державному земельному банку, а ринкові економічні стимулятори не були вироблені. Хоч вже в еміграції сотні поміщиків, залишившись без засобів до існування, дуже жалкували, що не продали тоді свої маєтності. До них належали й два гетьманські міністри - землевласники – В. Колокольцов і В. Леонтович.

В. Леонтович був добре поінформований про наростання внутрішньоурядової кризи у зв'язку з призначенням лідерами УНС на 17 листопада скликання Національного конгресу та заборону його проведення главою МВС В. Рейнботом. 12 листопада В. Леонтович разом з іншими міністрами – членами української групи був на зустрічі з лідерами УНС В. Винниченком, М. Шаповалом та М. Кушніром, де вирішили домагатися відміни заборони конгресу. Цього ж дня В. Леонтович і міністр юстиції А. В'язлов відвідали гетьмана, але не змогли його переконати. Наступного дня міністр освіти П. Стебницький і міністр шляхів сполучень Б. Бутенко також умовляли П. Скоропадського зняти заборону конгресу, але безуспішно.

14 листопада ця проблема гостро поставила на засіданні уряду. Від імені української групи міністр праці М. Славінський категорично вимагав зняти заборону на проведення Національного конгресу. При голосуванні сім міністрів підтримали відміну заборони конгресу, а 8 – були проти. На той час прем'єр Ф. Лизогуб за дорученням гетьмана виїхав до Криму, а головував міністр фінансів А. Ржепецький. Він пішов до гетьмана доповісти про фактичний розкол в уряді. Повернувшись о 3-тій годині ночі, він оголосив про рішення глави держави відправити кабінет міністрів у відставку¹⁵. В. Леонтович не знав, що цієї ночі два відомих російських правники і українські сенатори І. Кістяковський і С. Завадський вже завершили підготовку тексту федераційної грамоти гетьмана. Одночасно

11 ЦДАВО України. Ф.1061. Оп.3. Спр.6. Арк. 2-4; Спр.7. Арк. 53-62.

12 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917- грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995. С. 285-286.

13 ЦДАВО України. Ф.1061. Оп.1. Спр.7. Арк. 38 зв.

14 *Державний вістник*. 1918. 4 грудня.

15 ЦДАВО України. Ф.1064. Оп.1. Спр.7. Арк.44.

С. Гербель формував новий склад уряду, в якому не було жодного проукраїнського діяча, та й Мінземсправ в структурі нового кабінету вже не виявилось.

В. Леонтович повернувся до звичного життя, хоч оголошене Директорією антигетьманське повстання внесло чималі тривоги в середовище столичного українського політикуму. Саме до авторитетного В. Леонтовича на початку грудня звернулися довірені особи П. Скоропадського М. Устимович і П. Дорошенко з проханням скласти список українського уряду, який би міг постати в час приходу військ Антанти, і примирити Директорію з гетьманом. Навіть напередодні взяття Києва військами повстанців В. Леонтович погоджувався виїхати до Директорії з посередницькою місією, однак гарантій такої поїздки вже ніхто дати не міг¹⁶.

Після падіння Гетьманату В. Леонтович залишався у Києві. Особливих побоювань репресій з боку республіканської влади у нього не було, адже його тривале і сумлінне служіння українській справі було незаперечним. Крім того, Директорія ухвалила заарештувати лише членів останнього гетьманського кабінету, очолюваного С. Гербелем. 17 січня В. Леонтович як свідок був допитаний членом Верховної слідчої комісії сенатором Г. Шияновим. Він детально розповів про обставини свого приходу до уряду, про контакти з гетьманом щодо проведення земельної реформи. Наголосив, що після зустрічі із донським отаманом П. Красновим на початку листопада П. Скоропадський втратив інтерес до реформи і обстоював необхідність об'єднання з Доном для спільної боротьби проти більшовиків¹⁷.

Про свою участь у реалізації земельної реформи В. Леонтович заявив: «Аграрний проект, який вироблявся до мого заступлення у міністерство, не був викінчений та, на мою думку, був дуже вузький. Він обмежував примусове відчуження одрізками, вигонами та почасті протягом довгих років орендваними селянами землями». Це була цілком об'єктивна оцінка стану земельної реформи, зроблена екс-міністром майже відразу після відставки, – законодавчо реформа не завершена, не створений і достатній земельний фонд для продажу малоземельним селянам¹⁸.

Вже в еміграції свою урядову діяльність, В. Леонтович подає дещо по-іншому: «За цей час я склав підписаний гетьманом та виголошений, але ніколи не здеталізований і не переведений у життя кабінетом міністрів план проведення аграрної реформи»¹⁹. Навряд чи П. Скоропадський підписував документ такого жанру, як план, адже глава держави затверджував лише законопроекти, схвалені урядом. Жодного документального підтвердження цьому не виявлено. Очевидні розбіжності у свідченнях В. Леонтовича зумовлені намаганнями вже ретроспективно в еміграції подати більш вагомою свою роль як міністра земельних справ.

Оцінюючи спроби проведення земельної реформи в добу Української Держави, П. Скоропадський у спогадах стверджував: «Ніколи ще аграрне питання не було так близько до свого розумного вирішення, як у листопаді 1918 року на Україні»²⁰. На наш погляд, гетьман надто оптимістично оцінював тогочасну можливість реалізації свого головного дітища. Для завершення земельної реформи не вистачало одного з визначальних складників – відчуженої у поміщиків через Державний земельний банк земельної власності, яка б склала ресурси для продажу малоземельним селянам. На той час під великим сумнівом було й бажання самих селян купувати землю у держави, чиї терени вже були охоплені вогнем повстань.

У сучасній українській літературі переважає думка, висловлена Д. Дорошенком ще при житті В. Леонтовича, що саме йому належить підготовка проекту земельної реформи, яку затвердив гетьман, але не провела Рада Міністрів. Загалом об'єктивний, але все ж україноцентричний історик Д. Дорошенко спробував пальму першості у розробці земельної реформи віддати не В. Колокольцову – «истинно русскому человеку», кумові царя Миколи II і денікінському міністру, а ближчому по духу і заслугам перед українством В. Леонтовичу²¹.

Відповідь на це запитання знаходимо в ідеолога аграрної реформи і особи найбільш зацікавленої у її проведенні, – гетьмана П. Скоропадського: «Українські партії приписують цей закон Леонтовичу; це неправда. Закон був розроблений Колокольцевим. Я дуже

16 Чикаленко С. Щоденник. Т.ІІ. К., 2004. С.185-187.

17 Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014. С.835.

18 Там само. С. 836.

19 *День*. 2006. 31 березня.

20 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917- грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995. С. 287.

21 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле(1914-1920 рр.). К., 2007. С. 337.

поважав і того, і другого, але для встановлення істини мушу сказати, хто дійсний автор цього складного закону»²².

Взимку 1919 р. із наближенням до Києва більшовицьких військ В. Леонтович як уповноважений Українського Червоного Хреста виїхав до Одеси. Потім повернувся до Києва і навіть якийсь час працював в одній з радянських установ: «Узяв я тоді службу невеликим урядовцем у совнархозі по агрономічному відділу, де мені було доручено складати популярні агрономічні брошури українською мовою»²³. У квітні 1919 р. у Рівному в останній день роботи уряду С. Остапенка міністр закордонних справ К. Мацієвич зробив спробу якимось чином працевлаштувати В. Леонтовича. Він запропонував призначити його представником України при Центрі об'єднаних сибірських організацій, який опікувався евакуацією сибіряків²⁴. Чи було це прохання Володимира Миколайовича, чи прояв турботи прихильного до нього міністра – невідомо.

За часів денікінщини В. Леонтович перебував у своєму маєтку під Ромоданом. Складні перипетії його поневірянь по шляху на Дон через Харків, Ростов, Катеринодар він яскраво описав у своїх «Споминах утікача». Потім родина Леонтовичів опинилася в Туапсе, донька захворіла на тиф, сина і зятя мобілізували до Білої армії. У 1920 р. з дружиною і донькою виїхав до Криму, а звідти – в еміграцію^{25,26}.

Колись багатий поміщик, меценат, авторитетний громадський діяч опинився на чужині без засобів існування. У травні 1921 р. Є. Чикаленко так описував становище В. Леонтовича: «Не дай Бог дожитися до такого стану, як дожився В. М. Леонтович: він служить ключником та конторщиком в маленькому кооперативному господарстві в Болгарії коло Софії, а донька служить кельнершою... Просто аж душа перевертається. А до того ж Денікін мобілізував його єдиного сина і зятя, вони десь пропали; нема вістей вже два роки»²⁷.

Потім сім'я Леонтовичів намагалася влаштуватися у Сербії, Німеччині і нарешті оселилася у Празі. Володимир Миколайович очолював Товариство імені Святого Володи-

мира, друкувався у часописах «Українське слово», «Тризуб», «Неділя». Читав лекції з історії української церкви. Належність до кола гетьманських міністрів вважав причиною своїх поневірянь у 1919–1920 рр. в Україні та на півдні Росії. З цим пов'язував й власне становище серед українських емігрантів: «Довелося мені не раз відчувати на собі вороже відношення більшості земляків, і се й примусило мене стояти і жити осторонь од українського громадянства на еміграції»²⁸. Помер В. М. Леонтович у грудні 1933 р. в Празі. Похований на Ольшанському кладовищі.

Висновки. Підготовка і проведення аграрної реформи, базованої на приматі права приватної власності, були фундаментальним завданням державного будівництва Гетьманату Павла Скоропадського. Центром напрацювання законодавчого підґрунтя ліберальних перетворень у сфері земельних відносин стало міністерство земельних справ, очолюване відомим земським діячем, поміщиком і меценатом В. Колокольцевим. У травні – серпні апарат міністерства і спеціальна земельна комісія підготували низку важливих для реформи законопроектів. Однак сам механізм купівлі Державним земельним банком земель у поміщиків для продажу малоземельним селянам не був задіяний. Реформа зайшла в глухий кут.

Після доволі успішного державного візиту до Німеччини П. Скоропадський усвідомив всю небезпеку затягування земельної реформи. У новому уряді посаду міністра земельних справ обійняв відомий український діяч, поміщик і меценат В. Леонтович. Фактично його урядова діяльність тривала всього два тижні. Підготовку реформи своїм попередником оцінював несхвально, не без підстав вказуючи на вузькість ресурсної земельної бази для реалізації селянам. Займався формуванням особливої земельної наради, яку так і не встиг завершити. На вимогу П. Скоропадського подав план проведення земельної реформи, до якого той в умовах загроз існуванню Гетьманату втратив інтерес.

В останні дні роботи уряду за поданням В. Леонтовича було схвалено кілька законопроектів, підготовлених ще попереднім

22 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917- грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995. С.282-283.

23 Леонтович В. Зібрання творів у 4-х томах. К., 2004-2006. Т.3. С.226.

24 Директорія. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920. Документи і матеріали у 2-х томах. Т.І. К., 2006. С.296.

25 Леонтович В. Зібрання творів у 4-х томах. К., 2004-2006. Т.3. С.219-284.

26 Чикаленко С. Щоденник. Т. II. К., 2004. С.244.

27 Там само.

28 Леонтович В. Зібрання творів у 4-х томах. К., 2004-2006. Т.3. С.9.

міністерством. Однак на хід земельної реформи вони вплинути вже не могли. Поразка Німеччини у Світовій війні поставила перед гетьманом серйозні виклики, змусила шукати порятунку української державності на шляху відродження Росії. Земельна реформа настільки втратила сенс, що в структурі нового уряду профільного міністерства вже не було.

В. Леонтович ретроспективно намагався дещо перебільшити власну роль у проведенні земельної реформи. Прогетьманська історіографія також земельну реформу пов'язує насамперед з міністром В. Леонтовичем, ігно-

руючи авторитетне і однозначне твердження П. Скоропадського: «Закон був розроблений Колокольцевим»²⁹.

Геополітичні умови кінця Світової війни унеможливили не тільки проведення аграрної реформи, але й існування самої Української Держави. В. Леонтовича – успішного землевласника та підприємця спіткала нелегка доля втікача від більшовицького режиму і тільки літературний талант дозволив отримати засоби для існування. Хоч одіум гетьманського міністра продовжував тяжіти над ним в українському емігрантському середовищі.

29 Скоропадський П. Спогади. С.283.

References:

1. Bilousko O. (Ed.) (2005). *Novitnia istoriia Poltavshchyny (I polovyna XX stolittia)*. [Recent history of Poltava region]. [The first half of the 20th century]. Poltava. [in Ukrainian].
2. Chykalenko, Ye. (2004). *Shchodennyk (1918-1919)*. [Diary (1918-1919)]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Doroshenko, D. (2007). *Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914-1920 rr.)*. [My memories of the recent past (1914-1920)] Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kubiiovych, V. (Ed.) (1994). *Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna*. [Encyclopedia of Ukrainian studies: Dictionary part], 4. Lviv. [in Ukrainian].
5. Leontovych, O. (2012). *Volodymyr Leontovych – pysmennyk i metsenat* [Volodymyr Leontovych is a writer and philanthropist]. *Pamiatky Ukrainy*. [Monuments of Ukraine], 8, 14-25. [in Ukrainian].
6. Leontovych, V. (2005). *Zibrannia tvoriv*. [Collection of works], 3. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Skoropadskyi, P. (1995). *Spohady*. [Memoirs]. Kyiv; Filadelfia. [in Russian].
8. Smolii, V. (Ed.). (2009). *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the history of Ukraine], 6. Kyiv. [in Ukrainian].
9. *Ukrainski istoriky XX stolittia: Biobibliohrafichniy dovidnyk [Ukrainian historians of the 20th century: Biobibliographic reference]*. (2009), 2, 2. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Verstiuk, V. & Ostashko, T. (1998). *Diiachi Ukrinskoï Tsentralnoi Rady. Biohrafichniy dovidnyk*. [Members of the Ukrainian Central Council. Biographical directory]. Kyiv. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 12.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 21.05.2023

УДК 341.462.2.+341.71] (092) (МАЦ) (477) «1917/1923»
DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Rendiuk

Teofil Rendiuk

Doctor of Historical Sciences, leading research fellow at the Institute of Studies, Folklore and Ethnology M. T. Rylsky, National Academy of Sciences of Ukraine, Ukrainian Ethnological Centre Department, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1361-0316>
e-mail: rendiuk55@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Rendiuk, T. (2023). Kostiantyn Matsiievych - an outstanding diplomat and a leading scientist-agriculturist of the Ukrainian People's Republic. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 151-156. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Rendiuk

KOSTIANTYN MATSIIEVYCH - AN OUTSTANDING DIPLOMAT AND A LEADING SCIENTIST-AGRICULTURIST OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC

Abstract. The purpose of the article is to present the little-known contribution of K.A. Matsiievych in the development of agronomic science of the first half of the 20th century, in the initiation and justification of the cooperative movement in Ukraine, the reform of agriculture on sound principles and the implementation of new, scientifically based methods of its management.

The scientific novelty of the presented research topic is determined by the growing interest of modern Ukrainian society in studying the life and activities of people who were organizers and direct participants in the struggle for Ukrainian national revival. The study of the life path, activities and creative heritage of its prominent figures has become one of the important tasks of modern science.

Conclusion. Historical personalism became a priority direction in scientific research, since the modern history of Ukraine was created by many unique figures, on whom the implementation of decisions and instructions of Ukrainian governments of different times depended. At the turn of the 19th and 20th centuries, among the wide range of scientists, public and political figures who participated in the Ukrainian movement, the figure of K.A. Matsiievych (1873–1942) is outstanding. He entered the history of Ukraine as a well-known Ukrainian journalist, publicist, political, state and public figure, advanced agrarian scientist, educational professor and excellent diplomat. However, if his public, political and diplomatic activities during the years of Ukraine's independence were reflected in scientific research, the agrarian aspects of his many years of work are not yet sufficiently covered and do not have a proper analysis by scientists. The main conclusion of the study is that in the approaches of K.A. Matsiievych to the reform of traditional agriculture, in particular on the issues of the introduction of mutually beneficial cooperation and the need to abandon the forced socialization of land, proclaimed by the III Universal of the Ukrainian People's Republic in 1917, there are significant elements of novelty that retain their relevance to the present time. So, the life and activity of K.A. Matsiievych deserves additional and increased attention of young researchers and agrarian students.

Key words: science, public agronomy, cooperation, agriculture, emigration, diplomacy.

Теофіл Рендюк

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної академії наук України, Український етнологічний центр, Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1361-0316>
e-mail: rendiuk55@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Рендюк Т. Костянтин Мацієвич – видатний дипломат і передовий вчений-аграрник Української Народної Республіки. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 151-156. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Rendiuk

КОСТЯНТИН МАЦІЄВИЧ – ВИДАТНИЙ ДИПЛОМАТ І ПЕРЕДОВИЙ ВЧЕНИЙ-АГРАРНИК УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Анотація. Метою статті є представлення маловідомого внеску К. Мацієвича у розвиток агрономічної науки першої половини ХХ століття, в ініціації та обґрунтуванні кооперативного руху в Україні, реформуванні сільського господарства на здорових засадах та імплементації нових, науково обґрунтованих методів його ведення.

Наукова новизна презентованої теми дослідження визначається зростанням інтересу сучасного українського суспільства до вивчення життя та діяльності людей, які були організаторами і безпосередніми учасниками боротьби за українське національне відродження. Дослідження життєвого шляху, діяльності та творчої спадщини визначних її діячів стало одним із важливих завдань сучасної науки.

Висновки. Пріоритетного напрямку у наукових дослідженнях набула історична персоналістика, оскільки новітню історію України творило чимало непересічних діячів, від яких залежало втілення в життя рішень і настанов українських урядів різних часів. На зламі ХІХ і ХХ століть серед широкого загалу науковців і громадсько-політичних діячів, які брали участь в українському русі, помітно виділяється постать К. Мацієвича (1873–1942). Він увійшов в історію України як відомий український журналіст, публіцист, політичний, державний і громадський діяч, передовий учений-аграрник, професор-освітянин та видатний дипломат. Проте, якщо його громадська, політична

та дипломатична діяльність за роки незалежності України знайшла своє відображення в наукових дослідженнях, то аграрні аспекти його багаторічної роботи ще недостатньо висвітлені та не мають належного аналізу науковців. Головним висновком дослідження є те, що у підходах К. Мацієвича до реформування традиційного сільського господарства, зокрема з питань впровадження взаємовигідної кооперації та необхідності відмови від примусової соціалізації землі, проголошеної III Універсалом Української Народної Республіки 1917 року, є значні елементи новизни, які зберігають свою актуальність до нинішнього часу. Отже, життя і діяльність К. Мацієвича заслуговує на додаткову і підвищену увагу молодих дослідників та студентів-аграрників.

Ключові слова: наука, громадська агрономія, кооперація, сільське господарство, еміграція, дипломатія.

Постановка проблеми. Костянтин Адріанович Мацієвич (1873–1942) увійшов в історію України як відомий український журналіст (псевдонім К. Ашин), публіцист (криптоніми – К.А. та К.М.), політичний, державний і громадський діяч, передовий учений-аграрник, професор-освітянин та видатний дипломат. Проте в його майже 70-річному житті чітко виділяються дві головні іпостасі: вченого-аграрника першої половини ХХ-го століття та дипломата Української Народної Республіки.

Метою статті є представлення маловідомого внеску К. Мацієвича у розвиток агрономічної науки першої половини ХХ століття, в ініціації та обґрунтуванні кооперативного руху в Україні, реформуванні сільського господарства на здорових засадах та імплементації нових, науково обґрунтованих методів його ведення.

Виклад основного матеріалу. У статті головний наголос робиться на його науковій діяльності як агронома та ініціатора кооперативного руху і передових реформ у сільському господарстві України, що склало контент найбільшої частини його життя – до активної роботи на дипломатичній ниві впродовж 1918–1923 рр. – та протягом міжвоєнного періоду. К. Мацієвич є автором десятків публікацій та ґрунтовних наукових робіт із аграрних питань, серед яких такі: «Об агрономическом съезде в Москве» (1900), «Крестьянские общества сельского хозяйства» (1904), «Общественно-агрономические очерки» (1913), «Головні принципи земельної реформи на Україні» (1917), «3 минулого сільськогосподарської кооперації» (1926), «Сільськогосподарська політика СРСР у світлі аграрної кризи» (1931), «Колективізація селянського господарства на Україні» (1936), «Головні засади Громадської Агрономії» (1937), «Наслідки плянового господарства для хліборобства України» (1938), «Завдання с.-г. політики та її напрямні в перехідний період» (1942) тощо – деякі з них і дотепер не втративши свою актуальність. Не менший інтерес викликають неопубліковані праці вченого: «Сільсько-Господарська Економія України: академічний курс лекцій»

у двох частинах та «На українській суспільно-агрономічній ниві (спогади-інтерв'ю)».

Науково доведені тези, думки та положення К. Мацієвича про кооперацію та новітні реформи у сільському господарстві не втратили цінність і до сьогодні, чим обґрунтовано підвищений сучасний інтерес до його наукової спадщини як видатного українського вченого-аграрника. Актуальність вивчення його ролі та місця в історії України зростає і з огляду на те, що в радянській історіографії про нього як українського дипломата та емігранта навмисно нічого не писали і лише у закордонній «Енциклопедії українознавства», створення якої почалося з 1940-х рр. під егідою Наукового товариства імені Шевченка в Європі, можна було знайти цінну інформацію щодо К. Мацієвича як фундатора громадської агрономії в Україні.

У цьому контексті зазначимо, що вирішальну роль у становленні та формуванні К. Мацієвича як успішного агронома та передового для свого часу вченого-аграрника відіграв правильний вибір ним майбутньої професії: після завершення навчання у Білоцерківському реальному училищі, пізніше – у 4-й Київській гімназії, на початку 1894 р., він вступив і успішно закінчив у 1899 р. Інститут сільського господарства і лісівництва в Ново-Олександрії (нині м. Пулави, Республіка Польща). У цей період починається становлення К. Мацієвича як національно свідомого громадянина, який спрямував свої знання та зусилля на поширення української національної ідеї. Прикметним у цьому плані є те, що отримання вищої освіти у зазначеному закладі освіти супроводжувалося започаткуванням К. Мацієвичем власної громадсько-політичної діяльності, про що свідчить створена за його участі підпільна студентська «Українська громада» та активна участь у роботі нелегального Першого студентського з'їзду, який відбувся у Києві 1897 р.

По закінченню зазначеного Інституту, після короткого часу роботи у 1898 році агрономом в адміністрації впливового поміщика-цукровиробника П. Харитоненка, працював ученим секретарем Полтавського сільськогосподарського товариства, яке видавало журнал «Хуторянин». На його сторін-

ках молодий К. Мацієвич у 1900 р. оприлюднив перші свої публікації: «Н.М. Сибирцев. [Некролог]» – у № 33 та згадана вище інформація «Об агрономическом съезде в Москве» – у № 43. Наукові здібності майбутнього вченого системно представлялися на засіданнях зазначеного Товариства, що підтверджено його відповідними публікаціями про теоретичні основи обробки ґрунту, зокрема щодо необхідності застосування на чорноземі України передової на той час американської системи Кембеля¹, а також звітом щодо проведення в Полтаві свята «посадження дерев»². Висновки проведених у Полтаві дослідів знайшли відображення у працях К. Мацієвича «Основні засади земської агрономічної організації» (1900) та «Організація мережі дослідних установ на Полтавщині», в яких розроблено районізацію Полтавщини. В основу цих праць було покладено ідею про те, що дослідні установи мають значення лише для науково визначеного району, поза межами якого вони не можуть застосовуватися у практичному господарстві без відповідних місцевих поправок. Окремо зазначимо, що персонально К. Мацієвичу належить ініціатива створення 1901 р. при Полтавському сільськогосподарському товаристві кооперативного відділу. Як й інші представники української інтелігенції на початку ХХ століття, вчений вважав, що кооперативний рух стане тим чинником, який сприятиме залученню українського населення до більш активних форм боротьби за власні інтереси.

Проте його успішна робота в Україні тимчасово була перервана: внаслідок політичних переслідувань за участь в українському національному русі К. Мацієвич у 1901 р. був змушений виїхати до Саратова, де до 1905 р. працював губернським агрономом місцевого земства. Його наукова робота знайшла успішне продовження і в Росії, де він опублікував свої перші справжні дослідження: «Главные вопросы повышения с.-г. культуры» і «Организация мелкого кредита»³, – що продовжили його полтавські починання з агрономії та кооперації.

У 1907 р. К. Мацієвич повернувся до України, переїхав до Харкова, де тривалий час працював у сільськогосподарському товаристві та періодично редагував авторитетний україномовний журнал «Хлібороб», а також науковий «Агрономический журнал» та «Русскую сельско-хозяйственную газету». Продовжуючи активну творчість, 1908 р. він

опублікував цікаву і доступну для широкого кола читачів науково-популярну роботу «Крестьянские общества сельского хозяйства», а також монографію «Экономическая природа и организация фосфорного удобрения на черноземе», що остаточно затвердило його як знаного агронома. Крім цього, впродовж 1909–1913 рр. вже відомий вчений-аграрник брав участь у розробці популярної «Народной энциклопедии». Отже, він прагнув донести до свідомості селян найважливіші знання з організації сільськогосподарського виробництва та громадянського життя. Одну з його робіт – збірник статей «Прогрес агрокультури» – у 1912 р. було видано за фінансової підтримки Харківської губернської управи, що стало ознакою визнання державними структурами Російської імперії того часу непересічного авторитету К. Мацієвича як сформованого вченого-аграрника.

Упродовж 1915 – 1916 рр. він читав курс лекцій із сільськогосподарської економіки на Вищих сільськогосподарських жіночих курсах у Петрограді та паралельно викладав на Кам'яноострівських сільськогосподарських курсах. Крім того, вчений викладав громадську агрономію в університеті Шанявського в Москві, куди його запросили як провідного спеціаліста в цій галузі. Працюючи в ньому, він брав активну участь, разом із іншими провідними вченими і педагогами того часу, в обговоренні питання щодо створення кооперативного інституту.

Після Лютневої революції 1917 р. знову повернувся до Києва, де увійшов до складу Центральної Ради УНР, репрезентуючи Українську демократично-радикальну партію, що посилювало політичну складову його активної діяльності. Водночас К. Мацієвич продовжив попередню педагогічну практику, викладаючи сільськогосподарську економіку у тогочасних вищих навчальних закладах Києва, а також редагував «Вісник громадської агрономії», доклавши чимало зусиль і для організації сільськогосподарської кооперації. Доленосним моментом в його житті стало 8 серпня 1917 р., коли він був призначений товаришем Генерального секретаря земельних справ, відповідальну функцію, якого він виконував до 19 грудня 1917 р. На цій посаді К. Мацієвич вдало проявив себе одним із авторів земельної реформи Української Центральної Ради, яка передбачала збереження права власності на землю за трудовим селянством, чому успішно посприяв весь

1 Деятельность сельскохозяйственных обществ. *Хуторянин*. 1900. № 5. С. 65.

2 Хроника. *Хуторянин*. 1900. № 18. С. 272.

3 Центральный державный архив вищих органів влади і державного управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3859. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 138.

його попередній науковий доробок як вченого-аграрника. На той час вчений вважав, що наміри УЦР урівняти земельні наділи не притаманне українському народу, воно є запозиченням негативних по суті процесів, що тоді відбувалися в Росії. На його думку, примусові принципи механічного зрівняння землевладіння ніколи не були властиві українцям і не варто було б «чужі російські тенденції переносити на український ґрунт»⁴, що у наш час повністю себе виправдало. 25–26 серпня 1917 р. новопризначений товариш Генерального секретаря земельних справ провів нараду представників агрономічних організацій України, під час якої, на секції «Громадська агрономія», представив доповідь про роль агрономів у реалізації згаданої вище земельної реформи УЦР та її вплив на збільшення сільськогосподарського виробництва⁵ в Україні того часу. Він також був організатором і головою ради Першого всеукраїнського сільськогосподарського кооперативного союзу, відомого під назвою «Централ», чим підтвердив власну прихильність до започаткованого ним же раніше кооперативного руху.

Наголосимо на тому, що з проголошенням 22 січня 1918 р. IV Універсалом Української Центральної Ради самостійності УНР, для К. Мацієвича відкрилася нова перспектива самореалізації – цього разу як успішного переговорника та дипломата. Посприяло цьому не лише його позиція українського патріота та гарячого прихильника незалежності УНР, але й досконале знання польської, французької, а також англійської та італійської мов, основи яких він вивчив ще під час перебування у царській в'язниці (грудень 1905 – травень 1906 рр.). Перший успішний крок на дипломатичній ниві він здійснив на початку 1918 р., коли його було включено до складу української делегації для участі у мирних переговорах у Брест-Литовську, де К. Мацієвич зумів стратегічно вірно обрати зовнішньополітичний курс самостійної УНР. Насправді його реальна дипломатична кар'єра почалася раніше, коли 12 грудня 1917 р. на VII сесії Центральної Ради визначалися пріоритетні напрями зовнішньої політики УНР. На той час основним було питання про участь або ігнорування Брест-Литовських переговорів. Внаслідок гарячих дискусій було прийнято постанову про необхідність поїздки делегації УНР до Бресту, а К. Мацієвич увійшов до неї разом із В. Голубовичем (го-

лова) та іншими членами. На цьому дипломатична кар'єра К. Мацієвича не завершилася: у травні 1918 р., під час мирних переговорів України з РСФРР, він входив вже до складу політичної комісії, очолюваної экс-міністром закордонних справ УНР О. Шульгиним.

За часів Української Держави, не залишаючи проблематику сільського господарства, К. Мацієвич працював у Київському губернському земстві та Всеукраїнському союзу земств. Враховуючи його теоретичний і практичний досвід роботи, делегація українських партій рекомендувала його до складу уряду П. Скоропадського на посаду міністра земельних справ. Резолюцію з цього приводу було передано генералу В. Гренеру – начальнику штабу німецьких окупаційних військ 2 травня 1918 р. Проте ця пропозиція не була прийнята і К. Мацієвич сконцентрувався на роботі у складі Національного союзу, в якому зародилася ідея організації повстання проти гетьмана, коли останній під впливом монархічного російського оточення погодився на підписання негативного для України федеративного договору з уже соціалістичною Росією.

Як відомо, в грудні 1918 р. П. Скоропадський зрікся влади і виїхав до Німеччини. За цих обставин організатори повстання проти його режиму, а також утворена ними Директорія, її уряд опинилися віч-на-віч з серйозними економічними, зовнішньополітичними, соціальними, військовими і іншими складними проблемами. У час, коли Директорією на чолі із С. Петлюрою було прийнято рішення про початок переговорів із французькими представниками в Ясах, Бухаресті та Одесі, дипломатичний талант К. Мацієвича розкрився по-новому. 3 20 грудня 1918 р. по 7 січня 1919 р. він відвідав столицю Румунії, куди після завершення Першої світової війни повернувся король Фердинанд I-й та румунський уряд, на чолі української делегації, яка домоглася обіцянки уряду Королівської Румунії не втручатися у внутрішні справи Української Народної Республіки, підтримувати її природного прагнення незалежності та успіху з цього питання на Паризькій мирній конференції⁶.

Отже, призначення К. Мацієвича 13 лютого 1919 р. на відповідальну посаду Міністра закордонних справ УНР часів Директорії було добре продуманим кроком. Враховувалася його освіченість, громадсько-політич-

4 Аграрна політика урядів УНР, держави П. Скоропадського. Аграрна історія України. URL: <http://zno.academia.in.ua/mod/book/view.php?id=3467&chapterid=1177>

5 Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського Національної академії наук України. Ф. 290. Спр. 413. Арк. 81.

6 Рендюк Т. Встановлення та розвиток українсько-румунських відносин у 1917–1923 роках: етапи та постаті. *Україна дипломатична*.

ний досвід, володіння французькою, італійською, англійською та польською мовами. Навіть росіяни вважали його однією із найцікавіших осіб серед членів Директорії. Як міністр закордонних справ, він за дорученням С. Петлюри спрямував свої зусилля на досягнення порозуміння із поляками як з потенційними союзниками, що і було з часом досягнуто.

Однак у другій половині 1919 р., унаслідок тимчасової окупації армією Королівської Румунії території Покуття, українсько-румунські міждержавні відносини опинилися у складній ситуації. У цих відносинах, зважаючи на припинення діяльності дипломатичної місії Української Держави в Бухаресті, виникла тривала комунікативна пауза, яку прагнув заповнити сам С. Петлюра. Так, 26 червня 1919 р. він звернувся до румунської сторони з проханням повернути належне українській армії військово майно, нагадуючи про те, що Південна Армія УНР «примушена була силою обставин перейти Бессарабію і залишити зброю румунам» та висловлюючи надію на те, що «позитивне вирішення цієї справи з боку Румунського Головного Командування буде початком самих приязних і дружніх відносин обох сусідніх держав – України і Румунії»⁷. Тому, 15 червня 1919 р. на засіданні Ради Народних Міністрів УНР у Кам'янці-Подільському було вирішено направити до Бухареста в статусі нового голови Надзвичайної дипломатичної місії Української Народної Республіки в Румунії досвідченого К. Мацієвича. За короткий час він сформував потужну команду співробітників місії – всього 17 осіб⁸, що була найбільш чисельною та професійною дипломатичною місією УНР в Румунії. Очоливши дипломатичну місію УНР в Румунії, К. Мацієвич у черговий раз виявив хист досвідченого дипломата і політика, сприяв укладенню низки угод із Румунією в торговельно-економічній сфері, оптимізації співпраці з громадсько-політичними організаціями українців на території сусідньої країни. Така безпрецедентна відкритість УНР до співробітництва з Бухарестом, що було продиктовано складною військово-політичною ситуацією оточеної на той час з усіх боків України, була належним чином оцінена румунською стороною. Як результат, Рада Міністрів Королівства Румунія на чолі з І. Бретіану розпорядилась зміцнити військово-політичні стосунки з Директорією як у

двосторонньому форматі, так і на міжнародному рівні.

Конкретним результатом проведеної роботи К. Мацієвичем у Бухаресті став початок постачання з Румунії партій зброї, військового спорядження та санітарного майна для потреб Армії УНР: перша з них прибула до Кам'янця-Подільського 30 серпня 1919 р. (600 снарядів та 300 тис. рушничних набоїв); друга – 19 вересня (2,6 тис. снарядів та 600 тис. рушничних набоїв); третя – 21 жовтня (1,2 тис. снарядів і 480 тис. рушничних набоїв). Окрім цього, 19 вересня С. Петлюра, разом із новопризначеним посланцем міністерства у справах війни Королівства Румунія при Директорії майором Ледорхом, оглянули в районі м. Атаки на Дністрі отримане з Румунії додатково санітарне майно та військово спорядження⁹. Таким чином, зусиллями членів Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Королівстві Румунія, а також українських дипломатів в інших країнах, у 1919 р. вдалося перетворити цю сусідню країну на прихильника України та схилити офіційний Бухарест до визнання Української Народної Республіки, щоправда, шляхом відмови від претензій на Бессарабію і Буковину попередніх українських урядів.

1920 р. був першим календарним роком, коли Надзвичайна дипломатична місія (НДМ) УНР в Бухаресті працювала у розширеному складі, включаючи і потужну військову секцію. Головою НДМ УНР у Румунії впродовж року надалі залишився досвідчений політик і дипломат К. Мацієвич, чим пояснювалося послідовність та успішність діяльності української місії. Основними напрямками її роботи було представлення і захист політичних, військових та економічних інтересів УНР, поживлення торговельних відносин, допомога цивільним громадянам і військовим емігрантам з України, які поза власної волі опинилися на території сусідньої країни, а також діяльність, спрямована на подолання інформаційного вакууму УНР та навколо неї. Діяльність НДМ УНР у Бухаресті сприяла поширенню у 1920 р. української ідеї за кордоном, популяризації знань про Україну та її боротьбу за незалежність, привертала увагу міжнародної спільноти до існуючих на той час гострих українських проблем. На успішно працюючу НДМ УНР у Бухаресті покладалося і особливе завдання: забезпечити український уряд повноцінним

2018. Вип. XIX. С. 108.

7 Петлюра С. Статті, листи, документи. Т. II. Нью-Йорк. 1979. С. 355.

8 ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 20.

9 Ковальчук М. Відносини Румунії з Урядом Української Народної Республіки в 1919 р. *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 123–124.

зв'язком із Європою, зокрема з країнами-членами Антанти, що з гідністю було виконано К. Мацієвичем.

Упродовж 1921 р. голова НДМ УНР у Бухаресті провів дві важливі зустрічі з Королем Румунії Фердинандом I, чисельні робочі контакти з главами румунських урядів, міністрами закордонних справ, у справах війни, а також із повноважними парламентарями і політиками, з якими обговорював стан співробітництва Директорії УНР із Румунією та завзято відстоював українську справу.

Його діяльність протягом 1922–1923 рр. сприяла подальшому поширенню української ідеї за кордоном, популяризації знань про Україну та її боротьбу за незалежність, підтримувала патріотично налаштовану частину еміграції та привертала увагу міжнародної спільноти до невідкладного вирішення існуючих на той час чисельних українських проблем.

Проте припинення існування УНР в її природних та історичних межах, відсутність фінансування та створення СРСР призвело до вимушеного закриття діяльності українських дипломатичних місій за кордоном, що сталося і з НДМ УНР у Бухаресті у 1923 р.

За таких обставин К. Мацієвич у 1924 р. емігрував до Праги, де до своєї кончини у 1942 р. розгорнув активну громадсько-по-

літичну, наукову і викладацьку працю як вчений-аграрник, паралельно посприявши створенню єдиного емігрантського центру та співпрацюючи з урядом УНР в екзилі. У Чехословаччині він пережив новий, заключний етап у його житті – будні емігранта, людини, відірваної від Батьківщини, яка не втратила надії на повернення. Його науково-теоретична спадщина, громадська діяльність свідчать про те, що він до кінця життя залишився свідомим українцем, який вірно служив справі відродження незалежної України.

Висновки. Таким чином, К. Мацієвич був визнаним теоретиком громадської агрономії, доклав чималих зусиль для практичного застосування досягнень кооперативного руху, плідно працював на журналістській ниві. Йому належить чільне місце у розвитку науки, громадсько-політичних, державних, дипломатичних процесах доби Української революції та міжвоєнного періоду. Дипломатична діяльність К. Мацієвича сприяла активізації зовнішньополітичних зусиль УНР, налагодженню відносин між УНР і Румунією і світом, що у важкий час збройного виборювання незалежності України мало першочергове значення. Отже, життя і діяльність К. Мацієвича заслуговує на додаткову увагу молодих дослідників та студентів-аграрників.

References:

1. Ahrarna polityka uriadiv UNR, derzhavy P. Skoropadskoho. Ahrarna istoriia Ukrainy. [Agrarian policy of the governments of the Ukrainian People's Republic, the state of P. Skoropadskiy. Agrarian history of Ukraine]. Retrieved from <http://zno.academia.in.ua/mod/book/view.php?id=3467&chapterid=1177> [in Ukrainian].
2. Deiatelnost selskokhoziaistvennykh obshchestv. [Activities of agricultural societies]. (1990). *Khutorianin*. [Farmer], 5. [in Russian]
3. Instytut rukopysiv Tsentralnoi naukovoï biblioteky im. V. Vernadskoho Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. [Institute of Manuscripts of the Central Scientific Library named after V. Vernadskiy of the National Academy of Sciences of Ukraine]. F. 290. Spr. 413. Ark. 81. [in Ukrainian].
4. KHronika [Chronicle]. (1990). *Khutorianin*. [Farmers], 18. [in Ukrainian].
5. Kovalchuk, M. (2010). Vidnosyny Rumunii z Uriadom Ukrainskoi Narodnoi Respubliky v 1919 r. [Relations of Romania with the Government of the Ukrainian People's Republic in 1919]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. [Ukrainian Historical Journal], 4. [in Ukrainian].
6. Petliura, S. (1979). Statti, lysty, dokumenty. [Articles, letters, documents], II. [in Ukrainian].
7. Rendiuk, T. (2018). Vstanovlennia ta rozvytok ukrainsko-rumunskykh vidnosyn u 1917–1923 rokakh: etapy ta postati [Establishment and development of Ukrainian-Romanian relations in 1917–1923: stages and figures]. *Ukraina dyplomatychna*. [Ukraine is diplomatic], XIX. [in Ukrainian].
8. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i derzhavnoho upravlinnia Ukrainy.

Надійшла до редакції / Received: 10.03.2023

Схвалено до друку / Accepted: 24.05.2023

Етнокультурне буття, духовність і світогляд селянства

Ethnic and cultural life, spirituality and worldview peasantry

УДК 94:27-67(477.46-22)''18/20'' (045)

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Golysh-Lysytsya

Grygoriy Golysh

Candidate of Sciences in History, Associate Professor, Director of M. Maksymovych Research Library, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>

e-mail: biblioteka.cnu@gmail.com

Larysa Lysytsya

Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of Archeology and Auxiliary sciences of history, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9915-6325>

e-mail: lorlus@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Golysh, G. & Lysytsya, L. (2023). Church and religious life in the villages of Zolotonosha district, Poltava region in the 19th and early 20th centuries. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 157-163. (In English). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Golysh-Lysytsya

CHURCH AND RELIGIOUS LIFE IN THE VILLAGES OF ZOLOTONOSHA DISTRICT, POLTAVA REGION IN THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

Abstract. *The purpose of the article: on the basis of archival sources and old prints, to analyze the main features of church-religious relations in the villages of Zolotonosha district, represented by the Orthodox denomination.*

Scientific novelty *consists in the introduction into scientific circulation of hitherto unknown archival sources, generalizing statistical calculations, personification of events and the presence of author's interpretive constructions.*

Conclusions. *It was established that the ecclesiastical and religious life of the Zolotonosha District in the 19th century began. 20th century was marked by great versatility. At this time, there was an increase in the number of church parishes, as well as significant temple construction. The church in the village remained the leading center of social, spiritual and public life, accompanying almost all significant events of the life of the peasantry, taking care of their moral upbringing and education. The central figure of the church clergy were clergymen who had different levels of wealth and merit before the church and were distinguished by status isolation.*

Despite the predominance of typical features of church and religious life inherent in the settlements of the Russian Empire, certain regional specificity of this important sphere of social life can be traced in the county, which is confirmed by the convincing facts presented in the article. The proposed exploration is far from exhausting the epistemological potential of this topical and at the same time controversial topic.

Key words: *church-religious relations, Orthodoxy, church, clergy, priest, village, peasant, church-parish school, school of literacy, monastery.*

Григорій Голиш

кандидат історичних наук, доцент, директор Наукової бібліотеки

ім. М. Максимовича, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>

e-mail: biblioteka.cnu@gmail.com

Лариса Лисиця

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9915-6325>

e-mail: lorlus@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Голиш Г., Лисиця Л. Церковно-релігійне повсякдення селян Золотоніського повіту Полтавської губернії XIX – початку XX ст. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 157-163. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Golysh-Lysytsya

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ПОВСЯКДЕННЯ СЕЛЯН ЗОЛОТОНІСЬКОГО ПОВІТУ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація. Мета статті: на основі архівних джерел та стародруків проаналізувати основні риси церковно-релігійного повсякдення у селах Золотоніського повіту, репрезентованих православною конфесією.

Наукова новизна полягає в введенні до наукового обігу досі невідомих архівних джерел, проведенні узагальнювальних статистичних підрахунків, персоніфікації подій та наявності авторських інтерпретаційних побудов.

Висновки. Встановлено, що церковно-релігійне життя Золотоніського повіту ХІХ – поч. ХХ ст. відзначалося великою багатогранністю. На цей час припадає як збільшення кількості церковних парафій, так і значне храмове будівництво. Церква на селі залишалася провідним центром суспільного, духовного й громадського життя, супроводжуючи практично всі знакові події життя селянства, опікуючись питаннями їхнього морального виховання та освіти. Центральною постаттю церковного кліру були священнослужителі, які мали різний рівень достатку та заслуг перед церквою й відзначалися станом закріпаченості. Попри переважання типових рис церковно-релігійного життя, притаманних поселенням Російської імперії, в повіті простежується й певна регіональна специфіка цієї важливої сфери суспільного життя, що підтверджується наведеними у статті переконливими фактами. Запропонована розвідка далеко не вичерпує етносоціологічного потенціалу цієї актуальної й водночас контроверсійної теми.

Ключові слова: церковно-релігійні відносини, православ'я, церква, клір, священник, село, селянин, церковно-парафіальна школа, школа грамоти, монастир.

Problem statement. The problem of church-religious relations has always been at the epicenter of worldview and ideological confrontations. Its relevance is growing immeasurably at the present stage, when Ukraine is defending its independence in the war against Russian aggressors. This area of society is complicated by Ukraine's significant multi-confessionalism and the sharp confrontation among Orthodox believers. The aggressor country has its confessional representative in Ukraine in the person of the UOC (hereinafter Ukrainian Orthodox Church), (Moscow Patriarchate), which is strongly opposing the establishment of a single local Ukrainian church under the auspices of the OCU. Therefore, it is of considerable scientific relevance to study the historical experience and find answers to the peculiarities of modern confessional relations to turn to the analysis of church and religious life in the Ukrainian village of the last and early last centuries. The particular importance is the study of this issue at the regional level, as it allows us to specify general trends and highlight specific features of church life on this ground.

Research analysis. In the context of their research, some domestic scholars have considered this topic on a fragmentary or tangential

level. In particular, M. Verhovska showed the place of the rural parish clergy in the socio-cultural space¹; Y. Prisyazhniuk revealed the historical and important factors in the formation of the religious ideal of the Ukrainian peasantry². N. Popova made an attempt to link the development of the Orthodox Church with the process of Ukrainian nation-building³, I. Rudakova identified the vectors of the ideological crisis of Orthodoxy⁴, and O. Drach and I. Petrenko devoted their research to the analysis of the functioning of parish schools^{5,6}. Some issues of this topic were also covered in their local history publications by the authors of the proposed study⁷. However, the current state of scientific study of the problem still leaves a significant epistemological field, especially in the context of regional history.

Referring to the abovementioned, the **purpose** of this article is to analyze the main features of church-religious relations in the villages of Zolotonosha district of Poltava region in the nineteenth and early twentieth centuries on the basis of archival sources and old-times printed materials. The authors take into account the fact that this sphere of rural everyday life is represented by one Orthodox denomination.

1 Верговська М. Сільське парафіяльне духовенство в соціокультурному просторі українського села Середньої Наддніпрянищини ХVІІІ – поч. ХХ ст. *Історія релігій в Україні*. Ч. 1. Церковна історія. Львів, 2016

2 Присяжнюк Ю. Історико-ментальні чинники формування релігійного ідеалу українського селянства Наддніпрянської України в середині – другій половині ХІХ ст. *Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії: матер. Другої Всеукраїнської науково-практичної конф.* Черкаси, 2004.

3 Попова Н. Православна церква та процес українського націотворення в третій чверті ХІХ ст. *Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії: матер. Другої Всеукраїнської науково-практичної конф.* Черкаси, 2004.

4 Рудакова І. Ідейна криза православ'я як один із чинників становлення поліконфесійності в українському селі (сер. ХІХ – поч. ХХ ст.). *Український селянин*. Черкаси, 2000. Вип. 1.

5 Драч О. Православна церква і організація шкільної справи в Україні (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст. *Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії: матер. Другої Всеукраїнської науково-практичної конф.* Черкаси, 2004. С. 149–151.

6 Петренко І. Церковнопарафіальні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884 – 1917). *Полтава: В-во ПУСКУ*, 2008.

7 Голиш Г. Подорож Златокраєм. Нарис історії Золотоніщини та її поселень від давнини до сьогодення: 2-ге вид. випр. і доп. Черкаси: Вертикаль, 2018. 80 с.; Голиш Г., Лисиця Л., Воропай Л. Село Деньги в українській історії від давнини до сьогодення: люди і події. – Черкаси: Вертикаль, 2022. 328 с.

The statement of the basic material. Religiosity and piety became almost the most important feature of the lifestyle and mentality of Ukrainian peasants. When waking up, going to bed, starting a meal, or taking on any work, even a trivial one, peasants would say a prayer or simply ask for God's blessing.

Almost all villagers became parishioners of local churches from birth. On the Left Bank, there was a predominance of Cossack representatives among the parishioners. For example, according to the clerical records of 1836, 1723 parishioners confessed in the church of St. Michael the Archangel in Denhi, 1170 of which were Cossacks (67.9%). The rest of the parishioners were represented by three nobles, six townspeople, 30 military, 11 state executives, and 299 dependent peasants⁸. However, in some villages, where different categories of peasants prevailed in the social composition of the local population, an opposite situation was observed (for example, in the village of Voznesenske, where, according to the 1910 population census, 273 of 283 households were peasant households, in the village of Vilkyh, 144 and 128 respectively)⁹.

The hallmark of every left-bank Ukrainian village was the Orthodox church. There were two or three churches in large ones. In total, there were 110 Orthodox churches in Zolotonosha district at the beginning of the twentieth century (including those attached to the main churches). Local parishes were organized into eight deanery districts¹⁰.

The churches were named after saints or mirrored significant events in Christian history in their names. For example, the following Orthodox churches are recorded in the county's clerical books: Holy Trinity (Helmiyaziv, Kovrai, Drabivtsi, Pishchane), Church of Resurrection (Pishchane), Paraskeviivska (Antypivka), Sretenska (Bohuslavets, Skorodystyk), Uspenska (Bohushkova Slobidka, Veremiivka, Irkliy), Ioano-Bohoslovska (Krupske), Varvarynska (Chornobai), Pokrovska (Bilousivka, Kalenyky, Kovtuny, Chekhivka), Mykolaivska (Bubnivska Slobidka, Helmyaziv, Irkliy), Archistratigos-Mykhailivska (Denhi, Drabiv, Korobivka, Senkivtsi, Mytsalivka), Staro-Uspenska, Novo-Uspenska (Kropyvna), Illinska (Vilkyh, Klishchyntsi, Prokhorivka), Voznesenska (Bo-

hdany, Voznesenske), Preobrezhenska (Bubniv, Veremiivka, Pleshkani), Savvinska (Shabelnyky), Petro-Pavlivska (Bohodukhivka, Boykova Slobidka, Zhornokliovy, Lyholity), Pelahieievka (Velykyi Khutir), etc.¹¹.

The nineteenth century was marked by a rather noticeable pace of church construction. Thus, when in 1825, a fire destroyed the wooden building of the Archangel Michael Church in the village of Denhi, it was decided to build a stone church instead. According to the personal will, the patron of this rather expensive construction was a well-known church leader, Bishop Epiphanius (Kanivetsky) of Voronezh and Cherkasy, a relative of the local priest Ivan Kanivetsky. The new religious building was consecrated on Trinity Day on June 2, 1833, as a one-altar church with a high bell tower, domes, porticoes, and Doric columns¹². The stone building of the Trinity Church in Helmiyaziv was built in 1836-1840 according to a rather original design by the famous architect Vasyl Stasov (churches in St. Petersburg and Omsk were built according to similar designs). The construction was financed by the local parish and a philanthropist, Helmiyaziv Cossack, beekeeper Fedir Savenko-Horbaty. Later on, the Assumption Church (1870) and St. Nicholas Church (1884)¹³ were built in the same village. In 1871, new churches were consecrated in the villages of Bohuslavets and Bohushkova Slobidka, and in 1890, a new church was built in the village of Antypivka¹⁴ on the site of the church that had been burned down by fire. Dozens of new church buildings appeared in other villages of this district.

The church remained the leading center of spiritual and social life in the village. In addition to conducting divine services, parish priests were also responsible for maintaining local public records, at least 30 types of so-called "paperwork needs" (metric records, decorations, clerical information, financial reports, metric references, certificates, etc.) The village priest also had notarial powers¹⁵.

In the nineteenth and early twentieth centuries, the church had the status of a monopolist in protecting moral standards in the countryside. The moral education of peasants was carried out during divine services, as well as during the sacrament of confession. Of course, such violations

8 ДАЧО. Ф. 403. Оп. 45. Спр. 1. Арк. 3.

9 Третья подворно-хоз. перепись. С. 34, 40, 82.

10 Клірова книга, С. 56 – 138.

11 Клірова книжка. Полтавская епархія. Полтава. 1902. С. 86.

12 Голиш Г., Лисиця Л., Воропай Л. Село Деньги в українській історії від давнини до сьогодення: люди і події. – Черкаси: Вертикаль, 2022. С. 62.

13 Ibid. С. 224.

14 Голиш Г. Подорож Златокраєм. Нарис історії Золотоніщини та її поселень від давнини до сьогодення: 2-ге вид. випр.. і доп. Черкаси: Вертикаль, 2018. С. 161, 173, 191.

15 Верговська М. Сільське парафіяльне духовенство в соціокультурному просторі українського села Середньої Наддніпрянщини XVIII – поч. XX ст. *Історія релігій в Україні*. Ч. 1. Церковна історія. Львів, 2016. С. 403–404.

as drunkenness, various offenses, marital infidelity, etc. were subject to strong condemnation. The relevant decree of the consistory obliged the peasants “not to start fist fights and not to converge anywhere on the land, which not only damages many people’s health, but often exposes their souls to evil in this unreasonable slaughter.” The church also had a negative attitude toward vespers and dawnings, calling them “ungodly festivities, where ... unconfessed outrages and vile iniquities are committed ... such as fornication, virginity, and illegitimate children”¹⁶.

By the way, rural rectors of churches also provided first aid to peasants; for this purpose, a course in primary medicine was introduced in theological seminaries. Peasants more often addressed to village priests for medical help than to professional doctors; the latter were less trusted¹⁷.

The Russian Empire made much to ensure the church remained an obedient tool for the centralizing and Russification policy of the tsarist regime, and therefore any manifestations of Ukrainian identity or any local peculiarities of church life were categorically destroyed. This was manifested, in particular, in the fact that rural priests were required to speak only Russian¹⁸, not “brutal” language. The Ukrainian language was excluded from sermons, which led to a deepening of the communication gap between priests and parishioners.

The entire life of a peasant from birth to death was accompanied by church and religious rituals, and no significant event in his life could take place without the participation of the clergy. The church was responsible for performing Christian ceremonies, weddings, funerals, anointing, confessions, etc. These and other church services were provided to peasants according to established tariffs. In particular, as of 1814, in Zolotonosha district, a memorial service, burial, and consecration of a house cost parishioners 20 kopecks each, a newborn christening 10 kopecks, a wedding 50 kopecks, and an annual forty days’ prayers 3 rubles. In the second half of the nineteenth century, the fee for the wedding ceremony increased significantly and became triple and differentiated. While wealthy people paid the priest 3 rubles and 50 kopecks in silver, the clerk 70 kopecks, and the sexton 35

kopecks, the middle class 1 ruble 75 kopecks, 35 kopecks, and 17.5 kopecks, the poor were charged 87.5 kopecks, 17.5 kopecks, and 10 kopecks¹⁹.

Before the Christmas or Easter holidays, they visited the houses of parishioners and read the appropriate prayers, for which the peasants gave a donation of various products (grain, flour, cereals, lard, eggs). Along with this, there was a tradition when peasants gave various household utensils²⁰ to the wife of a young priest. Another source of income for the Orthodox clergy was an annual collection (in money or food) for the maintenance of the priest or members of the parish.

In Zolotonosha district in the early twentieth century, 108 priests conducted the Divine Liturgy, only 2 of them had the rank of archpriest (Zolotonosha, Helmiiaziv)²¹. Deacons (in cathedral churches), psalmists, and church elders were also representatives of the church psalmists. They mostly belonged to the Cossack or peasant class, but there were exceptions. For example, nobles served as church elders in Bohushkova Slobidka and Irkliiv, respectively: Tymofii Vovchanivskiy and Kostiantyn Trebivskiy, in Staryi Kovrai - retired Major General Pavlo Lange, in Prokhorivka - merchant of the 2nd Guild Petro Balanovskiy, in Veremiivka - reserve non-commissioned officer Havrylo Proskur, and in Bilousivka - soldier Borys Hergel²².

As for the parish priests, they had different levels of income, which directly depended on how rich or poor the parish they led was. Most of the clergy belonged to the category of wealthy people who possessed a considerable fortune. For example, the rector of the Archangel Michael Church (Denhi village), Pavlo Spasovskiy, owned 50 tithes of land (40 desks of which were arable), 14 heads of cattle, and a horse; he employed 24 peasants. Another priest from Denhi, Stepan Kanivetskiy, owned 67 tithes of land, 11 cattle, and an oil mill. The village deacon Petro Demchenko was also not a poor man, owning 21 tithes of land, 9 heads of draft and productive cattle, and an oil mill²³. Some churchmen of the district kept apiaries, thanks to which they received honey for communion and wax for candles. However, with the spread of sugar

16 Маркевич В. Мери против вечерниц и кулачных боев в Малороссии. Киевская старина. Т. 10. Киев, 1884. С. 177 – 178.

17 Верговська М. Сільське парафіяльне духовенство в соціокультурному просторі українського села Середньої Наддніпрянщини XVIII – поч. XX ст. *Історія релігій в Україні*. Ч. 1. Церковна історія. Львів, 2016. С.403.

18 Попова Н. Православна церква та процес українського націотворення в третій чверті XIX ст. *Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії* : матер. Другої Всеукраїнської науково-практичної конф. Черкаси, 2004. С. 36 – 37.

19 Труды Полтавской ученой комиссии. 1906. Вип. 3. С. 179–184.

20 Верговська М. Сільське парафіяльне духовенство в соціокультурному просторі українського села Середньої Наддніпрянщини XVIII – поч. XX ст. *Історія релігій в Україні*. Ч. 1. Церковна історія. Львів, 2016. С. 401.

21 ДАЧО, Клірова книга. С. 56 – 138.

22 ДАЧО. Ф. 403. Оп. 45. Спр. 1. Клірова книга 1902, арк. 101, 104, 112, 118, 120.

23 ДАЧО. Ф. 403. Оп. 45. Спр. 5. Арк. 5.

and paraffin, the economic factors of beekeeping somewhat narrowed, therefore this sphere of economic activity of the clergy in the early twentieth century significantly decreased²⁴.

In the nineteenth century, a system of church awards and distinctions was also formed. The lowest and most widespread distinction for parish priests was a cassock (a 4-angled piece of brocade cloth); for more significant merits, they were awarded a pectoral cross or headdresses: a 'scufia' or a 'comilava'. In Zolotonosha district, as of 1902, 24 priests were awarded cassocks, 27 were awarded 'scufias', 17 were awarded 'comilavas', and 4 were awarded pectoral crosses²⁵.

For special merits, priests were awarded orders, of which there were only 6 in the district. In particular, Semen Andrievsky (Holy Dormition Cathedral Church, Zolotonosha)²⁶, Ivan Bilynsky (Archangel Michael's Church, Drabiv)²⁷ received the Order of St. Anne of the 2nd class, and Mykhailo Chubov (Mykolaivska) received the 3rd class. - Mykhailo Chubov (Mykolaivska, Vasyutintsi)²⁸, Ivan Mikhnovskiy (St. Joachim and Anna, Moisitnsy)²⁹, Ivan Sukachov (Archangel Michael's, Mala Burimka)³⁰, and Mykhailo Mikhnovskiy (Mykolaivska, Bubnivska Slobidka)³¹. For all their closeness to the people, the parish clergy were nevertheless characterized by a certain degree of social isolation. This is evidenced by the fact that their children, especially sons, usually married only representatives of the clergy. The mental gap between the clergy and the peasants was also significant, and their lifestyles differed. As a rule, the sons of clergymen also became priests, and this was facilitated by the tsarist decrees of 1808 and 1814, which provided for the mandatory sending of these children to study in theological schools from the age of 6 to 8³².

A notable religious center of the left bank of Ukraine was the Holy Protection Krasnohirsk Preobrazhensk Monastery located near the village of Bakayivka, which until 1790 was a male monastery and later acquired the status of a female monastery. The central religious building of this holy monastery is Preobrazhensk Church, designed by the prominent Ukrainian architect

Ivan Hryhorovych-Barskyi. It is one of the architectural cult masterpieces of Ukraine, made in the Ukrainian Baroque style, and the stone building of the church is three-confessional and three level height. In October 1860, the new building of Preobrazhensk monastery's Church was consecrated (it was built in the seventeenth century). Along with this, new cells, service and utility rooms were also built. Donations from benefactors were collected for the construction, and one of the most active was Hryhorii Yunakov, a merchant of the 2nd guild of Zolotonosha.

According to the decision of the Holy Synod, the Krasnohirsk Monastery was classified as a second-class monastery. By the 1890s, the monastery's staff consisted of 34 "regular" nuns and 120 novices. The monastery was assigned 64 tithes of land, and its monetary and property assets amounted to 9,500 rubles. A water mill brought the monastery an annual profit of up to 200 rubles. In addition to the nuns and novices who were dependent on the monastery, the so-called "self-supporting women" (about 100 women who were self-supporting and engaged in needlework) also lived there³³.

The peak of the development of the Krasnohirsk Monastery was during the time when its abbess was an extremely active abbess Nonna (1900-1918). At that time, the monastery churches were overhauled, up to 400 tithes of land were purchased, the Trinity-St. Nicholas Church was built in one of the monastery hamlets, and a manor with outbuildings, fields, a berry garden, an orchard, and an apiary with 200 hives was founded there. During the WWI, the monastery trained dozens of nurses for military hospitals.

There were many famous people among the pilgrims of the Krasnohirsk Monastery: Hryhorii Skovoroda, Ivan Kotliarevskiy, Mykhailo Maksymovych, Mykola Hulak, Oleksandr Navrotskyi, Mykola Lysenko, Mykhailo Starytskyi, Oleksii Bakh, Valentyn Voyno-Yasenetskyi (later St. Luke), and others. A professor at Kharkiv University, a well-known mineralogist, Nikifor Borysiak, who donated his fortune to the monastery, decided to live out his life in this monas-

24 Верговська М. Сільське парафіяльне духовенство в соціокультурному просторі українського села Середньої Наддніпрянщини XVIII – поч. XX ст. *Історія релігій в Україні* : наук. зб. Ч. 1. *Церковна історія*. Львів, 2016. С. 401.

25 Полтавская епархія. Полтава. 1902.

26 Клировая книжка. Полтавская епархія. Полтава. 1902. С. 86.

27 Ibid. С. 118.

28 Ibid. С. 105.

29 Ibid. С. 106.

30 Ibid. С. 131.

31 Ibid. С. 115.

32 Верговська М. Сільське парафіяльне духовенство в соціокультурному просторі українського села Середньої Наддніпрянщини XVIII – поч. XX ст. *Історія релігій в Україні*. Ч. 1. *Церковна історія*. Львів, 2016. С. 402.

33 Авраменко И. Исторический очерк Золотоношского Красногорского Богословского женского монастыря Полтавской епархии. Полтава : Тип. Г. И. Маркевича, 1914. С. 145, 140.

tery. He died in March 1882 and was buried near the walls of Preobrazhensk Church³⁴.

Prior to the elected local authorities ('zemstvo'), the church played a monopolistic role in organizing public education in rural areas. Following the clerk's schools, parochial schools were organized on a large scale, as provided for by the relevant orders of the Holy Synod. Lower in status were the literacy schools (where only reading and writing were taught), which were also supervised by the church.

The first literacy schools in the county appeared in the villages of Kropyvna (1842) and Helmyaziv (1846). A peculiar surge in these processes in the district occurred in the reform years of 1860-1870. In particular, such schools began their activities in the villages of Pleshkani (1860), Bohushkova Slobidka (1861), Doman-tyv and Drabivtsi (1862), Pishchane (1865), Krupske (1871), and Kryvonosivka (1872)³⁵.

A new surge in the creation of such educational institutions in rural areas occurred in the 1880s and 1890s. Thus, in Poltava region, the network of centralized schools grew tenfold between 1884 and 1893. The fact that five relevant laws were passed in the 1880s convincingly demonstrates the great attention paid to the activities of such institutions.

At the initial stage of their activity, parochial schools were taught by local clergy. Later, secular teachers were also involved in teaching, but the priests remained responsible for teaching the Law of God and for general supervision of the activities of these educational centers. They could not evade teaching in schools under any pretext, as evidenced, in particular, by the resolution of the Poltava Spiritual Consistory of January 1868. Moreover, in 1892, in view of the massive cases of such evasion, the Holy Synod even issued an order to deduct one-third of the income of evading priests³⁶.

The church also started teaching young ladies. They were admitted in limited numbers to the parish schools, and later there were institutions where only girls studied. Sometimes they were created by local church fraternities. Thus, at the end of the nineteenth century, thanks to the efforts of the St. Michael's Brotherhood, a local girls' school was opened in the village of Denhi, Kropyvnia parish, and as of 1899, 50 little Denhi girls were enrolled in it³⁷.

The local dioceses were obliged by the Synod to submit monthly reports on the functioning

of parochial and literacy schools. Most churches had small libraries, which could be used by literate parishioners.

In some places, vocational schools were established. For example, in 1871, the Krasnohirsk Monastery in the village of Dacha launched an elementary school taught by educated nuns. Three years later, this institution was reorganized into a diocesan theological school, and in 1879 its new building with the St. John the Divine Church attached to it was put into operation. By the way, the impoverished students of this educational institution were supported by the monastery. Graduates of the diocesan school usually taught in the schools of the county³⁸.

Conclusions. After analyzing the empirical material, the authors came to the following conclusions. The church and religious life of the Zolotonosha district in the nineteenth and early twentieth centuries permeated virtually all areas of rural life and, in turn, was marked by considerable versatility. This period saw both an increase in the number of church parishes and significant church construction. The church in the countryside remained the leading center of social, spiritual, and civic life. Accompanying almost all significant events in the life of a peasant, the church also took care of their moral upbringing and education. At that time, a powerful network of parochial schools and literacy schools was established, which played a prominent role in public education. The central figure of the church clergy remained the clergy, who had different levels of wealth and merit before the church and were characterized by social isolation. Despite the prevalence of common features of church and religious life, the county also has some regional specifics of this important sphere of public life.

The limited format of this study made it impossible to study this topical issue exhaustively enough, which requires further diversification through the use of additional sources. It seems advisable to study at the regional level and church relations within other religious denominations.

Funding. The article contains the results of a study based on the fundamental research 'Socio-cultural space of Ukraine in the second half of the nineteenth century - the first third of the twentieth century: the peasant world' (state registration number: 0123U101600).

34 Голиш Г. М., Лисиця Л. Г. Подорож Златоокрасм. Нарис історії Золотоніщини та її поселень від давнини до сьогодення : 2-ге вид. випр. і доп. Черкаси: Вертикаль, 2018. С. 509.

35 Ibid. С. 224, 347, 173, 269, 277, 340, 355, 421, 431.

36 Драч О. О. Православна церква і організація шкільної справи в Україні (друга половина XIX – поч. XX ст. *Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії: матер. Другої Всеукраїнської науково-практичної конф.* Черкаси, 2004. С. 150.

37 Голиш Г. Село Деньги в українській історії від давнини до сьогодення. Черкаси : Вертикаль, 2022. С. 74.

38 Сагарда И. Город Золотоноша и его храмы. *Полтавская епархиальная ведомости.* 1897. 20 ноября. №33. С. 1318.

References:

1. Avramenko, I. (1914). Istoricheskii ocherkie Zolotonoshskogo Krasnogorskogo Bogoslovskogo zhenskogo monastyria Poltavskoi eparkhii. [Historical essay on the Zolotonosha Krasnogorsk Theological Convent of the Poltava diocese]. Poltava: Tip G I Markevicha. [in Russian].
2. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti (dali DACHO). F. 403. Op. 45. Spr. 1. [in Ukrainian].
3. Drach, O. (2004). Pravoslavna tserkva organ zats ia shk lno spravi v Ukra n druga polovina XIX poch. XX st. [The Orthodox Church and the organization of school affairs in Ukraine (the second half of the 19th - the beginning of the 20th century)]. *Pravoslav'ia – nauka – suspilstvo: problemy vzaiemodii : mater. Druhoi Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konf. [Orthodoxy - science - society: problems of interaction: materials of the Second All-Ukrainian scientific and practical conference]*. Cherkasy. [in Ukrainian].
4. Holysh, H. & Lysytsia, L. (2018). Podorozh Zlatokraiem. Narys istorii Zolotonishchyny ta yii poselen vid davnyiny do sohodennia. [Journey through Zlatokrai. Essay on the history of Zolotonishchyna and its settlements from ancient times to the present]. Cherkasy : Vertykal. [in Ukrainian].
5. Holysh, H., Voropai, A., Lysytsia, L. (2022). Denhy v ukrainskii istorii vid davnyiny do sohodennia : liudy i podii [The village of Dengy in Ukrainian history from ancient times to the present: people and events]. Cherkasy : Vertykal. [in Ukrainian].
6. Markevich, V. (1884). Meri protiv vechernits i kulachnikh boev v Malorossii. [Mary against Vespers and Fisticuffs in Little Russia]. *Kievskaiia starina. [Kyiv antiquity]*, 10, 177–180. [in Russian].
7. Petrenko, I. (2008). Tserkovnoparafiialni shkoly Livoberezhnoi Ukrainy v systemi osvითnoi polityky uriadu Rosiiskoi imperii (1884–1917). [hurch parish schools of Left Bank Ukraine in the system of educational policy of the government of the Russian Empire (1884 – 1917)]. Poltava : V-vo PUSKU. [in Ukrainian].
8. Popova, N. (2004). Pravoslavna tserkva ta protses ukrainskogo nats otvorennia v tret i chvert XIX st. [The Orthodox Church and the process of Ukrainian nation-building in the third quarter of the 19th century]. *Pravoslav'ia – nauka – suspilstvo: problemy vzaiemodii : mater. Druhoi Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konf. [Orthodoxy - science - society: problems of interaction: Mater. of the Second All-Ukrainian Scientific and Practical Conf.]*. Cherkasy. [in Ukrainian].
9. Prysiazhniuk, Yu. (2004). Istoryko-mentalni chynnyky formuvannia relihiinoho idealu ukrainskoho selianstva Naddnyprianskoi Ukrainy v seredyni – druhoi polovyni KhIKh st. [Historical and mental factors of the formation of the religious ideal of the Ukrainian peasantry of Dni-pro Ukraine in the middle - second half of the 19th century]. *Pravoslavia – nauka – suspilstvo: problemy vzaiemodii : mater. Druhoi Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konf. [Orthodoxy - science - society: problems of interaction: Mater. of the Second All-Ukrainian Scientific and Practical Conf.]*. Cherkasy. [in Ukrainian].
10. Rudakova, I. (2000). Ideina kryza pravoslav'ia yak odyin iz chynnykiv stanovlennia polikonfesiinosti v ukrainskomu seli (ser. XIX – poch. XX st.). [Ideological crisis of Orthodoxy as one of the factors in the formation of polyconfessionalism in the Ukrainian village (mid-19th - early 20th centuries)]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 1, 81–83. [in Ukrainian].
11. Sagarda, I. (1897) Gorod Zolotonosha i ego khrami. [City of Zolotonosha and its temples]. *Poltavskiiia eparkh alniia vedomosti. [Poltava diocese bulletin]*, 33. [in Russian].
12. *Trudi Poltavskoi uchenoi arkhivnoi komissii [Third housekeeping census]* (1907), Poltava, 3. [in Russian].
13. Verhovska, M. (2016). Silske parafiialne dukhovenstvo v sotsiokulturnomu prostori ukrainskoho sela Serednoi Naddnyprianshchy. [Rural parish clergy in the socio-cultural space of the Ukrainian village of the Middle Dnieper region XVIII – beginning of 20th century]. *Istoriia religii v Ukraini [History of religions in Ukraine]*. Lviv, 1. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 07.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 26.05.2023

УДК 94(477.8):271»15/16» [Дерманський монастир]
DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Lopatska

Nataliia Lopatska

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of History,
Private Higher Educational Institution
«Academician Stepan Demianchuk International University of Economics and Humanities», Rivne, Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0009-0007-5704-8813>
e-mail: natalopatska@gmail.com*

Bibliographic Description of the Article: Lopatska, N. (2023). The Derman Monastery and the functioning of the peasantry in its domain (XVI-XVII centuries). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 164-169. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Lopatska

THE DERMAN MONASTERY AND THE FUNCTIONING OF THE PEASANTRY IN ITS DOMAIN (XVI-XVII CENTURIES)

Лопатська Н.

Abstract. The article aims to study the peculiarities of the functioning of the peasantry within the domains that belonged to the Derman monastery in the 16th - 17th centuries.

Scientific novelty. In this study, an attempt was made to objectively analyze the functioning of the peasantry in the possessions of the Derman monastery in the 16th and 17th centuries regarding the peculiarities of their tax payment and their types. The trends related to the nature of peasant appeals to the monastery court are justified.

Conclusion. In this way, owning profitable estates (Derman, Kunyn, Glynsk, Bilashiv, Mizoch (Mizochyk), Korshiv), in the 16th - 17th centuries. The Derman Holy Trinity religious center became one of the richest in Volyn. It is obvious that the peasants-subjects formed the content of the taxable population, acted as an effective and important component that, through the taxation system, ensured the appropriate level of development of the monastic economy. The profits of the spiritual abode gradually and proportionally increased due to both in-kind taxation and cash payments from the peasants. Numerous profits received from the monastery economy and paid by peasant subjects, monetary and in-kind levies ensured the full functioning of the monastery. The peasant subjects of the Derman monastery had the right to appeal to the court of the religious monastery. The court resolved issues of non-payment of taxes and rent, disputes between subjects. For non-fulfillment of obligations, peasants could be punished with monetary or material fines. Peasants could also address issues of domestic misunderstandings, which was also the competence of the monastery court.

Key words: monastic economy, Princes of Ostrog, peasants, tax, inventory, Prince V.-K. Ostrozky, subjects, conscription register.

Наталія Лопатська

*кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії,
ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука», м. Рівне
ORCID: <http://orcid.org/0009-0007-5704-8813>
e-mail: natalopatska@gmail.com*

Бібліографічний опис для цитування: Лопатська Н. Дерманський монастир та функціонування селянства у його володіннях (XVI–XVII ст.). *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 164-169. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Lopatska

ДЕРМАНСЬКИЙ МОНАСТИР ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СЕЛЯНСТВА У ЙОГО ВОЛОДІННЯХ (XVI–XVII СТ.)

Анотація. Метою статті є дослідження особливостей функціонування селянства у межах володінь, які належали Дерманському монастирю у XVI – XVII ст.

Висновки. У статті висвітлено аспекти, пов'язані з організацією та влаштуванням Дерманського монастиря в контексті формування його як господарської структури у XVI – XVII ст. Визначено особливості, засади організації та розвитку земельних володінь, які належали духовній обителі, у склад яких входили села: Дермань, Кунин, Коршів, Мізочик (Мізох), Глинськ, Білашів. З'ясовано особливості функціонування селян, селянських господарств у дерманських маєтках відносно зламу XVI – XVII ст. Розкрито особливості реалізації системи кредитування щодо підданих, які належали дерманському духовному осередку та аспекти щодо орендних відносин. Проаналізовано і досліджено особливості діяльності монастирського суду у XVI – XVII ст., зокрема особливості, що пов'язані з можливістю звернення селян, які проживали у монастирських володіннях, до цієї інстанції.

Ключові слова: монастирське господарство, князі Острозькі, селяни, податок, інвентар, князь В.-К. Острозький, піддані, поборовий реєстр.

Постановка проблеми. Історія, пов'язана із вивченням селянознавчої проблематики, на сьогодні залишається актуальним аспектом наукового дослідження та осмислення. Українська історична наука від часу утвердження незалежної України суттєво поповнилася фаховими дослідженнями щодо історії селянства, аграрної історії. Такий інтерес дослідників зумовлений не лише вивченням загальних тенденцій соціально-економічного розвитку України на різних хронологічних етапах, а й предметно – дослідженням селян – як соціальної категорії, характеристикою соціального становища селянства, визначенням сутності та змін аграрних трансформацій на селі. Сучасна історична наука, беручи до уваги економічний розвиток, культурні, релігійні, політичні особливості певного регіону, намагається не відмежовувати участь у цих процесах і перетвореннях селянських категорій населення, а показувати сумісну складову розвитку українського суспільства у динаміці важливих суспільних подій, соціальних рухів тощо. Історія селянства – як мікроісторичний складник – поступово вводиться в історичну науку як генеруюча перспектива у науковому осмисленні, тлумаченні або ж переоцінці проблем соціально-політичної, культурної, релігійної сфери. Такий підхід розглядає «...селянську минувшину не ізольовано, а на тлі загальних соціально-економічних і політичних тенденцій розвитку українського суспільства, у взаємозв'язку і взаємообумовленості з іншими важливими суспільними подіями, масовими народними та соціальними рухами...»¹.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливо зауважити, що у дослідженнях науковців, аспект, який пов'язаний із функціонуванням селянства у володіннях, які належали Дерманському монастирю періоду XVI – XVII ст., розглядається у контексті питань, які розкривають загальні тенденції формування монастирського землеволодін-

ня. Цінними ж, у розрізі вивчення заявленої наукової проблеми, є публікації та збірки документів, які містять інвентарні описи Дерманського монастиря, первинний поборовий реєстр Острозької волості 1604 р. та відомості про розбудову релігійного осередку. В такому контексті цінними є праці: В. Вуйчика², Т. Гуцаленко³, В. Луця⁴, В. Атаманенка⁵.

Метою статті є дослідження особливостей функціонування селянства у межах володінь, які належали Дерманському монастирю у XVI – XVII ст.

Виклад основного матеріалу. У XVI – XVII ст. духовні осередки функціонували на особливих умовах, що визначено було тим, що вони визначались одночасно як комплекс і структура: культурно-освітнього, просвітницького, господарського, адміністративного, політичного характеру. Від початку створення (середина XV ст.) монастир у Дермані цілковито перебував на утриманні та у повному розпорядженні князівської родини Острозьких. Цінними документальними джерелами, які безпосередньо надають можливість простежити особливості функціонування селянства в рамках володінь Дерманського монастиря є інвентарі, зокрема варто звернути увагу на частину люстрації Острозького староства 1571 р. із описом церковних маєтків, первинний поборовий реєстр Острозької волості 1604 р. та інвентар 1627 р.⁶.

У люстрації 1571 р. зазначено, які села належали обителі, зокрема: Дермань, Білашів, Кунин, Коршів, Глинськ. Важливо, що документ фіксує перелік повинностей, які сплачували селяни на її користь. У с. Дермань селяни сплачували грошовий податок – чинш (оброк) по 10 грошей (15 осіб). Решта сільських жителів відбували повинність, надаючи мед: чотири надавали три; інші три особи – теж три та ще вісім – чотири відр⁷. У згаданому документі фіксуються дані про те, що дерманці зобов'язувались орати (два

1 Бондар В. Вітчизняні селянствознавчі інституції і їх роль у вивченні історії українського селянства пореформеної доби. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008. Вип. 19. С. 178.

2 Вуйчик В. Дерманський монастир-фортеця (до питання про час створення). *Лавра*. 2000. №2. С.42 – 48.

3 Гуцаленко Т. Три найдавніші інвентарі Дерманського монастиря. *Лавра*, 2000. №2. С.49 – 52.

4 Луц В. Інвентарні описи Дерманського монастиря XVI – XVII століття в науковому доробку Володимира Вуйчика. *Волинська ікона: Дослідження та реставрація*. 2003. Вип.10. С. 167 – 168.

5 Атаманенко В. Господарство Дерманського монастиря в кінці XVI – першій половині XVII ст. *Матеріали VII – IX науково-краснознавчих конференцій „Остріг на порозі 900-річчя” 1996 – 1998 роки*. Остріг, 2000. С. 15 – 17; *Описи Острозьчини другої половини XVI – першої половини XVII століття*. Серія: Історичні джерела / упоряд. Атаманенко В. Б. Київ-Острог-Нью-Йорк, 2004. Т.1. 383 с.

6 Гуцаленко Т. Три найдавніші інвентарі Дерманського монастиря. *Лавра*, 2000. №2. С.49 – 52; *Описи Острозьчини другої половини XVI – першої половини XVII століття*. Серія: Історичні джерела / упоряд. Атаманенко В. Б. Київ-Острог-Нью-Йорк, 2004. Т.1. С. 43–46, 105–184.

7 *Описи Острозьчини другої половини XVI – першої половини XVII століття*. Серія: Історичні джерела / упоряд. Атаманенко В. Б. Київ-Острог-Нью-Йорк, 2004. Т. 1. С. 44;

дні), збирати врожай (два дні восени), косити (два дні) та виїжджати з власними підводами у разі необхідності⁸. Передбачено було виконання селянами різноманітних додаткових робіт: у люстрації від 1571 р. фіксується інформація щодо 19 чоловік як підсусідків с. Дермань⁹. Селяни Білашева сплачували і грошовий (30 грошей), і натуральний (6-ть відер меду й десятина від овець) чинші¹⁰. Додатковими зобов'язаннями були роботи на полі під час жнив. Три підсусідки с. Білашева виконували різноманітні роботи господарського характеру. Селяни Кунина сплачували двірцевий податок „rodymszczuzny” по шість грошей. Також мали відпрацювати навесні два дні – зорювали землю, а восени – жали та збирали врожай. Білашівські селяни сплачували гроші до замку на військові потреби: волувщини по шість грошей, а також „prochowego” – один грош та „strożowego” – один грош¹¹. Підсусідки цього сільського поселення – Дашко давав 12 грошей, а Івашко не сплачував нічого. Проте обоє змушені були виконувати різні роботи у разі необхідності¹². Виняток становили селяни, які належали до напівдворищ „rōdworzyszczach”, оскільки їх не стосувалися такі відпрацювання та сплати¹³. Селяни Коршева сплачували і грошову, і відбували натуральну повинності, а також, подібно до жителів сіл Дерманя, Білашева, Кунина додатково відпрацювали на полях. Чинш сплачували підсусідки у сумі дванадцяти грошей та працювали у разі необхідності на різноманітних роботах¹⁴. Село Глинськ чітко поділялося на дворища, напівдворища та ті, що склали третю частину від господарства¹⁵. Враховуючи такий поділ, проводилися відпрацювання та збір коштів від селян. З кожного двору (їх налічувалося

15) забиралося по тридцять грошей, по чотири відра вівса та по чотири курки. Робота включала зорювання землі, на який виділявся один день, скошування покосів – день, двічі селяни виїжджали власною підводою. Напівдворищ у Глинську розташовувалося дев'ять, а дворів, що становили третю частину дворища, – два¹⁶.

Отже, керуючись даними, які фіксує частина люстрації Острозького староства 1571 р. із описом церковних маєтків, можна зробити висновок, що у найменшій кількості грошовий податок (чинш) сплачували селяни Кунина, а у найбільшій – селяни Білашева, Коршева та Глинська. Чинш із дерманських селян сягав 10 грошей. Натомість, натуральний податок найбільше стягувався із жителів сіл Дермань та Білашів, а кунинці зобов'язані були виконувати різного характеру додаткові роботи.

Іншим документом, в якому фіксуються дані щодо оподаткування та видів додаткових відпрацювань селян, які належали володінням монастиря у Дермані, є первинний поборовий реєстр Острозької волості від 1604 р. Чітко вказується, що с. Дермань було монастирським володінням, як і с. Білашів. У документі вписано перелік осіб, які проживали у селах Дермань, Білашів, Коршів, Кунин, Глинськ, Мізоч. Щодо системи оподаткування, то практикувалося грошове оподаткування, яке збиралося у литовських грошах та злотих. Із загальної кількості 63 селян, які проживали у с. Дермань, 62 сплачували грошовий податок (12 грошей). Проте винятки становили ті сільські жителі, які мали власне господарство або ж займалися певним видом ремесла. Відтак, первинний поборовий реєстр Острозької волості від 1604

8 Ibid; Лопачька Н. Господарська діяльність Дерманського Свято-Троїцького монастиря (кінець XVI – перша половина XVII ст.). *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Оіюм. 2007. Т. 1. С. 245.

9 Лопачька Н. Господарська діяльність Дерманського Свято-Троїцького монастиря (кінець XVI – перша половина XVII ст.). *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Оіюм. 2007. Т. 1. С. 245.

10 Описи Острозьчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. Серія: Історичні джерела / упоряд. Атаманенко В. Б. Київ-Острог-Нью-Йорк, 2004. Т. 1. С. 44; Лопачька Н. Господарська діяльність Дерманського Свято-Троїцького монастиря (кінець XVI – перша половина XVII ст.). *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Оіюм. 2007. Т. 1. С. 245.

11 Ibid.

12 Описи Острозьчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. Серія: Історичні джерела / упоряд. Атаманенко В. Б. Київ-Острог-Нью-Йорк, 2004. Т. 1. С. 44; Лопачька Н. Господарська діяльність Дерманського Свято-Троїцького монастиря (кінець XVI – перша половина XVII ст.). *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Оіюм. 2007. Т. 1. С. 245 – 246.

13 Лопачька Н. Господарська діяльність Дерманського Свято-Троїцького монастиря (кінець XVI – перша половина XVII ст.). *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Оіюм. 2007. Т. 1. С. 245 – 246.

14 Описи Острозьчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. Серія: Історичні джерела / упоряд. Атаманенко В. Б. Київ-Острог-Нью-Йорк, 2004. Т. 1. С. 44; Лопачька Н. Господарська діяльність Дерманського Свято-Троїцького монастиря (кінець XVI – перша половина XVII ст.). *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Оіюм. 2007. Т. 1. С. 245 – 246.

15 Ibid.

16 Лопачька Н. Господарська діяльність Дерманського Свято-Троїцького монастиря (кінець XVI – перша половина XVII ст.). *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Оіюм. 2007. Т. 1. С. 246.

р. фіксує Степана Ковалю, який сплачував 18 грошей¹⁷. Дерманці з категорії осіб, які були бідними або ж старшого віку, не сплачували повинностей. У вище згаданому документі вписані імена: «Савка – убогий, Яцко та Іван – старці...»¹⁸. Жителі с. Дермань, які мали фізичні вади, були особами з інвалідністю також звільнялися від податків. У первинному поборовому реєстрі Острозької волості від 1604 р. напроти таких людей не фіксувалася сума зібраного податку. Селяни Дерманя, які були утримувачами млинів, сплачували податок у злотих, а всі інші – у литовських грошах: «Омелько Мельник з дому та млина дав півтора злота, Іван Мельник – біля 2-х злотих, а від дому – грошей 12, Микола Мельник біля двох, а третє городове – дав злотих півтора»¹⁹. Білашівські селяни у кількості 32 осіб, які згадані у поборовому реєстрі Острозької волості 1604 р., сплачували грошовий податок, а саме у кількості 12 литовських грошей. У документі фіксується селянин Лазар Ігнатченя, який надавав менший грошовий податок – половину 3-х литовських грошей²⁰. 11 чоловік села Коршів сплачували податок у сумі 12 литовських грошей²¹. Натомість 33 селянина Кунина сплачували грошовий податок у сумі 12 грошей, а один із них – Тишко Гайдук²² – лише 24 гроши. Куниці з категорії огорожників (2 особи) сплачували по 6 грошей податку.

Поборовий реєстр Острозької волості від 1604 р. фіксує селян Глинська у кількості 43 осіб – це були тяглові люди, які сплачували грошовий податок у сумі 12 грошей кожен²³. Документ фіксує різну кількість податків, які сплачували зубожілі селяни. Тих, що володіли польовими наділами, було 12 осіб, але з 11 – збирали податок у сумі 12 грошей з кожного. Одна ж людина – це була вдова – з неї податок не брався. Були певні особливості

щодо визначення податків для підсусідків, які не мали поля, але займалися ремісничою або ж ковальською справою. Ті, які займалися ремеслом – 18 осіб, сплачували 24 гроши. Вписано у документі дані щодо чоловіка, який займався і ковальством, і ремеслом, для нього грошовий податок дорівнював 24 гроши. Звільнялися від податків люди, які були дуже бідними²⁴. Наприклад, за селян (7 осіб), які були підданими пана Генячова, сплачував податок останній. Селяни Мізоча сплачували різну кількість грошового податку, що зумовлено було тим, як розподілялись їхні господарства. Згадуються такі земельні міри селянських господарств, як волоки, напівволоки та четверті частини волок. Переважно селяни сплачували грошовий податок литовськими грішми у розмірі 6 грошей (14 осіб), 8 грошей (3 особи), 12 грошей (45 осіб), 24 гроши (9 осіб). З убогих та вдів податки не збиралися. Вписані до реєстру підсусідки, що мали поле – 32 особи. З них 26 осіб платили по 12 грошей, 4 особи – по 6 грошей, а 2 – не оподатковувалися. Зазначена і категорія огорожників, які платили різну суму податку: 7 осіб – по 6 грошей, 3 особи – по 18 грошей, 2 особи – 12 грошей та ще одна – 5 грошей²⁵.

Беручи до уваги дані поборового реєстру Острозької волості 1604 р., можна стверджувати, що найбільше прибутків надавали такі монастирські володіння, як Дермань (загальний обсяг прибутків – 1164 литовських грошей та 5 злотих), Глинськ (1242 литовських грошей, 1 злотий, (з млина – копа литовських грошей та половина третьої частини злотих) – всього 55/2½), Мізоч (1361 литовських грошей, всього 58/28½) та Кунин (816 литовських грошей). Тоді як село Білашів – 551, 5 литовських грошей, а Коршів – лише 174 литовських гроши²⁶. Зауважимо, що сума зібраних податків із селян була прямо пропо-

17 Описи Острозької волості другої половини XVI – першої половини XVII століття. Серія: Історичні джерела / упоряд. Атаманенко В. Б. Київ-Острого-Нью-Йорк, 2004. Т. 1. С. 155.

18 Ibid. С. 158.

19 Ibid.; Лопачка Н. Господарська діяльність Дерманського Свято-Троїцького монастиря (кінець XVI – перша половина XVII ст.). *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Оіюм. 2007. Т. 1. С. 247.

20 Описи Острозької волості другої половини XVI – першої половини XVII століття. Серія: Історичні джерела / упоряд. Атаманенко В. Б. Київ-Острого-Нью-Йорк, 2004. Т. 1. С. 159.; Лопачка Н. Господарська діяльність Дерманського Свято-Троїцького монастиря (кінець XVI – перша половина XVII ст.). *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Оіюм. 2007. Т. 1. С. 247.

21 Описи Острозької волості другої половини XVI – першої половини XVII століття. Серія: Історичні джерела / упоряд. Атаманенко В. Б. Київ-Острого-Нью-Йорк, 2004. Т. 1. С. 160.

22 Ibid. С. 161.

23 Ibid. С. 106.

24 Ibid. С. 107; Лопачка Н. Господарська діяльність Дерманського Свято-Троїцького монастиря (кінець XVI – перша половина XVII ст.). *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Оіюм. 2007. Т. 1. С. 248.

25 Описи Острозької волості другої половини XVI – першої половини XVII століття. Серія: Історичні джерела / упоряд. Атаманенко В. Б. Київ-Острого-Нью-Йорк, 2004. Т. 1. С. 113; Лопачка Н. Господарська діяльність Дерманського Свято-Троїцького монастиря (кінець XVI – перша половина XVII ст.). *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Оіюм. 2007. Т. 1. С. 248.

26 Лопачка Н. Господарська діяльність Дерманського Свято-Троїцького монастиря (кінець XVI – перша половина XVII ст.). *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Оіюм. 2007. Т. 1. С. 249.

рційною кількості осіб, які проживали у згаданих селах. Це зумовило те, що у селах Дермань, Глинськ, Мізоч, Кунин фіксується більший прибуток, що й засвідчено в поборовому реєстрі Острозької волості 1604 р.

Опис монастирського господарства фіксується також в інвентарі від 10 червня 1627 р.²⁷ [4, 49-51; 8, 329-333]. Документ не фіксує окремо кожне село та його жителів. Річні податки з монастирських володінь мали на 1627 р. визначені розміри. Як правило, сплачувалися грошові податки (чинші) у злотих або литовських грошах. За рік із володінь, які належали монастиреві, отримували 265 злотих, а прибутки з дерманської оренди склали 1800 злотих. Такі доходи отримували шляхом збору чиншу з селянських господарств. З цілого дворища „zlo 11//7½”, а „prochowe” – два гроша²⁸ [4, 51; 8, 332; 5, 250]. З напівдворища, відповідно, половина зазначеної суми, а „prochowe strozowe” також два гроша. Так звані господарства „czetwertnnici” та підсусідки, що в своєму розпорядженні мали поля, сплачували 10 грошей. Огородники – по шість грошей литовських, а на витрати „prochowe strozowe” давали два гроши. Піддані, як вказано в інвентарному описі, раз на рік у разі необхідності мали надавати для використання власні підводи. Селяни оподатковувалися і натурально. Однак воно було зведено до мінімуму. Допускалося використання селянських підвод для монастирських потреб, що закріплене було звичаєвим правом²⁹. Селянські господарства городників, підсусідків, коморників (неповних господарств), які функціонували у межах володінь Дерманського монастиря в XVI-XVII ст., мали тенденцію до збільшення їх кількості: у 1583 р. їх було 69 та 26, в 1604 – 145 та 109³⁰.

Дані вище згаданих документів та їх характеристика засвідчують, що у XVI-XVII ст. у межах володінь Дерманського монастиря збільшилася кількість господарств таких категорій: підсусідків, городників, коморників (неповних господарств). Піддані селяни релігійної обителі поля засівали такими культурами, як жито, ячмінь, гречка. Хоча натуральне оподаткування й було зведено до

мінімуму, але селяни обов'язково мали виконувати різного характеру повинності, зокрема те, що закріплювалося звичаєвим правом, наприклад – для монастирських потреб надавалися селянські підводи. Піддані селяни, що належали монастирю у Дермані в XVI-XVII ст., мали право звертатися до монастирського суду. Окрім адміністративних порушень, у суді розглядалися справи цивільного характеру та спірні питання щодо оренди чи купівлі земель. У XVI ст. найчастіше селяни-піддані податки віддавали натурою: птицею, худобою, продуктами харчування. Ситуація докорінно змінилася з кінця 20-рр. XVII ст., оскільки сплата податків відбувалась у злотих та литовських грошах. Селяни були невдоволені таким підходом у системі оподаткування. Хвиля невдоволень часто загрожувала селянам економічним тиском і навіть неправомірними діями з боку адміністрації монастиря у Дермані. Найчастіше серед декретів монастирського суду зустрічаються документи, що стосуються справи боргового зобов'язання селян. У судових книгах Дерманського монастиря від 20 березня 1645 р. вписано розгляд справи між паном Стефаном Негребецьким та спадкоємцями селянина Войтка Люблянина³¹. Позов до суду міг здійснити пересічний селянин. Склад комісії, яка направлялася для розгляду справи на місце, формував архімандрит дерманської обителі.

Монастирський суд вирішував справи побутових непорозумінь між селянами-підданими, які проживали в межах володінь духовної обителі. справи цивільного характеру – це побутові суперечки між чоловіком та дружиною, моральне приниження того чи іншого жителя володінь монастиря. Як правило, вироком у такого характеру справах щодо покарання винуватця були вибачення з боку порушника, виконання додаткових господарських робіт, молитви.

Висновки. Отже, володіючи прибутковими маєтностями (Дермань, Кунин, Глинськ, Білашів, Мізоч (Мізочик), Коршів), у XVI – XVII ст. Дерманський Свято-Троїцький релігійний осередок став одним із найбагатших на Волині. Очевидним є той факт, що селя-

27 Гуцаленко Т. Три найдавніші інвентарі Дерманського монастиря. *Лавра*, 2000. №2. С. 49 – 51; Описи Острозчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. Серія: Історичні джерела / упоряд. Атаманенко В. Б. Київ-Острого-Нью-Йорк, 2004. Т. 1. С. 332; Лопатська Н. Господарська діяльність Дерманського Свято-Троїцького монастиря (кінець XVI – перша половина XVII ст.). *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Оіом. 2007. Т. 1. С. 250.

28 Ibid.

29 Ibid.

30 Атаманенко В. Господарство Дерманського монастиря в кінці XVI – першій половині XVII ст. *Матеріали VII – IX науково-краєзнавчих конференцій „Остріг на порозі 900-річчя” 1996 – 1998 роки*. Остріг, 2000. С. 16.

31 Лопатська Н. Діяльність Дерманського монастирського суду в кінці XVI – першій половині XVII століття. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. 2012. Т.22: На пошану професора П. Ф. Лаптіна. С. 244.

ни-піддані становили податне населення, виступали дієвою та вагомою складовою, яка завдяки системі оподаткування забезпечувала належний рівень розвитку монастирського господарства. Прибутки духовної обителі поступово і пропорційно збільшувались як за рахунок натуральних оподаткувань, так і грошових платежів селян. Численні прибутки, що надходили з монастирського господарства і сплачувалися селянами-підданими, грошові та натуральні побори забезпечували

повноцінне функціонування обителі. Піддані селяни Дерманського монастиря мали право звертатися до суду релігійної обителі. Суд вирішував питання несплати податків та орендної плати, суперечки між підданими. За невиконання повинностей селян могли покарати грошовими або матеріальними стягненнями. Також селяни могли звертатися із питаннями побутових непорозумінь, що теж було компетенцією монастирського суду.

References:

1. Atamanenko, V. (2000). Hospodarstvo Dermanskoho monasterya v kintsi XVI – pershii polovyni XVII st. Materialy VII – IX naukovo-kraieznavchykh konferentsii „Ostrih na porozi 900-richchia” 1996 – 1998 roky. [Management of the Derman monastery at the end of the 16th - the first half of the 17th century. *Materials of the VII-IX scientific and local history conferences “Ostrog on the threshold of the 900th anniversary”*], 15-17. [in Ukrainian].
2. Bondar, V. (2008). Vitchyzniani selianstvoznavchi instytutsii i yikh rol u vycvheni istorii ukrainskoho selianstva poreformenoi doby. [Domestic institutions of the peasant studies and their role in the study of the history of the Ukrainian peasantry of the post-reform era]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini. [Historiographical research in Ukraine]*, 19, 178-210. [in Ukrainian].
3. Vuitysyk, V. (2000). Dermanskyi monastyr-fortetsia (do pytannia pro chas stvorennia). [Dermansky monastery-fortress (to the question of the time of creation)]. *Lavra. [Lavra]*, 2, 42-48. [in Ukrainian].
4. Hutsalenko, T. (2000). Try naidavnishi inventari Dermanskoho monasterya. [The three oldest inventories of the Derman monastery]. *Lavra. [Lavra]*, 2, 49-52. [in Ukrainian].
5. Lopatska, N. (2007). Hospodarska diialnist Dermanskoho Sviato-Troitskoho monasterya (kinets XVI – persha polovyna XVII st.). [Economic activity of the Derman Holy Trinity Monastery (end of the 16th – first half of the 17th century)]. *Materialy XII Podilskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii. [Materials of the 12th Podilsk historical and local history conference]*. Kamianets-Podilskyi, 1, 243-252. [in Ukrainian].
6. Lopatska, N. (2012). Diialnist Dermanskoho monastyrskoho sudu v kintsi XVI – pershii polovyni XVII stolit. [Activities of the Derman monastery court at the end of the 16th the first half of the 17th centuries]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: Istorychni nauky. [Scientifics works of Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko: Historical Sciences]*, 22, 241-245. [in Ukrainian].
7. Luts, V. (2003). Inventarni opysy Dermanskoho monasterya XVI – XVII stolittia v naukovomu dorobku Volodymyra Vuitysyka. [Inventory descriptions of the Derman monastery of the 16th -17th centuries in the scientific work of Volodymyr Vuitysyk]. *Volynska ikona: Doslidzhennia ta restavratsiia. [Volyn Icon: Research and Restoration]*, 10, 165, 167-168. [in Ukrainian].
8. Opysy Ostrozhchyny druhoi polovyni XVI – pershoi polovyni XVII stolittia. Serii: Istorychni dzherela. [Descriptions of Ostrozhchyna in the second half of the 16th - the first half of the 17th century. Series: Historical sources] (2004). Kyiv-Ostrog-New York, 1, 383. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 10.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 23.05.2023

Yuriy Prysiazhniuk

*Doctor of history, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8324-4681>
e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net*

Bibliographic Description of the Article: Prysiazhniuk, Yu. (2023). Peasants of the Naddnipyrianshchyna of the first third of the 20th century: perspectives and traps of formation national identity. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 170-175. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Prysiazhniuk

PEASANTS OF THE NADDNIPRYANSHCHYNA OF THE FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY: PERSPECTIVES AND TRAPS OF FORMATION NATIONAL IDENTITY¹

Abstract. *The purpose of this article is a more detailed study of the modern transformation of the peasantry of the Naddnipyrianshchyna in the first third of the 20th century, in particular the formation of national identity in its consciousness.*

Scientific novelty. Scientific novelty of the research results. *Actually, the modernization of the village of Naddnipyrianshchyna in the first third of the 20th century encouraged its inhabitants to relatively speedily penetrate into their world of commodity-money relations. Due to the needs of the time, the synthesis of the socio-economic and mental at the everyday level slowly strengthened the deep foundations of national awakening. However, the peasantry was not able to make such a breakthrough into the modern world. The author focused attention on the formation of national identity, taking into account the complexity of these processes and the extremely diverse mosaic of socio-cultural interactions. Looking at it through the world of consciousness and mentality led to an original result: the national from the main thing turned into something less significant. However, the national did not disappear, but only optimized its dislocation. Ukrainians created a nation both mentally (ethno-cultural potential) and consciously (ideological project). Moreover, only the in-depth interaction of the mental and the conscious guaranteed a positive result.*

The formation of the national identity of the Naddnipyrianshchyna in the transitional period from the imperial to the Soviet period took place in the conditions of violation of traditional discourses and communicative practices. It was found that the situational context of discourses was significant, particularly their sequencing and institutionalization. The methods of targeted and rational interaction were created to generate a sense of involvement and interaction in the villagers, they were aimed at the transfer of information and the generation of meanings, transformation of social reality. It united and identified the peasants. However, it was not convincing, because identity (belonging to the nation) at that time was devoid of many attributes, above all the experience of statehood, symbols, and common values. Some of them were deliberately distorted by the Bolsheviks.

Methodology. *The study was conducted on the basis of an interdisciplinary approach, which encompasses and synthesizes both theoretical positions (epistemological paradigms) and the results of thematic explorations.*

Conclusion. *In the 1920s, the Bolsheviks replaced the sacred aspect of national identity with a profane one. As a result, the formation of national identity became a trap for the peasants, but even the establishment of a totalitarian regime did not eliminate their national perspectives. They were dependent not so much on the dominant ideology or even the social environment, but rather on the global cultural transfer of people, ideas, technologies, and social and political movements.*

Key words: *peasantry, Ukrainians, Bolsheviks, connections, communicative practices, synthesis, national identity.*

Юрій Присяжнюк

*доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>
e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net*

Бібліографічний опис для цитування: Присяжнюк Ю. Селяни Наддніпрянщини першої третини ХХ ст.: перспективи й пастки формування національної ідентичності. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 170-175. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Prysiazhniuk

СЕЛЯНИ НАДДНІПРЯНЩИНИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.: ПЕРСПЕКТИВИ Й ПАСТКИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Анотація. Метою статті є спроба поглибити студії модерної трансформації селянства Наддніпрянщини першої третини ХХ ст., зокрема щодо формування в його свідомості національної ідентичності.

Наукова новизна результатів дослідження. *Модернізація наддніпрянського села першої третини ХХ ст. передбачала рефлексію його мешканців на відносно пришвидшене проникнення в їхній світ товарно-грошових відносин,*

¹ Стаття є своєрідним продовженням розвідки автора «Українське селянство Наддніпрянщини пізньоімперського періоду: проблема ідентичності», що опублікована в «Українському селянині» (№21, 2019, с. 142–147).

але не лише їх. Синтез соціально-економічного та ментального на рівні повсякдення, зумовлених потребами часу господарських устремлінь, поволи зміцнював глибинні засади національного пробудження. Проте селянство не було спроможним самотужки зробити такий прорив у модерний світ. Враховуючи складність цих процесів, надзвичайно розмаїту мозаїку соціокультурних взаємовпливів, автор зосередив увагу на формуванні національної ідентичності. Погляд на неї крізь світ свідомості й ментальності привів до оригінального результату: національне з головного перетворилося на щось другорядне, менш значне. Проте воно – національне – не зникло, а лише змінило, оптимізувало свою дислокацію. Зрештою, націю українці творили і ментально (як етнокультурний потенціал), і свідомо (як ідеологічний проєкт). Ба більше, тільки послідовна взаємодія латентного й інтелектуального гарантувала позитивний результат.

Формування національної ідентичності селянства в перехідний від імперського до совєтського період відбувалося в умовах порушення традиційних дискурсів і комунікативних практик. Підваженою виявилася сама ситуативність дискурсів – передусім їхня послідовність та інституціональність. Способи цільової й раціональної взаємодії, спрямовані на передачу інформації та генерування смислів, трансформації соціальної реальності, покликані були породжувати в селян відчуття взаємодії. Це згуртувало й ідентифікувало. Водночас не переконаливо, бо ідентичність, як усвідомлена приналежність до нації, була позбавлена багатьох атрибутів – досвіду державності, символіки, спільних цінностей. Деякі з них свідомо спотворили більшовики.

Методологія. Дослідження виконане на засадах міждисциплінарного підходу, який охоплює і синтезує теоретичні положення (епістемологічні парадигми) та результати тематичних розвідок.

Висновки автора. У 1920-х рр. більшовики замінили національне з сакрального на профанне. За таких обставин формування національної ідентичності по суті стало для селян пасткою. Однак встановлення антиукраїнського тоталітарного режиму не перекреслило їм національних перспектив, бо вони залежали не так від панівної ідеології (свідомості), як, кажучи лаконічно, глобального культурного трансферу людей, ідей, технологій, суспільних і політичних рухів.

Ключові слова: селянство, українці, більшовики, зв'язки, комунікативні практики, синтез, національна ідентичність.

Постановка проблеми. Історіографія селянства часто послуговується теорією модернізації, де в основу історичної типологізації спільнот покладено культурні чинники (М. Вебер)². Звідси добре відомий поділ «ступенів прогресу» на власне традиційне, модерне й постмодерне суспільство. Оскільки селянство зазвичай прийнято ідентифікувати за ознаками першого з них, то історики, як правило, інтерпретують кредо представників найчисленнішого, незручного для дослідження «awkward class» за логікою «жили так, як жили до них»³.

Модернізація першої третини ХХ ст. означала рефлексію сільських людей на відносно пришвидшене проникнення в їхній світ товарно-грошових відносин, активізацію та бюрократизацію регулюючих механізмів держави, надто щодо поземельних взаємозв'язків і комунікативних практик, також зростання ролі соціальних структур (громадських об'єднань). Відчутно менше значення (аніж раніше) в повсякденні сільської людності відігравала релігія, церква.

Пертурбації, що їх запровадять більшовики, перевершать усі очікування. Утім, якими б «революційними» не були задуми, їм не вдасться докорінно змінити людей, сам хід історії – багато відбуватиметься повз «комуністичне будівництво». До таких автономних

царин ми відносимо національне життя. Сказане безпосередньо стосується формування національної свідомості, вужче – ідентичності, що позначалося пастками невизначеності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія селянства Наддніпрянщини, яке за визнанням ступеня націоналізації ідентифікують (чи ні) «українським», представлена працями багатьох істориків, також етнографів, антропологів, лінгвістів (філологів), релігієзнавців. Автором опрацьовано кілька сотень праць, серед них монографії та статті Д. Бовуа, О. Бундак, А. Граціозі, Я. Дашкевича, К. Дисі, А. Заярнюка, В. Лисак, Н. Ковальової, О. Компанійця, С. Корновенка, В. Масненка, О. Михайлюка, Р. Орищенко, Я. Платміра, О. Приймака, Ю. Присяжнюка, О. Реєнта, І. Романюка, З. Священко, О. Силки, Л. Синявської, С. Токця, В. Шандри, В. Шевченка.

Загалом більшість дослідників переконана в «емпіричному факті», що тривала кілька поколінь поспіль (орієнтовно протягом другої половини ХІХ – ХХ ст.) модернізація як така безжально руйнувала традиційне село, послідовно вела його «до загибелі»⁴. Що ж до селянства постмодерної доби, то тут, нібито, й говорити нічого – у цей період історії йому просто не лишається місця («...відбувається подальше і, можливо, остаточне розсе-

2 Орищенко Р. Релігійний світ українських селян другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. / наук. ред. Ю. Присяжнюк. Черкаси : Вертикаль, вид. Кандич С. Г., 2019. С. 25.

3 Див. : Shanin T. The Awkward Class : Political Sociology of Peasantry in a Developing Society : Russia, 1910–1925. Oxford : Clarendon Press, 1972. 253 p.

4 «Незручний клас» у модернізаційних проєктах : форум. *Україна модерна (Безмежне село)*. Київ, 2010. Чис. 6(17). С. 36.

лянення сільського господарства і фактичне знищення селянства як «класу»»⁵. Настільки такі твердження переконливі у своїй категоричності – однозначно сказати важко, однак, думаємо, селянство все ж зберігає шанси на самозбереження, продовження свого віку передусім у сфері культури. У будь-якому разі відповідь на це питання видається «не такою простою й однозначною» (С. Токць)⁶. Щодо першої третини XIX ст., то в той час селяни Наддніпрянщини «переносили свої базові елементи традиційної культури до міста», хоча самі не встигли «трансформуватися в... підприємців-фермерів за західним зразком» (Ю. Присяжнюк)⁷.

Проблема дослідження сформульована так, що хронологічно «не пускає» нас у всю советську добу історії, проте виправдано буде дещо відступити від правила й зазначити, що в тій історичній перспективі на селянство чекав справді несподіваний, системний і докорінний модернізаційний дослід. Так чи так він виявився пов'язаним із глобальними світовими тенденціями, з «високим модернізмом» (Дж. С. Скотт), що в російському варіанті означатиме нехтування самобутнім географічним, історичним, соціальним, культурним світом українства. «Будівництво соціалізму» (як «першої фази комунізму») постане радикально-тотальним за своїм характером процесом, що торкнеться свідомості (світогляду, ідеології), ментальності і сільських простолюднів, і «революціонерів» – так би мовити, «суб'єктів соціально-інженерного експерименту»⁸. Більшовики «змінять свідомість селянина... (попередньо. – Ю. П.) до невпізнання видозмінивши його ключовий модус – побожність» (Р. Орищенко)⁹.

Метою статті є спроба поглибити студії модерної трансформації селянства Наддніпрянщини першої третини XX ст., зокрема щодо формування в його свідомості національної ідентичності, на чому свого часу наголошували Я. Дашкевич, Д. Бовуа та інші чільні фахівці.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи аналіз проблеми перспектив і пасток формування національної ідентичності селянства Наддніпрянщини першої третини XX ст., свідомо уникаємо його означення як «українського». У масовій свідомості таке найменування тоді ще не існувало й, за великим рахунком, лише формувалося. Шлях був багатоетапним, відбувався за складною історичною траєкторією.

У цьому легко переконатися, проаналізувавши новітні дослідження й публікації. Так, на думку С. Корновенка, «селянство для інтелектуалів кінця XIX – початку XX ст. залишалося непізнаним»¹⁰. Це селянство, як «річ у собі», вони лише «намагалися збагнути, приписуючи йому здебільшого невластиві характеристики, прагнучи втиснути його у відомі тогочасні моделі та схеми»¹¹. Таких зусиль справді було обмаль. Одним із тих, хто спромігся залучити селянство в орбіту модерних поглядів, справедливо вважають письменника-імпресіоніста М. Коцюбинського. Щоправда, його нові образи села виявилися дещо «розмитими», але в умовах болючого переходу до модернізму інакше й бути не могло.

Британський дослідник історії України Е. Вілсон пропонує змістити пізнавальні акценти студій на політичний чинник. Він досить вдало визначає сутність проблеми: «У дискусії, яка розпочалася (орієнтовно в 1890-х рр. – Ю. П.) як літературно-мистецька, насправді йшлося про зміну української ідентичності як такої, про те, чи вона скам'яніє як «етнокіч», а чи зуміє набути нової динаміки»¹². Нечисленні диспутанти орієнтувалися тоді на провідні наукові ідеї, що були представлені у філософських трактатах А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, також художній творчості Ф. Достоєвського, Г. Ібсена, А. Рембо та ін.¹³ Зрештою, їм, як і Вілсону, не вдалося створити фундаментального продукту, присвяченого формуванню національної ідентичності українців, проте ініційовані положення містили чимало оригінальних і корисних міркувань.

5 Ibid.

6 Ibid. С. 38.

7 Ibid. С. 39. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2007. С. 126.

8 Domanska E. w : Le Roy Ladurie E. Montaillou. Wiosna heretyków. 1294–1324 / przełożyła Ewa Dorota Żółkiewska, wyd. II Pośnań : Vesper, 2014. S. 18–20.

9 Орищенко Р. Релігійний світ українських селян другої половини XIX – першої третини XX ст. С. 57.

10 Корновенко С. В. Суб'єктивний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 84.

11 Ibid.

12 Вілсон Е. Українці : несподівана нація / пер. з англ. Київ : К.І.С., 2004. С. 220.

13 Schopenhauer A. Preisschrift über die Freiheit des Willens. URL : <https://www.ernster.com/annot/04446.p> та ін.

Отож, власне політиці дісталася роль «замовника» ідентичності, а це означає, що крім зміщення пізнавальної оптики на культурно-антропологічний аспект студій, першочергову увагу потрібно приділяти реальним політичним обставинам, відтак і перспективам. Саме ж селянство лишається «пасивним етнічним середовищем», самотужки неспроможним до національного ствердження.

Науковий погляд на національне питання через світ свідомості й ментальності дає нам достатньо оригінальну опцію: саме національне з головного перетворюється на щось другорядне, менш значне, побіжне. Проте воно не зникає, а внаслідок перманентної взаємодії соціально-економічного й латентного змінює й оптимізує свою дислокацію. Відтак націю українці творитимуть і ментально (як певний «етнокультурний» потенціал), і свідомо (як ідеологічний проєкт вузького кола інтелігенції / політиків).

Тож, перспективи формування національної ідентичності самих селян не належали до свідомого (інтелектуального). Чекаючи від сільських мешканців чогось протилежного було б наївно, навіть попри те, що до ХХ ст. «психологія селянина стала еластичнішою до тих нових явищ, що активно проникали в... (його. – Ю. П.) буття»¹⁴. Тому увагу звернемо на дещо інше – етнічні характеристики сільської людності, включно з системою моральних зв'язків (Е. Дюркгейм, К. Леві-Строс, Л. Леві-Брюль) та колективною свідомістю як такою. Остання виражалася в уявленнях та повсякденних життєвих практиках (релігійних віруваннях, міфах, звичаях, правових нормах). Інтерес ми виявляємо до всіх цих сфер життєдіяльності селянського загалу, включно з дологічним мисленням, що не оминало суперечностей і, зазвичай, не було позбавлене емоцій¹⁵. Ну й, безперечно, чільну роль відводимо політичним впливам, що визначатимуть ключові алгоритми всієї цієї взаємодії.

Принагідно скористаємося матеріалами унікального видання «Сільська фотографія Середньої Наддніпряни» (Черкаси, 2914, 718 с.). Згідно з задумом авторів (М. Бабак та

ін.), воно покликане репрезентувати побутові «дрібниці» життєдіяльності українського селянства Центральної України на тлі епохальних подій (процесів, явищ) саме рубежу та перших десятиліть ХХ ст.¹⁶ Зібрані світлини – унікальне джерело для розуміння української традиційної культури. До всього, це ще й можливість зафіксувати історичний поступ селян у контексті визначального в багатьох значеннях впливу на його «етнокіч» «глобальних процесів і соціально-ідеологічних наступів»¹⁷. Маємо справу з широкою жанровою та тематичною мозаїкою селянського світу, причому як особистого життя, так і громадського, а вже принагідно – виробничої сфери.

Отож, у перші десятиліття ХХ ст. селянство Наддніпряни становило переконаливу більшість місцевої людності. Цей факт «турбував» владне чиновництво, опозиційні партії, численну громадськість. Не дивно, що за всіма ознаками селянське питання суттєво переважало своїм «охопленням, глибиною, значущістю, обсягом» інші суспільно значущі запити¹⁸. На той час «синонімами селянського питання стали: «аграрне питання», «становище селян», «селянство», «селянська проблема», «селянська справа», «аграрно-селянське питання», «селянсько-аграрне питання»» (Н. Ковальова)¹⁹. Урядовці, науковці, публіцисти раз по раз звертали увагу на власне аграрні (економічні) й правові аспекти проблеми. Натомість здебільшого поза увагою лишали станові, майнові, освітньо-культурні потреби селян, не кажучи вже про їхню національну ідентичність²⁰. Остання нікого особливо не турбувала, хоча це не означало відсутність її затребуваності самим ходом історії.

Свого часу романтизм зумовив унікальне явище – відкриття України («Малоросії»). Тривало народження сучасного світу українців, але сам народ лишався переважно його об'єктом, а не суб'єктом. Пласт інтелектуального романтизму в Україні також виявився живучим, про що свідчила його популярність серед інтелігенції навіть у перші десятиліття ХХ ст., коли процес «суб'єктивізації селян», насамперед щодо «демократичного» вири-

14 Корновенко С. Суб'єктивний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. С. 89.

15 Lévy-Bruhl L. La mentalité primitive [archive], Paris. Coll. «Bibliothèque de philosophie contemporaine». Rééd. Flammarion, coll. «Champs classiques», 2010. 658 p.

16 Сільська фотографія Середньої Наддніпряни кінця ХІХ – ХХ ст. / М. П. Бабак, О. С. Найдено, В. К. Борисенко, М. В. Борисенко, Ю. П. Присяжнюк та ін. ; наук. ред. О. С. Найдено, відп. ред. М. П. Бабак. Київ : ТОВ «Інтертехнологія-Черкаси», 2014. С. 9 та ін.

17 Орищенко Р. Релігійний світ українських селян другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. С. 11.

18 Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава : конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. Дніпропетровськ : ЛІРА, 2016. С. 93.

19 Ibid.

20 Ibid. С. 93–94.

шення аграрного питання, помітно активізувався²¹.

Серед тих, хто був послідовним симпатиком романтизму й позитивно не сприймав модернізм, – майбутній академік С. Єфремов. Уже у першій своїй програмній статті «В пошуках нової краси» (1902) він порушив проблему несвободи митця, який і надалі мусив виконувати громадський обов'язок перед народом. Переконавшись про символізм, натуралізм, міфологізм, як «шкідливі, антигромадські, що розбещують нетверді уми», С. Єфремов дотримуватиметься до кінця життя (така затиїсть дала підстави розглядати його концепцію своєрідною предтечею соціалістичного реалізму) (Г. Грабович). Бажання «служити народу» оберталось протилежним результатом: замість того, аби змінювати село, своєю повчальною риторикою про «користь суспільних ідеалів» неонародник сприяв, бодай і опосередковано, консервації його устоїв.

Перенесемося в 1920-ті рр. Синхронно з більшовицьким експериментом в Україні, значну роботу виконувала національна інтелігенція в екзилі, яка була тісно інтегрованою в зарубіжне (передусім європейське) інтелектуальне середовище, мала певні характерні особливості й уже уявляла себе «українською». З-поміж її доробку вкажемо на думку (про самоусвідомлення національних спільнот), що включала в себе як теоретичні, так і конкретно-історичні аспекти. Чинниками національної свідомості, компонентом якої поставала ідентичність, називали історичну пам'ять, самотутній історичний шлях і спільні етногенетичні витоки народу²². Під власне «народом» розуміли селянство, щоправда, вузько соціальне значення воно втрачало й поступово набувало «етнічних ознак з політичним забарвленням»: самотутності соціальної структури, релігійних і мовних відмінностей, відчуття територіальної єдності, а ще – окремішності політичного життя²³.

Тогочас виконати свою місію повною мірою інтелігенції не вдалося. Головна перешкода все та ж – політична, насамперед відсутність національної держави, як умови творення відповідного дискурсу. Мешкаючи в еміграції, інтелектуали багато знали, але мало могли. А ще бракувало «цілісного ана-

лізу взаємозв'язку... національної свідомості українців періоду найбільш інтенсивного націотворення» (В. Масненко)²⁴.

Висновки. Керуючись методологічним підходом, де інструментом і результатом конструювання ідентичностей виступає дискурс, пропонуємо такі узагальнення²⁵. По-перше, формування національної ідентичності наддніпрянського селянства в перехідний від імперсько-колоніального до советського (тут як російський різновид високого модернізму) період відбувалося в умовах порушення взаємозумовленості дискурсу й комунікативних практик. Оскільки національна (само) ідентифікація мала поставати як гнучкий дискурсивний конструкт, що постійно трансформувалось в просторі соціальної взаємодії, в українському випадку підваженою виявилась сама ситуативність дискурсу – насамперед його послідовність та інституціональність. Такою ж мірою обмеженими були комунікативні практики (що, між іншим, негативно позначилося на реалізації ще однієї дискурсивної функції – риторичної). По-друге, способи цільової та раціональної взаємодії, спрямовані на передачу інформації й генерування смислів, створення, відтворення і перетворення соціальної реальності, покликані були породжувати в селянського загалу, окремих індивідів відчуття причетності, залученості, зрештою, комфортності перебування у взаємодії, що, своєю чергою, це мало гуртувати й ідентифікувати всіх і кожного. По-третє, національна (само) ідентифікація, як усвідомлення приналежності до політичної нації, виявилась позбавленою багатьох атрибутів, передусім досвіду державності, символіки, спільних (внутрішньо об'єднуючих) цінностей. Деякі з них, як-от традиції, міфи, очікування щодо майбутнього, були свідомо спотворені більшовицьким режимом. В умовах, коли сакральне підмінили профанним, що означало змішування духовного та матеріального світів, небаченого цинізму (зокрема номенклатури, яка пройшла швидко еволюцію від романтиків до безжальних виконавців людиноненавницької політики), перспектива формування національної ідентичності по суті стала для селян пасткою.

21 Корновенко С. В. Суб'єктивний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. С. 85.

22 Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ ; Черкаси : Відлуння-Плюс, 2001. С. 39–40.

23 Ibid.

24 Ibid. С. 67.

25 Жадан І. В. Комунікативні практики як чинник громадянської і національної самоідентифікації : теоретико-методологічні засади дослідження. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/708548/1/Zhadan.pdf>

References:

1. «Nezruchnyi klas» u modernizatsiinykh proiektakh. *Ukraina moderna (Bezmezhne selo)*. [«Inconvenient Class» in Modernization Projects. (2010). *Modern Ukraine (Boundless village)*], 6(17), 9–44. [in Ukrainian].
2. Babak, M., Naiden, O. & Prysiazniuk, Yu. (2014). Silska fotohrafia Serednoi Naddniprianshchyny kintsia XIX – XX st. [Rural Photography of the Middle Naddniprianschyna at the end of the nineteenth – twentieth centuries]. Kyiv : Intertehnology-Cherkasy. [in Ukrainian].
3. Domanska, E. (2014). w: Le Roy Ladurie E. Montaillou. Wioska heretyków. 1294–1324 / przełożyła E. Żółkiewska, wyd. II Poznań : Vesper. 5–23. [in Polish].
4. Kornovenko, S. (2017). Subiektnyi skladnyk ahrarynoho pytannia yak odna z peredumov Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921. [Subjective component of the agrarian question as one of the preconditions for the Ukrainian revolution of 1917–1921]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian historical journal]*, 4, 83–94. [in Ukrainian].
5. Kovalova, N. (2016). Seliany, pomishchyky i derzhava : konflikty interesiv. «Ahrarna revoliutsiia» v Ukraini 1902–1922 rr. [Peasants, landlords, and the state : conflicts of interests. «Agrarian Revolution» in Ukraine 1902–1922]. Dnipropetrovsk : LIRA. [in Ukrainian].
6. Lévy-Bruhl, L. (2010). La mentalité primitive [archive], Paris. Coll. «Bibliothèque de philosophie contemporaine». Rééd. Flammarion, coll. «Champs classiques». [in French].
7. Masnenko, V. (2001). Istorychna dumka ta natsiotvorennia v Ukraini (kinets XIX – persha tretyna XX st.). [Historical thought and nation-building in Ukraine (end of the 19th – first third of the 20th century)]. Kyiv ; Cherkasy : Vidlunnya-Plus. [in Ukrainian].
8. Oryshchenko, R. (2019). Relihiinyi svit ukrainskykh selian druhoi polovyny XIX – pershoi tretyny XX st. [The religious world of Ukrainian peasants the second half of the nineteenth – first third of the twentieth century]. Cherkasy : Vertykal. [in Ukrainian].
9. Prysiazniuk, Yu. (2007). Ukrainske selianstvo Naddniprians'koi Ukrainy : sotsiomenal'na istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine : sociomenal history of the second half of the nineteenth – early twentieth century]. Cherkasy : Vertykal. [in Ukrainian].
10. Schopenhauer, A. Preisschrift über die Freiheit des Willens. URL : <https://www.ernster.com/annot/04446.p> [in German].
11. Shanin, T. (1972). *The Awkward Class : Political Sociology of Peasantry in a Developing Society : Russia, 1910–1925*. Oxford : Clarendon Press. [in English].
12. Wilson, A. (2004). *Ukrainci : nespodivana natsiia*. [The Ukrainians : Unexpected Nation]. Kyiv : K.I.S. [in Ukrainian].
13. Zhadan, I. V. Komunikatyvni praktyky yak chynnyk hromadianskoi i natsionalnoi samoidentyfikatsii : teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia. [Communicative practices as a factor of civil and national self-identification : theoretical and methodological foundations of research]. Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/708548/1/Zhadan.pdf>. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 23.05.2023

Tetiana Chubina

*Doctor of Historical Sciences, Full Professor,
Head of Social Sciences Department, Cherkasy Institute of Fire Safety
named after Chernobyl Heroes of NUCP of Ukraine, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9383-3604>
e-mail: chubina@ukr.net*

Yanina Fedorenko

*Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Professor of Social Sciences Department, Cherkasy Institute of Fire Safety
named after Chernobyl Heroes of NUCP of Ukraine, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5206-0705>
e-mail: yanava@ukr.net*

Bibliographic Description of the Article: Chubina, T. & Fedorenko, Ya. (2023). Features of the formation and possibilities of self-realization of the creative personality in the conditions of the rural location of the period of the Khrushshov 'thaw'. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 176-181. (In English). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Chubina-Fedorenko

FEATURES OF THE FORMATION AND POSSIBILITIES OF SELF-REALIZATION OF THE CREATIVE PERSONALITY IN THE CONDITIONS OF THE RURAL LOCATION OF THE PERIOD OF THE KHRUSHSHOV 'THAW'

Abstract. The purpose of article – study of the peculiarities of the formation and possibilities of self-realization of creative personalities in the conditions of rural areas during the period of the Khrushshov 'thaw'.

Scientific novelty – specific historical examples are used to analyze the peculiarities of the formation of creative personalities of folk artists in the conditions of the Ukrainian village under the influence of the processes of liberalization and de-Stalinization in the mid-1950s – early 1960s. Obstacles that prevented talented peasants from fully revealing their creative potential under the rule of a totalitarian system were clarified.

Conclusions. The period of Khrushshov's 'thaw' and the policy of liberalization of socio-political and cultural life characteristic of it contributed to the transformation of the countryside into the center of the cultural and spiritual life of the Ukrainian people, preserving its identity and the unique national archetype formed over the centuries under the rule of the totalitarian system. The names of village craftswomen Kateryna Bilokur, Maria Prymachenko, Tatyana Yablonska became world-famous, whose works were admired by such cult celebrities as Pablo Picasso, Marc Chagall, etc.

Liberalization processes in the country contributed to the transformation of Ukrainian villages into art studios, which not only satisfied the call of the rural population to self-realization, but also brought decent profits.

But at the same time, we can state that Ukrainian talented peasants were unable to fully realize themselves during the Khrushshov 'thaw', since the main obstacle for them was the essence of the totalitarian system, which manifested itself in the disdainful attitude of the party leadership towards the peasants, difficulties in obtaining passports for ordinary collective farm workers, difficult living conditions due to the banal lack of money, the prohibition of the top management to move to another place of residence. In addition, it was practically impossible for ordinary peasants to purchase quality materials and accessories necessary for creativity.

Keywords: Ukrainian village, liberalization, national talents, historical archetype.

Тетяна Чубіна

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри суспільних наук, Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, м. Черкаси, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9383-3604>
e-mail: chubina@ukr.net*

Яніна Федоренко

*доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри суспільних наук, Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, м. Черкаси, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5206-0705>
e-mail: yanava@ukr.net*

Бібліографічний опис для цитування: Чубіна Т., Федоренко Я. Особливості формування та можливості самореалізації творчої особистості в умовах сільської місцевості періоду хрущовської «відлиги». *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 176-181. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Chubina-Fedorenko

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА МОЖЛИВОСТІ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ ПЕРІОДУ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ»

Анотація. *Мета* – дослідження особливостей формування та можливостей самореалізації творчих особистостей в умовах сільської місцевості в період хрущовської «відлиги».

Наукова новизна – на конкретних історичних прикладах проаналізовано особливості формування творчих особистостей народних митців в умовах українського села під впливом процесів лібералізації та десталінізації в середині 1950-х – на початку 1960 рр. З'ясовано перепоми, які заважали талановитим селянам повністю розкрити свій творчий потенціал в умовах панування тоталітарної системи.

Висновки. *Період хрущовської «відлиги» та характерна для нього політика лібералізації суспільно-політичного та культурного життя сприяли перетворенню сільської місцевості на осередок культурно-духовного життя українського народу, зберегши його самобутність та унікальний, сформований століттями, національний архетип в умовах панування тоталітарної системи. Всесвітньо відомими стали імена сільських майстрів Катерини Білокур, Марії Примаченко, Тетяни Яблонської, роботами яких захоплювалися такі культові знаменитості як Пабло Пікасо, Марк Шагал тощо.*

Лібералізаційні процеси в країні сприяли перетворенню українських сіл на мистецькі студії, які не тільки задовольняли поклик сільського населення до самореалізації, а й приносили пристойні прибутки.

Але той же час, можемо констатувати, що повністю самореалізуватися у період хрущовської «відлиги» українські талановиті селяни не змогли, оскільки головною перешкодою для них стала сутність тоталітарної системи, що проявлялася у зневажливому ставленні до селян партійного керівництва, трудноцях із отриманням паспортів звичайними колгоспниками, складних побутових умовах через банальне безгрозів'я, заборони вищого керівництва переїжджати на інше місце проживання. Крім того, для звичайних селян практично неможливо було придбати необхідні для творчості якісні матеріали та приладдя.

Ключові слова: українське село, лібералізація, народні таланти, історичний архетип.

Problem statement. Today, issues related to the development of Ukrainian culture are more relevant than ever, because the goal of russian aggression is not only the annexation of Ukrainian territories, but, first of all, the destruction of the mental identity of the Ukrainian people. The entire arsenal characteristic of conducting an informational struggle is being used – centuries-old narratives that the Ukrainian state did not exist before the formation of the USSR, and the Ukrainian language does not exist, it is only a dialect of Polish, the information space is filled with fake information, psychological and informational operations are used, etc. In addition, monuments of national culture are plundered. Thus, during the year of the full-scale war, 1,200 objects of Ukrainian cultural heritage were damaged, 400 of which were completely destroyed. We face a difficult task – not only to resist and win the war, but also to preserve our national identity, an integral component of which is the cultural and spiritual factor. After all, it is culture that acts as the strong rod without which the existence of a full-fledged state is impossible.

The culture of the Ukrainian village is an important component of the national cultural space. Unlike the mass culture of the cities, it managed

to preserve its identity and became the source of the formation of a unique Ukrainian archetype.

The cultural life of peasants has always been inseparable from spirituality, which was reflected in creativity. The 'thaw' period was not an exception, because this is the time when, in the conditions of the Ukrainian village, a large number of not just gifted people, but unique artists were able to form and realize themselves in the cultural space, whose creative achievements are admired by the whole world even today. Their works are a vivid testimony that Ukrainian culture is not 'dark' and 'desolate' in relation to the world cultural universe, but is an original phenomenon of the Ukrainian people and proves its uniqueness. In view of this fact, the clarification of the peculiarities of the formation and possibilities of self-realization of creative personalities in the conditions of rural areas in the period from the mid-1950s to the beginning of the 1960s deserves further thorough research.

Resaerch analysis. The historiography of this article contains the work of O. Kulbabska¹, N. Muzychuk², I. Shtohrin³, O. Shestakova⁴, in which the authors explore the biographies and creative path of national talents who were able to realize their creative potential during the 'thaw' period.

1 Кульбаська О. (2017) Катерина Білокур. Квітка-душа: «Віруеш, малюючи картину, в рід людський і в людяність людини» URL.: <https://kulbabska.com/news/terra-inkohnita/127-katerina-bilokur-kvitka-dusha-viruesh-malyuyuchi-kartinu-v-rid-lyudskij-i-v-lyudyanist-lyudini>

2 Музичук Н. (2016) Український світ-рай Катерини Білокур. URL: http://hromada.hu/2016/nom_133/st/ukrnavstvo.html

3 Штогрін І. (2021) «Була, щоб залишитися у квітах»: до дня пам'яті Катерини Білокур // Офіційний сайт Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/do-dnya-pamyati-kateriny-bilokur/31300080.html>

4 Шестакова О. (2021) Примаченко (Приймаченко) Марія Оксентіївна. Енциклопедія історії України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Prymachenko_M

The purpose of the article is research on the peculiarities of the formation and analysis of the possibilities of self-realization of creative personalities in the conditions of rural areas during the period of the Khrushshov ‘thaw’.

The statement of the basic material. The period of Khrushshov’s ‘thaw’ became a time of profound changes not only in the socio-political and economic, but also in the cultural and spiritual life of the Ukrainian village. It was at this time, despite the preservation of strict political and ideological control, characteristic of a totalitarian type of state, that the Ukrainian village began to gradually revive, getting rid of the fear of constant repression, economic oppression and impoverished living conditions, and its most talented center was able to go beyond the narrow established framework of rural areas and develop their talents.

Fine art is one of the types of artistic creativity, the representatives of which skillfully reproduce the world around them. Among the multi-voiced and unique creators of Ukrainian folk art, it is undoubtedly possible to single out the figures of the two brightest artists – Kateryna Bilokur and Maria Prymachenko. Although the styles of their work were diametrically opposite, the artists managed to achieve recognition by the international world community. During the ‘thaw’ period, the talent of folk artists acquired new features: for Kateryna Bilokur, this was the last creative, according to many experts, the most powerful rise, while the artistic career of Maria Prymachenko was at the zenith of its popularity.

Kateryna Vasylivna Bilokur entered Ukrainian art as an original phenomenon that had no analogies with any artist who worked in the genre of naive, folk or professional painting. Therefore, the work of this rural, extremely talented woman is unique and is an indisputable masterpiece of the world scale.

The whole life Kateryna Bilokur spent in a Ukrainian village, the beauty of which directly influenced her creative outlook. She was born on November 25, 1900 in the village of Bohdanovka, Poltava province at that time. The talent of the artist manifested itself early, but it was not accepted by anyone in the family, on the contrary, relatives condemned the creative calling of the artist. The folk craftswoman survived many years of everyday hard work in rural life, hunger, destruction, collectivization, but despite such obstacles that were not easy for an ordinary peasant woman, she continued to fulfill the main

task of her life - to create wonderful paintings that depicted the originality and beauty of life in the Ukrainian villages.

Although most of the artist’s canvases bear the author’s inscription: ‘Kateryna Bilokur painted from nature’, the Soviet authorities in their journalistic publications signed her paintings as ‘the works of a collective farm worker from the village of Bohdanivka’⁵, thus trying to unify the unique individual style of the craftswoman, to adapt it to the narrow framework of the Soviet art.

It should be noted that Kateryna Bilokur’s work fell during the years of Soviet power and the totalitarian regime, that is, during the time of total control over all spheres of public life. Cultural and spiritual was not an exception. According to the Communist Party leadership, the task of people’s artists was to create their works in the spirit of ‘socialist realism’ and to promote a happy life in the Soviet society. A large number of artists were forced to work, adhering to such creative guidelines, depicting in their works Soviet symbols, heraldry, emblems even when they were superfluous there. However, a simple peasant solved the problem in her own way – instead of depicting the distorted Soviet reality in her paintings, she continued to create artistic masterpieces. Works of a socialist nature were demanded from her, and she almost never made compromises, noting ‘And as for my works, there is no need to add or change them! Because even though they are of a kind, they still have beauty’⁶.

The most fruitful period of creativity of the brilliant artist fell on the 1950s. Unlike the previous 1940s, when the folk craftswoman lived in terrible conditions in the post-war Ukrainian village, and her paintings were paid a pittance, during the ‘thaw’ period, Kateryna Bilokur began to receive help from the Union of Artists of Ukraine. Which in turn helped her to improve her financial situation a little. It was at this time that the artist mastered the watercolor technique. The world-famous paintings ‘Crimson of Autumn’ (mid-1950s), ‘The Grove’ (1955), ‘September’ (1956), ‘Spring’ (1958), ‘Autumn’ (1960) appeared. In the last years of her life, K. Bilokur created wonderful paintings ‘Peonies’ (1959), ‘Bouquet of Flowers’ (1959), ‘Flowers and Vegetables’ (1959), ‘Still Life’ (1960)⁷.

In 1951, Kateryna Bilokur was awarded the ‘Badge of Honor’ order and received the title of Honored Artist of Ukraine. All-Ukrainian recognition came to the craftswoman in 1956, in the form of the title of People’s Artist of Ukraine. At

5 Кульбабська О. (2017) Катерина Білокур. Квітка-душа: «Віруеш, малюючи картину, в рід людський і в людяність людини» URL.: <https://kulbabska.com/news/terra-inkohnita/127-katerina-bilokur-kvitka-dusha-viruesh-malyuyuchi-kartinu-v-rid-lyudskij-i-v-lyudyaniist-lyudini>

6 Катерина Білокур: фотокнига. 2001. Київ. С. 15

7 Музичук Н. (2016) Український світ-рай Катерини Білокур. URL: http://hromada.hu/2016/nom_133/st/ukrznastvo.html

that time, the Bohdaniv artist had her own students: Olga Binchuk, Tamara Ganzha, Halyna Samarska⁸.

The creative achievement of a talented woman began to regularly participate in expositions at various exhibitions, not only in Ukrainian cities, but also in Moscow, Paris, etc. Thus, in 1954, at an international exhibition in the capital of France, three paintings by Kateryna Bilokur, 'Tsar Colossus', 'Birch Tree', 'Collective Farm Field', which were included in the exhibition of Soviet art, were seen and appreciated by Pablo Picasso, noting: 'If we had an artist of such a level of skill, then the whole world was made to talk about her!'⁹

However, despite the international recognition, the people's artist continued to live in Bohdanivka, the lack of a passport closed the possibility for her to change her place of residence and settle in a house with better conditions in the suburbs of Kyiv, which her friends found for her. At the end of the 1950s, the craftswoman began to get seriously ill, there were signs of the problems of rural life at that time, unsettled personal life, the illness and death of her mother. On June 10, 1961, as a result of a false diagnosis, after an ineffective operation in the Yagotyn district hospital, Kateryna Bilokur died.

Another folk artist, whose life and work are inextricably linked with the Ukrainian village, was Maria Arsentiiivna Prymachenko. The original, sometimes primitive, style of the craftswoman became her business card and gained international recognition and continues to be popular nowadays. Confirmation of this fact is the 2013 scandal related to the use of plagiarism in the design of one of the passenger airliners of the local Finair company by the Finnish artist Kristina Iso-la. The image she used for the design of the plane turned out to be a part of Maria Prymachenko's work 'Rat on the Road'¹⁰

The artist was born in 1908 in the village of Bolotnia in the Kyiv region. And although her whole life was overshadowed by a serious illness – poliomyelitis, this did not prevent her from creating a large number of paintings, which modern art critics consider to be the embodiment of the artistic code of the Ukrainian nation¹¹. After re-

ceiving a diploma of the first degree in 1936, the paintings of the folk artist began to be exhibited at international exhibitions in Paris, Warsaw, Sofia, Montreal, Prague¹².

In the 'thaw' period, after a temporary creative crisis associated with the death of her husband during the Second World War and the difficult years of reconstruction, Maria Prymachenko created a series of works made with oil paints and thick gouache, which are considered the most valuable among her rich artistic heritage. Compositions of floral and bird motifs dominate the paintings. In particular, during 1953-1959, the artist created the paintings 'Three Whirlwinds', 'Two Pigeons on Cornrows', 'Peacock', 'Crane and Fox', 'Shepherds'. And in 1956-1960, a cycle of decorative paintings 'For the joy of people' was written, which consisted of the works 'Peacock in flowers', 'Pigeon on viburnum', 'Blue vase with flowers', 'Sunnyach', 'Firebird'¹³, who was awarded the National Prize of Ukraine named after T. H. Shevchenko.

Among the representatives of folk painting, it is worth mentioning the masters of the Petrykiv school of painting. The "thaw" period coincides with the culmination of the work of a group of artists whom art critics have classified as luminaries of folk art. One of them is Nadiya Avramivna Bilokin, who is often called a classic of Petrykiv painting. The future artist was born in 1893 in the village of Petrykivka. She started drawing since childhood, decorating the house with bright drawings of flowers. The greatest skill of the artist was manifested in the decoration of ovens, the painting of tissue paper towels for the holidays. The craftswoman's work consists of two parts. The first is traditional flower painting, and the second is landscapes and plot-genre figurative paintings such as 'Wedding', 'Ukrainian girls', 'Roman and Oksana', 'Pryaha', etc.¹⁴.

It should be noted that the artist invented her own genre, which she used throughout her work – 'wedding train'. The bride and groom and all the guests who were going to the wedding were called a train in Naddnipryanshchyna. Nadiya Bilokin painted these genre paintings with love, often not completely, but in fragments, depicting

8 Козуля О. Жінки в історії України. Київ, 1993. С.137

9 Штогрін І.(2021) «Була, щоб залишитися у квітах»: до дня пам'яті Катерини Білокур *Офіційний сайт Радіо Свобода*. URL:<https://www.radiosvoboda.org/a/do-dnya-pamyati-kateryny-bilokur/31300080.html>

10 Шпак В. (5 січня 2019) 110 років з дня народження Марії Приймаченко. *Урядовий кур'єр*. №3. URL:<https://ukurier.gov.ua/uk/articles/ukrayinska-rapsodiya-virmenina-iz-gruziyi/>

11 Карманська Ю. (3 вересня 2022) Художниця-бренд. Марія Примаченко стала національною легендою України. Скільки коштують її картини. *Forbes*. URL:<https://forbes.ua/money/khudozhnitsya-brend-mariya-primachenko-stala-natsionalnoyu-legendoyu-ukraini-skilki-koshuyut-ii-kartini-03092022-8086>

12 Сингаївський М. Майстриня Марія. *Народна творчість та етнографія*. 1997. №5-6. С. 105.

13 Шестакова О. (2021) Примаченко (Приймаченко) Марія Оксентіївна. *Енциклопедія історії України*. URL:http://www.history.org.ua/?termin=Прымаченко_М

14 Статива О. Народний майстер з Петриківки. *Народна творчість та етнографія*. 1962. №2. С.110

the colorful, singing, cheerful Ukraine that was close to her heart¹⁵. The work of the talented artist was imitated by many contemporary masters of Petrykiv decorative painting, who deepened the Petrykiv ornamental style of applied art, which became extremely popular in the mid-1950s - early 1960s.

Actually, the village of Petrykyvka in the Dnipropetrovsk region had at that time the special status of a forge of masters. The village is famous for its paintings on lacquered plates and boxes. Almost all masters of Petrykivka performed not only as performers, but also as creators of ornamental compositions. In the period of 'recession' as a result of passing a difficult path from wall painting to easel graphics, Petrykiv masters mastered a new artistic craft – undercoat painting. In particular, in 1958, a workshop was opened in the village of Petrykyvka, at the Vilna Selyanka embroiderers' artel of the Ukrhudozhpromrady system, and later, in 1961, a factory of undercoat painting. For a long time, the main artist of this art institution was Fedir Panko. Among the Petrykiv masters of the 1950s and 1960s, the following artists became the most well-known to the general public: Hanna Isayeva, Yavdoha Klyupa, Maria Shishatska, Nadiya Shulyk, Ivan Zavhorodniy, Galina Prudnikova, Oleksandra Pikush, Vera Tezyk, Nina Turchyn, Anna Danileyko¹⁶

Among other types of artistic arts that were widespread in rural areas and influenced the formation of a cluster of the most talented individuals from among the peasants, decorative and applied arts, namely folk embroidery, carpet making, ceramics, wood carving, undoubtedly stand out. In particular, during the "thaw" period, Ukrainian embroidery developed especially actively, which absorbed the characteristic features of various regions, which were reflected primarily in the composition, execution technique, and the nature of the decoration of things. In the mid-1950s – early 1960s of the 20th century the names of Maria Bisyk – the leading craftsman of the 'Women's Work' art factory, which operated in the village of Kelembivka of the Yampil district of the Vinnytsia region, Maria Demchenko – the master of the factory 'Chervone Prominnia' from the village of Novi Sanzhary in the Poltava region, Anastasia Balabanova from the village of Sertsany in the Zhytomyr region and Olena Balogh from the village of Dravtsi in Transcarpathia. Thanks to their painstaking work, the Ukrainian cultural fund was replenished with unique embroidered towels, shirts, tablecloths, carpets.

Along with embroidery, carpet making also developed. The 'thaw' period made the names of M. Senyuk O. Khomenko famous, who in the early 1960s worked in one of the centers of Ukrainian carpet weaving – the village of Kelembivtsi, Vinnytsia region. Wood carving also became popular – for some it became one of the types of leisure in the countryside, while others engaged in it professionally. Wood carving was most common in the Carpathians, Chernihiv Region, and Poltava Region, but in each of these regions it had significant differences in the nature of the ornament and the preference of the used carving techniques.

During the 'thaw' period, portraits of prominent people made of wood, as well as thematic plots, and easel sculpture became especially popular. In the 1950s and 1960s, a new rise in the creativity of the famous Ukrainian carver Volodymyr Svida began, which manifested itself in the creation of sculptures 'Peaceful Days', 'Opryshki', 'Toast of Martyn Ternovoy'. Artistic carving brought popular recognition to Oleksandr Samus from the village of Abranka and Vasyl Smerdul from the village of Velikiy Bychkiv in Transcarpathia. In the Poltava region, Ivan Yakovenko from the village of Dykanka was engaged in this kind of artistic and applied art. His famous work was the thematic sculpture 'Bohdan Khmelnytskyi'¹⁷.

The drive of Ukrainians to self-realization through creativity was also realized in other types of art, in particular, artistic pottery. During the "thaw" period, pottery products such as decorative dishes, vases, floor lamps, ceramic toys for children were very popular: whistles, humorous figurines, various souvenirs, decorative dishes in the form of rams, goats, and lions. In the mid-1950s, the village of Opishnya in the Poltava region became a well-known center for the production of decorative ceramics. An entire 'Art Ceramics' factory was created here, which opened the names of many village masters, in particular, Maria Kvasha, Hryhoriy Kyryachok, Hryhoriy Karpenko, Serhiy Shkerebel, Olga Yatsenko, Semen Yatsenko. Village craftsmen made their village famous with a variety of ceramics, and their products were often displayed at regional, republican and decade exhibitions.

Conclusions. Therefore, the period of Khrushchev's 'thaw' and the policy of liberalization of socio-political and cultural life inherent in it became the time when the Ukrainian village turned into the center of the cultural and spiritual life of the Ukrainian people, preserving its identi-

15 Корифеї. Майстри: Надія Білокінь. Авторський блог Ігоря Лісного Петриківка. URL: <https://petrykivka.dp.ua/nadiya-bilokin/>

16 Мальований О. (5 червня 2020) Зашифрована душа українського народу. *Слово*. URL: <http://gazetaslovo.com.ua/zashyftovana-dusha-ukrayinskogo-narodu/>

17 Долінська М. Майстри народного мистецтва Української РСР. Київ, 1966 С. 97

ty and the unique national archetype formed over the centuries. In the rural environment, after the difficult years of the war and post-war reconstruction, conditions were created that ensured the formation of creative personalities. Thus, the names of Kateryna Bilokur, Maria Prymachenko, Tetyana Yablonska and many others became known to the general public not only in Ukraine and the USSR, but also abroad, who had the opportunity to demonstrate their works at Ukrainian, All-Union and international exhibitions. Only in the 1960s, these talented craftsmen were able to become members of the Union of Artists of Ukraine (in the previous, Stalinist period, it was simply impossible for peasants to do this). Entire villages turned into art studios (such as the factory of floor painting in the village of Pretrykivka or the factory 'Art Ceramics' in the village of Opishnia), which not only satisfied the call of the rural popu-

lation to self-realization, but also brought decent profits.

However, during the period of Khrushchev's 'thaw', the national talents did not manage to fully realize themselves, since the very essence of the totalitarian system became the main obstacle for them, which was manifested in the contemptuous attitude towards the villagers, difficulties in obtaining passports, difficult living conditions due to the lack of money, the prohibition of the top management to move to another place of residence, to which was added the lack of necessary quality materials and accessories. In addition, a significant obstacle was the attempt of the Soviet curators of the cultural and spiritual sphere to force national talents to create their works in the genre of socialist realism and promote the idea of the greatness of the Soviet Union, which in turn reduced the opportunities of rural artists to form and realize their own individual style.

References:

1. Kulbabska, O. (2017) Kateryna Bilokur. Kvitka-dusha: 'Viruiesh, maliuiuchy kartynu, v rid liudskiy i v liudianist liudyny' [Kateryna Bilokur. Flower-soul: 'When painting a picture, you believe in the human race and in the humanity of man']. Retrieved from <https://kulbabska.com/news/terra-inkohnita/127-katerina-bilokur-krvitka-dusha-viruiesh-malyuyuchi-kartynu-v-rid-lyudskij-i-v-lyudyanist-lyudini>. [in Ukrainian].
2. Dolinska, M. (1966) [Maistry narodnoho mystetstva Ukrainskoi RSR]. [Masters of folk art of the Ukrainian SSR]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Malovanyi, O. (5 chervnia 2020) Zashyrovana dusha ukrainskoho narodu. [Зашифрована душа українського народу]. *Slovo*. URL: <http://gazetaslovo.com.ua/zashyrovana-dusha-ukrayinskogo-narodu/> [in Ukrainian].
4. Shestakova, O. (2021) Prymachenko (Prymachenko) Mariia Oksentiivna [Prymachenko (Prymachenko) Maria Oksentiivna]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Prymachenko_M [in Ukrainian].
5. Statyva, O. (1962) Narodnyi maister z Petrykivky. [People's craftsman from Petrykivka]. *Narodna tvorchist ta etnografiia*. [Folk creativity and ethnography], 2, 109-111. [in Ukrainian].
6. Koryfei. Maistry: Nadiia Bilokin. [Corypheus. Masters: Nadia Bilokin]. Avtorskyi bloh Ihoria Lisnoho Petrykivka. Retrieved from: <https://petrykivka.dp.ua/nadiya-bilokin/> [in Ukrainian].
7. Shpak, V. (5 sichnia 2019) 110 rokiv z dnia narodzhennia Marii Prymachenko. [110 years since the birth of Maria Prymachenko]. *Uriadovi kur'ier*. [Government Courier], 3. Retrieved from: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/ukrayinska-rapsodiya-virmenina-iz-gruziyi/> [in Ukrainian].
8. Karmanska, Yu. (3 veresnia 2022) Khudozhnytsia-brend. Mariia Prymachenko stala natsionalnoiu lehendoiu Ukrainy. Skilky koshtuiut yii kartyny? [Brand artist. Maria Prymachenko became a national legend of Ukraine. How much are her paintings worth?]. *Forbes*. Retrieved from: <https://forbes.ua/money/khudozhnytsya-brend-mariya-primachenko-stala-natsionalnoyu-legendoyu-ukraini-skilki-koshtuyut-ii-kartini-03092022-8086> [in Ukrainian].
9. Synhaiivskiy, M. (1997) Maistrynia Mariia. [Craftswoman Maria]. *Narodna tvorchist ta etnografiia*. [Folk creativity and ethnography], 5-6, 104-106.
10. Kateryna Bilokur: fotoknyha [Kateryna Bilokur: photo book]. (2001). Kyiv. [in Ukrainian].
11. Muzychuk, N. (2016) Ukrainskiy svit-rai Kateryny Bilokur. [The Ukrainian world-paradise of Kateryna Bilokur]. Retrieved from: http://hromada.hu/2016/nom_133/st/ukrznnavstvo.html [in Ukrainian].
12. Kozulia, O. (1993) Zhinky v istorii Ukrainy. [Women in the history of Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Shtohrin, I. (2021) 'Bula, shchob zalyshytysia u kvitakh': do dnia pamiaty Kateryny Bilokur. ['I was there to stay in flowers': to the day of memory of Kateryna Bilokur]. *Ofitsiyni sait Radio Svoboda*. [The official website of Radio Liberty]. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/do-dnya-pamyati-kateryny-bilokur/31300080.html> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 04.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 23.05.2023

Oleksandr Shamrai

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History and Law,
Cherkasy State Technological University, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2515-0673>
e-mail: shamraiog@gmail.com*

Bibliographic Description of the Article: Shamrai, O. (2023). Cultural and educational activities of institutions for the organization of leisure time of the rural population of Central Ukraine in the post-war period (1943–1950). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 182–189. (In Ukrainian). doi:10.31651/2413-8142-2023-29-Shamrai

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF INSTITUTIONS FOR THE ORGANIZATION OF LEISURE TIME OF THE RURAL POPULATION OF CENTRAL UKRAINE IN THE POST-WAR PERIOD (1943–1950)

Abstract. *The purpose is to show the essence, nature and forms of the work of rural cultural and educational institutions, to clarify their role and place in the system of ideological influence on social and public life and cultural and educational processes in the post-war Ukrainian village based on a comprehensive analysis of their work in the organization of leisure time.*

The scientific novelty of the research lies in the fact that previously unknown source data have been used and introduced into scientific circulation, the forms of work of rural cultural and educational institutions in the organization of leisure time of the rural population have been characterized and the ideological conditions of their functioning have been critically understood.

Conclusions. *It is found that during the years of post-war reconstruction, an extensive network of cultural and educational institutions was restored and functioning in the Ukrainian village. The most accessible centers of leisure and the place of public communication of different strata of the rural population were village clubs, as well as libraries, in which artistic amateur groups operated, films were shown, mass cultural events, as well as campaigning and propaganda and other rural events were held.*

Despite the dominance of the ideology of totalitarianism and material and financial difficulties, they, relying on the public, with their work contributed to the preservation of the foundations of Ukrainian folk culture and national traditions, the conditions for the full development of which opened up when Ukraine gained state independence.

Keywords: *cultural and educational institutions, clubs, libraries, forms of work, artistic amateur activity, repertoire, book fund, cinematography.*

Олександр Шамрай

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та права,
Черкаський державний технологічний університет,
м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2515-0673>
e-mail: shamraiog@gmail.com*

Бібліографічний опис статті: Шамрай О. Культурно-просвітницька діяльність закладів з організації дозвілля сільського населення Центральної України у повоєнний період (1943–1950 рр.). *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 182–189. doi:10.31651/2413-8142-2023-29-Shamrai

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКЛАДІВ З ОРГАНІЗАЦІЇ ДОЗВІЛЛЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1943 – 1950 РР.)

Анотація. Мета – на основі комплексного аналізу роботи сільських культурно-освітніх закладів із організації дозвілля показати сутність, характер і форми їх роботи, з'ясувати їх роль та місце у системі ідеологічного впливу на суспільно-громадське життя та культурно-освітні процеси в українському селі повоєнного часу.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що в ньому використано і введено до наукового обігу раніше невідомі джерельні дані, охарактеризовано форми роботи сільських культурно-освітніх закладів із організації дозвілля сільського населення та критично осмислено ідеологічні умови їх функціонування.

Висновки. *З'ясовано, що у роки повоєнної відбудови в українському селі була відновлена і функціонувала розгалужена мережа культурно-освітніх закладів. Найдоступнішими осередками дозвілля та місцем громадського спілкування різних верств сільського населення були сільські клуби, а також бібліотеки, в яких діяли гуртки художньої самодіяльності, демонструвалися кінофільми, проводилися культурно-масові, а також агітаційно-пропагандистські й інші сільські заходи.*

Незважаючи на засилья ідеології тоталітаризму і матеріально-фінансові труднощі, вони, спираючись на громадськість, своєю роботою сприяли збереженню основ української народної культури і національних традицій, умови для повноцінного розвитку яких відкрилися зі здобуттям Україною державної незалежності.

Ключові слова: *культурно-освітні заклади, клуби, бібліотеки, форми роботи, художня самодіяльність, репертуар, книжковий фонд, кінофікація.*

Постановка проблеми. Важливою справою повоєнної відбудови в Україні стало відновлення роботи сільських культурно-просвітницьких закладів – клубів і бібліотек, які виконували роль основного осередку громадсько-культурного життя та спілкування односельців, помітно впливали на формування громадської думки, настроїв і загальної культури сільського населення. Клуби і бібліотеки традиційно були місцем проведення дозвілля жителів села, де вони могли задовольнити свої фізичні, інтелектуальні, соціальні та культурні потреби. Зважаючи на це, діяльність культурно-просвітницьких закладів на селі та їх роль в організації дозвілля селян, потребує вивчення, зокрема, періоду повоєнної відбудови 1943 – 1950 рр.

Звернення до теми діяльності сільських культурно-просвітницьких закладів набуває актуальності, оскільки вони були дієвими і практично безальтернативними чинниками сільського життя, які властивими для них формами роботи сприяли духовному та загальноосвітньому розвитку селян. У клубах і бібліотеках селяни мали змогу у вільний час з користю провести час.

На нашу думку, предметний розгляд цієї проблеми дозволить неупереджено з'ясувати роль і місце сільських культурно-просвітницьких закладів у системі ідеологічного впливу на суспільне, культурно-освітнє життя в українському селі у повоєнний час.

Мета публікації – з'ясувати сутність, характер і форми діяльності сільських культурно-просвітницьких закладів з організації, з'ясувати їх роль та місце у системі ідеологічного впливу на суспільне, культурно-освітнє життя в українському селі повоєнного часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність сільських культурно-просвітницьких закладів у повоєнний час тривалий час залишалася поза увагою дослідників, а якщо й потрапляла в їх поле зору, то висвітлювалася фрагментарно, з позицій компартійної ідеології. Позитивні зрушення у

вивченні порушеної нами теми відбулися у 1990-х рр. В істориків з'явилися належні умови для вивчення та систематизації знань про цю важливу сферу культурно-освітнього життя українського селянства.

До розкриття різних аспектів порушеної нами теми зверталися І. Маринченко, Г. Ревенко¹, В. Мічуда², Н. Єфімчук³, С. Калібовець⁴, Н. Коваленко⁵ та інші. Однак, зважаючи на багатогранність діяльності культурно-просвітницьких закладів з організації дозвілля сільського населення у повоєнний період вона потребує подальшого опрацювання.

Виклад основного матеріалу. Відновлення системної культурно-просвітницької роботи в селах центральних областей України у 1943 – 1950 рр. відбувалося за складних соціально-економічних умов відбудови зруйнованого війною господарства та соціальної інфраструктури на селі. Культурно-просвітницька сфера включала в себе такі основні напрями, як клубна та бібліотечна робота з використанням у культурному обслуговуванні сільських жителів можливостей кінопрокату, а в окремих випадках – виступів професійних митців.

Основним осередком громадсько-культурного життя і спілкування односельчан після війни залишалися клуби, які разом зі школами і бібліотеками створювали своєрідне культурно-просвітницький простір села. Водночас клуби виконували не лише розважальні, а й інформаційно-виховні функції та суттєво впливали на загальну культуру селян, на формування їхньої громадської думки та настроїв.

Мережа сільських клубних установ в областях Центральної України на кінець 1945 р. складалася з 3159 клубів (18,3 % від загалу), з них у Полтавській області – 1061, Кіровоградській – 860, Дніпропетровській – 637, Київській – 601⁶. У своїй діяльності вони керувалися «Положенням про державний сільський клуб». Відповідно до нього, на сіль-

1 Маринченко Г., Ревенко В. Відновлення та діяльність клубів на Миколаївщині у повоєнний період (1945–1955 рр.). *Емінак*. 2019. № 4 (28). С. 83–90.

2 Мічуда В. Побут і дозвілля сільського населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Переяслав-Хмельницький, 2009. 17 с.; Мічуда В. В. Діяльність сільських закладів культури в 1945 – середині 1950-х рр. *Наукові записки з української історії*. 2014. Вип. 34. С. 78–84.

3 Єфімчук Н. Сільські бібліотеки Житомирщини в післявоєнний період. *Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 20 листопада 2015 р.)*. Житомир: Полісся, 2015. С. 215–217; Єфімчук Н. Сільські клуби Житомирської області в умовах повоєнного часу. *Емінак*, 2017. № 1 (17) (січень–березень). Т. 1. С. 102–106.

4 Калібовець С. Відбудова та діяльність культурно-освітніх закладів Лівобережної України (1943–1950 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. К., 2010. 19 с.

5 Коваленко Н. Соціально-економічний та культурний розвиток українського села наприкінці 1943 – першої половини 1953 рр. (на матеріалах Житомирської області): автореф. дис. канд. істор. наук зі спеціальності 07.00.01 – Історія України. Національний університет «Острозька академія». Острог, 2017. 24 с.

6 Народне господарство Української РСР: Статистичний збірник. К.: Статистика, 1957. С. 362–363.

ські клуби, крім суто ідеологічних завдань, покладалося поширення агрозоотехнічних та науково-природничих знань, організація художньої самодіяльності, «культурного відпочинку трудящих та членів їх сімей»⁷.

Одним із важливих напрямів у діяльності сільських клубів після війни була організація мистецьких заходів, вечірніх перерв, фізкультури та спорту. Ці форми дозволяли насправді були найбільш привабливими для селян, оскільки добровільна участь у художній творчості найбільше відповідала духовним потребам селян.

Гуртки художньої самодіяльності почали відроджуватися на селі відразу після звільнення території України. На масовості художньої самодіяльності наголошувалося у постановках бюро партійних комітетів, в інструкціях, листівках, на нарадах працівників культурно-просвітницьких установ. Зокрема, в зверненні «До всіх завідуючих будинками культури і клубами, керівників і учасників художньої самодіяльності» Кіровоградського обкому партії, обласного відділу мистецтва та обласного відділу народної освіти йшлося про те, що: «необхідно залучити до участі в художній самодіяльності широкі маси трудящих, робітників, службовців, колгоспників і колгоспниць, сільську і міську інтелігенцію»⁸.

Визволення від німецько-фашистської окупації та перемога у війні дали поштовх розвитку художньої самодіяльності, зумовили великий приплив у неї творчості. Станом на серпень 1945 р. У мережі української художньої самодіяльності нараховувалося 18 тис. гуртків (до війни 40 тис.). Найпопулярнішими серед бажаючих займатися художньою самодіяльністю після війни були театральний і хоровий гуртки: відповідно 7,5 тис. і 6 тис. гуртків. Діяло 3 тис. музичних, 1,5 тис. танцювальних, 438 інших колективів. Всього до участі у гуртках художньої самодіяльності було залучено 250 тис. осіб⁹.

Незважаючи на труднощі повсякденного повоєнного життя, сільські жителі

центрального регіону, як й інших регіонів України, із задоволенням брали участь у художній діяльності клубів. Відомою організацією художньої самодіяльності після війни були сільські клуби Макарівського району Київської області. Наприклад, у 1946 р. у колгоспному хорі села Красноширка Макарівського району співало 75 самодіяльних артистів, а виступи колективу у супроводі власного оркестру народних інструментів відзначалися на районних і обласних олімпіадах та оглядах¹⁰.

Популярністю серед сільської молоді району користувалися вечори відпочинку, які передбачали виконання пісень, фізкультурні вправи, загадки, отримання призів тощо. Два тематичні вечори у Макарівському районному будинку культури і Липівському сільському клубі транслювалися по обласному радіо.

Вагому роль районних будинків культури в організації культурно-просвітницької роботи на селі ілюструє приклад клубної діяльності Катеринопільський район. До сіл і колгоспів цього району постійно виїжджали клубні працівники. У будинку культури працювали гуртки художньої самодіяльності: драматичний (22 особи), хоровий (50 осіб), духовий оркестр (11 осіб), струнний оркестр (12 осіб), художнього декламування (6 осіб), танцювальний (8 осіб)¹¹.

Злагоджена робота цього районного будинку культури позитивно вплинула на загальний рівень організації художньої самодіяльності в районі. На початку 1946 р. у Катеринопільському районі діяло 44 гуртки художньої самодіяльності, в яких брало участь 600 аматорів. Найпоширенішим були драматичні гуртки – 23. Крім того, у селах району діяло 10 духових оркестрів, 9 хорів, 2 струнних оркестри. Протягом 1945 р. учасники сільської самодіяльності району 536 разів виступали з концертами для своїх односельчан¹².

«Маяком» культурно-просвітницької роботи другої половини 1940-х років був клуб села Талдики Черкаського району Київської

7 Положение о государственном сельском клубе. Культурно-просветительная работа на селе. Сборник материалов в помощь работникам сельских культурно-просветительных учреждений. Москва: Московский рабочий. С. 4–5.

8 Саханенко Є. Партійне керівництво художньою самодіяльністю трудящих України в 1944 – 1945 рр. *Народна творчість та етнологія*. 1980. № 3. С. 22–26.

9 ЦДАВО України. Ф. 4762. Комітет у справах культурно-освітніх установ УРСР. Оп.1. Спр. 3. Довідки, доповідні записки комітету про стан культурно-освітньої роботи в УРСР, направлені ЦК КП(б) У і Раді Міністрів УРСР за 1945 рік. 14 липня–27 грудня. Арк. 17 зв.

10 ЦДАВО України. Ф. 4762. Комітет у справах культурно-освітніх установ УРСР. – Оп.1. Спр. 33. Доповідні записки комітету про стан культурно-освітньої роботи в УРСР, направлені в ЦК КП(б) У за 1946 рік. 4 січня – 13 серпня. Арк. 4.

11 Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941 – 1959): Збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1989. С. 490–491.

12 Державний архів Київської області. Ф. Р – 4779. Областной отдел культурно-просветительных учреждений исполнительного комитета Киевского областного совета депутатов трудящихся. Оп. 1. Спр. 16. О состоянии культурно-просветительной работы в области. Відомість про самодіяльні гуртки Катеринопільського району станом на 15 грудня 1945 року. Арк. 21–22.

(нині Черкаської) області. У ньому працювали такі гуртки: музичний, драматичний, хоровий, агрохімічний та політичний¹³. Сільський хор вивчив 20 пісень, виступав перед жителями села, неодноразово ставав чемпіоном районних олімпіад. Популярним у селян були вистави трупи сільського театру, репертуар якої нараховував 15 творів, серед яких п'єси «Бетсталанна», «Зоря над Дніпром», «Остання зустріч» тощо.

Самодіяльні гуртки сільських клубів відображали художньо-естетичні уподобання трудівників-хліборобів усіх станів, особливо жінок. Учасниками республіканських виставок були колгоспники села Богодухівка Ковалевського району Полтавської області, самодіяльна художниця К. Білокур, домогосподарки села Петриківка Царичанського району Дніпропетровської області Т. Пата¹⁴. У 1947 р. К. Білокур стала членом Спілки художників¹⁵.

У післявоєнні роки при сільських клубах існували не тільки гуртки художнього напрямку. Наприклад, у Коротенківському сільському клубі на Полтавщині популярним був гурток крою та шиття, де в 1949 р. двічі на тиждень займалося близько 30 жінок із села. У Карлівському районі клуб мав понад 50 фізкультурних груп. У фізкультурному гуртку села Верхня Ланна займалося 29 осіб. Сільська футбольна команда виборола I місце в районі¹⁶.

Водночас залишалася значна кількість сільських клубних закладів, які не здійснювали культурно-просвітницької роботи. У Веприку, одному з найбільших сіл Гадяцького району Полтавської області, в якому в 1948 р. було сім колгоспів, МТС, санаторій, спеціалізоване училище і школа, у сільському клубі не було створено жодного гуртка художньої самодіяльності, заклад практично не працював. Завідувач клубу працювала рахівником у сільській раді¹⁷.

Після війни влада вирішила брати плату за виступи та за квитки на концерти художньої самодіяльності. Зокрема у березні 1947 р. Київський облвиконком постановив встановити ціну квитків у сільських клубах у розмірі 2 – 3 крб., у районних центрах сільського типу – 2 – 5 крб., у районних центрах міського типу – 3–6 крб. Отримані кошти спрямовувалися лише на мотивацію кращих учасників заходів художньої самодіяльності, придбання декорацій, костюмів та клубного обладнання¹⁸.

Найбільшою популярністю серед сільських жителів після війни користувалися класичні українські п'єси у виконанні акторів-аматорів та п'єси письменників радянської доби. Тон в організації аматорських театральних гуртків задавала сільська інтелігенція. Наприклад, у селі Ціпки Гадяцького району Полтавської області у постановці п'єси активну участь брали вчителі місцевої школи, службовці, сільський фельдшер¹⁹.

У грудні 1945 р. житель села Ворошівка Олександрівського району Кіровоградської області Ю. Дмитренко дуже яскраво описав це в районній газеті: «На сніг лягли вечірні тіні. З вікон сільського клубу видно привітні вогники. Чим ближче вечір, тим частіше відкриваються двері. Сьогодні тут горять три гасові лампи. Вільних місць немає. Колгоспні трудівники прийшли дивитися виставу «Наталка Полтавка», що її підготував драматичний гурток клубу... За кулісами артисти поспішно гримуються, встановлюють декорації, повторюють ролі»²⁰.

Звернення селянства до театральномузичних і хорових жанрів було ширим, оскільки воно найменше зазнавало впливу тогочасної ідеології. У цих жанрах учасники, а також глядачі мали змогу розрадитися, долучившись до народної творчості.

Важливим культурно-просвітницьким та інформаційним центром у повоєнних се-

13 Ширше розмах культурно-освітньої роботи під час підготовки і проведення весняної сівби! *Культурно-освітня робота*. 1948. № 2. С. 20–25.

14 ЦДАВО України. Ф. 4762. Комітет у справах культурно-освітніх установ УРСР. Оп.1. Спр. 33. Доповідні записки комітету про стан культурно-освітньої роботи в УРСР, направлені в ЦК КП(б) У за 1946 рік. 4 січня–13 серпня. Арк. 89.

15 ЦДАВО України. Ф. 4762. Комітет у справах культурно-освітніх установ УРСР. Оп.1. Спр. 59. Доповідні записки комітету про стан культурно-освітньої роботи в УРСР, направлені в ЦК КП(б) У за 1946 рік. 7 лютого–29 грудня. Арк. 28.

16 Державний архів Полтавської області. Ф. 7054. Відділ культурно-освітньої роботи виконавчого комітету Полтавської обласної ради депутатів трудящих. Оп. 1. Спр. 21. Звіт про роботу культурно-освітніх установ Полтавської області за 1949 рік. Арк. 15.

17 Нікітіна П. Робота двох клубів. Будівник соціалізму : Орган Гадяцького РК КП (б) У та районної ради депутатів трудящих Полтавської області. 1948. 22 квітня. С. 2.

18 Державний архів Черкаської області. Ф. Р-121. Виконавчий комітет Черкаської районної ради депутатів трудящих Київської області. Оп. 1. Спр. 241. Постанова виконавчого комітету Київської обласної ради депутатів трудящих від 3 березня 1947 року «Про встановлення плати за квитки на вистави і концерти». Арк. 167.

19 Мормуль В. На колгоспній сцені книжки. Будівник соціалізму : Орган Гадяцького РК КП (б) У та районної ради депутатів трудящих Полтавської області. 1948. 22 квітня. Арк. 2.

20 Дмитренко Ю. У сільському клубі. Більшовицька правда : Орган Олександрійського РК КП (б) У та районної ради депутатів трудящих Кіровоградської області. 1945. 16 грудня. Арк. 2.

лах поруч із клубами була сільська бібліотека. Вже в листопаді 1943 р. відновила роботу Золотоніська обласна бібліотека Полтавської (нині Черкаської) області. У червні 1944 р. в її книжковому фонді налічувалося 20308 назв. Районна бібліотека мала 50 пересувок, які працювали в основному в селах, де робота бібліотек не була відновлена.

У повоєнних умовах була надія, що книжковий фонд бібліотек буде інтенсивно поповнюватися. Основними джерелами книжкових надходжень до бібліотечних фондів були виявлення уцілілих книг та прийом книг від населення.

Діяльність сільських бібліотек у післявоєнний період підпорядковувалася пропагандистсько-агітаційній місії партії. У багатьох із них, звісно, працювали виставки документів, де були представлені лише твори марксистсько-ленінської класики, посібники та методичні матеріали з вивчення історії партії для лідерів політичних шкіл і груп. Організовувалися «куточки пропагандиста», де поряд з методичними матеріалами, навчальними планами і програмами політосвіти були тематичні картотеки, папки з газетними вирізками та бібліографічні покажчики²¹. Повноцінна робота сільських бібліотек у повоєнний час ускладнювалася обмеженістю книжкового фонду, який залишався нечисельним.

Згідно статистичних даних, станом на 1950 р. на 10 сільських жителів України припадало у середньому 9 книг. У центральній Україні ситуація з книгами для селянства була гіршою. Так, у Дніпропетровській та Кіровоградській областях на 10 сільських жителів припадало 7 книг, у Київській та Полтавській областях – 6 книг²².

Водночас, на нашу думку, форми роботи сільських бібліотек були різноманітні. У багатьох із них після визволення території від окупантів популярністю користувалися такі форми роботи, як листування з жителями села (червоноармійцями, які воювали на фронті). Наприклад, активісти бібліотеки-читальні села Піщана Решетилівського району Полтавської області розповідали землякам про життя села та відбудову господарства та дякували за визволення від окупантів. Листи-відповіді від бійців Червоної

армії зачитувалися в урочистих умовах колгоспникам²³.

Згодом широкого поширення в бібліотеках набули читальні гуртки, літературні вечори. Більшість із них була присвячена військово-патріотичній тематиці. Одним із шляхів задоволення культурних потреб сільського населення після війни стало проведення читацьких конференцій у сільських бібліотеках. Тематика таких читацьких конференцій, як і вся культурно-просвітницька робота, не виходила за межі тогочасної партійної ідеології.

З метою кращого книжкового обслуговування сільського населення в бібліотеках районів центральних областей України організовувалися пересувні бібліотеки. Станом на початок 1948 р. у республіці було 13 тис. пересувних бібліотек, що нараховували 424 тис. книг. Вони обслуговували колгоспників під час польових робіт у полях, тракторних парках і тваринницьких фермах.

Яскравою рисою книгокористування повоєнного села було бажання селян мати книги, незважаючи на їхню ідеологічну спрямованість і обмежені можливості колекціонування. За даними читацьких формулярів, наприклад, у 1948 р. колгоспниця села Хітні Гадяцького району Полтавської області О. Курятник прочитала 29 книжок, а її односельчанка Т. Овчаренко – 35, односельчанин Д. Микитенко за 20 днів прочитав 6 книжок²⁴.

Після війни, щоб зробити книгу більш доступною для сільського читача, бібліотека започаткувала таку форму бібліотечної роботи, як книгоношення, тобто безпосереднє відправлення книг за місцем роботи чи проживання читачів. У 1949 р. серед фондів обласної бібліотеки Полтавської області було виділено 648 книгонош, які обслуговували 2457 читачів. Ця форма бібліотечного обслуговування в основному охоплювала інвалідів війни і праці, домогосподарок і передовиків виробництва.

Крім традиційної стаціонарної форми бібліотечного обслуговування сільського населення, запроваджувалися інші форми, зокрема поштовий абонемент для передовиків сільського господарства та сільської інтелігенції. Однак можливості абонементу були

21 Пиналов С., Чернявский Г., Виноградов А. История культурно-просветительной работы в СССР. Киев: Вища школа, 1983. С. 187–188.

22 Сборник решений ЦК ВКП (б) и ЦК КП (б) У по вопросам идеологической работы с 1938 по 1949 г. Киев, 1949. С. 178–179.

23 Байраківський А., Погорелов В. Відродження культурно-освітньої роботи на селі в повоєнний період. *Народна творчість та етнологія*. 1980. № 3. С. 69–71.

24 Рубан М. В сільській бібліотеці. Будівник соціалізму : Орган Гадяцького РК КП (б) У та районної ради депутатів трудящих Полтавської області. 1948. 29 листопада. С. 2.

обмежені, а тому він не мав значного впливу на загальний рівень бібліотечних послуг. Так, у 1946 р. у Дніпропетровській області ним було охоплено лише 90 читачів, тоді як в інших областях цей показник був ще нижчим²⁵.

З метою підвищення рівня обслуговування бібліотек колгоспників, інвалідів війни та сільської інтелігенції бібліотеки центральних областей України започаткували заочний абонемент. У 1946 р. Полтавська обласна бібліотека обслужила 32 заочних абонементів, видавши їм 58 книжок, у 1947 р. – 136 читачів було видано 193 книжок, за 9 місяців 1948 р. – 423 читачів, видавши їм 1263 книги²⁶.

На поліпшення культурно-просвітницької роботи на селі спрямовувалося налагодження шефських зв'язків професійних творчих колективів і окремих митців із сільськими культурно-освітніми установами і, зокрема, з гуртками художньої самодіяльності. 22 липня 1944 р. газета «Література і мистецтво» опублікувала звернення ряду відомих діячів культури, в якому містився заклик до професійних митців: «допоможемо драматичним, хоровим, музичним, хореографічним і образотворчим гурткам, окремим виконавцям і художникам-самоукам піднести народну творчість України до рівня, гідного нашої великої епохи».

Актори Київського театру імені Івана Франка одними з перших відгукнулися на заклик діячів культури республіки активізувати виїзди на село, зокрема в центральні області України. У результаті творчий колектив театру на чолі з відомим актором і народним артистом СРСР Г. Юрою в селі Бородянці Київської області поставив «Наталку Полтавку», яка мала великий успіх у глядачів села²⁷.

У жовтні 1946 р. актори Кіровоградського драматичного театру імені П. Саксаганського брали участь у відкритті клубу в селі Софіївка Новомиргородського району Кіровоградської області. Вони поставили п'єсу М. Кропивницького «Шельменко денщик». Невдовзі професійні актори поставили у новому клубі п'єси української класики «Ой, не

ходи, Грицю, та й на вечорниці» та «Безталанна»²⁸.

Однією з форм участі представників професійного мистецтва у розвитку аматорської творчості сільського населення була допомога в організації культурно-просвітницьких заходів та підготовці художньої самодіяльності. У 1949 р. заслужений артист УРСР В. Минько взяв шефство над самодіяльним хором Городищенського району Київської (тепер – Черкаської) області. Співпрацював із талановитими виконавцями, вів майстер-класи з вокалістами сільського хору, диригував диригував зведеним хором на районному святі пісні²⁹.

Висновки. З'ясовано, що основними осередками культурного життя та організації дозвілля сільського населення у повоєнні роки були клуби і бібліотеки. Притаманними їм формами роботи вони забезпечували культурні потреби жителів села. Масовими і найбільш поширеними серед селян жанрами художньої самодіяльної творчості були драматичний та пісенно-хоровий. Навіть в умовах тогочасного ідеологічного контролю значне місце в репертуарі клубних гуртків посідали твори народного мистецтва та українських класиків, які з великим задоволенням сприймалися сільськими глядачами і помітно впливали на формування їхнього світогляду.

Популярністю у селян користувалися сільські бібліотеки та хати-читальні, які використовували стаціонарні та пересувні форми книгообслуговування. У тематиці бібліотечних фондів переважала політична література та художні твори, що возвеличували соціалістичний спосіб життя і пропагували радянський патріотизм. У культурному обслуговуванні сільського населення брали участь також професійні митці, однак епізодичність цієї роботи суттєво не змінювала культурно-просвітницької ситуації в українському селі.

Отже, незважаючи на засилля ідеології тоталітаризму і матеріально-фінансові труднощі, клуби і бібліотеки, спираючись на громадськість, сприяли збереженню основ української народної культури і національних традицій.

25 Довідка Комітету в справах культурно-освітніх установ УРСР про роботу бібліотек від 27 листопада 1947 р. Книга і книжне дело в Украинской ССР: Сборник документов и материалов 1941. 1984. Київ: Наукова думка, 1986. С. 75.

26 Звіт Комітету в справах культурно-освітніх установ УРСР про роботу культурно-освітніх установ в 1939–1948 рр. – про діяльність бібліотек. Книга і книжне дело в Украинской ССР. Сборник документов и материалов 1941 – 1984. Київ: Наукова думка, 1986. С. 99–100.

27 Культурная жизнь в СССР. 1941–1950. Хроника. Москва: Наука, 1977. С. 73.

28 Герасименко Д. Відкриття колгоспного клубу. За соціалістичну перебудову. Орган Новомиргородського РК КП (б) У та районної ради депутатів трудящих Кіровоградської області. 1946. 24 жовтня. С. 2.

29 Шепельський А. Праця і пісня. *Культурно-освітня робота*. 1949. № 7. С. 34–35.

References:

1. Bairakivskiy, A., & Pogorelov, V. (1980). Pozhavlennia kulturno-osvitnoi roboty na seli v pisliavoiennyi period. [Revival of cultural and educational work in the countryside in the post-war period]. *Narodna tvorchist ta etnohrafia*, 3, 69–71. [in Ukrainian].
2. Central State Archive of Executive Authorities of Ukraine, Fund 4762. Committee for Cultural and Educational Institutions of the Ukrainian SSR, Description 1, Case 3. References, report notes of the committee on the state of cultural and educational work in the Ukrainian SSR, sent by the Central Committee of the CP(b) to the Ukrainian SSR Council of Ministers for 1945, July 14 – December 27, 99. [in Ukrainian].
3. Central State Archive of Executive Authorities of Ukraine, Fund 4762. Committee for Cultural and Educational Institutions of the Ukrainian SSR, Description 1, Case 33. Report notes of the committee on the state of cultural and educational work in the Ukrainian SSR, sent to the Central Committee of the CP(b) U for 1946. January 4 – August 13, 216. [in Ukrainian].
4. Central State Archive of Executive Authorities of Ukraine, Fund 4762. Committee for Cultural and Educational Institutions of the Ukrainian SSR, Description 1, Case 33. Report notes of the committee on the state of cultural and educational work in the Ukrainian SSR, sent to the Central Committee of the CP(b) U for 1946. January 4 – August 13, 216. [in Ukrainian].
5. Central State Archive of Executive Authorities of Ukraine, Fund 4762. Committee for Cultural and Educational Institutions of the Ukrainian SSR, Description 1, Case 59. Report notes of the committee on the state of cultural and educational work in the Ukrainian SSR, sent to the Central Committee of the CP(b) U for 1946. February 7 – December 29, 91. [in Ukrainian].
6. Dmytrenko, Yu. (1945). V silskomu klubi. [In the village club]. *Bilshovytska pravda*. Orhan Oleksandriiskoho RK KP(b)U ta raionnoi Rady deputativ pratsi Kirovohradskoi oblasti 16 hrud. [in Ukrainian].
7. Dovidka Komitetu kulturno-osvitnikh ustanov URSR pro robotu bibliotek vid 27 lystopada 1947 r. (1986). [Reference of the Committee for Cultural and Educational Institutions of the Ukrainian SSR on the work of libraries dated November 27, 1947]. *Knyha i knyzhkova sprava v Ukrainiskii RSR: zbirnyk dokumentiv i materialiv 1941–1984*. Kyiv: Naukova dumka, 563. [in Ukrainian].
8. Gerasimenko, D. (1946). Vidkryttia kolhospnoho klubu. [Opening of the collective farm club]. *Za sotsialistychnu perebudovu*. Orhan Novomyrhorodskoho RK KP (b) Kirovohradskoi oblasnoi raionnoi Rady deputativ trudiashchykh 24 zhovt. [in Ukrainian].
9. Kalibovets, S. M. (2010). Vidbudova ta diialnist kulturno-osvitnikh zakladiv Livoberezhnoi Ukrainy (1943–1950 rr.). [Reconstruction and activity of cultural and educational institutions of the Left Bank of Ukraine (1943–1950)]: avtoreferat na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk za spetsialnistiu 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Kyiv, 19. [in Ukrainian].
10. Kovalenko, N. L. (2017). Sotsialno-ekonomichni i kulturni rozvytok ukrainskoho sela naprykintsi 1943 – pershii polovyni 1953 rr. (na materialakh Zhytomyrskoi oblasti). [Socio-economic and cultural development of the Ukrainian village at the end of 1943 – the first half of 1953 (based on the materials of the Zhytomyr region)]: avtoreferat na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk: spetsialnist 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Ostroh, 24. [in Ukrainian].
11. *Kulturnaya zhizn v SSSR. 1941–1950 gg. Hronika*. (1977). [Cultural life in the USSR. 1941–1950. Chronicle]. Moskva: Nauka, 478. [in Russian].
12. Marynchenko, G., & Revenko, V. (2019). Vidnovlennia ta diialnist klubiv na Mykolaivshchyni v pisliavoiennyi period (1945–1955 rr.). [Restoration and activity of clubs in the Mykolayiv region in the post-war period (1945–1955)]. *Eminak*, 4 (28), 83–90. [in Ukrainian].
13. Michuda, V. V. (2009). Pobut i vidpochynok silskoho naseleння Ukrainy v povoiennyi period (1945–1953 rr.). [Life and leisure of the rural population of Ukraine in the post-war period (1945–1953)]: avtoreferat na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk za spetsialnistiu 07.00.01 – istoriia Ukrainy. *Pereyaslav-Khmelnyskyi*, 17; Michuda, V. V. (2014). Diialnist silskykh zakladiv kultury v 1945 – seredyni 1950-kh rokiv. [Activities of rural cultural institutions in 1945 – the mid-1950s]. *Naukovi zapysky z istorii Ukrainy: zbirnyk naukovykh statei*. *Pereyaslav-Khmelnyskyi*, 34, 78–84. [in Ukrainian].
14. Mormul, V. (1948). Na kolhospnii stseni knyzhok. [On the collective farm scene of books]. *Budivnyk sotsializmu*. Orhan Hadiatskoho RK KP (b) raionnoi Rady deputativ trudiashchykh Poltavskoi oblasti 22 kvit. [in Ukrainian].
15. *Narodne gospodarstvo URSR (1057)* [National economy of the Ukrainian SSR]: statystychnyi zbirnyk. Kyiv: Statystyka, 455. [in Ukrainian].

16. Nikitina, P. (1948). *Robota dvokh klubiv*. [Work of two clubs]. *Budivnyk sotsializmu. Orhan Hadiatskoho RK KP (b) raionnoi Rady deputativ trudiashchykh Poltavskoi oblasti* 22 kvit. [in Ukrainian].
17. Ohliad Komitetu kulturno-osvitnikh ustanov pry Radi Ministriv URSS pro robotu klubiv respubliki, *Kulturne budivnytstvo v URSS (cherven 1941 – 1959 rr.)* (1989): zbirnyk dokumentiv i materialiv. [Review of the Committee for Cultural and Educational Institutions under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR on the work of the clubs of the republic. Cultural construction in the Ukrainian SSR (June 1941 – 1959): collection of documents and materials]. Kyiv: Naukova dumka, 573. [in Ukrainian].
18. *Polozhenie o gosudarstvennom selskom klube. Kulturno-prosvetitelskaya rabota na sele*. [Regulations on the state village club. Cultural and educational work in the village]: sbornik materialov v pomoshch selskim kulturno-prosvetitelskim rabotnikam. Moskva: Moskovskiy rabochiy, 430. [in Russian].
19. Pynalov, S. A., Chernyavskiy, G. I., & Vinogradov, A. P. (1983). *Istoriia kulturno-osvitnoi roboty v URSS*. [History of cultural and educational work in the USSR]. Kyiv: Vyscha shkola, 368. [in Ukrainian].
20. Ruban, M. (1948). *V silskii bibliotetsi*. [In the village library]. *Budivnyk sotsializmu. Orhan Hadiatskoho RK KP (b) raionnoi Rady deputativ trudiashchykh Poltavskoi oblasti* 29 lystop. [in Ukrainian].
21. Sakhanenko, E. A. (1980). *Partiine kerivnytstvo khudozhnoiu samodiialnistiu trudiashchykh Ukrainy 1944–1945 rr.* [Party leadership of artistic self-activity of working people of Ukraine in 1944–1945]. *Narodna tvorchist ta etnografia*, 3, 22–26. [in Ukrainian].
22. Shepelskyi, A. (1949). *Pratsia i pisnia*. [Work and song]. *Kulturno-osvitnia robota*, 7, 34–35. [in Ukrainian].
23. *Shyrshyi rozmakh kulturno-osvitnoi roboty pid chas pidhotovky ta provedennia vesnianoi sivby!* (1948). [Broader scope of cultural and educational work during the preparation and implementation of spring sowing!]. *Kulturno-osvitnia robota*, 2, 20–25. [in Ukrainian].
24. State Archive of Kyiv Region, Fund R-4779 (1945). The regional cultural and educational department established by the executive committee of the Kyiv Regional Council of Workers' Deputies, Description 1, Case 16. About the state of cultural and educational work in the region. Information on amateur circles of the Katerynopil district as of December 15, 37. [in Ukrainian].
25. State Archive of Poltava Region, Fund 7054. Department of cultural and educational work of the executive committee of the Poltava Regional Council of Workers' Deputies, Description 1, Case 21. Report on the work of cultural and educational institutions of the Poltava region for 1949, 60. [in Ukrainian].
26. State Archive of the Cherkasy Region, Fund R-121. Executive Committee of Cherkasy District Council of Workers' Deputies of Kyiv Region, Op. 1, Ref. 241. Resolution of the Executive Committee of the Kyiv Regional Council of Workers' Deputies of March 3, 1947 «On establishing fees for tickets to performances and concerts», 139. [in Ukrainian].
27. Yefimchuk, N. L. (2015). *Silski biblioteky Zhytomyrshchyny v povoiennyi period*. [Rural libraries of Zhytomyr region in the post-war period]. *Materialy VIII Volynskoi Vseukrainskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii (m. Zhytomyr, 20 lystopada 2015 r.)*. Zhytomyr: Polissya, 215–217; Yefimchuk, N. L. (2017). *Silski kluby Zhytomyrskoi oblasti v umovakh pisliavoiennoho periodu*. [Rural clubs of the Zhytomyr region in the conditions of the post-war period]. *Eminak*, 1 (17) (sichen-berezen), 102–106. [in Ukrainian].
28. *Zbirka postanov TsK VKP(b) i TsK KP(b)U z pytan ideolohichnoi roboty z 1938 po 1949 rr.* (1949). [Collection of decisions of the Central Committee of the CPSU (b) and the Central Committee of the CP (b) In on issues of ideological work from 1938 to 1949]. Kyiv, 158. [in Ukrainian].
29. *Zvit Komitetu kulturno-osvitnikh zakladiv URSS pro robotu kulturno-osvitnikh zakladiv u 1939–1948 rr. - pro diialnist bibliotek* (1986). [Report of the Committee for Cultural and Educational Institutions of the Ukrainian SSR on the work of cultural and educational institutions in 1939–1948 - on the activities of libraries]. *Knyha i knyzhkova sprava v Ukrainskii RSR: zbirnyk dokumentiv i materialiv 1941–1984*. Kyiv: Naukova dumka, 563. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 28.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 02.06.2023

УДК 94 (477) (08)
У – 45

ISSN 2413-8142 (Print)
ISSN 2788-5364 (Online)
DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29

Наукове видання
УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 29
(Збірник наукових праць)

Відповідальна за випуск – *Ю. Г. Пасічна*
Комп'ютерна верстка – *А. І. Берестовий*

Український селянин: зб. наук. праць / За ред. С.В. Корновенка. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2023. – Вип. 29. – 190 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють широке коло питань із аграрної історії. Авторами статей розкрито різні аспекти з історії селянства за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій ХХ – ХХІ ст., голодів 1921 – 1923 рр. та 1946 – 1947 рр., Голодомору-геноциду 1932 – 1933 рр.; належну увагу приділено історії аграризму; методологічним, історіографічним та джерелознавчим аспектам аграрної історії; аграрній історії в іменах; етнокультурному буттю, духовності та світогляду селянства тощо.

Видання збірника наукових праць сприяє ґрунтовному вивченню аграрної історії.

Для науковців, викладачів, здобувачів освіти, широкого кола фахівців гуманітарного профілю і всіх, хто цікавиться аграрною історією.

Підписано до друку 29.06.2023. Формат 84x108/16. Гарнітура Таймс.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 17,8. Тираж 300 прим.
Надруковано з оригінал-макету:
ПП Чабаненко Ю.А. Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2uppost.com